ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

СЕДАМДЕСЕТА КЊИГА

ГОДИНА ДЕВЕТНАЕСТА

УРЕДНИЦИ

Dr. Драг. М. Павловић   Dr. Лазар Марковић

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ"

Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)

КНЕГИЊЕ ЉУБИЦЕ УЛ. БР. 6.

1914.

ДЕЛО

Књига 70. ЈАНУАР 1914 ГОДИНЕ Свеска 1.

УСРЕД АДРИЈЕ

Куће им стојаху једна уз другу гледајућ окнима топло и са пуно наде на вјечно узрујану пучину, док су нека окна с леђа била окренута према сањарском тамно замишљеном гају чемпреса. Поврх кућа читавог мјеста успињала се гора, мјестимице тешка, громадна, пријетећке, мјестимице отварајућ благо груди својих топлих сунчаних увала, које су мамиле на пропланке, литице, стрмине и све више на врлети и урвине, гдје се је дјеци често причињало у часу, док би западњи образ блијештио поливеном крви и распараном гримизом, као да је ту упријестољено златно пламтеће огњиште сунца. У мах подно кућа стерала се обала посута пјеском и шљунком, а подаље ван вароши стрмиле су пећине, вјечно изгризане сланим, масним морем, и у часу југовине или буре роптило је море необично, дивље, муклим стравичним гласовима празвјери у њиховим шупљинама. А по̑ уре далеко барком од острва, стојало је усред мора самотно острво које је строго, величајно у неком кипећем заносу дизало се посред мора пркосећ његовим, црним понорима снагом свога устроја и лебдећим, у етер благо завијеним вршцима... Самотно острво чинило се вазда као мјесто чежња на којем се душе живих и мртвих у слаткој самоћи заморене од лета, буре, сунца и мора одмарају.

То је био по прилици свијет дјетињства Ивана Рашковића и Мине (Домине) Златанић. Ту су расли и одрасли њихови родитељи, ту су расли и одрасли они, ту на златном пјеску, на пећини уз галеба, у врту уз лозу и рогач, на планини уз смиље и кадуљу, уз бор и смреку а нада све на модром валу, на гордим прсима мора, које им је постојано шумило у ухо пјесму сладогорку постанка и умирања...

Чим су Иван и Мина дорасли до прве свијести поћутили су тешко у својој недужности да ће им море бити све: отац, мајка, вјечна играчка и црни усуд...

Родитељи Иванови, Марко и Стана Рашковић били су једна од најрадоснијих и најчеститијих обитељи на острву.

Марко Рашковић, рибар и виноградар био је заправо земљи крт а мору галеб. У вријеме рибарског „мрака“, није било ноћи, да не би прокушани капетан са својом рибарском дружином отео мору по најлошијој срећи десет-двадесет барила рибе а једног јутра док је цвала зора посред мирисне горе, угледала је „рана“ како капетан Марко Рашковић, као галеб са срделом у кљуну, лети морем на челу своје рибарске фрегате, у чијој утроби се крило сто барила рибе што је износило, ни мање ни више, осми милијун срдела. Кад је сретни капетан стигао у луку и дојавио ловину назочним, пуче глас о његовој срећи по острву и за пет часа згрнули су се сви острвљани око њега и зинули широко на њ и на рибе, које су његова момчад изручивала у кошаре да их носе у творнице за приготовљање. Тај пута омастио је искусни рибар мушки, ваљано, брк и браду. — А у бачвама му је мирисало старо и младо вино...

Жена Маркова Стана била је Марку све: и жена и мајка. Скочила би за њ у ватру или у море. А своје мљенче, јединца, Ивана пазили су сретни родитељи као зјеницу ока у глави. Њему је патрио сваки њихов дах и дашак, свака мисао и сваки крет руке. Кад би Стана с тешком мотиком у руци грбила се око лозе и чврстим ударом дробила груду у зноју лица, довикнула би јој која сусједа преко ограде из свога винограда ил' баште:

„Ма шијора, ма није вами потрибе трудити се и мучити се;, ма шијора, што не нађете тежака трудбеника, шијора?“

Стана би је погледала упитно:

— Шијора?

А сусједа би поновила:

— Ма што не нађете што тежака трудбеника?

На што би Стана размахала плећи као грану вјетар и грухнила брије, љуће мотиком о груду:

— Имам ја, шијора, сина?

Не зна се ко је био радоснији и ко је више у кућу притицао: Марко или Стана. Не зна се ко је био од њих тврђи и шкртији нечувеном шкртошћу острвљана, а све у хлепњи, да буде и

остане што више њиховом дјетету. Осим тога, патио их је страх, као и све острвљане, да ће надоћи гладне године, да ће обрлити лоза, издати земља и у мору нестати рибе. Кад би се на риви повео говор о риболову међу оним чврстим, опаљеним од буре, сунца и соли рибарима и они потонули у наговјештање, да би могло понестат' рибе, да би риба могла узети другу „принат", према Италији, Марко би проблиједио и премр̏о и завапио као према божанству, глувим тешким уздисајем према мору: „Не остави нас!" Једнако ако би се повео говор о лози и переноспори, премрла би у Марку душа и зацвиљела: „Сачувај нас куге, глада и переноспоре!"

— Но шијор Марко, — рекао би који пусти, мање од Марка стршаљиви, рибар, ако нас непогода удре по глави, што ћемо?

— И јој! застењао би Марко, не дô Бог и мајка божија височачка. И јој сви смо љути сиромаси, немамо што изист, и јој!..

Значајно је да су се сви острвљани и у најблагословенијим годинама, кад би се даномице из мора, из неизцрпивог, згртала риба по безброј барила и кад би изнемогли виногради од пресилног мирисног плода, тужили, да немају што изист и уздисали „и јој!", изгледало је као да су хтјели остати вјечно чедни пред лицем Провиди; и да се очувају од зависти страног свијета, који је „зубачки" гледао на њихово благостање. У опће читавим острвом, по крви острвљана, прелијевао се вјечни неки ледени мистични страх пред Провиди, морем, земљом и страним свјетом. Слано, дебело, гривасто море бйло је о пјешчане горовите и клисурасте обале застрашљивом силом, а по ноћи, из понора даљине, у мраку, рукало је гласовима, који заустављају дах и леде срце у човјеку. „О море, море, страхотна сило и милото, оче и душманине!" — струјило би ледено по душама острвљана. Читави плодни благословени оток лежао је усред адријанског мора надајући мисао и слику, као да ту почива нејако чедо у рукама горде, велике поматере, која тешко хрче и кипи грудима и бојазан мори мисао, да ће сваки њезин крет, кад се пробуди, здробити нејако недужно чедо…

„О море, море страхотна сило и милото, оче и душманине!" — струјило би ледено и све леденије по крви и душама оточана; све грчевитије стискале би се пјести у сну, све бучније постајало би њихово дисање и у својим преслатким, дубоким поморским сновима лутали би они морем, борили се с валовима и буром у својим ситним, усколебаним баркама… Море је тако

великом силом и присућем своје неизмјерне велике душе стезало прси и мисао и ћут по острву, да се је човјек ћутио роб и сужањ мора, не могући да мисли осим мислима мора... Стога су већином острвљани давали утисак ограничености, „гриваcте дивљости“, несталности, вјечне усколебаности у ћуди. Њихова је мисао била ситна, незнатна, језик према језику горштака сиромашан до самилости; ну маштање и практична довитљивост и енергија велика и бескрајна... Болесна, слана и бљутава југовина хранила је њихове мишице, узимала живце и пунила душе малодушјем, све док не би с азурног обзора из чезнутљиве даљине дунуо милосни маистрал божјим дахом и напунио их гордом снагом и позивима за свеосвајањем...

Како су год Марко и Стана Рашковић према извањском свијету били тврди и шкрти, „не би дали богу штапа да убије врага“, према своме јединцу били су расипни и неограничени у нуткању и пйтању.

— Оћеш, мали, пуре и млика? — пита мама.

— Нећу, мо̀мâ, ни пуре ни млика! — отимље се син намрштеним лицем.

— Да шта ћеш, душо!

— Нећу, ништа, мо̀мâ.

— И јој, неће ништа, и јој! неће ништа — завапи мајка и залама рукама. А шта ти је, душо, шта ти је, да ти није шта?

— Није ми ништа, мо̀мâ!

— Није ти ништа! Шта ти је?

— Пријй сам се рибом, мо̀мâ!

— А изи, пригризи још штогод, мили мој, изи још штогод. Изи, душо, још бокун прсута и попи бицерин вина.

— Не могу, мо̀мâ, пријй сам се рибом, боли ме дроб.

— Ајме мени, боли те дроб, иђем одмах по ликара.

— Не иђи, мо̀мâ, по ликара него у подрум по бицерин ракије.

— И јој, не ракије, него вина.

— Не вина, него љуте ракије, мо̀мâ!

И тако би се више пута натезали по читаву уру син и мајка све док не би дошао с обале „цако“ и примирио их. У једнако сретним приликама расла и одрасла је Мина Златанић. По значају и особинама била је Мина врло сродна своме миљенику Ивану. Тек што је Мина ћутила се ближе острву као чемпрес родној земљи, док је по Ивану мело се снатрење о даљини и мору...

Такођер родитељи Мине, Перо и Домина старија Златанић, били су много слични по значају, Ивановим родитељима, Марку и Стани Рашковић, тек што су били створена срца и нешто дарежљивији.

Скоро сви острвљани ћутили су се блиско сродни, једина је разлика била да је један нешто више јео и пио или мање радио него други, или био мање шкртији од другог.

Кад су сретни родитељи запазили да су им се дјеца заволљела, рекоше једни другима: „Диго, дица се увик скупа, увик се играју у писку, на сунцу, као два галебића, увик су скупа у валовима као две рибице, диго, није фајде, диго, дица се воле.

И што су више дани на острву од вршка гордих сурих гора преко зрцала бескрајне пучине протицали; дани пуни свјетла, златних појасова, огојених снопова пуни танког асура, бојословних боја на пучини у вече; дани пуни неба и мора мириса, рада, крви, живота, спола, рађања, смрти, божанског хаоса; дани пуни бола, милости и немилости, све више узгајани усред овог миља, множили су се осјећаји љубави у срцима дјеце... По цио дан пробавили би на обали у пјеску играјући се пиљцима. И једва што би сунце пропекло јаче, свукли би кошуљице и бацили се са рубова барке наглавце у море... Већ спрва, такорекућ једва што су пали у воду, умјели су да пливају. Пливање им је било прирођено као рибама и галебима... А у петој години кад је Иван осјетио снагу, зграбио је за весло, посадио своју Минку на крмило и засјекао сланим, дебелим, масним морем... За Минку није било веће дражи него, док би њезин Иван, веслао огледати своје ситно, пуно лишце са великим тамним сјајним очима у модром, мехком уљастом зрцалу мора, или заринути ручицу у воду и сабирати бисерну шумећу пјену... У азурној даљини цвало би ружично свјетло мамећи дјецу на пучину, галебови с дивљим цвијелом летјели би шумно у луковима понад њихових глава, будећи у њима чежњу за висом, даљином и бескрајем... тако да би се дјеца пијана од чежње, свјетла и лета галебова враћала у загрљају на обалу... А кад би их море заситило својом љепотом, силом и бескрајем, заврли би се у гору поред бусена, смиља и кадуље и сањарили несвјесне сање, пратећи оком правцем врлети и неба како орлови парају азур крилом и панџама.

Већ за рана зароди се у Ивана чежња за даљином, која је ван даљине родног острва, подпирујући у њему с дана у дан крв

и снагу... Осим у своју миљеницу Мину, пристајао је Иван, кад је био поодрасто, радо уз рибаре, помогао им код веслања, пуштања мрежа у море и искрцавање рибе, а највећи ужитак био му је прислушкивати пустоловним причама рибара, који би се враћали из страног свијета, доносећ собом обилну зараду и доживљаје. То би необично опирило у њему островљанске страсти за стицањем. Једне вечери — тада му бијаше тек осам година — рекући иза вечере, након што је скресо неколико скуша и испио три чаше вина, на удив својих родитеља сљедеће:

— Цако, ја би ти поћ у Америку!

— Сине, што ти пада на ум за име божје! — ускликне мајка а отац му се тек осмјехне.

На то он одврати мајци:

— Идем ја, мо̀ма̑, у Америку да заслужим новчине.

— Ма оклен ти знаш за Америку? — напане га мајка.

— Чујо сам од наши'.

Шијора Стана прекрсти се пет пута од чуда и утече се врућом молитвом мајки божјој од Височца а и жарко се помоли светом Петру и Павлу. Шијор Марко испије те вечери боцун вина више, тако да су му планула лица и дуги огромни нос, који је иначе сличио патлицану, а мали Иван загледа се кроз окно у ноћ и море, које је подно зида куће роптило у клисурама. Вани је било тамно и шумно и једини глас, који је у осветљену избу шијора Марка допирао, био је глас мора. Шијору Марију тјескобио је тај глас, да су је ледени труци прожимали; шијор Марко потонувши носом у чашу, смијуљио се на тај глас, а Ивану је било ослушкујући море, као да пије његову силу, необузданост и црни лепршави полет.

Послије је Иван саопштавао своје мисли својој Минки, што је Минку напунило бригом и печали:

— Зар би ме хтио оставит саму? — питала она њега својим сјетним великим тамним очима.

— Па не би остала сама кад имаш мо̀му̑ и цаку.

— Без тебе ја остајем сама, — одвраћала она и под теретом сјете спуштала главу к земљи, на што би и он потонуо у тужно и тешко размишљање.

II

Кад је млади рибар Иван био навршио петнајесту, не мограху га родитељи више обуздати да не поће у Америку. У младићу бјеше нагон за стицањем толи преотео мах, да су му се све

запреке чиниле ништаве и незнатне, једино кад би му се мисли бавиле Минком лецнуо би се и поћутио како га њезине велике тамне очи заклињу и моле да је не остави. Иван би на то, загрејан читавом душом Минке, на час попустио и сав се преннио у слатко снатрење среће и будућности са својом миљеницом, ну нетом што би тај осјећај попустио, свладао би га као фатум стари наслијеђени занос за далеким путом по страном свијету и за зарадом.

Заман су му се отац и мајка трудили, да му тај наум избију из главе, није им успјело. Шијор Марко говорио би сину Ивану:

— Није потрибе, синко, да идеш тамокарце у Америку, цако ти је стеко доста битка, небој се нећеш остат гладан, имаћеш до смрти што грист и зуљат, није ти потрибе, синко.

— Ако имамо цако, нек имамо штогод још више. Никад није доста, цако — говорио Иван попут каког одраслог преискусаног човјека.

— Сине мој, јединче мој, не остави нас. Кад ти одеш, нећу ја више моћ склопит ока ни по дану ни по ноћи — јадиковала мајка,

— Навикнићеш се, мо̀ма̂?

— А онда, сине мој, онда?

— Што мо̀ма̂?

— А онда — зар ти није жао Минке?

— Минка је моја, моја за увиек, она је мени суђена... — прије него пођем, вјерићемо се.

И што су се дани Иванова одласка више примицали, то је све тмурније постајало чело шијора Марка, све печалнија душа шијоре Стане, а млада дјевојка Минка бјеше премрла и занијемила. Вијест, да ће Иван у Америку, пала је на њезину душу као задњи срдити вал на жртву мора. Њезин отац и мајка, Перо и Домина Златанић, бјеху се подали врло сјетним и тешким мислима, гледајући гдје им јединица вене... Шијор Перо и шијора Домина тражили су све више пригоду да се озбиљно поразговоре са шијором Марком и шијором Станом Рашковић. Ну занимиво је, кад би дошли до тога суђеног сусрета пред црквом, или на обали, да би се обоје Златанића постидјели и не умјели прозборити ни бијеле.

— Шијор Марко? — запентао би шијор Перо.

— Шијор? — одазвао би се позорно шијор Марко.

— Оно... шијор?

— Шта, шијор?

— Оно... оно... — и мислећи са болом на своју јединицу,

проговорио би нагло нешто по све треће на што ни мислио није, Оно... набрзаће „мрак“ и ваља се крпит мреже.

— Шијор, ја сам моје окрпо, — одвратио би шијор Марко лукавим смијешком проматрајући постиђенога сусједа рибара.

Шијора Домина говорила би шијори Стани:

— Морала би вам нешто повјерит, шијора.

— Шијора?

— Нешто, нешто што ме гризе у срцу и у души...

— Што то, шијора?

— Моја јединица Минка.

— О! што је Минки, шијора, да није болесна?

— Болесна је и није, — одвраћаше тужно шијора Домина.

— Болесна је и није, што јој мањка за мајку божју милосрдницу? — пренављаше се шијора Стана.

— Све везе, везе, везе, ситан везак везе и — плаче... и не могавши се даље савладати зајеца и заломи рукама шијора Домина.

— Мајко божја од Сиња! — ускликне шијора Стана и прихвати за руку шијору Домину. Што вам је, шијора?

— Боли ме боли, срце и душа ме боли, кад је гледам, шијора Стано!

— Мајко божја сињска! Ништа вас не разумјем, шијора Домина! — пренављала се надаље шијора Стана.

— Док је Минка била млађа, нису се родитељи њени жацали да своје опажање отворено без скривености саопште родитељима Ивановим, ну сада гдје се је радило о једном озбиљном кораку, бјеше им усахнуо језик и замрла ријеч. Шијору Марку и шијори Стани годило је, да родитељи дјевојчини, пате: „Ех, није то мала срећа, да ће им кћи кад ли тад ли постати жена њихова сина“.

А у потоње доба завађале су се чудне себичне мисли у душама шкртих похлепних острвљана: „Шта ће му она, шта је стао код ње, зар не може нађ другу цуру, која ће му донет паре, паретине“. Но кад би иза свих трговачких мисли, опет трезвеније човјечније промислили, особито кад би се бавили склоностима, нагнућем и љубави свога јединца који је имао за лозинку њу или никоју другу; онда би им било јасно, да је свако даљње размишљање излишно: „Иван и Минка и диго, суђено је!“ Након што су родитељи Иванови добре мјере испатили родитеље Минкине сложе се коначно, на особито наваљивање сина, да вјере мла-

денце. Ну вјерење младенаца било је скопчано са малом прославом, на коју је ваљало узовнути неколико сусједа и рођака и погостити их и — ту се залеже несклад између једне и друге странке. И једни и други побојаше се трошка. Шијор Перо Златанић био је мишљења да је у реду, да се слава вјерења обави у кући младићевој, у честитој кући шијора Марка Рашковића, ну шијор Марко бранио се одлучно, да баш то у његовој кући бити мора! „Свеједно је гдје било да било, нема за то закона". Шијор Перо узвраћаше на то: „Ред је ред и ваља се држат старога реда и обичаја предака". Шијор Марко измотаваше се надаље, нека не мисли шијор Перо, да се он шијор Марко боји каког трошка. „Боже сачувај!" потврђиваше шијор Перо: „тко да се трошка боји кад се трошак нас не боји". На то су се обе странке утекле рођацима и сусједима, нека они одлуче, у чијој кући да се обави слава. Ну рођаци и сусједи узвратише, да се они не могу и не смију пачат у њихове ствари, они неће распре међу њима, него љубави и склада: „Диго, своји сте, диго, сусједи сте, а ето, диго, бицете и рођаци па учините међу се..."

— А, ко има право, ко има право? – питао шијор Марко.

— Ни један ни други, диго, нема право, него диго, имате оба право и оба криво. Како се може нека се чини без замирке, диго.

А сусједи и рођаци, све пусте изјелице рибари једва су чекали да дође до славе вјерења, до пригоде гдје ће ваљано омрсит брк и браду.

— Само, диго, позовите, позовите вјерење. Не дај, боже, може се што догодит, а младенци нису вјерени, диго!

Ну шијор Марко бранио се очајно, да се слава вјерења обави у његовој кући. Неки умнији и старији сусједи рекоше му на крају:

— Да не чује ко, речемо ти да ваља да буде вјерење у тебе, твој је син мушко, а његова је ћер женско, е диго, увик се те ствари обаве у кући мушкарца, само кад би ти на путу била која неподобштина диго, е онда би могло штогод бити у његовој кући.

Ова задња мисао сусједа: „Кад би ти била на путу која неподобштина"... зароди у шијор Марку читав низ врло корисних окретних мисли: „Диго, ја ћу направит сам коју неподобштину", помисли он и угризе се лукаво за доњу лабртасту усницу.

Привидно пристане шијор Марко, да се вјерење прослави у његовој кући и буде дан уречен... Ну на дан вјерења догоди се нешто посве неочекивано. Већ из рана јутра чули су сусједи

како шијор Марко у свом дворишту кука и нариче: „Што ли ће то бит за мајку божју; што ли је стари „фурба“ опет опремио“ — питали се сусједи, и неколико глава помоли се преко ограде у двориште Марково.

— Шта ти је, диго, да плачеш као младић, као дите, шта ти је?

— Срушиће ми се кућа! — закука шијор Марко и стаде се бити руком у прса.

— Како ће ти се срушит кућа кад још добро стоји на темељу; кад је све то пусти камен, клисурина, диго.

— Не видите ви што ја видим, диго. Срушиће ми се кућа, диго, и да је морам оправљат, и јој, јој! Трошак, трошак, људи моји!

— А данас је вјерење у тебе, а срушиће ти се кућа?! Пусти да ти се сутра сруши а не данас, пусти, да буде данас у њој слава!...

— Данас ће ми се срушит, данас, стога и плачем, — закука изнова шијор Марко; стога и плачем што неће у мене моћ бит вјерење него у пријатеља Пере. Гди ја могу људе пустит у ову подртину, диго.

И за тили час бијаше шијор Марко навукао креча, блата и камења, да двориштем нико није умио проћи а да не сломи врат, осим њега.

На овај наивно лукави начин присили шијор Марко шијора Перу, да се сам извргне трошку славе. Овај догађај упамте сви острвљани за цио живот — као узор како треба избјећи трошковима и свога ближњега насамарити.

III

Око 9 сати у вечер стану надолазити гости у шијора Пере. Први, који бјеше стигао, био је рибар Мартин Маретић позната изјелица на читавом острву и на свим острвима Адријанског мора. У данима риболова уобичајио би Мартин, чим би се с друговима повратио с мора у затон и отпочинуо, оборити се око 6 сати у јутро на свој плијен и не дизати се од ватре, гдје је рибу пекао и кухао све до четири сата по подне. Каткад само на махове, кад би се преситио, завалио би се на пјесак и окренувши главу ка мору, табане ка гори а лице небу, захркао хрком лава. Пробудивши се поћутио би изнова глад и без милосрђа стао опет гутат печену рибу и „брујет“. А попити је могао 25 литара вина као ништа на дан. Данас Мартин, намјерно ништа не окусивши код куће, оштрио је своје вучје зубе и дражио пусту желучину за вечеру шијора Пере. Кад је Мартин у вече преступио праг

шијора Пере и поћутио мирис пржене рибе и печеног јањца, заустави дах, стане и усркне зрака што је дубље могао, тако да су му се прси и читава утроба напели као јарчева мјешина напуњена вином, а онда не могавши притајит подражене прождрљивости, њисне и скочи у вис у исти мах. То му је био поздрав са којим је поздравио домаћина, који зачувши шкрипу врата изађе госту у сусрет. Шијору Перу прођу ледени труци угледавши големог трбушастог Мартина, коме су у очима горјели пламенови глада. Он је чисто био заборавио, да се је помео и позво овог нечовјека за вечерас.

— Добро вече! — поздрави Мартин као буриним гласом из шупљине тамне пећине, да је одјекнуло преко мора и као клијештима стисне десницу шијора Пере, на што шијор Пере зајаукне: „Добро вече!“

Шијор Перо уведе госта у освијетљену чисту избу и посади га за дуги сто, који је био престрт бијелим столњаком и на коме су већ били поређани пладуји. Затим се маши за једном огромном боцом ракије на полици. Шијор Перо имао је на уму. да прозбори госту једну кратку добродошлицу, ну иза треће ријечи, јами му Мартин боцун из руке и принесе је на своја уста. Шијор Перо је зебао проматрајући нечовјека, како уточи у се по боцуна ракије. Он уздахне тешко, исприча се, да мора помоћ жени у кухињи и изађе ван. Мартин остане у соби држећи као панцом боцу у руци.

Четврт уре иза доласка Мартинова, била је изба дупком пуна. Све су то били сусједи, пријатељи и рођаци, све масивне људескаре, тамне спаљене пути, са дубоким, бистрим сјевајућим очима испод висећих обрва, са огромним носинама, са спуштеним брчинама а неки са пуном брадом, гегави у плећима а валовити у кретњама, са дубоким прсним гласовима, као гласови буре и југовине у тамним клисурама мора, све морска више него земаљска лица... Била је то пуста материја природе, прекрасна ремек дјела буре, сунца и мора, дјеца природе и голе крви. Свима њима било је споредно вјерење Ивана и Минке а главно пуста вечера. Њихов бучни разговор кретао се око винограда и риболова, ну што је тај разговор дуље текао, то постајаху све нестрпљивији у ишчекивању вечере, што се је у њиховим разватним цртама и валовитим кретњама јасно изражавало. Понеки нехотице шкрипнули би зубима, неки стисли грчевито пјести, а неки уздисали дубоко и гутали водицу што би им пробијала кроз зубе, кад би их на махове код отворених врата подражио мирис из

кухиње... Напокон стигне капелан и учитељ острва а умах за њима шијор Марко и шијора Стана са јединцем Иваном. Кад су се ови потоњи појавили на прагу куће, изађу им на сусрет шијор Перо и шијора Домина. Шијор Марко и шијора Стана пану око врата родитељима Минке. Овај час очекивало се, да ће заплакат која од жена, ну обе жене загрлиле су само нијемо. Иван је шутке пољубио руку своје миле и тек шијор Марко панувши око врата шијору Пери, зајаукао као што је у зору овога дана зајаукнуо. Лукави и уједно наивни рибар побојаваше се, да га је шијор Перо „прогледо̄“, те се свеудиљ препушташе тужаљком: „И јој, срушиће ми се кућа, диго, и т. д.“ Капелана и учитеља поздравили су домаћин и домаћица врло усрдно, а једнако срдачно измијенили су поздраве рибари с господом. Рибари ћутили су се с господом врло родбински. Изјелица Мартин чим је угледао капелана, пограбио га је, за руку, посадио до себе и рекао: „Виђет ћемо, попе, ко ће више изјест“. И капелан и учитељ славили су читавим острвом и по свим острвима Адријанског мора као големе изјелице.

И забрзо је започела вечера.

По том је било изнесено на сто десет огромних здјела са рижотом и свих десет здјела било је у тили час разграбљено и поједено. Затим је слиједило десет огромних здјела бրујета, које су истом брзином биле разграбљене и поједене. У марљивим рукама шијоре Домине и у рукама још некојих жена замијењивале су пуне здјеле празне као библијске плодне — мршаве гладне године. Иза брујета замирисале су на столу огромне хрпе рибе, све врсте рибе, којом обилује Адријанско море.

До брујета пила се ракија, а са печеном рибом стало се доносити на сто вино. Са вином уско скопчани били су печени јањци и печена телетина. Гости су јели беспримјерном похлепом, натјечући се тко ће више изјести. Изјелица Мартин имађаше за такмаца учитеља и капелана, но ни један ни други нису се могли ни приближно с њиме мјерити, поготово капелан не. Капелан је починио погрешку већ у почетку, подавши се страшно брујету, што га је тако напунило, да је једва дисати могао. Вишекрат заборавио би обрисат пусте уснице, да му је уљена чорба покапала прслук и чакшире. Учитељ се показа нешто умнији у распоредби и напрежући се дотјера и он до печена јањца, што је у капелану побудило неки ситни ненавист.

Шијор Марко, чија се кућа рушила, јео је за тројицу. Про-

матрајући госте, с којом страшћу руше шијора Перу, напосе проматрајући нечовјека Мартина, који је чистио задње здјеле од телетине и свјестан и сам свог животињског апетита, зебао је и леденио се у души, помишљајући да се је то могло у његовој кући догодити. Оваковог ударца он ље не би могао преживјети. О, како га је Провид мудрошћу надарио и како је худоби избјегао!

Кад су гости били изнемогли од јела и пића отворила су се наједном врата и завладала је дубока мртва шутња у изби. О руци мајке ступала је у избу тихо, чедно, стидно погнуте главе Минка. Имала је на себи бијелу танку недјељну оправу, која је необично топло и складно прилијегала њезином узрасту. У помно почешљаној тамној коси носила је један бијели цвијет, а и у руци држала је један стручак од истог цвијета. Она је била танка и висока, ну не превисока, него тачно како се је слагало с њезином појавом. Имала је још посве дјечје лице, ну у овај час силно блиједо од унутарње узбуђености. У први час изгледало је, као да то лице нема никакових црта, тако је текло у овалу; ну што је поглед дуље почивао на томе лицу, откривао је све више необичну љепоту типа, неисказану форму, коју може да створе само жарко сунце и благословени маистрал. Усне су биле пуне, нешто набубрене, и напола отворене, потсећајући живо на распукли сочни црвени плод, а сред разреза тога сочног плода просипао се бљесак бисерног низа зуба... Испод дугих тамних трепавица, сакривале су се стидно велике тамне очи пуне сјете и бескрајне младе чежње... Чим је Минка ступила у избу, изгубило је с тим часом све у изби свој значај. Њезина присутност пуна душе и неке чудне отајствене строгости, потисла је све у позађе, силна крвава материјалност бјеше занијемила и замрла и гости нису више знали, зашто су ту... Многи, који су већ били прилично припити, отријезнише се у час затрављени њезином љепотом и нечим непознатим, што је долазило од ње... И што је она дуље боравила у изби, то се је у присутнима зарађала нека напетост, која их је стала мучити. Било им је, као да им је строго заповјеђен мук и као да су им уста забртвена под притиском мо̀ре. Узаман су се неки напрезали, да нешто рекну, узаман, — свака би им ријеч запела у грлу и мисао клонула у души... Било им је као хипнотизованим звјерима, које нису умјеле употријебити снагу своје крви и инстинкта... И сам учитељ и капелан ћутили су, како их у грлу нешто дави...

Дјевојка покрочи корак напред и подигне своје дуге тамне

трепавице у вис... Иван поћути њезин поглед на себи и у души, сав задрхта, премре, а онда сабере сву снагу и пође јој у сусрет...

И час бијаху прстени вјереницима измјењени и они обоје изађу, загрљени у сребрену мјесечасту ноћ...

Гости се разиђу у тили час, више некуд престрављени, него ли добре воље. Било им је, као да их је неко невидиви, силни и тамни оплео нагло прејаким бичем и изјурио ван...

Сљедеће поноћи укрцала се је једна група острвљана за Калифорнију, да пође у златне руднике, а у тој групи налазио се и Иван, праћен родитељима и својом вјереницом Минком. Кад је Иван узлазио на пароброд, стала му је дјевојка на пут и загрлила га болном страшћу:

— И ма био иза девет мора, ја ћу заклет мора да те врате, — зајеца она очајно у ноћ давећи се сузама и тресући се у читавом тијелу.

Иван се сав превије око ње, страсно јој изљуби блиједа лица, чело и косу, а онда се тргне и узлети на кров пароброда.

Пароброд је већ давно био уминио иза горске косе и изгубио се по мјесечини у неизмјерје свесилне пучине а дјевојка је још са кућног прага буљила низ море у даљину болна, луда и сва изгубљена...

(Свршиће се)

Јосип Косор.

КРОЗ ЖИВОТ

(Приповетка из савременог живота)

I

Милица је свршила школе и дошла својој тетки. Тетка јој је била најближа од старијих, јер мати јој умре пре неку годину, а отац нешто раније. Једина јој је сестра била такође код тетке, учила је вишу девојачку школу.

Тетка је радосно дочекала новога доктора философије, али је и чудновато погледала Милицу, као да то није „њено дете“, и у свој својој радости и чуђењу није могла да покрије своју сумњу, сумњу просте, конзервативне жене, која се пита, чему све то, и да ли је све то баш и потребно било. Она би Милицу најрадије видела у њезиној кући, као жену и матер, и бојала се, да је докторат не одведе од онога, што јој је „богом одређено било“.

„Ја сам стара, без деце, волела бих, да још једну радост дочекам, последњу утеху у старим данима својим, — али ми њу твој докторат неће донети“.

Милица би се насмехнула на те речи. Она је била и сувише природна, а да се могла мрштити на њих и одбијати их. Осећала је она и свој природни позив, није га се одрицала, и мислила, да се он може помирити с изабраним

А овај јој позив није био наметнут, или га бар она није тако осећала; није му се она одала ни из моде, ни из сујете: сви су је утицаји од најранијега детињства на-њ одредили.

Њен је отац био човек од науке и силно је жалио, што није имао синова, да их за велике научнике образује „да постигну, у бољим приликама, боље упућени, оно, до чега он није могао доћи“. Наука је у њиховој кући имала неко мађијско зна-

чење, тога се Милица сећала, откад се себе сећала. Када би се она и њене сестре (онда их је било више) у дечјој раскалашности по соби развитлале и грају надигле, могла их је мати називати „својим вадивеком“, претити или обећавати, што му драго, ништа није помагало, — али је ли само ушла међу њих озбиљна лица и рекла: „Тата пише!“, деца би се намах умирила.

Отац ју је звао свагда својим сином, и кад је пошла у школу, пупкао је на колену и говорио: „Ово ће бити мој гимназиста!“ Увек је обраћао пажњу на то, да јој отвори вољу за науком, али да је никад не засити њоме, но да је увек остаје помало гладна. Увек је само посредним средствима упућивао на рад, тако да се њој чинило, као да се сама одлучује. И ако је волео, да зна и нешто више, но што се у школи учи, ипак није марио, да буде први ђак, и често је и на учитеље утицао у том правцу, и ако су се ови бунили против тога.

С неком болном резигнацијом гледао је у свет. Да се није осећао запостављен? Да му се није чинило, да су сувише уске границе стављене његову раду? Ко би то знао?! Он се није никада жалио. Принципе је примењивао и на свој рођени живот: они му нису били зато ту, да важе за друге, а сам да се ослобађа од њих. Али је и хладноћа принципа владала целим животом његовим, и љубав његова према жени и према деци ретко је кад добивала праве боје. Он је имао срца, али није умео да га покаже. Он је могао бити душевно потресен, и то врло јако, али су то само вешто око или велика љубав могли опазити на њему; он сам није имао ни знакова ни речи за то. Честа особина у људи, које су већ у рано доба пратиле недаће у животу. Они су се зарана одвикли, да пуштају у свет пипке својих чустава.

Милица је већ увелико учила гимназију, кад јој отац умре. И ако су се приходи после његове смрти знатно смањили, скромна је мати умела с тим изићи на крај, и у њиховој се породици осећао више морални но материјални губитак, доказ, да је на здравим основима била подигнута. Милица је осећала тај губитак тим више, што је остала без свога најбољег путовође.

И мати је Миличина имала срца, али она није могла а да га и не покаже, и ако је хладноћа принципа, што је владала њезиним мужем, прелазила и на њу, као и на целу породицу. Од природе жива и отворена, под утицајима свога мужа несвесно је научила, да влада својим чуствима, па је то и на децу преносила. Али своју природу ипак зато није могла затајати. Она

је била једна од оних жена, која је и у најкаснијим данима својим не волела но заљубљена била у свога мужа. То се опажало по томе, што је она увек на њега мислила, увек му знала нешто припремити, чиме би га изненадила, увек готово погађала мисли и жеље његове, а познавало се то и по оној ужурбаности и немирноћи, којом би то чинила и којом би га предусретала. Ни у последњим годинама њихова заједничкога живота она није могла а да не скочи са столице, кад његове кораке чује, или да намах не остави започети посао, кад јој његов глас допре до уха. А сви су је разговори, ма с ким то било, наводили на то, да каже што о своме мужу.

Једна јој је пријатељица рекла једном, кад јој је муж наишао, а она нагло са столице скочила: „Ала си се ти обрадовала, као да га богзна откад ниси видела!“ Није знала, да је код ње увек тако било.

Што њезина пријатељица није знала, није може бити знао ни њезин муж или ваљада није хтео да зна. Уосталом, док би он стигао до ње, узбуђење би или пролазило или било задржано. Из даљине утицао је на њу човек, какав је она замишљала да је, из близине, какав се пред њом показивао. Али она је живо осећала, да је оно права слика његова, осећала је то инстинктом предане жене, која у пуном уверењу, да се не вара, ужива у највишем задовољству. То је њој било доста, и она није ни тражила спољашњих знакова његове љубави. Што се он онако показује, тумачила је тим, што је ради ње и деце у вечитом послу, и да баш тиме, што непрестано мисли на посао, показује, колико мисли на њих и колико их воли. Њене су речи биле: „Зна он шта ради!“, на које није смело бити поговора.

Стога, и кад га је нестало, он је био ту и одређивао даље поступке своје породице; стога нико није ни помислио, да Милица не продужи своје учење, стога је и Љубица ишла и даље у школу. Они су то немо сматрали као нем аманет њихова мужа и оца.

Године су пролазиле и Милица сврши гимназију и оде на Универзитет. Учила је исте предмете, које и њен отац. Била је у једној сродничкој породици, где је једва осећала, да није код своје куће.

И Милица је овде и живела као и код своје куће. Студије, рад у кући, музика испуњавали су све њезино време. Познанстава је мало имала, у друштва је слабо залазила. С мушкињем

је врло ретко у додир долазила, па ни на университету, и ако су је ту другарице упознале с другарима. Нису јој били, истина, сви једнаки, које је упознала, али није никога ни одликовала у своме срцу: она је остала верна својим породичним традицијама, и ако у врло промењеним приликама.

Али је ту верност бесумње потпомогла једна несрећа, јер поприште, на коме се Милица находила, не беше погодно за породичне традиције из уско омеђених кругова. Њезино познанство и њезино друштво беше тражено, управо зато, што је њезина повученост привлачила и дражила. И њен би се университетски живот бесумње сасвим друкчије развио, да јој није умрла мати убрзо по њезину доласку на университет. Она је умрла, као што умиру здраве, јаке жене, које су у непрекидном послу. Оне немају времена ни болесне да буду, и кад дође час (на који тако често помишљамо, а с којим се тако ретко помирујемо), оне лежу, не да болују, но да издахну. Црнина је учинила, да се Милица још више повукла у себе, а и друге је задржавала. Праву је пак жалост за драгом покојницом показивала тим, што се још више сећала њезиних речи и чвршће се одлучивала, да се њих држи у животу. Са страхом је приметила, да их је готово почела заборављати. Тако је Милица свршила университет, а да никада није осетила јаче симпатије. Она није сазнала, да представа једнога човека може бити месецима, па и годинама последња помисао сваке вечери и прва свакога јутра: да се може проткати кроз сву нашу јаву, па се чак и кроз наше снове провлачити. Стога су јој јаке страсти задуго биле сасвим неразумљиве. Једна јој је другарица рекла, говорећи с њом о Гончаровљеву „Понору“, да никако не зна, да ли је Вера имала у својој љубави право или не. Милица је запрепашћено погледала и одговорила, да ту човек може бити само једнога мишљења, да ту никаква спора бити не може.

Њезина је мати васпитавала своју кћер тако, да љубав значи брак, да девојка своје срце не сме дробити у комаде, те многе с по једним комадићем служити, но да га читаво једном за свагда мора поклонити, јер верност девојачкога срца је верност женина срца. Она је говорила, да је то „срећа“, а да је несрећа, кад се девојка заљубљује или жена напушта свога мужа, и да су и оне саме „несреће“. Она у томе, зачудо, није правила никакве разлике, па ни у томе, да ли у срцима оних има места за више њих у једанпут или тек једно за другим. Њезина је мати била чедо својих

прилика, и за друго што није хтела ништа да зна. Што се све у другим приликама и у другим срцима јавља или може јавити, њој је било и остало страно. Она је само знала, како се у њиховом кругу, на селу, упознавало, женило и удавало. Њој није могло ни на ум пасти, да је љубав у њих дошла сугестијом старијих, и да је брак био већином навика. Поносно су казивале, и она и њезине сестре, да су оне само своје мужеве волеле и да се у њиховој фамилији никада ни удовица није преудала. Миличина је пак мати прва и једина учинила изузетак у томе, што се удала у варош, али опет за човека из свога места, чији су се родитељи с њезиним добро знали и лепо живели. А може бити и у томе, што је у њој заиста било теста, од кога се љубав гради, те је с истинском милошћу лебдела око свога мужа.

Тако је Милица напунила двадесет трећу годину, свршила школе и постала доктор философије, а да није прошла кроз ону најобичнију школу, коју живот са собом носи, кроз коју све девојке њезина доба увелико пролазе, кроз школу привлачења и одбијања, поуздања и слабодушности, надања и страховања, веровања и сумњања, — кроз школу љубави.

II

Један је одсек њезина живота био завршен. Један је циљ постигнут, и нестало брига, које су биле досада непрекидно на њ наперене. Милица је осетила велику олакшицу, али уједно и неку празнину. Задовољство, што га је осетила у први мах, кад је дошла до онога, за чим је тежила, почело се мешати с незадовољством. Досад је било све одређено, она је ишла путем, којим ју је кроз читав низ година водио један кажипрст, — сада је дошла до краја. Quid nunc? Она је учила, јер је тамо била упућена, али је учила радо и није осећала никакве тешкоће у раду, али при свем том, она није волела науку, научни проблеми нису изазивали у њој никакву заинтересованост, она није ишла никада даље од онога што су учитељ и књига за њу спремили, често није постајала ни свесна о изнесеним задацима и сукобима, које треба решити или их помирити, а камо ли да је икада сама себи какав проблем постављала. Њу није мучило, шта крије за собом застор у Самсу. Она је сазнала науку онако и онолико, како су јој и колико други од ње открили, као што је и кроз живот пролазила примајући и понављајући у себи погледе оних, који су јаче на њу утицали. Поред оца и матере ту је била и њезина тетка,

која се са села доселила у њезину кућу, па ту с њезином сестром и остала, кад им је мати умрла. Утицај је пак њезине тетке био углавном исти, као и њезине матере, јер је и тетка била исто тако кћи своје матере, као и њезина мати.

Па ни за практични део свога изабраног позива није показивала никаква смисла. Она није могла себе замислити у разреду, пуном деце, која су сва у њу упрла своје радознале погледе. Она није никада о том размишљала, како би тој маси приступила, како би је могла задовољити. А нико је није никада ни подстицао, да о томе размишља, и она је свршила университет, а да ни речи није чула, како треба да примени то знање, што јој га он даје, у позиву, за који се токорсе спрема.

И што је више дана промицало, Милица је све већу пустош у души осећала. Седећи у својој баштици под кајсијом, тупо је гледала у ограду, што је од улице растављала. С улице се чуо жагор, људи су пролазили брзо или полако, сами или у друштву, вичући или тихо говорећи. „Ето, они сви знају куд ће, знају шта хоће, а ја?“ — То беху мисли, којима је пратила уличну вреву.

Милица је осећала промену у себи, али није знала у чему је. Њени су погледи и сувише били управљани споља, а да би она могла одједном да их у себе обрне, да сврати к себи и види, шта се све у њој самој налази. С ужасом је она већ раније опажала у себи извесне подстицаје и с чуђењем се питала, откуд то у ње, и бежећи од њих увек је тражила нешто ван себе, на чему би се задржала, па је тако бежала и од себе саме. Она није хтела да зна ни за будне снове ни за сузе у самоћи, које теку, а да ни сами не знамо зашто. Тек овда-онда би је у ком слабом тренутку, подмићену обично каквом лепом песмом или приповетком, преварили за час ти снови; она би се тада безвољно бунила против њих, било јој је, као да чини нешто, што није ње достојно, а после тога се осећала потиштена као после греха каквога. Сад пак, кад је престао јак интелектуални рад, дуго затамљена чулност почињала је све то више да се јавља и своје право да тражи. И кад је њезина тетка мислила, да је жена у њој изгубљена, почела се жена у њој будити.

Милица је била незадовољна, јер је у својим чуствима, која почеше сад после уклоњених препрека нагло бујати, била незадовољена. За та чуства она није имала ни садашњости ни прошлости: ни једно лице, за које би их могла везати, па ни успомена, које би њезиним замишљајима бар нешто стварности дале. Ње-

зини су снови били као гатке о витезима без имена и без завичаја, с овом тек или оном замишљеном особином, снови, какве обично снивају девојчице у првом свом расцвату.

Продирање се чулности видело и у многим другим стварима, али Милица, ненавикнута да себе посматра, није то толико ни опажала. Никада се она досада није љубила с другарицама право у уста у дугим пољупцима. Њени пољупци беху увек кратки и више по образу. Никада је досада није ништа жацнуло, када је видела своје вршњакиње, како своју децу воде. Никада досада није осетила привлачности и љубави према малој деци. Никада се досада није јављала у њој воља, да виче, скаче, нешто стисне и не пушта од себе, — и чак јој сад није падало ни на ум, да то није достојно ње, доктора филозофије.

И Милица је почела сад, као и све девојке, да нешто иишчекује. Нешто се мора јавити, нешто мора доћи. Али шта? Ко? Милица није имала никакве слике пред собом. Сећала се речи своје матере: то се не тражи, то само од себе долази; одједном се нађу два срца, једно другом намењена.

Први проблем у њезину животу, проблем, пред којим њезине друге одавно већ стоје, или су га већ и решиле. И њу је тај проблем вратио од науке к природи и к животу. Да ли је мати имала право? Зар нема несрећних љубави? Зар нема разочарања у људима? Ако би све ту инстинкат одлучивао, то би и наш брак морао бити као и брак у животиња, које склапају породицу слично нама. Или зар и у њих има примера, да женка остави мужјака и напусти своју младунчад?

Док се Милица бавила тако земаљским стварима, Љубица је гледала у њу као у неко небеско биће. Потребу младих девојчица да чим науче реч „идеал" одмах нађу и једно створење, на које ће је пренети, на коме ће замишљати, да је потпуно остварен и коме ће се сасвим у мислима предати, Љубица је могла да задовољи одмах у својој кући, јер то чуство у тим годинама и не тражи баш противни спол, и готово би се могло рећи, да шипарица тражи обично свој идеал прво у одраслим девојкама, па га тек после преноси на човека. Али је то чуство ипак зато претходна школа сполне љубави и корен му је у чулности, која се скривено почиње јављати. Јавља се с чежњом, тежи за додиром, ма само и рукавом или малим прстом по хаљини, и у бескрајном поклањању цвећа, од прве љубичице па све до последње зимске

руже. И Љубица би могла по читав дан седети крај Милице држећи њезину руку у својој и пиљећи јој непрестано у очи.

Љубица је била другог темперамента и чедо других прилика. Пошто није било оца, да је приватно поучава, то је продужила школовање у вишој девојачкој школи. Много је причала Милици о својим учитељима и учитељицама, о својим другарицама и о дражима и чарима школскога живота, које Милица није упознала. Али као да је врхунац уживања био за Љубицу, када се ухвати с читавим редом другарица под руке, па из свега гласа певају.

Када је стигао глас, да је Милица свршила, растрчала се Љубица по комшилуку и развикала: „Милица је доктор! Милица је доктор! Моја сестра је доктор!“

„Шта наопако“, дочекала је сека Перса, „зар ћемо сад дочекати, да нас и жене лече?“

„Милица неће лечити, она ће учити децу“, — одговорила је Љубица.

„А зашто да нам доктори сад опет и децу уче! Нек остане свако при свом занату“, — не даде се збунити сека Перса.

„Богме се овај нараштај извештио“, — додаде прија Сока. „Боље је то извадити се за доктора, па згртати паре, него по цео дан стојати код шпорхерта, пеглати и рибати. Само не знам, шта ћемо, ако се све томе присете. Онда ће, богами, морати мушкарци припасати кецељу“.

Сека Перса и прија Сока нису баш тако одушевљено примиле Љубичин глас, као што се ова томе надала, јер као просте жене, нису мариле, да се когод „издвоји из њихова реда“. Али је Љубица опет слабо за то марила, није се ни она дала тиме збунити и била, док су оне још то говориле, већ у трећем комшилуку.

III

И док су Милицу све њезине мисли и унутрашњи покрети водили све даље од науке, дотле је она и у својој даљој околини, и јавно и приватно, слављена као чудо од науке, којој је сав свој живот посветила, а одбацила далеко од себе све остале мисли, којима се њезине друге баве. Све су новине писале о њој и о њезином необичном таленту, о њезином „изврсном“ положеном испиту, о новој снази, која ће високо уздићи српско име на пољу науке и просвете. И приватно и јавно није се само на том задржавало, но се тражило, да се такој јакој снази да угледно

место, с кога ће моћи на корист свога народа развити све своје способности. Неки су старији људи приватно износили и стваран предлог и отпочели агитацију за њ, јер не би било право, да „њихово дете“ оде где у туђ крај, где ће је, дабогме, због њезиних великих способности једва дочекати, што ће бесумње и бити, како су многи говорили, јер „ми не умемо да ценимо своје велике људе и да их за себе сачувамо“. Млађим људима је пак импоновала та толико разглашена ученост младе девојке, и многи су се, никако је и не познајући, или сасвим мало, почели осећати привучени. Многи је млађи професор већ ковао план своје будућности узимајући и њу у комбинацију, — идеалнији, сневајући о заједничкоме раду, — реалнији, задржавајући се с уголношћу на помисли о двема платама. Али нису само професори на њу помишљали. И многи су други „учени“ људи, који су свршили школе, а да оне нису оставиле готово ни трага научне заинтересованости у њима, но им се само за стицање алата послужиле, тежили, по контрасту, који је толико својствен људима, да је упознаду и придобију за себе. Тој је тежњи, као други мотив, придружена била и сујета, да ће они и тако прослављени авторитет, који се у очима света подигао био до недогледне висине, умети задобити и потчинити, и на тај начин узвисити се још више у очима своје околине.

Такови, или бар слични покрети морали су се јавити и у души доктора Давида Петровића. Био је већ од више година адвокат, прешао средину тридесетих, признат и доста богат човек. Родио се у истом месту: од сиромашних родитеља, у кући занатлијској. Био је јединац, и родитељи су му пошто пото хтели да начине господина од њега. А ту су своју намеру постигли много лакше но што су замишљали. Јер Давид је одмах од почетка свога школовања био први ђак и могао је прво кондицијама (овај страховити занат, који касније многе људе чини немилосрдним према свакој беди у животу, а правдају то тиме и пред собом и пред другима, што су и они у својим младим данима морали „од кондиција живети“), а после добивеним стипендијама не само знатно олакшати трошак родитељски но и себи по неке угодности створити. Он је у своме дому непрестано слушао, да ко што има, треба да чува, нарочито новац, јер новац је крв, која се не даје од себе; да никоме ништа не чини, јер ни други људи ништа забадава не чине; и да пре свега гледа себе, — и с тим је принципима и ушао у живот. Свакм је сен-

тиментални покрет душе умео снажно одбити и право је ишао своме циљу. Кад је отворио адвокатску канцеларију, сав се њој предао, па ипак, и ако није уживао много симпатија у своје околине, својим је исправним и тачним радом стекао убрзо велику клијентелу, а њом и леп иметак. Није се хтео одмах женити из разлога, јер је знао, да ће тим већи мираз добити, што сам буде више имао, и стога је сву пажњу обраћао на то, да не само што више стече, но и да дā видљива знака своме богаству: куповао је куће и земљу, и ако је знао, да, с друге стране, није похвално за адвоката, кад врло брзо дође до богаства, и да из тога разлога многи и прикривају право стање своје. Пошто је мислио, да је већ довољно стекао, како би се препоручио за што већи мираз, то отпоче директно, не хотећи да другима уступа провизију. А отпочео је дабогме с најбогатијом партијом. Али отац девојчин, економ, или што није био добро обавештен о њему, или што му се све то чинило мало, рекао му је, да дипломе не чине срећу у животу. Њему је дабогме врхунац среће била добра „диплома“ у грунтовници (и кад је један разуздан младић, с три стотине ланаца, дошао да запроси његову кћер, нашао је да он има „дивну диплому“ и дао му је без речи) и није могао ни помислити, да се он и овај кандидат за његова зета не разликују много у ми љењу, да имају један и исти циљ, и да су им само средства различна. Адвокат је закуцао на друга врата: № 2 по реду богаства. Али ту је било једно размажено чедо, које ни само није знало шта хоће. „Ето, питајте њу“, рекоше му родитељи снебивајући се пред својим дететом, „па како она каже. Ми њу једну имамо, њезина је воља и наша воља“. — „Добро, забележићу вас уз остале“, рекла је нежна јединица, „па кад се још и други јаве, видећу, за кога ћу се одлучити“. Адвокат је умео собом да влада, поклонио се без речи и отишао. Овде му се списак осветио, али и њој, јер јадна девојка није ни слутила, да је и она такође из списка извађена. Тако је ишло и даље, лицитацијом на мање, час с неким изгледом, час без овога. А истина се за љубав мора рећи, да овај ловац за миразом није био увек одушевљен и оним додатком, што је уз мираз ишао, т. ј. девојком, и да му је у већини случајева врло мило било, што није дошло ни до чега. Али му ипак зато није никако падало на ум, да покуша и обрнутом методом, т. ј. у место да му полазна тачка буде мираз, да пође од девојке.

И сад му се одједном, а да ни сам није знао откуд, зау-

стави мисао на „доктору филозофије“. И ако се то код једнога човека, који је све с рачуном радио, може чинити чудновато, ипак је то била сасвим природна појава његова карактера, и једва да се да извести као последица неуспеха, што их је у својим досадашњим потхватима претрпео.

Јер и ако је Давиду била прва ствар, да се обезбеди од свих могућих материјалних неприлика у животу, он ипак није у њој сав утонуо, и у њему је кад више, кад мање тињала сујета, да задовољи и идеалне стране живота и на њима дође до нека успеха. Још је у школи он навикао, да буде први, да буде хваљен и истицан, да буде стављан као углед другима Он је ту и остваривао своју жељу, да се не заустави само на раду у школи и за школу, но да и поред тога чита што и усавршава се. Немачке је класике рано почео читати и нарочито се одушевљавао Гетеом кога му је један књижевник, с ким се био упознао и коме је одлазио, врло рано почео сладити. Јављао се већ у нижим разредима гимназије и са стиховима и уживао је у себи кад су их другови преписивали или рецитовали. Стихове је касније напустио, и пошто се решио, да буде адвокат, то се у вишим разредима одао на изучавање правних и социалних проблема. И ако је јако осећао у себи, као и његови родитељи (у томе није било никакве несугласице међу њима), да је адвокатски позив зато најбољи, што се њиме у нашем друштву може најбрже доћи до богатства, ипак је био вазда уверен, да никада неће постати адвокатски ћифта, и да ће га увек и теоријска питања занимати. Стога је већ у гимназији често употребљавао изразе: „Када се ствар посматра с вишега становишта...“ и у својим се разговорима обично служио наводима из Дрепера, Мила и других писаца, па и неких социјалистичких, или и романсијера, нарочито руских, који су се бавили социалним питањима, а који су, махом у до зла бога рђавим преводима, пролазили кроз руке и кроз главе омладине Стога му је, кад је дошао на университет, нарочито импоновало природно и умно право и одушевљавао се за Хобса, за његов егоистички морални принцип и за његово схватање државе, Левиатана. Ту је књигу, сву избележену, и касније по неки пут превртао и у њој налазио речи, кад је требало изнети какво „опште гледиште“ и ставити се на „више становиште“.

То је било и све, што му је остало од некадашње теоријске заинтересованости, и ако је било помало и против његове воље, али је ипак она страна његове природе била јача, и његов је Ле-

виатан, пракса проождирала сад све остало, што је мислио још да изведе. Држао је до душе један стручан лист, обично би га и исекао, и, кад би стигао, разгледао и садржину и с уздахом рекао: „Да, да, то би све лепо било, кад би само било времена за то“. Али се и тим површним прегледом умео користити, и позивао у друштву на чланке, које није никада читао.

Због те јаче и најјаче стране његове природе играо је и у политици врло подређену улогу, и ако је некада био тврдо уверен, да ће и на том пољу доћи до великог значења. Није се хтео дати од вођа исцрпсти за њихове личне рачуне под видом страначких (као што то често у политици бива), а није се хтео и сувише ангажовати и давати готовину свога адвокатског рада за вересију некога политичког успеха Увидео је, да у нашем друштву терају политику махом они, који немају шта да губе, и тако је од некада замишљеног научника и политичара постао адвокат, који зарађује паре, и који је, истина, у даним моментима постајао свестан о томе, али је налазио одштете у томе, што се оних идеала није никада одрицао, и што се надао, да ће кад-тад бити времена, да се и они остваре.

Биће да је ова друга страна његове природе, до сада мало задовољена, учинила, да отпочне мислити о Милици, када ова поста „јунакиња дана“. О Милици се непрестано говорило, изношене су читаве бајке о нечувеним резултатима, до којих је дошла, о нарочитим похвалама професора и т. д., и мисао се на њу почела све више удубљивати у душу нашега адвоката. Није он ту помишљао на женидбу, уверавао је самога себе, њега је дражило само да „боље упозна“ то чудо од девојке, с толиком теоријском заинтересованости, коју је он, због праксе, приморан да напушта. Он је додуше Милицу и досад знао, више се пута састајао с њом као студентом, али као да му њезина затворена. ћутљива природа није дала, да у њој нађе оно, о чему сад сви с толико хвале говоре. И он се реши, да пође у потеру за тим

IV

Мало је тако гостољубивих градова, као што је то Н. Мало је тако распаљивих и лако одушевљавајућих се људи, као што су грађани тога града. Може бити да је то и у узајамној вези, добри гости, — а гостољубивом је домаћину сваки гост добар — одушевљавају човека, а одушевљење опет тражи друга, госта, да се пренесе на-њ и одбијајући се од њега још и појача. И

стога се за грађане тога места може рећи, да су гостољубиви зато, што се лако одушевљавају, а да се лако одушевљавају стога што су гостољубиви.

Како пак лако распаљиви људи не траже богзна какве догађаје, па да прекипе у одушевљењу, тако се и грађани нашега града одушевљавали и ситнијим, често и најобичнијим стварима. Је ли „њихов син" само положио испите, добио које угледније место, написао књигу, па било то и сасвим проблематичне вредности, постао члан каквога друштва или томе слично — одушевљењу већ није било краја.

На сваки начин да Миличин докторат за њих није био тако обичан догађај, а како су они и код оваких догађаја трептали у одушевљењу, то сад њиховој радости и усклицима не беше краја.

„Погледајте", говорио је само доктор Аврам Павловић трговцу Паји Стојковићу, пред господар-Пајиним дућаном. — „Да је то сиромах Пера доживео, или бар јадна мати! Имати одређен циљ пред очима, све спремити, све удесити, па скрстити руке и не дочекати ништа од свега тога! Ако је то право, онда ја не знам, шта није. Sic est Deus" — али доктор се сети, да трговац не зна латински, или да би може бити та изрека, ако је случајно зна, повредила његово религијско чувство, па застаде.

„Најбоља, најчеднија, најпитомија девојка на свету, девојка, права девојка, па се ипак хвата у коштац с мушкима и носи награду пред њима. Кажу, да ниједан није ни близу тако добро испит положио као наша Милица, и да га неће скоро ни положити. Него, шта мислите ви, докторе, шта би требало сад за њу учинити?"

„Ја мислим, да би најбоље било, кад бисмо се сви заузели, да добије место на нашој девојачкој школи, да не иде на друго место, кад је наше дете. Истина, ја бих још највише волео, кад би дошла к мени у кућу, да буде уз моје кћери".

„Немојте, докторе, да од такога генија правите гувернанту", прекиде га господар-Паја. „Она је потребна свој нашој деци..."

Таки и слични томе разговори могли су се чути на више места у граду. А није само на разговорима остало. Пријатељи њезина оца и поштоваоци њезина талента, као што се сами називаху, нису чекали, да она отпочне правити званичне визите, но су одилазили к њој, да јој честитају, распитају је о намерама и понуде своје услуге. Доктор је Павловић, као стари друг њенога

зина оца. понудио да проведе лето с његовом породицом у винограду, те да се прибере и у слободној природи одмори од заморнога рада: он не само да има права на то, но сматра то и за своју дужност уједно. И други су је позивали и стављали своје домове и летњиковце на расположење,

Али Милица није била ни сама са собом начисто, па није знала, ни шта да одговори пријатељима. Нешто је морала рећи, а да не каже ништа, и зато се држала општих фраза, као што људи обично у таким приликама чине. Рекла је, да она врло добро зна, да треба да се прими службе, она је се мора примити, да одговори и свом позиву, за који се спремала и својој дужности према свом народу. Примила је пак позив свога доктора из детињства и очева друга са захвалношћу, јер јој је потребан одмор и разонода, а треба да се у једној отвореној кући боље упозна и с људима, међу којима мисли живети и радити.

Тетку је такав одговор веома изненадио. Прво, није јој доста одређено рекла, да ће се одмах пријавити на стечај и ступити у службу, чим буде изабрана, друго, готово је увредила тим, што је одмах примила позив доктора Павловића. По теткином мишљењу велика девојка спава само код своје куће и не иде сама без својих старијих нигде.

„Али, драга тетка, зар ја нисам сама, без својих старијих свршила универзитет?“

Ту је тетка занемела. Она је мислила, да је то нешто друго, да је онда онде била њезина кућа, и ако без старијих, — али није ништа рекла, јер је осетила, да би било све узалуд. Она је ћутала, јер је осетила, да је настало ново доба и мена у животу Миличину. Жене се познају инстинктивно, и што је која природнија, тим је, ваљада и ту, инстинкат јачи.

(Наставиће се)

Милун Новић.

ПЕСМЕ

СРПСКИ ХЕРОЈ.

Мајка је твоја земља штедра,
Светлост те сазда, сунце што пржи!
Мишца ти камен и стена недра,
Плећe ти, кô херкул, небеса држи.

Вулкан вулкана твоје надахнуће,
Од замаха силног брда се руше.
На комаде кидаш срце ти вруће,
Од њих се међе црвене и пỳше.

У грудма твојим вековне силе
Ломе се, дижу, кô бурно море.
Прскају тврде и дебеле жиле
И крвљу злате освит зоре.

Вечности сјајем блиста ти глава,
И цареви завидет' ти могу!
О, венчани сине славом славâ,
Подобан ти си младом богу!

Душан Малушев.

ТРУБАДУР.

Ал' ако икад песме ове
Косну се твога срца млада,
И кроз њих чујеш гласе нове
Кô одјек давних серенада
И тихи, нежан шапут с њима —
Anima mea carissima!

Знај да то није глас сећања
На дане који некад бише,
Већ речи срца и признања:
Сваког те дана волим више!

Сунце те буди, кад истече,
Мог срца тајним миловањем;
А душа моја, свако вече,
Грли те, љуби с шапутањем:

Волим те догод сунца има,
Док звезде дрхте у ноћима —
Anima mea carissima.

Т. Ђукић.

САФО.

Кроз ноћ млада Сафо ступа поред мора
Ка врлетној хриди. И, кô звук баладе,
Сетна песма шуми с маслинових гора:
— „Кћери, дивна кћери питоме Јеладе!

„Љубављу су твојом лисне горе пуне
И погледом звезде померала ти си...
На лири се твојој покидаше струне,
А још песму срца испевала ниси!

„Гора дрхти чежњом куд си венце брала,
Срцем твојим куца Лотосово цвеће,
Ал' онога ком си целу душу дала
Никад рука твоја загрлити неће!“

Тако, у тишини, страсних жеља гласи
Несташе кô песма последње сирене,
А очајна Сафо, расутијех власи,
У ноћ пружа руке са високе стене:

— „Ноћи, празна ноћи, испиј моје очи!
Море, сиње море, болове ми смири!
Стено, црна стено, крв моју расточи!
Разнесите душу, поноћни зефири!“

И последња строфа страсне песме њене
С пригушеним вриском утону у вале...
А црн талас један, у подножју стене,
Великој љубави отпева — финале

Т. Ђукић.

ИЗ СТРАНЕ ЛИРИКЕ

ГРОБЉЕ.

Кад час буде куцнуо, хоћу да моје тело почива поред њеног, у тихом гробљу, где сам је видео једног дана, на коленима, у молитви, на прагу гробнице где почивају њени мртви.

Оно нема богатих маузолеја, мало гробље где смо били нас двоје. Ту се може склонити од досадних људи; нико ту не долази... Трава у њему расте дуж алеја.

Ја хоћу да тамо почивам последњи сан, на месту које је она изабрала, на косим бреговима, са Сеном доле, која тече и вијуга кроз цветне долине окупане сунцем.

Живот ће проћи, врло мучан и врло суров, и ја ћу га подносити, силно разгневљен, али ову јадну срећу, ја ћу је ипак добити лежећи за увек под земљом, поред Ње.

На њеном мрамору читаће се: Credo, „верујем", што ће несумњиво бити њена последња реч; али ја, неверник, на свом скромном камену, ја нећу ни име, ни датум, ни крст.

Мени није потребна гробница цветна где равнодушни долазе да читају моје име, већ да знам да сам њен последњи друг, то ће ми бити довољно, мени који сам је толико волео.

Жак Сезан.

О, МОЈ ЗАВИЧАЈУ.

О, мој завичају! под твојом чари ја заборављам све суморне жеље, све променљиве туге; твоја светлост одгони опору меланхолију и сваког дана моја душа је као светло јутро.

Ја се не бојим замке и имам вере у живот; када отварам прозоре у сребрним зрацима, моје срце се весели и моје наде се везују у једну огромну киту у срёд каквог врта.

Ја осећам како ми прилази обилна тишина земље заспале у плавичастом покрову; расцветали багрем пружа ми своје плаве цветове.

И у влажном мирису где се пење сунце, као краљ увенчан великим позлаћеним кругом, ја удишем вечиту жаркост света.

Ромен Тома.

(С француског превео Р. Петровић).

КОПАЈ!

Копај, копај по богатој ризници наше мајке; за све бриге и за све тегобе награда ти лежи у верној земљи. Копај, копај!

Копај једну стопу снажном мишицом, и видећеш како из класја рађа комад хлеба; о, кад би га могао радосно уживати! Копај једну стопу.

Копај две стопе, и тада ће можда избити свеж и бистар извор за освежавање твог тела и духа. Копај две стопе!

Копај три стопе, и обрадоваћеш се дрвету, које ту шири свој корен, а чија ти круна спрема заклон. Копај три стопе!

Копај четири стопе, и ту је камен темељац твоје куће, коју с трудом подижеш гледајући с надом у будућност. Копај четири стопе!

Копај пет стопа, и ту ће ти можда засијати сјај сребра, чије ће ти жице дивно проткати цео живот. Копај пет стопа!

Копај шест стопа! О, како ту мора бити празно! — О, не, јер ту ћеш наћи оно што је најбоље, благи мир и покој. Копај шест стопа!

Петар Розегер.

ПРВА НОЋ.

Долази ноћ, прва ноћ у гробу. О, где је сав сјај што те је окруживао? У хладној земљи ти је прострта постеља. Како ћеш спавати ове ноћи?

Узглавље ти је влажно од последње кише. Ноћне тице кричу уплашене ветром; ниједан жижак ти више не гори, једино зрак месечев, хладан и блед, игра на месту снова.

Часови промичу, — хоћеш ли спавати и кад сване дан? Ослушкујеш ли, као ја, сваки удар звона? Јер како се могу одмарати, како могу спавати тако мало, кад ти, моја љубави, спаваш на ружној постељи?

Изолда Курц.

САН У СУМРАКУ.

Далеке ливаде су у сивоме сумраку; сунце се гаси, звезде излазе; ја идем најлепшој жени, далеко преко ливада у сумраку, дубоко у жбуновима јасмина.

Кроз сиви сумрак у земљу љубави, ја не идем брзо и ја се не журим; мене вуче једна мека, велурска трака кроз сиви сумрак у земљу љубави, ка плавој, благој светлости.

(Превео С. П.) Ото Јулијус Бирбаум.

МОЛОХ

— Брату Миливоју —

Милош Ока, доктор технике и први инжињер велике светске фабрике „Пенц и Брезлмајер“ у Берлину, када је ујутру у 9 часова улазио на главну капију палате Брезлмајер, у своју канцеларију на другом спрату, испитивачки се загледао у лице вратарево. Огромни, ливрејисани Померанац с укоченим брковима скиде само учтиво качкету, и назва добро јутро. Ока, нешто умирен, седе у лифт. Глава му је бучала, као да је целе ноћи гутао јаку црну каву.

У предсобљу се замисли за тренут. У великој писарничкој одаји су куцкале писаће машине са шкрипутом њихових ваљака и звонцањем. Једна госпођица са црном сатинском опрегачом и с исто таквим наруквицама до лаката пређе преко предсобља у благајну носећи у руци исписан табак. Ока се уздржа да не запита шта то носи, и, онако у горњем капуту и са шеширом у руци окрете леђа својој канцеларији и пође право вратима, која воде кроз две инжињерске одаје директору Брезлмајеру.

Прилазећи вратима чуо је све јачи жагор. Срце му се згрчи, но он ипак енергично ухвати за кваку и отвори. Чим се појавио унутра, седам пари изненађених очију се упреше у њега, и галама се пресече као мачем.

Ока их погледа све редом, два инжињера, три подинжињера и два цртача техничара. Осим потоње двојице сви су били старији од њега, али се ипак после једне секунде мучног прекида, олако поклонише и поздравише га Ока пркосно тргну главом, отпоздрави и запита:

— Је ли ту господин директор?

Тројица одговорише у глас:

— Јесте.

Ока помисли: ови су о мени говорили. Мора да се нешто догодило. Нешто рђаво. Тело му се посуло хладним знојем, и док је тобоже равнодушно, корак по корак, пролазио средином између њих, који су му се покорно и с подмуклом радозналошћу склонили с пута, ноге су му биле тешке, као да ђулад вуче за собом. Он је у исти мах осетио да су они очекивали, да ће се он претходно што поближе распитати, но он, не осврћући се, одлучно отвори врата директорове собе.

— Добро јутро, господине директоре? Има ли што ново? — усиљеним осмехом поздрави Ока старог Брезлмајера, који га дочека с некако изненађеним, престрављеним лицем, и не одговоривши ништа, тешко се диже иза огромног писаћег стола, и пружи му телеграм.

Ока леденом и устрепталом руком прими хартију са типично исписаним папирним тракама:

Сондерхигел $7^1/_2$ с.

Сада тачно 6 с. пустисмо воду изер набујао тече аквендуктом угиб $1^1/_2$ м.

Кеслер.

Ока се унео у телеграм. Последња слова му заиграше пред очима. Он их прочита још једном. Крв му полети у лице. Жиле му набрекоше на слепим очима. Ухвати се за писаћи сто да се не пољуља.

Најзад директор промукло прошапута, као од уздржавања да не дрекне, док му је дуга брада дрхтала:

— Шта кажете на то? Један и по метар! Пропадосмо!?

Ока још није дигао очију с папира. Док му се од једном не појави осмех на лицу као дуга.

— Шта, шта кажете?

— То је забуна. Штампарска погрешка. То је $1^1/_2$ милиметар. Фали још једно м.

Брезлмајер узрујано истрже телеграм из Окине руке.

— Како? Ја то не верујем.

Но Ока, сад већ мирно посматрајући преплашено лице старога Немца, тихо и разложно као свом млађем одговори:

— Молим вас, видите, да је угиб заиста $1^1/_2$ метар, аквендукт би морао одмах пуцати, а досад би се срушио. Јесте ли ви примили после овог још који телеграм?

Стари директор као расплакано дете, које тражи утехе од старијег и јачег, с полу неповерења ишчекиваше сваку реч Окину.

— Нисам.

— То је добро. Онда телеграфишите одмах хитно Кеслеру, да поново јави резултат, и то словима.

И Ока изрекавши то, свуче капут, обеси га о клин са шеширом и седе на кожно канабе, посматрајући ужурбане покрете свога шефа. Уистину је и он сам био још увек узнемирен, али је велики страх тога старог човека и његовог шефа изазвао у њему овако понашање.

Док је слуга отрчао на пошту, Брезлмајер је ходао горе доле по соби, и гладећи своју дугу браду, измишљао све најгоре евентуалности, у које ни сам није веровао, само да би навео Оку да га разуверава. Очекивање и тумачење је уморило и самог Оку, и он се диже да оде у своју канцеларију, да тобоже сврши један посао.

Шеф га је задржао готово брутално.

— Маните до врага сваки посао за сад. Чекајте док дође одговор.

Брезлмајер је био нервозан и нестрпљив. Сваки час је погледао на сат, прислушкивао, мотрио кроз прозор, звао слугу и псовао га због безначајних ситница.

— Не, не, рекао сам ја да је то сувише смело.

— Варате се, видећете — одговарао је Ока с поуздањем, ма да је и он сам још непрестано стрепио у души и пушио цигару за цигаром.

— Млади сте ви још сувише, господине докторе, те превећ верујете у теорију. Сећате ли се како сам ја одмах изјавио своју сумњу, чим сте ми показали ваш, иначе тако духовит план? Но, признајте, да сте и сами побледели, кад смо сазнали да је наш оферт примљен.

— Молим, молим, господине директоре, то је било узбуђење због великог нашег, и свог личног успеха.

— Добро, добро, али ја вам и опет кажем, ви се много поуздавате у теорију и у „Окине армиране бетоне“. Оно се истина све слаже на папиру, али ви рачунате с материјом идеално, ту је требао само један пропуст, па да се ова страшна вест обистини.

И Брезлмајер се ухвати за главу.

Ока, да би и себе оснажио, почне својим полаким и логичним разлозима да тумачи свој план, обзирући се стално на све

евентуалности и непредвиђености у терену, у раду, у материји, „у најгорем случају"; и закључак је као рефрен иза сваке тачке гласио, да је катастрофа немогућа.

Усред разлагања, које није занимало ни једног, — Брезлмајер га је на пола слушао, а Оку је стало душевног напрезања, — улети један чиновник с неотвореним телеграмом.

Брезлмајер га нервозно раскида, а Ока је још имао толико времена да опомене чиновника, да се удали из одаје, па уздржавши се да се не нагне над Брезлмајера, није скидао очију с њега.

Директор се загледа у згужвани папир, па га одједном диже у вис као заставу и викну:

— Хур-ра! Браво, господине колега!

Ока поцрвене, и једва је могао да се одбрани од шефове руке која му је стискала десницу, и да дохвати телеграм.

„Све је у реду угиб као у почетку подруг милиметра.
Кеслер".

Ока се насмеја тријумфалним и нешто с устручивим осмехом.

— А јесам ли вам ја рекао, господине директоре?

— Браво, браво, драги колега, честитам Вам! — говорио је гануто директор, са сузним очима и загрливши пријатељски свога младог, првог чиновника.

Ока диже капут и шешир у руке, но шеф пође за њим.

— Ваљда нећете и данас радити? Идите, одморите се, знам да нисте добро спавали, као ни ја. И ја идем да се извезем у Груневалд.

Но Оки се мирно брањаше.

— Не. Идем да свршим онај плафон за Технику. Данас ће бити готов.

Кад је прошао кроз обе одаје, чиновници су ћутали, нагнути над својим таблама, поглѐдали га испод ока и тихо се јављали. Само је најстарији устао и смешећи се свечано пришао.

— Може ли вам се честитати, господине докторе?

— Ако баш желите, може.

— Честитам Вам, честитам Вам!

— Хвала.

У својој соби је застао мало, извадио огледалце, обрисао своје подбуле очи, насмешио се и прионуо на рад.

Пред кућом је чуо сирену шефовог аутомобила, али није прекидао посао. Но после једног сата рада, пошто је довршио

један део, осети да му рука дрхти и да му бројеви не иду по вољи. Зато прекиде посао и оде кући да легне. Но никако није могао да заспи. Превртао се, устајао, шетао се по соби, и осетио крај свег великог задовољства велику чаму. Хтело му се да говори, да ком пријатељу саопшти своју велику радост и успех, али када се замислио, кога то да посети, кога да позове, није нашао никог. Имао је познанике, али то су били само званични, пословни познаници, другог није имао ни једног, пријатеља још мање. И одједном, нагонски притисну звоно.

С рукама унатраг и с насмејаним лицем дочека свога слугу Франца. Но кад се појави његово хладно, непомично, избријано лице с танким, дугим носом, увученим уснама и с котлетима, он се мало збуни.

— Да, овај, Франц, упеглајте ми смокинг и извадите ми кошуљу за њега.

Франц као да није приметио необично понашање свога господина, или није хтео да томе да израза.

— Jawohl, Herr Doktor!

Али Оку је копкало у души. Шетао се у папучама, смешкао се и ружио папучу, кад би му склизла с ноге.

— Е, данас имам добар дан, Франц. Успео сам с једном колосалном ствари.

Франц, у чученем ставу, пребирајући тврде кошуље, уљудно окрете главу:

— Да нису господин доктор добили повишицу, или... да... нису... испросили богату госпођицу?

— Није то, нешто славније... Ех, не разумете ви то! Јесте л' нашли? Добро. Хајде, иштите број шездесет-седам петсточетрдесетипет.

И отишавши до телефона на писаћем столу у првој соби, диже слушалицу:

— Добар дан, госпођо. А, јесте ли сами?... Одлично. Молим те, можемо ли се данас састати.... Не, не, не! Свакако, молим те, дођи, данас имам најлепши дан у живот, пуно ми је срце.... У седам... Па добро. У пола девет. Али сигурно. Обуци ону твоју хаљину, знаш... Ха, ха, ха... Хвала, љубим ти очи!

Кад се Ока вратио у спавачницу рубље је већ било стављено на постељу, а Франц је пеглао бензинском пеглом црно одело у својој соби. Милош оде за њим.

— Франц, донећете од Клајнвехтера као пре, шунке, лакса,

ајвара, сарделенбутера, наравно земичака, бадема, јабука, бомбона, али не као пре: само од чоколада и без ликера; затим две боце бургундског и две Мума. Ја ћу сад отићи, а кад се вратим да сте поставили сто за двоје, спремили самовар, лед и направили сандвиче. То све унесите у собу. Да, ако нема рума и бенедиктинца, донесите.

До осам сати се шетао. Пријао му је рани пролетњи ваздух. Осећао се опет свеж и јак, као да није имао толиких напора у последње време. Путем се сретао сваки час са својим познаницима, који су му се јављали, а он им је одговарао ван обичаја љубазно, скоро снисходљиво. Чудио се ипак како то да још нико не зна за његов успех. Знаће се, знаће се. Тешио се тиме. А и учинило му се да му је круг познанства ипак мален. Но сетио се, како је у почетку свог рада пре четири и по године ишао булеварима потпуно непознат и незнатан. Сећао се како је онда бленуо у лепе жене, чезнући за њиховим познанством, али у исто време и бојећи га се, јер је још тада једва хватао крај с крајем и становао у месечној соби. Данас је слободнији и зато их смело гледа, стручњачки оцењујући сваку поједину по оделу и по држању, ко је, шта је и каква је.

Када се вратио у стан, соба је била осветљена, писаћи сто помакнут до прозора, а на средини се белио постављен сто с укусном китом цвећа у вази. Све је било у реду, и две боце у авану с ледом. Самовар је чекао да се потпали, а ручници са шареним сандвичима и са скарлатним лаксом и шунком, око којих су се блистале, као разбијене призме од стакла, изрезане црвене и беле пиктије, хладили су се у прозорима.

Ока изађе до Франца и похвали га, да је све у реду, и особито зато што се сетио цвећа, прими од њега обрачун и остатак новца и нареди му да седи у својој соби и да се не показује докле га он не позове.

У осам и три четврти кратко се јави звоно, и Ока укрућен у смокингу, истрча и отвори врата, на која упаде задихана висока жена у црној одећи и замурена густим, црним велом. Обоје нешто промрмљаше и хитно уђоше у осветљену собу.

Док јој је Ока помагао да свуче горње одело, љубећи јој руке и чело, она је испрекидано у смеху говорила:

— Неко ме је узастопце пратио од угла, где сам кола зауставила, па све до оне друге капије на коју сам ушла; чини ми се да је пошао и у кућу за мном. Ах, све једно! Је ли да ме није

могао познати? Бога ми, тешко ми је било доћи данас. Морала сам отказати две посете. Али за тебе и ту жртву. Но, а што ми стојимо?

Ока ју је цело време држао за руке, па не пуштајући је, удаљавао се од ње, гледајући је целу.

— Хоћу да ти се надивим. Данас си дивна. Хвала ти.

И хтеде да је загрли, но она, румена и задовољна, благо га одби и поведе да седну.

Госпођа Пенц, жена Милошевог првог шефа, дворског саветника, који је у предузећу учествовао својим великим капиталом и угледом, била је висока плава Германка, равних, снажних рамена, дугих ногу, висока чела и права носа, полукружних, танких усана и енергично усечене браде. Њене су плаве очи биле вазда отворене и сталне. Нечег од херојских вагнерских жена је било у њеној личности. Била је двадесет година млађа од свог мужа, који је, и ако крупан и јак човек, имао неки страх од ње, као и њен отац, пруски генерал. Оку је заволела тек ове последње године, када јој се приближио, јер дотле и ако је долазио у кућу, није хтео да јој обрати пажњу. У последње време је често чула и читала о њему необичне хвале. Хофрат Пенц је нарочито хвалио тог, управо генијалног младића, који је необична енергија и савесност, али на њена питања, какав је то човек иначе, и одакле је, знао јој је муж управо толико колико и Милошев путни лист. И та чудна мистика његове личности дражила је госпођу Пенц. Да није била поносна, она би му прва пришла, али овако ју је занимао, но с уверењем, да ће на томе и остати. Али баш у то критично време почео је Милош обраћати више важности и интереса њој. Она се дивила тој његовој продирљивости, јер је била уверена, да је он њу пре свесно избегавао, и да јој сада свесно поклања топлину својих мудрих очију. Као паметна и несентиментална жена она је одмах разумела свачије рачуне, тактике и намере, и смејала се унапред сваком, а тај ју је смех досад стално сачувао од авантура, али у Окину понашању је било нечег бескрајно дискретног и у исти мах непопустљиво одлучног и јасног. Овај паметни, стварни човек од рачуна и амбиције, али и од маште и инвенције, изазива на двобој. Он је уверен у победу, јер тај иде само на сигурно, а то је дрско, али распаљује. И она му се приближила.

Упознала је у њему изврсног познаваоца музике, доброг

свирача, и јако се чудила, како то да нико не зна. Био је и добар козер, који је с извесном лакоћом хумора говорио о људима, о књигама и о сликама што је све боље познавао, но они у њихову друштву, који претенциозно расправљају. Али о себи није никад хтео да говори. Ни о својим плановима, а камо ли о својој души. Било је несумњиво бруталног и јужњачког у њему, али се то тек назирало. Она је слутила, да под тим панциром, који је тај јужњак стегао око груди, када је дошао амо, на туђи север, мора да тиња ватра темперамента и спава топла месечина сентименталности. Њој се допадао тај чудни Србин, с црном и сјајном косом као гар, са зеленим очима, опаљеним дугим лицем, орловским носом и јаким здравим зубима у избоченој доњој вилици. Али је њу још више привлачило оно недокучиво што је у њему. И што је боље упознала Милоша Оку, њена је страст све више расла да уђе у његову душу, да сазна све о њему, да види његово наличје, његову, као месечеву од земље окренуту, мрачну страну. Јер она је била уверена да се не вара, када слути, да он има своју тајну. Та неизвесност и то назирање ју је бацило у његов наручај.

И ето већ по године како она њега воли, како је његова, али је још увек тамо где је и била. Слуша његово срце, и осећа да је његов ритам друкчији но његових речи и дела, па ипак још га не познаје.

Данас је била изванредно лепа. Његов глас на телефону је дрхтао друкче но икад досада, његова жудња, његов прохтев је био нов. И сада овај његов дочек, његов раширени поглед, којим је купа, и у ком има нечег пијаног и заборавног, изазваше да јој се лице и рамена жарила. Она га је посматрала изненађена, с очекивањем, и сањива као спремна на мажњу, игру и на можда узбудљиве страхоте.

— Немој сести. Прођи тако по соби, да те гледам и слушам!

— Шта је то теби, ха-ха!

— Волим сад да видим твоје кретање у мојој соби — да чујем твој ход и шум твога одела.

Жена се нешто удали, протегну се мало, као да се огрије у његовим зеницама, па му пружи руке и приступи, обухвативши му главу, јер је он седео, међу своје дланове.

— Ти, шта је то с тобом?

— Задовољан сам.

— Са мном или са собом.

— Са собом што ми је данас успела једна велика ствар, и што имам тако лепу жену с којом ћу поделити радост.

— Ти волиш више себе но мене. Ти уистину волиш само себе. Ти, егоисто!...

— Има нешто у томе, да ја волим себе, и зато волим тебе, што си ти један део, најлепши део, срце моје личности. Ти си символ мог победног, великог живота!

— Значи: ти ме волиш док си срећан, а ниси срећан док ме волиш.

— Ха, ха, играш се речима.

— Не, не, драги. То значи, чим би те снашао велики бол, неуспех или туга, ти би ме престао волети.

— Тебе јадан човек и не сме волети. Ти си добро рекла, да ја посрнем, одрекао бих те се у срцу. Да паднем у беду, ја бих те гурнуо од себе и омрзнуо.

— Зашто? Како то?

— Ах, манимо то! Све су то речи. Ја сам срећан и љубим те, срећо моја.

Жена је постала брижна. Није разумела његове речи, и устручавала се да му приђе ближе.

— Хајде, причај, шта си то данас доживео.

— После. Прво ћемо вечерати.

Госпођа Пенц се једва расположила иза друге чаше шампања, који су они мешали црним вином. Милош је цело време ћеретао о дневним догађајима, о репертоарима и о концертима, а затим прешао на тепање. Она је особито волела ту његову нежност, која јој је личила миловању кадифне тигрове шапе, у којој и при најнежнијој милошти бдију у полусну опасни нокти.

Када су погасили сијалице, те је само једна у другој соби крај врата бацила комад светлости преко пода, жена се наслони на голи лакат, а другом руком гладећи Милошеву гргураву косу и замоли:

— Но, причај, ала си грозан. Зато си ме и звао, а сад се даш молити. Требала сам ћутати одмах, па би ти сам одмах код врата почео.

Милош Ока скрсти руке под главом и зажмиривши горе, пут плафона, почне говорити раздрагано и гласно, сматрајући лепу жену крај себе само као слушача, само као средство, које му омогућује да гласно искаже њему самом тако пријатне мисли.

— Дакле постигао сам. Избио сам у први ред. Конструисао сам један аквeдукт, какав још досад ни један архитект ни сањати није смео. И све је оригинално, све је моје: и план и материјал.

За месец дана све ће светске новине писати о њему и о његовом градитељу, и донети њихове слике. За по године све ће стручне ревије третирати велику новину „Окина бетона и духовиту мисао д-ра Милоша Оке“. Ископаће из архива и библиотека све моје незапажене расправе, и моја дисертација доживеће ново издање, а моја књига, коју ћу сада дати у штампу „О модерном монументалном стилу у архитектури и о еквивалентном материјалу“, биће светски догађај, отвориће епоху у архитектури, и донеће ми чланство највеће академије. Славу и богатство.

Ах, није било лако издржати. Нико ме није разумео: ни шефови ни колеге, ни радници ни публика. Али ја сам све метнуо на коцку, легао сам под сводове моје творевине, срце ми је самом стрепило, рескирао сам, знајући, ако се сруши, сахраниће ме под собом. Али сам победио кукавицу, ситничара и Хамлета у себи, тако сам победио и велики свет, и сад с највише моје сазидане куле у Сондерхигелу машем сунчаном заставом, и сви ме виде и сви ми тапшу.

Да ти само знаш, шта сам ја створио! Ухватио сам природу за рогове, стихију сам једну подјармио, те ми се сад покорава и ради што јој ја заповедим. Читаву једну реку сам ишибао из њеног стохиљадугодишњег корита, одвукао сам је на пола сата даље, утерао у мој аквeдукт и напујдао на турбине, те сад понизно врти точкове човеку, ствара светлост, пили челик, реже дрво, греје камине, гура локомотиве и прти људе, робу и новац и идеје.

Кад је преклане велика колонија Блајхграмових фабрика у Сондерхигелу у Баварској расписала конкурс, како би се могла употребити снага реке Изар, која на пет километара од колоније протиче у висини од четрдесет метара над долином колоније, ја сам израдио план и поднео Брезлмајеру. Радио сам три месеца дању-ноћу, сем осталих послова. И кад сам му поднео, он се убезекнуо. Мислио је да ћу створити тамо у његову току слап, и пренети снагу. То би изнело неких 40 до 50.000 коњских снага. Али ја сам начинио аквeдукт, да се чи-

тава река одмах код Сондерхигла спроведе у њега до фабрике, ту да пада са 28 метара опет у вештачки рукав, који је одводи поново у старо корито. Предрачун је био на милијоне, али је пад давао 500.000 коњских снага.

Брезлмајер се више уплашио од нацрта но од огромних трошкова.

„То је немогуће. Зар на тим чачкалицама ви да преносите једну бесну реку?“

И заиста се човек мора најежити кад види мој нацрт. Километар и по, у импозантној параболи, диже се, шест метара дубоко, тешко вештачко корито на двеста и једанаес парних ступова, који су тањи од мене у пасу, а најнижи четир, док су на крају високи 32 метра.

„То је апсурд, то је хистерија! — узвикивао је стари — Ја не бих смео проћи испод једног свода ни кад је корито празно!“

Ја сам се смејао, али сам извео, да поднесемо оферт. Он је пристао, јер је био уверен да га неће примити. И примише га. На наговор младог Блајхграма.

Брезлмајер је био поражен. А ја сам сам, морам признати, претрнуо. Брезлмајер ме је питао трипута: — „примате ли потпуну одговорност?“

— Примам!

И почели смо радити. Послове је водио Кеслер, који је веровао мени, јер и његова је памет била против. Осећао је да је у питању велики принцип, испит зрелости мога бетона, и хтео је да учествује у његовом тријумфу. Али имао сам и с њим тешких часова. Сваки час ми је телеграфисао с очајним преклињањем да нешто неће бити добро. Кад је скелет био готов, и кад су се ступови слили, радници и пучина из околних села дигоше будаке. Побунише се и не хтедоше даље радити на самом кориту и сводовима. „Срушиће се, срушиће се!“ Једва сам успео охрабрити Кеслера, а он је једва натерао раднике да наставе. И онда сам добио опет очајан позив од Кеслера: „Дођите одмах, пуца!“ Био сам на ивици самоубиства. Али сам слутио, да су криви изводитељи, а не ја. Под неким изговором отпутујем онамо. Ишао сам сам. Нисам смео ником поверити ко сам. Преобучен, дигнуте огрлице приближавао сам се, а груди су ми се дизале кад сам угледао хиљаду радника који врве и раде на колосалној мојој замисли, која се пружила као монструозна стонога, с крестом, големих, преисторијских зауруса.

Кеслер ми похита, блед и узнемирен, и шану: „Пођите за мном, да нико не примети!“

Ја му шапућући рекох:

— Чекајте. Је ли да пуца доле, код темеља?

— Да.

— То је зато што кад лијете свод, не подупирете с противне стране ступове. Тако се тежина готовог свода прислања и гура онамо где још свод није готов, где нема противне једнаке снаге притиска.

Његове очи синуше.

— Тамо, трећи пар ступова, доле, ја сам затрпао. Пазите, мотре нас! Видите ли?

— Видим. — Одговорим кроз зубе, к'о бојаги пушећи равнодушно цигару и разгледајући около. Заиста доле, као што сам рекао. Одахнух.

— Тако је. Дакле, учините као што сам рекао.

Кеслер ми одушевљено стиште руку.

Данас је пуштена, као што би требало да знате, река у мој аквадукт. Отишао је Хофрат Пенц, а и Кеслер је тамо био. Брезлмајер није смео, а ја нисам хтео. Било би театралније да сам се у случају неуспеха бацио под сводове који се руше, али бих се ја већ и овде убио. А здравице нећу да делим с господином Пенцом. Ноћас сам пробдио најцрњу ноћ. Мислио сам да вас позовем, али бих био за вас неиздржив. Јутрос је Брезлмајер био на рубу лудила због Кеслерова првог телеграма. По њему би се све катастрофално свршило. И мене је ударило као гром, али сам одмах запазио нелогичност, и да је по среди штампарска грешка. Тако је и било.

Ја сам победио. И идуће недеље идем, да сам видим своје дело.

Вилма прогута: — И ја ћу с тобом ићи! — јер и ако се у њој родила велика чежња да присуствује сусрету мајстора и његова дела, сетила се, да би је он заборавио у сенци једног од двеста својих витих ступова.

— Шта је тебе довело с толиком амбицијом амо? Зар не би лакше пробио тамо где те познају и воле? Ко тебе овде воли? Само ја. А и мене је страх да те волим.

— Амбиција ме је дотерала овамо, и љубав ме је одгонила. У моме крају љубав не трпи амбицију и растаче је. У сукобу једне и друге, мора се бирати, иначе се пропада. Ја сам изабрао амбицију и славу, ледену светлост бесмртности, место топлог су-

мрачја породичне и народне љубави. Код вас овде, ваљада се може бити и женин и очев и братов и сестрин, и градов и срезов и округов и државин и народов и целог човечанства у исти мах. Код нас се не може. Или — или. Наша средина је себична и љубоморна. Она хоће човека да поседује свега. Ти на мојој равници не можеш израсти изнад ниских кровова да преко њих гледаш, јер ти се земља углиби под ногама, и ти упадаш до појаса. Она ти даје у шаке свој микрометар, којим се само наши клипови могу мерити, она ти пружа сузно дрво са две жице, на ком се само њој разумљиве мелодије, без модулација могу изводити, она ти усисава речник којим се само у нашем мрачном чардаку опипљиве ствари могу звати. Њена је љубав страшна, и када те она занесе и претопи у себе, ти више ништа друго не можеш волети, само оно што је њено, и ништа друго не можеш створити, само оно што она воли, што она разуме, што она потребује, и нико више на свету. Моја земља не трпи генијалност, јер геније је свачији, и јер је она праведна мати, — ту је њена чаробна моћ, — која воли сву своју децу подједнако, и неће ничији глас да крикне више осталих. Моја земља живи својим животом и не хаје за цели остали свет, она има своју историју и своје смерове, којима она све покорава, изравнава и ломи. На тајни жртвеник приноси она дневно срца и мозгове своје најбоље деце. Зашто? Да би сачувала примитивно девичанство своје ватрене љубави за све своје мале и ниште, који су сви заједно само горостасни и дубоки.

Ти то не разумеш? Изгледа ти као бајка. И јесте прича о мојој земљи бајка, јер њен је садашњи живот још трајање преисторијске бајке. Хаос, у коме се само назире контура једне величине. И у тој недокучивости је баш њен неодољиви чар. Суморна и дивна, крволочна и неодољива као Молох, прождире она своје најбоље због неког недокучивог нагона. Због неког чудног и својственог човекољубља, које је дубље још и од Достојевсковог, јер она ваљда једе своју најдаровитију децу, да би била једном, кроз векове, толико сита и силна, да би могла вратити богато свој дуг, и родити изнуреном и залуталом човечанству нове геније и апостоле.

Видиш, ја — који сам је омрзнуо, јер њу се може само или страсно и пожртвовано љубити или мрзети, и проклео када сам осетио њен загрљај који дави, — и данас дрхћем када на њу мислим и ма да сам је гурнуо ногом, осећам да и амо пушта своје

кракове за мном. Ја чим склопим очи, видим њене мирне, упаљене очи, које ме пробадају и немо, заповеднички зову:

— Ако је тако, онда ћеш се ти вратити. Али и ја идем с тобом.

— Нећу! Нећу!!

— Видим по твојој страшној мржњи да је силно волиш, и и зато је и мрзиш што јој ниси дао што јој припада, свој живот и своју амбицију, и зато се осећаш обвезан њој, и зато је мрзиш тако.

— Није истина! Лаж, лаж!

— Милошу, ти се силно мучиш, ти си несрећан крај свих ових твојих успеха. Ко си ти? И зашто силиш себе, зашто си се опколио ледом, кад ти срце зебе? Зашто гушаш од себе љубав, зашто се кочиш у самоћи, кад твоја душа пати? Милошу, ти силом живиш из главе, а ти ниси зато. Ти и мене волиш главом, и себе и своју страсну амбицију, а гушиш глас своје душе, која хоће да поздравља људе? Мени је ужас крај тебе дисати, а чини ми се да те тек сада почињем да волим!

— Не, не, то само не! Нећу да ме волиш душом. Бежи онда од мене! Воли ме крвљу својом, јер оно ја не могу издржати, јер ти не смем вратити такву љубав!

Моја је снага у самоћи. Бити сам, и туђ, и стран свима. Ја ником нећу да загледам у душу, нећу да ми нико уђе у моју. Хоћу да ми она остане нема, да лежи дубоко укопана, као факир са језиком заврнутим у гушу, који лежи два метра под земљом, и срце му бије свака пола сата по једном, а кад престане, нико неће сазнати за ту смрт, ни он сам. Ја ником не гледам у очи, и када се ко загледа у моје, ја се окренем. Јер ја сам сложен из комађа без чврсте везе, као пирамида од наслаганих стена. Уђе ли ко у мене, одрониће своју стену, и пирамида се руши цела. Зато нећу ни сам да улазим у никог, јер онда су двери и моје, широм отворене.

Ја се бојим љубави, јер мене љубав обвезује, спутава, испреплеће и слаби. Кад волим, онда преносим своје смерове и своју судбину на предмет, а ја хоћу сам себи да одговарам само, за све, и за свој живот и за своја дела.

Милош се већ у почетку говора повукао, а сада је устао и сео на фотељу. Жена се прибила уза зид, и, скупљених обрва, негремице гледала у промењено Милошево лице, у коме су очи утонуле.

— Ти си ишчупао живац љубави у нападу своје таштине, и сад то зјапи црна шупљина у твојој души. То је огорчење што би хтео волети, а не можеш. И савест те бриди што си сам себе укљастио. Али ја те волим.

Милош нагло устаде, наже се до жене сасвим лице у лице, и стиште јој грчевито мишице:

— Немој ме волети! Ти ме не смеш волети!

Вилму потресе плач:

„Хоћу, баш стога те хоћу и да волим. Тебе треба волети и ти сам то желиш, само не знаш“. И обвивши му руке око врата, нежно га замоли:

„Причај ми што о твојима који су те волели“.

— Од како сам ја отишао из куће, они су непрестано мислили на мене, о мени сањали, и мени намењивâли прве пупољке нових калема, и ако ме нису спомињали. Ја то знам. А када сам био међу њима, говорили су само о мени, ишчекивали ме и излазили преда ме и испраћали ме на најкраће удаљивање. Кад се ја смејем, и они се сви смеју, кад сам ја нерасположен и они се сви престраше и смраче. Волели су ме неком елементарном љубављу, мене, оваког како изгледам, а зато, јер су ме родили и јер су се са мном у истој постељи родили, и јер имамо исте покрете, исте очи и исти глас и ход. Свако поједино би од њих било у стању у свако доба да умре за мене, али никада ни једно није могло да гледа у мени човека, засебног, одељеног и независног од свих људи — од породице, један можда њима сличан, с њима развијен, али посебан свет и живот. Они су мене волели само као свој део, као члана своје заједнице, а не као човека са својим даровима. Ја сам могао бити избразган крастама, и њима бих био најлепши, ја сам могао бити ситан, злобан и рђав, а њима бих био најбољи. Само морам бити с њима, бити њихов. Моја памет и моје способности су им импоновале, они су се дичили с њима, али их нису волели. За моје идеје они не би жртвовали ни једну опеку из наших старих зидова, а на моје идеале су били љубоморни, и мрзели их. Они су у породичном програму одредили мени своје место, и нису трпели да се одступа од тога. Када сам се по свршетку доктората вратио кући на одмор, и да се приберем за свој велики рад, они су ме дочекали и преплавили љубављу. Удесили су ми и собу, опколили ме мекотом брижљивости и домаће угодности, с уверењем, да ћу ту до смрти одрађивати свој малени посао, испраћати њих до гробља, и утопити се у мирној срећи,

коју ће они крунисати, када и мене оплачу и испрате до породичне гробнице. И кад сам се ја већ побојао да ћу се расталити у тој доброти, и изјавио, да ту нема за мене поља за рад, да ја ту уопште не могу радити, они су се унезверили. И после жестоких речи и пребацивања, ја сам залупио врата и дошао амо, у неизвесност, у борбу за успехе. Када ми је први посао успео, ја сам им се онда — после подруг године — први пут јавио, и послао им новаца. Они су ми их вратили. И од то доба је прекинута веза међу нама.

— Теби глас дрхти од узбуђења кад о њима говориш. Тебе то боли.

— Јесте. Мене то боли. Јер тиња у мени жуд да неко с љубављу прати лет мога таланта. Равнодушност ме велике гомиле збија и конзервише као ледена студен, завист и мржња ривала ме кристалише, али неми страх љубави, која се диви, благосиља и верује и у моје снове, дало би ватре моме духу. Љубав која се не јавља из моје сенке. Њено одсуство највише осећам у часовима неуспеха и успеха. Тада трнем у самоћи, и чини ми се да ће ме равнодушност стињити а мржња здробити.

Али шта ја то све говорим теби! То су пренатегнути живци.

Милош је устао и ходао по соби кријући очи од Вилме.

— Ти се кајеш што си био искрен према мени. Ти ме не волиш ни онако, као пре једног сата.

Милош пригнуте главе стаде пред жену.

— После овог разговора, не могу те више волети. Опрости. И, молим те, иди. Иди што пре од мене. Иди!...

Жена се диже, пребледе и паде преко постеље, јецајући:

— Где је мој понос? Шта си учинио од мене?

Милош није ни приметио, кад јој се плач утишао и кад се дигнула, и пришла њему. Он је расејано гледао кроз прозор, а уснама неразумљиво мицао.

— Милошу, Милошу, ти бунцаш, ти си болестан. Не може бити да истину говориш.

Милош се полако окрете, и погледа је горућим очима.

— Молим те, иди.

Жена се устреми, као да ју је дигао постепено бес, и зарони нокте у његово лице.

— Звери!

Но он је шчепа за руке, сави их да је клекла, и гурну је на под. И дрекну дрхћући од јарости и гађења, као кад се бори са змијом која хоће да упије своје колутове у мишице.

— Иди!

Лепа се жена сломијено диже, и док се он поново окренуо прозору, она се, гушећи ридање, облачила.

— Никад више?

— Никад — одговори мирно Ока, ни не окренувши се, а она избеже као из тамнице.

Ока је још дуго бленуо кроз прозор, а да се није ни покренуо. Осећао је грижу савести и, посматрајући како се напољу спушта магла, која као да све ликове по улици погрбљава и гута, растао је у њему бол што је увредио и опет једно мило створење које га воли, баш зато што га воли. Поче да га овладава онакав сумор, који потиче из помисли на осамљену смрт, и из страха, да ће, можда једном, у такав мутан и студен дан, узалуд тражити једну душу да га прими, огреје и саслуша. Већ је био близу тога, када се прстом пишу заборављена имена и стари цитати и безумни усклици по окну, посукнулом од нашег сопственог даха. Но трже се и окрете мрмљајући:

— Ех, глупа сентименталност. Треба бити јак.

А то је учинио, као да је истргао трн из длана.

Отишао је у један орфеум да се разоноди. Сред преставе наиђе сан, и он се врати и леже.

Сутрадан је устао ведар. Кајао се још само у опште, због онаквог разговора с Пенцовицом, а честитао је себи што је био енергичан. У канцеларији га дочекаше већ силне честитке. На улици су га две бивше колеге зауставиле да му стисну руку. Топили су се од учтивости, али се ипак скривало у очима њиховим и у њихову тону извесно чуђење, а то се особито свиђало Милошу. „Нисте ме досад примећивали, а?“ — мислио је у себи са задовољством.

Код куће нађе позив за сутрашњи соаре код чувеног шефа одељења у министарству железница, дворског саветника, барона Халма. И то је успех. Мора да су данас чули од Брезлмајера, кад ме у последњи час позваше. Лепо. Одмах се обуче и учини посету.

Пред сам одлазак, слуга му преда писмо. Одмах је познао Вилмин рукопис. Заста један тренут, па га остави. „Нећу да кварим расположење. Сутра!“

Када су му лакеји скинули горњи капут, и док један оде да

га пријави барону, Ока се загледа у огледалу. Зглади своју по средини раздељену косу, и осмехну се. У јаком осветљењу црни фрак и бела тврда кошуља добро су истицали његову оштру, тавну физиономију.

Барон је сам изашао по њега, и одвео га баронињи кроз два салона који су блештали од свиле и од женских деколтеа, а затим одмах у мушки угао, где су га већ очекивала господа. Међу њима се весело лелујала проседа Брезлмајерова брада.

— То је мој драги доктор Ока! — викнуо је стари подузимач задовољно и интимно, гледајући с очинском добродушношћу у њега. Сви су већ били упућени, и честитајући му на успеху, радознало се распитивали о њему: како је, одакле је, где је учио, шта је све радио и чије се методе придржава? Ока се осећао полупијан. Говорио је и кретао се олако и сигурно, али се и сам чудио својој духовитости и слушао свој сопствени глас с удивљењем. Говорио је о модерној архитектури и о њеној великој кризи, налазећи њене узроке у томе, што она, тежећи за својственом монументалношћу, још никако не располаже адекватним, новим материјалом. Његово је мишљење, да се мора створити нов материјал. Јер наша се култура развија у знаку интелектуализма, у преиначењу и подвргавању природе, више но икад нашим циљевима. Све се индустријализује, дакле морамо створити умешношћу човечјом и нови камен, прилагодљивији но овај досадашњи, сирови, напросто, тесани из мајдана. Он сада на томе ради.

Развила се дебата. Већина је порицала могућност његове тежње, али су сви посматрали тог младог варварина, који се и својом мрком бојом и ватром својих очију и наглашавања различноо од свих присутних, као оличење једне нове елементарне снаге.

Пошто се у средњем салону почео концертни део, то господа прекинуше свој стручни разговор и ступише унутра. Даме су поседале у округ а они остадоше стојећи да слушају певање младе баронесе, која је слабим и пријатним алтом певала једну Регерову песму. Певала је прецизно и рутинисано, али без темперамента, но зато су јој сви тапшали. Она се поклони и насмеши. Ока примети да га је нажљиво погледала, и одмах, као насилу, скренула очи, и помисли: — ту се не би требало много трудити. Пошто је пратилац, неки чупави конзерваторист, отсвирао на клавиру две Григове песме, не хотећи ваљда слу-

шати шаблонски аплауз и ласке, удари одмах у валс, а даме се дигоше с каваљерима у салон за играње. Ока се извини да не игра, и остаде са старијом господом и даље. После неколико рундова, позове га домаћин у име баронице да приступи њима, јер даме желе да говоре с јунаком дана. Али тек што је Ока приступио, прође по друштву шум, да су Пенцови стигли. Барон Пенц се вратио ноћашњим, брзим возом, и дошао са женом.

Вилма је била мало бледа, и кад је видела Оку између мајке и кћери, она трепну оком. Милош се поклони и захвално прими честитку Пенцову, који га је спасао моментане забуне:

— Ах, господнне докторе, дивно је било! Штета што нисте присуствввали свом тријумфу.

И тада надугачко исприча целу церемонију отварања, а даме су раширених очију слушале и погледале на Оку, који се уморно смешио.

Млада баронеса значајно погледа својим плавим очима у Милоша, и уздахну:

— Благо вама. Успех мора да је најузвишеније осећање.

— Понекад га је само тешко поднети сам.

— Заиста?

Милош помисли: — девојка к'о девојка. Као да је кћи ког нашег попе.

— Само му је баш у том и сва чар: сносити га сам а помало се смејати и њему.

— Ви мора да имате јаку вољу.

— Можда, не знам, у колико је то акција а у колико опирање?

— Ви као да се не умете радовати? Боже мој, како бих се ја радовала!

— Ко мисли на будуће послове, тај не сме ни мислити на оне који су му већ за леђима.

У том изненада приступи Вилма.

— Пардон, допустите господине докторе, да вам честитам, од срца!

Ока погледа у њено бледо лице, и примети неки болан и поругљив грч око њених усана.

— Хвала! — и пољуби је у руку.

Игра се отпоче понова, а Милош после кратког ћутања настави:

— Барон Халм је ванредно љубазан господин. И био је потпуно већ упућен у мој рад.

Жена поћута мало, па с висине, поругљиво се осмехну:

— О, наравно, ви продирете. Ја вам и на том честитам. Само напред! — Па, тобоже пребирајући цветове у пасу, прошапта из профила: — Не опијај себе, Милошу, има Бога!

Он учини као да је пречуо, и настави своје равнодушне примедбе о присутнима који су сви лепи и љубазни.

У сред закуске изазва лакеј домаћина напоље, а овај се врати и благо диже Милоша испод руке, на једну реч.

— Имате телеграм, драги докторе, нисам хтео да вас буним, али бог зна, можда је што прешно.

Милош се замисли: — Одакле?

— Не знам. Чини ми се из иностранства.

Милош претрну и изађе.

(Свршиће се)

Вељко Петровић.

ГРОФ ЈУЛИЈЕ АНДРАШИ И АУСТРИЈСКА СПОЉЊА ПОЛИТИКА*

(ОД 1871—1879)

I

Друга и трећа књига биографије грофа Андрашија од Вертхајмера за нас је много интересантнија од прве. У првој смо се књизи упознали с бурним годинама Андрашијеве младости, Lehr- und Wanderjahre, с револуцијом и реакцијом у Мађарској, с постанком дуализма и улогом, коју је овај велики Мађар имао у уставном препорођају аустроугарске монархије. Али је све то из области унутрашње политике аустроугарске, чији су проблеми и кризе тек споредно имале утицаја на нас. Много су већег значаја и од интереса за нас проблеми спољне политике — а о њима се скоро једино говори у другој и трећој књизи ове биографије Андрашијеве.

Судбина српскога племена хтела је да му овај мађарски државник зада један од најтежих удара, да веже његово име за наш губитак Босне и Херцеговине. Већ сама историја ових наших покрајина довољна је, да нас заинтересује: како смо изгубили Босну и Херцеговину. Али је, сем тога, ова друга и трећа књига од интереса и значаја по нас и с тога што се из ње види колико је уска област аустријске спољне политике, и колико је то за нас баш фатално! За све време од како је Андраши узео у своје руке спољњу политику (од 1871—1879 г.) балканско полуострво је било једини циљ њен, балканска питања једино су је интересовала. Разуме се да је у низу тих питања судбина Босне и Херцеговине на првом месту. Задобијање Босне и Херцеговине то је једини успех аустријске политике после толиких не-

* Поводом књиге Eduard von Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, II. Band. Stuttgart 1913.

успеха и губитака у XIX веку. Изгубивши Италију (1859 и 1866 г.) и пошто је отерана из Немачке (1866), Аустрија је тражила накнаде на европском Истоку.

Истина та политика, која је за изгубљене земље имала да тражи накнаде овамо на Балкану, није се одлучно прононсирала одмах, после пораза 1866 год. Са свим је разумљиво било што се после пораза, који се нису могли лако заборавити, с почетка помишљало на реванш — да се потражи изгубљени углед и да се Аустрија увећа на рачун Немачке. Гроф Бајст, аустријски канцелар од 1866—1871, сав је био у идејама реванша. Познат као најљући противник Бизмарков и политике његове, он је сам собом представљао тај одсудни правац непомирљиве политике према Немачкој. И за све време свога дириговања аустријском спољњом политиком, гроф Бајст је свим силама радио, да створи савез Француске, Русије и Аустрије, противу Пруске. Понет том идејом реванша Бајст је заборавио на Балкан. Шта више, да би задобио Русију он је готов био да покрене питање о измени париског уговора (од 1856 г.), који јој је забрањивао да може имати ратну флоту у Црном Мору и т. д. Бајст је држао да ће Русију задобити, ако буде покренуо питање о ревизији париског уговора — и предлогом о *реформама* у Турској, које би олакшале судбину хришћана. Гроф Бајст није имао дакле ни освајачких намера на Балкану нити тражио искључиви утицај у коме делу турске империје, нити поделу сфера. У опште за њега Балкан није имао онај значај какав је добио у очима његова последника, грофа Андрашија, нити је помишљао да тражи тамо накнаде за изгубљене земље. Али његов предлог не прихвати нико па чак ни Русија, којој је хтео да учини тако велике услуге. Никакав разлог други не зна да нам каже за то гроф Бајст, до овај једини — женску сујету кнеза Горчакова, који је био, и раније, нерасположен према њему, нарочито сада, што му је „украо идеју“[1]. По уверењу Бајстову Горчаков није могао допустити, да иницијатива за ревизију париског уговора потекне од ма кога другога до само од њега.

Политика Бајстова није успела. До савеза ни с Русијом ни с Француском није се могло доћи. И таква политика није имала више ослонца ни у земљи ни у ситуацији у Европи створеној,

[1] „J' avais eu le grand tort de lui voler les idées“ — вели гроф Бајст у својим Erinnerungen und Auzeichunugen.

немачко-француским ратом. У земљи, сем војничке странке, на челу које је стајао ерцхерцог Албрехт, победилац Талијана код Кустоце (1866), нико није био за политику реванша. Немци у Аустрији су желели, да се измире с Немцима у Немачкој, а Маџари су, као што смо видели, били обавезни кнезу Бизмарку, који им је помогао створити дуализам, и налазили су да им национални интерес налаже тражити ослонац у Немачкој. У Европи, после рата 1870—71 године, настало је померање сила, — нестало је хегемоније Француске и место ње створила се нова моћна Немачка, с којом је тешко било борити се и осветити Кенигрец. Тако се спољња политика морала из основа мењати. И такву једну промену — значило је име Андрашија.

Андраши, као министар спољњих послова, значио је промену целокупне спољње политике аустријске; Андраши, као Маџар, на томе месту, значио је кидање с традицијама, да једино Немци воде аустријску спољњу политику. С тога је његов долазак на положај министра спољњих послова био велико изненађење а не само обрт политике. Није чудо што су га Словени и конзервативни кругови немачки, који су желели једноставну Аустрију са јаком централном влашћу, дочекали с огорченим незадовољством. Нарочито су га дочекали пљуском грдњи Чеси. Ригеров орган писао је да је престала ера авантуристе (Бајста), а настаје ера циганске пусте (Андрашија).

Велике тешкоће чекале су га у самој земљи. Дочекан с неповерењем од двеју највећих група, Чеха и феудала, у Аустрији, остављен од чиновника, који су држали министарство спољњих послова, а којима нови шеф није импоновао и не хтедоше под њиме служити, Андраши је имао, да реши одмах у почетку свога канцеларства — две министарске кризе, једну у Аустрији, другу у Маџарској.

Кризу у Аустрију Андраши је затекао, када је био постављен (14 новембра 1871 п. н.) за министра спољњих послова, јер је министарство Хоенварта баш тада (30 октобра п. н.) пало било. Андраши је успео био, после не малих тешкоћа, да задобије грофа Адолфа Ауерсперга и да у парламенту створи већину за министарство његово. Место конзервативаца у Аустрији су на власт дошли, помоћу Андрашијевом, пријатељи његови, либерали, Немци. Исто је тако срећно успео да реши кризу у Маџарској, која је настала, што је он као министар председник постао заједнички министар спољњих послова. И ако је и цар желео

Славија за министра председника, ипак је Андраши нашао, да је подеснија личност тадашњи министар финансија Лоњаји. Ма да стари Деак није марио Лоњаја, опет је овај по жељи Андрашијевој постављен био за председника мађарске владе. Тако је Андраши успео, одмах у почетку, да и у Мађарској остану његови политички пријатељи а у Аустрији дођу на владу либерали. Рашчистивши овако унутрашњу ситуацију он је имао пуно маха у спољњој политици — да развије свој државнички таленат. У унутарњој политици у Мађарској није било пространо поље рада за државнички таленат Андрашијев. Поље рада унутрашње политике је више од локалнога значаја, докле је спољња политика светско-историјски домен па и дела и заслуге у тој области имају такав карактер. Као мађарски патриота и државник он је, поред Деака, имао највише заслуга, да се створи дуализам. И без сумње је трансформација централистичке Аустрије у дуалистичку Аустро-Угарску дело ширег историјског значаја. Али даљи посао, који је имао као министар председник, посао учвршћивања дуализма мање је важан и не излази из оквира локалних интереса аустро-угарске монархије, те је и таквог значаја. Као министар председник мађарски он је могао ући само у мађарску историју а као министар спољњих послова у европску.

*

Долазак грофа Андрашија за заједничког министра спољњих послова значио је преокрет аустријске политике, значио је напуштање идеје реванша за Садову, приближавање Немачкој, одсуднију и одређенију политику на Балкану, која је имала да донесе очекиване накнаде за изгубљене земље у ратовима од 1859 и 1866 г. С тога је политички свет с нестрпљењем очекивао прве кораке новога министра. А они су били веома мирољубиви. У циркуларној ноти, којом је упознао политички свет са својим погледима на политику, гроф Андраши нарочито наглашује, да је она политика мира, да он не тежи ни за каквим освајањима ни за каквим проширењем граница државних, јер користи, које би донео ма како срећан рат био, мање су од благодети које мир пружа, а који не сме бити нарушаван никаквим унутрашњим кризама.

И ако је гроф Андраши мислио на рат с Немачком и проширење граница на рачун ове, онда је ту искрен, јер је он одмах напустио идеју савеза с Француском и Русијом противу Немачке.

Али су први даљи кораци његови показали, да је оно место у циркуларној ноти — о проширењу граница државних уобичајена дипломатска хипокризија, јер се, на против, гроф Андраши одмах дао на посао, да накнади губитке Аустрије добијањем нових крајева овамо на Истоку. Он је то могао у споразуму с Русијом или противу воље Русије, — мирним путем или ратом. И за један и други пут требало је бити у пријатељству с Немачком и Енглеском. С Немачком је већ ствар била напред утанчана, јер је Андраши важио хао највећи поборник савеза с њом. Енглеска политика била је — не дати Русији, да осваја на Балкану, те се у многоме слагала с намерама Андрашијевим. Остало је — да се покуша с Русијом изравнати могућност споразума за заједничку политику на Истоку. А то није била лака ствар. Русија још није заборавила незахвалност аустријску и није могла преболети ударце, које јој и Аустрија задала учествујући у закључењу париског мира (1856 г.), чије су одредбе тако тешко вређале интересе руске и осетљивост руску. Сем тога, гроф Андраши важио је као непријатељ Руса. Као Маџар и патриота, држало се, да он не може Русима опростити Вилагош (1849) и да их из дубине душе мрзи. Тако је и кнез Горчаков држао о Андрашију. Да их приближи и боље упозна, Андрашија и Горчакова, узео је на себе кнез Бизмарк, а помогли су и нови сарадници на спољњој политици аустријској — јер је нови министар измењао одмах посланике, поставивши у Петрограду барона Лангенау, у Лондону грофа Бајста, свога претходника, а у Паризу грофа Апоњија.

Није био лак посао изгладити неповерење између руског канцелара и Андрашија. Низ сумњи и тешкоћа стајале су између њих. Горчаков није крио да зебе од аустријских тежњи, да се територијално повећа монархија на наш рачун, Србије и Босне Бизмарк је био толико искрен, да није хтео порицати „оправданост“ такве тежње, указујући Горчакову на карту балканског полуострва, која просто мами Аустрију да се „заокругли“. Друго питање — које је изазивало неповерење руско, било је пољско. Тада се баш давала већа аутономија Галицији, што је у Русији учинило рђав утисак, јер су се бојали да ће то одјекнути међу Пољацима у Русији, који би, природно, стога симпатисали Аустрији. Међу тим су му ту сами Пољаци олакшали, који се не споразумеше с бечком владом и предлог о аутономији би одложен.

Али најважније спорно питање било је балканско. Вајка-

дашње притајено ривалство између Аустрије и Русије морало се сада јаче осетити јер је на помолу било решавање Источног Питања, и то баш онда када је Андраши започео империјалистичку политику. Руска влада и сама желела је пријатељство и преко својих органа „Правитељ. Вјесника“ и Journal de St. Petersbourg учинила је изјаве, у којима је констатовала жељу за добрим односима са Аустријом и осуђивала панславистичке агитације.

Али докле је влада руска давала овакве изјаве, вели Вертхајмер, дотле је њен представник у Цариграду, гроф Игњатијев, био главни агитатор панславизма. Тим омиљеним рефреном и Вертхајмер, као и сви Аустријанци, стално оперишу — свуда па и онде, где су очигледни други узроци, у свакој појави, која им је непријатна, виде само панславистичке агитације; не признавајући нигде кривице аустријске политике. И ако је истина, да је Игњатијев био панслависта и није мировао, опет би било и сувише наивно, када не би било очигледно тенденциозно, тумачење факата и појава само панславистичком агитацијом. Нигде Аустријанци, па били историци, којима је задатак истина, или обичне публицисте, не виде кривице и погрешке своје политике, нигде неће да разумеју природне и оправдане тежње других нација, већ се чуде још — како се земље и народи буне још противу „оправданих“ и „животних“ интереса. А свака империјалистичка намера аустријска то је и „оправдан“ и „животни“ интерес монархије! Тако и Вертхајмер стално греши тумачећи појаве тим бауком — који је у истини давно то престао бити — панславизмом. Агитације грофа Игњатијева захватиле су цео Балкан. У Дубровнику је био његов агент, конзул Јонин, који је новчано помагао лист на Цетињу, „Црногорца“. У Букурешту је покренуо лист „L' alliance Latino-Russe, који је проповедао савез с Русијом. А тек колики је панславистички утицај био у Србији!

Андраши је, још као мађарски министар председник, желео отргнути Србију од руског утицаја. И ако је цар Фрања, а заједно с њиме и војничка странка с ерцхерцегом Албрехтом на челу, још 1867 помишљао на Босну и Херцеговину, да је треба заузети, гроф Андраши тада није делио то мишљење, јер се бојао да ће се тиме увећати словенски елеменат, опасан по мађарско племе, па је тако и утешио старога Гарашанина, када га је овај, те године, забринут, питао: колико у овоме има истине? Андраши је као министар председник хтео, нудећи намесништву

Блазнавац-Ристићевом, 1869 године да поделе Босну и Херцеговину са Аустро-Угарском, да отуђи Србију од Русије. По том предлогу Андрашијевом Босна и Херцеговина — од Врбаса и Неретве западно имала је припасти Аустро-Угарској а источно Србији[1]. Тај предлог није прихватило намесништво, надајући се да ће те обе а целе српске области припасти Србији и не слутећи, да ће их исти гроф Андраши неколико година доцније отети од Србије! И доцније, Андраши је хтео Србији дати доказа свога пријатељства, јер је у јулу 1871 радио да се оствари железничка веза са Солуном преко Србије а не преко Босне! Књажевско Намесништво није хтело разумети ову пријатељску пажњу Андрашију, већ је у јесен 1871 одвело књаза Милана у походе рускоме цару у Ливадију, на Криму. Овај пут у Ливадију — по извештајима Калајевим из Београда — био је награда што је намесник Ристић руској дипломатији издао тајну о предлогу Андрашијевом о деоби Босне и Херцеговине.

И за биографа Андрашијевог је очита тајна шта је све урађено у Ливадији и како је напуштен пројекат о деоби Босне и Херцеговине и од Андрашија и Ристића. Ристић је, вели Вертхајмер а на основу званичне преписке између Андрашија и барона Лангенау, аустријског посланика у Петрограду, ишао у Ливадију — да убеди Русе о животној потреби Србије да добије Босну и да ожени књаза Милана Вером, ћерком великог кнеза Константина. Ни једно ни друго није успео. Пројекат о женидби кнеза Милана са кнегињом Вером покварио је Андраши, који се бојао да би се тиме дало маха велико српским идејама, када једна царска принцеза полази за вазалног кнеза Србије. Русија је осетила то незадовољство Аустрије и кнез Милан би одбивен као раније кнез румунски Карло који је такође тражио једну руску принцезу. Неуспевши ништа у Ливадији намесништво је покушало да се приближи Аустрији — и то је био већ један успех Андрашијеве политике!

С Црном Гором још се лакше Андраши спријатељио. Једна мала ствар, мала пажња, била је довољна да створи пријатељско расположење краља Николе према Андрашију. У Бечу се 1873 г. приређивала светска изложба, на коју је хтео краљ Никола да буде позван непосредно из Беча а не преко Порте као њен

[1] Све ово у првој књизи биографије Андрашијеве, стр. 460—61 а по преписци с В. Калајем, тада конзулом аустријским у Београду.

вазал. Горчаков је ту жељу саопштио Андрашију и овај је испунио!

И с Румунијом и Турском умео се Андраши наћи као пријатељ — и ако су интереси ових земаља противуречни били. Румунији је помагао у признању титуле „Румунија" (у место досадашње „Сједињене кнежевине Влашка и Молдавска"), а у Турској је, заједно с Енглеском, успео да сузбије руски утицај. Шта више помагао је гроф Андраши Порту саветима, које је она прихватила, да не допусти, да се створени бугарски егзархат потчини руском св. Синоду у Петрограду и на тај начин сузбио је свемоћан утицај Русије на Бугаре.

Али Андраши, као сметњу својим циљевима свуда види руског баука и свуда се бори с његовом превлашћу — и у Србији, Црној Гори, Румунији и Турској и свуда побеђује! Његов биограф верује у чаробну моћ дипломатског талента Андрашијевог!

*

Тада, када је Андраши почео управљати спољњом политиком Аустрије, Европа је још била атомизирана. Ратови од 1859, 1866 и 1870 год. разбили су дотадашње савезе и пријатељства и раскинули све тешње везе међу великим силама. Али се стога баш осећала потреба за новим везама, новим груписањем сила ради одржања политичке равнотеже. И већ се на политичком хоризонту оцртавају силуете нових груписања, и ако је требало скоро још један дeценијум и више година да се она потпуно изведу и поделе Европу у садашње таборе.

Аустрија је преболела Садову и била је готова примити пружену руку Немачке, Француска је тражила пријатељство Русије, Енглеска је хтела остати у својој „спленлидној изолованости (сјајној усамљености)", а Италија се колебала између Француске и Немачке. Бизмарк и Андраши нису желели савез Француске и Немачке, јер је Италија још стајала под утицајем захвалности, коју дугује Француској, а на Енглеску се није могло рачунати. С тога је Бизмарку била најмилија комбинација — тројецарски савез, али је томе сметало ривалство Русије и Аустрије на Балкану и огорченост, која је још у Петрограду трајала због незахвалног држања аустријског у кримском рату. Да би то изгладио, Андраши је, по уверавању његовог биографа Вертхајмера, спонтано дошао на мисао, да треба покушати и поправити односе са

Русијом. И јула месеца 1872 г. би послан у Петроград ерцхерцег Вилхелм, да однесе поздраве цару Александру од цара Фрање Јосифа. Избор је био срећан, јер је ерцхерцег био радо примана и симпатична личност. То је од кримског рата била прва посета хабзбуршког дома династији Романова. Али Вертхајмер поriче новинарска тврђења, да је ерцхерцег ишао да утврди састанак царева у Берлину, већ, вели, да је то лично дело Александра II. Тада баш имао је цар Фрања да врати посете (учињене у Ишлу и Салцбургу) цару Виљему и састанак би заказан у Берлину. О томе је Александар II случајно сазнао од Луја Шнајдера, личног повереника цара Виљема, те се сам понудио да буде трећи у Берлину, бојећи се, ваљда, да се тамо не углави какав споразум противу Русије.

Противу састанка царева били су у Русији панслависте а у Аустрији војничка странка. Ерцхерцег Албрехт је, као вођа те странке, једнако мислећи на реванш, предао цару Фрањи чак један мемоар, одвраћајући га од пута у Берлин а саветујући му пријатељство и савез с Русијом. Крај свега тога састанак је био у Берлину.

Али су резултати тога састанка далеко мањи били него што се у јавности веровало и тврдило. Нарочито се избегавало, да министри сви заједно, у троје, заједнички расправљају актуелна питања, већ се само по двоје састајали и дискутовали.

И ако се до каквих формалних споразума — уговора и конвенција — није дошло, и ако се никакве дефинитивне одлуке о будућности нису донеле, опет је састанак царева у Берлину имао своје резултате, који су се осетили у односима међународним. Андраши и Горчаков сложили су се, да у Турској остане status quo, али ако би настао процес распадања њеног, да га оставе своме току, да се не мешају, — дакле углавили су заједничко дезинтересовање на Балкану. Сем тога, нестало је заоштрености и огорчености у односима Аустрије и Русије, што је датирало још од кримског рата, а Горчаков је стекао правилно мишљење о Андрашију, који је важио, као Маџар, да је и непријатељ Русије. И Горчаков и Андраши вратили су се задовољнији но што је Бизмарк остао у Берлину. Бизмарк је желео, да између трију држава постигне споразум у погледима на односе с Француском, од чијег је реванша он презао. Али су тада баш и цар Александар II и Горчаков изјавили „да је јака Француска потреба Европе“.

Вративши се из Берлина Андрашију је било лако у парла-

ментима протурити повећање аустријске војске са 28.500 људи и увести трогодишњу службу (10 октобра п. н. 1872 г.). Тако бар биограф Андрашијев верује, да је састанак у Берлину имао својих важних последица. Међу тим, одмах за тим, признаје, да је сав тај успех био под питањем због агитација Игњатијева. Требао је дакле још један састанак царева па да се изгладе заостале жалбе. И то је било идуће године. Ма да је Александар II желео да му цар Фрања прво у походе дође, овај није хтео то учинити — извињавајући се светском изложбом у Бечу и удалбом кћери, принцезе Гизеле. Тако је дошао у Беч после 21 године (1872 последњи је пут био) Александар II, син Николе I, онога цара, који је у гњеву, када је чуо о незахвалности Аустрије и њеном непријатељском држању за време кримскога рата, разлупао бисту Фрање Јосифа бацивши је на под.

С почетка се хтело, да посета Александра II има само приватан карактер, те с тога Горчаков није ни позват. Али како је Горчаков нашао пута, да посредно Андраши сазна колико му је стало да и он буде у Бечу, то би и он позват. И овако импровизиран састанак Горчакова и Андрашија, чудновато, био је од већег значаја но ранији у Берлину. Између Аустрије и Русије дошло се и до писменог споразума (entente), који су потписали у Шенбруну 25 маја 1873 г. Фрања Јосиф и Александар II. Тај је споразум општега карактера, неодређен, нејасан — бар биограф Андрашијев не уме ништа ближе о њему да нам каже. Споразум има да брани status quo у Европи и ако би који трећи напао једну од њих, Аустрију или Русију, биле би дужне да се узајамно бране и помогну једна другој. Ко је тај трећи? Немачка сигурно не, јер сличан такав споразум, мало раније а исте године, закључен је између цара Александра II и Виљема I у Петрограду. На Енглеску се сигурно није мислило, па ни Италију, те остаје Француска и Турска. Од Француске се бојали, да се тамо не промени режим, република у монархију, која би опасна била по мир у Европи, јер би одмах тражила рат. Од Турске је са свим излишно било бојати се. У осталом, тај је споразум успео да изглади ривалство аустријске и руске политике на Балкану као што су доказали догађаји, који су одмах дошли за тим. Кад је Србија тражила од бечке владе да може поставити код ње сталног свог политичког заступника, што се није слагало с положајем вазалне кнежевине, Андраши је одмах дао пристанак, да би тиме задобио Ристића. Сличан један такав пристанак руска

је влада Србији, раније мало, одбила. То, а за тим бављење Ристића у Бечу, узбунило је владу петроградску, да је Србија већ отишла под скут Аустрије, те је Андраши преко аустријског посланика, барона Лангенау, морао уверавати Горчакова, да он не мисли укрштавати своју политику с политиком руском на Балкану. Исто је тако гроф Андраши, мимо знања Русије, препоручио цару Фрањи да прими кнеза Николу без пратње турског посланика, јер односи између Црне Горе и Порте, правдао се он, нису никад били стипулисани међународним споразумима и уговорима, као што је то случај са осталим балканским државама.

*

Исте године у октобру (17 н. н.) вратио је посету цару Фрањи цар Вилхелм, после толиког чекања, јер га је болест омела била. Тај састанак није донео ничега новога, ни каквих одлука и споразума. Једино је Бизмарк искористио ту прилику да попрети Француској тројецарским entente-ом. У здравици својој (21 октобра п. н.) цар Виљем говорио је, да су пријатељски осећаји и заједница мишљења три цара гарантија за европски мир. Те су речи биле адресоване на Француску, где се баш тада спремао један илегалан преврат, од кога је нарочито стрепила Немачка. Народна Скупштина спремала се да прогласи Бурбона. грофа од Шанбора, за краља Француске, као Хенрика V. Срећом је овај сам покварио свој избор — јер није хтео да призна тробојку, као революционарно обележје, за заставу Француске!

Много је већег значаја био састанак Фрање Јосифа са Александром II идуће године, у фебруару 1874, у Петрограду. За познавање психологије европске дипломатије и за познавање modus-a procedendi у међусобним односима њеним овај је састанак толико исто поучан колико су значајне и последице његове. Неповерљивост диктује вечиту опрезност у дипломатским односима, да изгледа, да у томе свету и нема места за искреност и отвореност. Па ипак има места и искрености и отворености — разуме се кад служе крајњем циљу, интересима који се заступају.

Биограф Андрашијев изнео нам је слику овога састанка према званичним документима — кореспонденцији грофа Андрашија и принца Рајса, немачког посланика у Паризу, те о аутентичности извора не може бити сумње.

Видели смо, да је Аустрија брзо заборавила Садову и при-

прихватила пружену руку Пруске. Посредовањем Бизмарковим дошло се до бољих односа између Русије и Аустрије. Природно је било очекивати, да ће односи Аустрије и Немачке, нарочито када је воде таква два човека и пријатеља, Бизмарк и Андраши, бити чвршћи и срдачнији но односи Аустрије и Русије. Па опет за то овај састанак у мало није покварио пријатељске односе Аустрије и Немачке а тешње везао Беч и Петроград. Већ је сам састанак царева — руског и аустријског — био Бизмарку непријатан и зебао је од тога. Показало се да је имао пуно разлога за то. На састанцима својим, Андраши и Горчаков, претресали су опширно међународни положај и међусобне односе — Аустрије и Русије. Андраши је отворено говорио — за што Аустрија жели зближење са Русијом. Немачка, вели Андраши, треба да је завршила своје национално уједињење — али да ли је то последња реч и немачких патриота? Зар не може немачка влада, гоњена националистичком струјом, продужити посао уједињења немачких племена — и тражити да се аустријски Немци сједине с Немачком? То би значило распад Аустрије, или терање овамо на Исток, Балкан, где би наишла на Русију и њене интересе.

Интересантно је, да је цео разговор сазнао немачки посланик, принц Рајс, и одмах га саопштио Бизмарку. Тако је Бизмарк осетио потребу, да одмах одговори Андрашију и умири га — преко немачког посланика у Бечу, генерала Швајница. Он је уверавао Андрашија да би Немачку сједињење аустријских земаља са њом пре ослабило но појачало, да он жели јаку Аустрију и да то захтевају немачки интереси, и да је немачко уједињење завршено.

Не само због ове неочекиване контроверзе између Андрашија и Бизмарка, већ је и по другим појавама овај састанак царева био значајан и интересантан. Тек се сада — после прекида од 1854 г. — извршило потпуно измирење Фрање Јосифа и цара Александра II. Андрашијев биограф са задовољством констатује овај факат, подсећајући читаоца на времена, када је — 1860 г. — Александар II, пред сведоцима и то нарочито, причао, да је заборавио да одговори на једно писмо Фрање Јосифа. Тек на гробу Николе I, када је Фрања Јосиф положио венац, измирили се потпуно два цара, руски и аустријски. Сада су и министри могли отвореније дискутовати о актуелним питањима. Европски Исток опет је дошао као предмет дискусије. И најинтересније и најважније је за нас што је питање о Босни и Херцеговини онда,

по други пут, расправљане између Горчакова и Андрашија, — и то одређеније и одлучније. Још 1872 год. на састанку царева у Берлину, Горчаков је додирнуо, у разговору с Андрашијем, питање о Босни и Херцеговини. Још тада се осећала намера Аустро-Угарске да се „арондира“ на Југу Босном и Херцеговином, те Горчаков није могао не говорити о томе питању. Андраши се најодлучније бранио од те помисли — да Аустро-Угарска хоће да окупира Босну и Херцеговину. Аустрија је дефанзивна држава, она не мисли на територијална повећања; а лађа Мађарске је претоварена, те би је и најмањи додатак још претурио, — па додали злато или ђубре[1]. Отуда нема ни сенке од сумње а камо ли помисли на освајање Босне, и Аустрија жели одржање Турске овакве, или да је остави њеној судбини ако се у њој буду промене десиле. И сада је Горчаков покренуо исто питање. Он је најодлучније рекао, да би за Русију био casus belli ако би Аустро-Угарска хтела заузети Босну и Херцеговину или би помагала у њима устанак противу Турске. Андраши је најсвечанију реч дао да Аустро-Угарска не помишља ни на какво завојевање Босне и Херцеговине. Опет је за то, рекао је кнез Горчаков немачком посланику, принцу Рајсу, потребно с времена на време опоменути на то господу у Бечу. Русија је дакле, много раније пре нашега рата, увиђала опасност која прети Босни и Херцеговини и правила је од тога питање о casus belli са Аустро-Угарском.

(Свршиће се)

Драг. М. Павловић.

[1] Goriainov, Le Bosphore et les Dardanelles, стр. 307.

О ЕКОНОМСКОЈ СТРУКТУРИ АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ

Постоји врло актуелан проблем аустро-угарске монархије по свима важнијим гранама њеног социално-политичког система. Овај се проблем све интензивније третира са политичке, етничке, социалне или религијске тачке гледишта. Са свих ових тачака гледишта посматрана савремена Аустро-Угарска доводила је до закључака о унутрашњим супротностима, контрадикцијама и анахронизмима. До каквих се закључака мора доћи економски анализирајући монархију, то ће показати следећи редови.

I

Прва ствар која мора пасти у очи економском посматрачу Аустро-Угарске, поред њеног политичког дуализма, је и њен очевидан природни економски дуализам; јасно се издвајају две врсте супротних интереса, који проистичу из два вида производње: интерес Аустрије је индустријски, а интерес Угарске земљораднички.

Сасвим индустријска природа аустријске економије — у којој аграрна продукција не само што није у стању да подмири унутрашњу потрошњу, већ једва достиже и за исхрану самих аграрних слојева — и посве аграрни карактер угарске економије, која производи много више жита него што је њој самој потребно, најочитије се илуструју цифрама трговинског промета двеју земаља, као што се то да видети из следеће табеле (за 1911 годину)

	Увоз из Угарске у Аустрију	Извоз из Аустрије у Угарску
	у хиљадама круна	
Аграрни продукти	815,087	113,859
Минерални продукти	20,322	71,980
Индустријски продукти . , .	542,295	1,346,200
Свега	1,377.704	1,532,039

Из овог прегледа јасно се увиђа двоје: 1) да је Аустрија индустријска земља, јер извози у Угарску индустријских артикала за 12 пута више но аграрних; 2) да је Угарска агрикултурна држава, јер више извози аграрне а више увози индустријске артикле. Ово ћемо још јасније видети из ниже наведених цифара целокупне спољне трговине аустро-угарске монархије.

Економска супериорност индустрије над агрикултуром у Аустрији се нарочито истиче у финансијским контрибуцијама које разне професионалне категорије дају држави, у плаћању њихових посредних и непосредних пореза. Dr. Schilder (у својој књизи о аграрној популацији и приходима државним у Аустрији) брижљивом статистиком доказује да у 1910 год. (када је релативни положај агрикултуре био много повољнији од индустрије) неаграрна популација плаћала је два пута више свих пореза и такса него аграрни слојеви.

Пробитачно је, пре него што будемо предузели анализу аустро-угарске привреде, да учинимо један преглед разних категорија аграрних, минералних и индустријских продуката измењених између Цислитаније и Транслитаније (према статистици од 1911 год.):

	Увоз у Аустрију из Угарске	Извоз из Аустрије у Угарску
	у хиљадама круна	
Сирове материје	762,886	153,239
Полуфабриковани продукти . .	95,638	209,896
Потпуни фабрикати	514,170	1,168,909
Свега	1.372,704	1.532,039

И овај преглед истиче индустријски карактер аустријског промета са Угарском: Аустрија извози у Угарску израђене продукте чија је вредност девет пута већа од сирових извозних материја. Међутим највећи контингенат угарског извоза у Аустрију сачињава аграрне продукте и поред доста знатне количине индустријских продуката које Угарска извози за Аустрију.

Превасходност индустријске производње над аграрном не огледа се само у унутрашњој трговинској размени између Аустрије и Угарске, већ и у цифрама статистике спољне трговине Аустрије.

Од целокупног извоза Аустрије, чија је вредност око 2,2 милијарде круна, једва 433 и по милиона падају на аграрне продукте, ако се продукти дрвенарије и материјал за гориво не ура-

чунају у аграрне продукте, јер ти артикли и не улазе у ону категорију производа, за које су аграрци наметнули познати систем прохибитивних царина на штету унутрашње потрошње. Дакле, изнад три четвртине аустријске спољне трговине припада дрвенарији, гориву и полуфабрикатима или потпуно готовим фабрикатима. Према овоме је очевидно да аустријска трговинска политика мора на првом месту да осигура изласке за своју индустрију.

Међутим треба приметити, да спољна трговина Аустрије није, истовремено, и трговина целе монархије, која би можда и могла да оправда корисност и ефикасност протекционизма, т. ј. једну врло строгу контролу интереса и класе аграраца. Али, један летимичан поглед на другу једну малу статистичку табелу одмах показује, да ни са тог гледишта не би овај правац трговинске политике био оправдан. Статистика спољне трговине целе аустро-угарске монархије стварно показује надмоћност индустријских продуката над аграрним и највећу важност индустрије у промету са иностранством.

Ево статистике спољне трговине аустро-угарске монархије:

Гране производње:	Увоз	Извоз
	у хиљадама круна	
Аграрни и шумски производи .	1,562.960	677.524
Минерални производи , . . .	420.370	186.069
Индустријски производи . . .	1,208.380	1,540.611
Свега	3,191.711	2,404.304

Очевидни је закључак који проистиче из прегледа ове статистике, да Аустрија мора да увози споља аграрне продукте и да извози индустријске артикле. Скоро три пут је већи увоз од извоза аграрних продуката у Аустро-Угарској, скоро три пут је већи извоз минералних и индустријских предмета од извоза аграрних артикала. А правило је мудре трговинске политике добивати по јефтину цену сировине јер је на тај начин цена коштања производње нижа, те онда она може и са већим успехом да се такмичи и бори на тржишту међународне конкуренције, одржавајући старе изласке, задобивши нове, т. ј. проширујући све више своју сферу економске експанзије. Међутим, фатална тарифа од 1906 постиже сасвим супротан циљ од онога коме греди свака здрава и разумна трговинска политика: ова тарифа поскупљује сировине и отежава индустријски извоз.

Треба уочити још, како аграрни продукти за које су учињене највеће жртве у трговинској политици и ради чије заштите су наметнути најтежи терети потрошачима, су продукти који најмање доприносе извозу. Јер шта су 23.3 милиона у житима и око 15 милиона стоке извезених према две и по милиарде специјалне трговине аустроугарског извоза? „Релативно још би мању вредност имали ових 40 милиона извезених жита и стоке, да је једна здрава трговинска политика боље омогућила развитак индустријског извоза. Учињене заблуде, разна шиканирања и несрећне стипулације са балканским државама — у трговинским уговорима који најмање одговарају реалним условима за промет између ових земаља и аустро-угарске монархије — систематски су отеривали из Србије и из осталих места робу која је долазила из Аустро-Угарске. То је допринело да се и по повраћају нормалних одношаја никако или врло тешко задобијају изгубљени положаји“.[1]

II

Какво је становиште земљорадника према одношајима трговинске политике између Аустрије и Угарске, а нарочито према царинској заједници између двеју држава?

Угарски земљорадници, који располажу сувишном производњом, свакако извлаче користи из царинске заједнице. Један царински територијум, још нарочито кад је заштићен — као што је то овде случај — високим царинама на продукте земље, омогућава угарској агрикултури не само да сигурно прода сувишак своје производње у Аустрији, него и да прода по цену веома високу и врло повољну. У случају пак царинског раздељења (одвајања) између две државе, могла би наступити највероватније једна од ове две могућности: или би Аустрија дала Угарској изузетне повластице на жита, или би укинула односно смањила царину на жита за све државе које би с њоме закључиле трговинске уговоре. У првом случају Угарска би имала да да̂ Аустрији, као против-уступак, изузетно-повластичне царине за њене индустријске продукте, што би пак вероватно било неповољно по циљеве угарске економске политике, која изван свега тежи да се искобеља од индустријске хегемоније Аустрије; у сваком случају, чак и са тарифом повластице, аграрни продукти Угарске би постигли мањи профит у продаји, него кад би се за-

[1] Alberto Mario: Rivista Popolare, p. 240: Sperimento Sociale.

држао исти царински територијум између обе земље. У другом случају Угарска би имала да се бори на аустријском тржишту са конкуренцијом жита из Америке, Русије, Румуније и осталих балканских држава. Очевидно је да би у оваквом надметању угарски латифундисти имали бити знатно угрожени. Јасно је дакле, да је Угарској агрикултурна царинска унија са Аустријом од апсолутне користи.

Није пак толико целисходна заједничка тарифа за аустријску агрикултуру; очевидно да би она само желети могла да се конкуренција угарска уклони. Чујмо шта о томе вели Јеванђеље ултрааграризма аустријског т. ј. „Oesterreichisches agrariches Handbuch“: „Компромис са Угарском, посматран с тачке гледишта наше продукције, је једна жртва коју аустријска агрикултура мора да поднесе у корист индустрије, да би сачувала за њен извоз угарску пијацу која је затворена светској конкуренцији“. Доиста је чудновата ова жртва јер Аустрији унутарња производња не стиже да задовољи потрошњу, већ се морају увозити жита, стока и т. д. Аустријска агрикултура не само да нема никакве штете од царинске уније аустро-угарске, већ извлачи из ње знатну индиректну корист, јер, извесно је, да ако би се Аустрија одвојила од Угарске, она би морала водити чисто индустријску политику, због знатног превагнућа њене индустрије, и отворити границе слободном увозу страних жита. Међутим, остављајући у царинској заједници ове две земље, јединство земљорадника како у Цис —, тако и у Транслитанији, придало би највећу вредност њиховим заједничким постулатима високих царина на аграрне продукте.

Још један фактор, који показује да царинско јединство аустро-угарско не штети земљораднике Аустрије. Када су у двема земљама услови производње идентични онда је и царинска тарифа између њих излишна. Међутим услови продукције су скоро идентични у Аустрији и Угарској. „Аустрија и Угарска имају у основи потпуно сличан географски положај. Природа земљишта и клима, ма колико знатно различне по појединим окрузима, ипак су, у просечности, сродне у обадвема земљама. Једна политичка историја од неколико векова и одношаји јавног и приватног права који су се овде заједно развијали, доприносе, да жита, обрађивана под сродним природним условима, имају и једну формацију цене, за коју се може утврдити да је сродна“ (Michelis). Продукција у двема државама скоро је идентична: тако, принос пшенице на хектар у времену од 1901—1911, док је у

Аустрији 12.8 центнера, у Угарској је 11.9, у Немачкој 19.6, у Норвешкој 15.9, у Белгији 23.6, Холандији, Шведској 18.8, Русији 6.7. За раж приход на хектар је 12.4 центнера за Аустрију и 12.2 за Угарску. И тако даље. Очевидно је, дакле, да нема никаквог разлога ради кога би требало подићи царинску границу са карактером аграрне протекције између Аустрије и Угарске.

Затим, земљорадници двеју земаља, из разлога горе изложених, имају сав интерес да се одржи и очува царинско јединство аустро-угарско. Како индустријалци Аустрије, тако и индустријалци Угарске имали би жељу да се установи једна мање више оштра царинска граница, која би се подигла између двеју главних земаља монархије. Само, аустријски индустријалци не манифестују толико отворено ову идеју, јер знају да аустријска индустрија извлачи највише користи од царинског јединства аустро-угарског, више него што би имале поједине посебне гране индустрије које би биле заштићене директним таксама ради отежања увоза угарских индустријских продуката.

Несумњиво је да су добар део аустријских фабрика забринуте веома знатним и рапидним развитком угарске индустрије у најновијем времену, за које је она постала конкуренат за унутарњи излив. Но ово је једна неизбежна последица економске еволуције ове земље, која ће свакако бити корисна како за Угарску тако и за Аустрију. Природно је зато изнети хронолошки и статистички, са упоређењем неколико датума, развитак главних артикала крупније индустрије Угарске:

	Број фабрика		Вредност продукције у хиљадама круна	
	1898	1906	1893	1903
Гвожђарија и метали . . .	230	323	181.862	267.041
Машине, апарати	142	339	170.895	219.030
У стаклу, камену и земљи .	403	610	51.309	77.223
Дрвенарија	394	645	96.322	162.221
У кожи	64	86	30.928	72.097
Текстилни	110	235	53.473	134.502
Конфекције	114	223	20.407	45 930
Хартија	54	103	15.955	40.222
Хранљиви састојци	558	1560	645.978	940.141
Хемијски	175	299	83.831	173.802
Штампани	70	117	17.079	30.242
Свега	2314	4940	1,368.029	2,181.392

За наредне године, т. ј. почевши од 1906 ова таблица показује само систематски напредак; јер угарска држава чини велике потпоре ослобађањем од такса нових фабрика и специјалним субвенцијама, које им даје. У овој сврси угарска држава је потрошила велике суме:

Од 1868—1880	год.	416.420	круна
„ 1881—1890	„	1,259.530	„
„ 1891—1899	„	4,386.412	„
„ 1900—1906	„	16,060.028	„
„ 1907	„	4,132.795	„
„ 1908	„	6,700.207	„
„ 1909	„	8,346.133	„
„ 1910	„	6,912.980	„

Изгледа, дакле, да је царинска заједница аустро-угарска само у корист индустрије обеју земаља.

Са гледишта интереса потрошача у односу на трговинску политику између двеју земаља, овај систем царински осигурава нормалне цене, због заклоњености од царинских махинација.

Свакако, ако би се Аустрија одвојила царински од Угарске, аграрци би — чак и са јаком двојбом између латифундиста, којих је на челу Hohenblum и мањих земљорадника којих је вођа Pantz — изгубили много од свога утицаја и моћи. Онда би се имала једна трговинска политика у корист ниских цена намирница, и, сигурно, протекционистичка само у смислу индустријском.

Интереси угарских потрошача пак црпе користи ако не и снагу из заједнице царинске, јер имају могућности да артикле добију по мању цену, без терета царинских дажбина. „Потрошачи Аустрије могу очекивати једну трговинску политику наклоњенију царинском одвојењу од Угарске; угарски потрошачи међутим не би имали користи већ свакако штету од престанка царинске заједнице“ (Mario Alberti).

Видимо дакле да је тешко предвидети ма какво економско отцепљење двеју земаља, и да су за њено јединство економско скоро сви најодлучнији фактори: економски фактори потреба и политички фактори престижа и моћи. Зато је скоро извесно да ће се у наступајућим припремама тарифа главне групе продуктора, и поред њихових узајамних трвења у царинским постулатима, ипак у свему сагласити. Аграрци, т. ј. нарочито латифундисти ће пристати на снижавање царина индустријских под условом

да се не дира у аграрне царине. Индустријалци ће пак признати аграрцима право на високу таксу, али под условом да и сами задрже исто право. На тај начин ће интереси произвођача довести до једног све акутнијег протекционизма са незгодним и тешким економским последицама по опште стање ствари.

Стога је свакако неопходно потрошачима да реагирају против факта да интереси аграрно-индустријске мањине или боље латифундисто-картелистичке мањине отежавају њихов живот. Аустро-угарски потрошачи би могли организовано утицати на цену неопходних намирница, борећи се против препотенције једне класе и појединаца. У сваком случају интерес велике масе потрошача Аустро-Угарске је у очигледној супротности са ригурозно-протекционистичким економским системом ове земље, који се огледа у њеној трговинској политици.

Dr. Немања Вукићевић.

ХЕГЕЛ

С. ЛОГИКА.[1]

Прелаз од категорије узајамног утицања, којом се завршује област категорија суштине, на нову групу категорија појма, исто је тако тежак и неправилно мотивиран, као што је то био случај и са прелазом бића у суштину. У узајамном утицању супстанције су и активне и пасивне, узрок постаје узроком који своје сопствено дејство и ставља и уништава, а то је противречност, која се мора уништити. Њеним уништењем негира се нужност апсолутног односа, и ставља се место нужности слобода (одн. нужност сопствене природе, јер само слободу у овом смислу признаје Хегел са Спинозом), место супстанције субјект или појам.

Као што смо раније споменули, и биће и суштина су појам, али они су појам по себи, појам још несавршен, неразвијен, тек у категорији појма долази појам до праве своје форме, постаје појам за себе. У области бића не постоје никакви односи, нити постоји икаква заједница међу одредбама, с тога одредбе у тој области прелазе једна у другу. У области суштине одредбе су везане односима међу собом, оне се рефлектирају једна у другој. У области појма одредбе су везане заједницом општега, сличнога међу собом, и оне се развијају једна у другу одн. једна из друге. Осим тога разлика између суштине и појма може се и овако изразити: ствари су у суштини (јер у области суштине већ имамо посла са множином појединих ствари) повезане узајамним односима међусобно, док у појму тој вези придолази још и веза сличности међу квалитетима, који им припадају. Веза општности је дакле оно ново што придолази стварима категоријом појма.

[1] В. почетак у књизи LXIV, стр. 397.

Али појам за Хегела не значи само оно што је заједничко множини појединачних ствари, него он за њега значи и један виши ступањ егзистенције стварнога, он је стварно као субјект, свест, ја. Ова идентификација појма са свесним ја има свога претходника у Декартовој филозофији: по Декарту биће иматеријалне душе састоји се у способности мишљења у чистим појмовима.

Део Логике, који се бави појмом, назива Хегел у великој Логици субјективном Логиком, док прва два дела (о бићу и суштини) носе назив објективне Логике. Категорија појма има три основна облика: 1) субјективитет (die Subjectivität) или субјективни појам, 2) објективитет (die Objectivität) или објективни појам и 3) идеја (die Idee). Подкатегорије субјективног појма су: 1) појам, 2) суд, 3) закључак, дакле оне три форме, које се у формалној Логици наводе као основне форме субјективног мишљења. Хегел их међу тим сматра у првом реду као форме самог објективног бића, као форме стварнога, а тек у другом реду оне су и форме субјективног мишљења (поред других форама, које се јављају у систему категорија такође као форме стварнога).

Појам се јавља такође у три специјалне форме: 1) као општи појам (der allgemeine Begriff); 2) као посебни појам (der besondere Begriff) и 3) као појединачно (das Einzelne). Општи појам као категорија различан је од апстрактног појма у формалној логици и психологији. По Хегелу општи појам формалне логике је појам разума, а као категорија појам ума. Ова разлика пада уједно с разликом старих доктрина о општем. У смислу разума појам је појам реализма, који сматра, да су појмови ван ствари (ante rem), у смислу ума појам је нешто што је у стварима (in re). Општи појам у формалној логици постаје апстракцијом, одвајањем онога што је опште из онога што је посебно, тако да у њој опште егзистира одвојено од појединачног. Међутим код Хегела појам као категорија постоји само тиме што се детерминира, тако да су општи, посебни појам и појединачно нужни ступњеви самог појма, (општност, посебност и појединачност су у области категорија појма исто што су идентитет, размена и разлог у области суштине, само што опште као идентитет садржи посебно и појединачно у себи). Опште при томе остаје идентично себи, оно што се одржава у својим разликама, у посебноме. Међутим појам не може остати ни на ступњу посебнога. Посебно је само посебно општег, дакле може постојати само уз

опште. „Истинитост", т. ј. синтеза општег и посебног јесте појединачно, које је трећа категорија појма. Појединачно преставља потпуно специфициран појам, као такво оно је самостално, дакле субјект. Тиме што појединачно садржи посебно и опште у себи, оно се мора даље распасти у ове своје моменте, чиме постаје категорија духа. У суду појединачно постаје субјектом а опште предикатом, њихов идентитет изражен је у копули.

Постоје четири специјалне категорије суда: 1) суд инхеренције (qualitatives Urtheil, Urtheil des Daseins), чији је предикат један чулни квалитет, 2) суд рефлексије или субсумције (Reflexionsurtheil), у коме предикат садржи однос према другим субјектима, 3) суд нужности (Urtheil der Nothwendigkeit), у коме је предикат врста и 4) суд појма (Urtheil des Begriffs), у коме је предикат идентичан са појмом. Позитивни, негативни и бесконачни суд су специјалне форме суда ингеренције, сингуларни, партикуларни и универзални суд специјалне форме суда рефлексије, категорички, хипотетички и дисјунктивни суд специјалне форме суда нужности, а асерторични, проблематични и аподиктични суд специјалне форме суда појма. На тај начин Хегел је Кантову таблицу форама суда унео у свој систем категорија и те форме уздигао на ранг категорија. О међусобним разликама тих форама Хегел је учинио неколике врло духовите примедбе, преко чега међутим овде морамо прећи.

Закључак је јединство појма и суда; он је реституција јединства момената појма у једној вишој форми, реституција коју сам суд у своме дијалектичном развитку мора да изврши. У аподиктичном суду јавља се посебно као посредник између појединачног и општег, а у закључку и појединачно и опште добијају ту посредничку улогу. Постоје три специјалне категорије закључка: 1) квалитативни закључак (Schluss des Daseins), 2) закључак рефлексије (Schluss der Reflexion) и 3) закључак нужности (Schluss der Nothwendigkeit). У квалитативном закључку јављају се прве три силогистичке фигуре формалне Логике (четврту фигуру одбацује Хегел) као специјалне подкатегорије, осим тога и математички аксиом једнакости („ако су две ствари једнаке с трећом, оне су једнаке и међу собом") Хегел схвата као засебну, четврту подкатегорију квалитативног закључка. У закључку рефлексије јављају се закључци тоталитета (Allheit), индукције и аналогије као специјалне категорије. А кате-

горички, хипотетички и дисјунктивни закључак престављају специјалне категорије закључка нужности. Како се дисјунктивним закључком појам потпуно одређује, то се он у њему реализира, он престаје бити субјективним појмом већ се претвара у објективни појам или објект.

Специјалне категорије објективитета су: 1) механизам, 2) хемизам и 3) целисходност (телеологија). Потпуно одређен индивидуалисан појам је стварни објект, а пошто појединачно постаје из оштег, то је реализација појма реализација множине објеката, и ове три категорије објекта обележавају начин на који су објекти међусобно спојени. У механизму спој је чисто спољашњи, објекти су ту индиферентни један наспрам другог. Овако дефинисан механички однос важи и за психичке објекте, за све објекте уопште, а не само за материјалне објекте. Специјалне категорије механизма су: 1) механички објект, 2) механички процес и 3) апсолутни механизам. Право јединство објеката не може међутим наступити док су објекти индиферентни. Они морају постати зависни самом унутрашњом природом, унутрашњим квалитетом својим један од другог. Тај виши однос јесте однос хемизма (и ова категорија има шири значај као и хемизам), објекти нису више индиферентни, него један утиче својим квалитетом на други (и код хемизма Хегел разликује три специјалне категорије: 1) хемијски објект, 2) хемијски процес и 3) прелаз хемизма). Међутим у хемизму спој је такав да се објекти у њему потпуно губе, неутрализирају. Према томе мора се прећи на јединство, које неће да уништи диференцију објеката. То је јединство остварено у одговарању природе објеката једном циљу. Целисходност се јавља према томе као највиша форма јединства међу објектима, која у исто доба преставља синтезу механизма и хемизма. Појам се овде јавља као циљ, који је одвојен од објекта, тако да се објект јавља само као средство циља. Специјалне категорије целисходности су: 1) субјективни циљ (der subjective Zweck), 2) средство (das Mittel) и 3) реализирани циљ (der ausgeführte Zweck).

Али у телеолошком односу циљ и објект леже један ван другог, што је противречност која се може уништити само тако што ће се циљ ставити у сам објект. Појам као јединство циља и објекта преставља трећу основну категорију субјективитета, категорију идеје. На тај начин идеја је синтеза категорија објективитета и субјективитета, и као синтеза она преставља ка-

тегорију субјективитета подигнуту на виши ступањ. С идејом долазимо на последњу категорију Логике, чија негација не даје никакав појам више.

Идеја се јавља: 1) као живот, 2) као сазнање и 3) као апсолутна идеја. Идеја је јединство субјективитета и објективитета или то је појам који преставља реализирани циљ, појам који сам себе реализира. У идеји појам није више циљ који је ван објекта, већ циљ, који се објективизира у самом објекту, и објект морамо схватити као нешто што само себе реализира или што је само циљ. Идеја као живот је душа која се јавља у једном телу, њеном телу: јединство душе и тела је живи индивидуум. Живи индивидуум (das lebendige Individuum), животни процес (der Lebensprocess) и врста (die Gattung) су три специјалне категорије живота. Категорија живота објашњава органски живот, она омогућава и објашњава појаву организма у реалности. Организам је једна идеална или појамна целина у коме је душа животни принцип, Аристотелова прва ентелехија органског тела, принцип иманентне целисходности. Међутим синтеза субјективног и објективног у категорији живота не може да се одржи, јер се она јавља као индивидуум који нестаје, а таква је синтеза противречна. Та виша непротивречна синтеза субјективног и објективног је сазнање, у коме јединство субјективног и објективног има универзалан карактер, пошто не зависи више од индивидуума. Специјалне категорије сазнања су идеја истине (die Idee des Wahren) — чије су подкатегорије аналитично и синтетичко сазнање — и идеја добра (die Idee des Guten) или воља (das Wollen), пошто теоријска истина захтева реализацију практичне. Ова је пак реализација у исто доба реализација самог појма идеје као јединства субјективне и објективне идеје, чиме се долази до категорије апсолутне идеје, последње категорије којом се завршује Логика. По Хегелу апсолутна идеја је идеја која сама о себи мисли, која сама себе појима, с тога је њен садржај идентичан са свима раније изведеним категоријама, а њена је форма сама дијалектична метода, којом поједине категорије произилазе једна из друге, тако да се негацијом њеном не може добити никаква категорија више. Апсолутна идеја може се дефинисати и као потпуно јединство субјективног и објективног, крајњег и бескрајног, мишљења и бића, у кратко она је цела истина. Или, како се друкчије изражава Хегел, апсолутна идеја је Бог у оном

вечном облику своме, у коме се он јавља пре створења природе и крајњег духа.

Овим је завршена Логика и сада прелазимо на Хегелову Филозофију Природе.

D. ФИЛОЗОФИЈА ПРИРОДЕ.

Апсолутна идеја је идентична са системом свих категорија или са логосом. Прелаз од идеје ка природи или од логоса ка реалном свету преставља код Хегела једну од најнејаснијих тачака и у исто доба једну неконзеквенцију његовог система. Логос као систем свих логичких система преставља мрежу реалности, идеја још није реалност, али у реалности нема ничега, што се не би могло по својој квалитативној страни свести на категорије идеје: оно што придолази идеји у реалности јесте само реалност идеалног. Хегел прави разлику између идеје као чистог мисленог бића и реалности зато, што он простор и време, који преставља форме реалне егзистенције, не сматра за категорије, или што његов рационализам није у стању, да простор и време престави као категорије. Оно што идеја, као систем категорија, добија прелазећи у реалност, јесте реализација њених логичких момената у просторној и временој множини. Овај прелаз има да се по Хегелу тако разуме, да се идеја у њему слободно сама од себе отуђује, апсолутно у себе сигурна и мирно почивајући у себи ,шта више, да је идеја као апсолутно јединство чистог појма и његовог реалитета већ природа. Ма како да је Хегел у овим речима нејасно преставио прелаз од идеје природи, ипак толико је несумњиво да га он не схвата као прелаз који се десио у времену, т. ј. идеја, као царство категорија, није по њему постојала пре реалног света и у једном се моменту отуђила од себе и прешла у свет, него он сматра да је тај прелаз вечан, да је свет промене вечит: идеја је вечита и реализација идеје такође је вечита. Идеја прелазећи у природу отуђује се од себе, али само да би се на један виши начин, као свесни дух, вратила себи, тај је прелаз један нужни момент, да би се она вратила себи. Ово учење Хегелово о природи као посредном прелазном ступњу између чисте несвесне идеје и свесног духа преставља једну очевидну противречност у његовом систему. Јер са апсолутном идејом завршује се дијалектички процес, апсолутна идеја, природа и крајни дух треба да су међутим једна нова тријада, у којој се продужује дијалектички процес.

Ту противречност признаје индиректно и сам Хегел кад тврди, да природа у својој појединачности преставља нешто што се више не може подвести под појам, што се не може схватити појмом. Услед ове неконгруенције природе са идејом влада код Хегела, ма да је природа један конкретни ступањ саме идеје, извесно презирање природе, изгледа као да је за Хегела природа једна неприродна епизода реалности, за коју би боље било да не постоји. По Хегелу природа је идеја у форми другога (des Anderssein), у форми туђег бића, и спољашност је њена основна одредба. У овој спољашности одредбе појма добијају изглед равнодушне егзистенције и усамљене подвојености. Стога природа у своме бићу не показује никакву слободу, него нужност и случајност. Природа даље као и разум схвата моменте појма одвојено.

Даље дефинише Хегел природу као систем ступњева, од којих један произилази нужним начином из другог, али развиће у правом смислу (метаморфоза) не постоји у природи, јер оно припада само појму и духу као реалној форми појма. Овим Хегел директно одриче теорију еволуције у природи. Он о томе каже: „невешта је претпоставка старије, а и новије филозофије природе била, да сматра развиће и прелаз једне форме природе, једне сфере у вишу за стварну продукцију, коју она међутим, да би је учинила јаснијом, ставља у мрак прошлости". Даље додаје: „таквих магловитих у основи чулних престава, као што је нарочито тако звано произлажење на пр. биљака и животиња из воде, а затим, постајање развијенијих животињских организама из неразвијених и т. д. мора се ослободити мислено посматрање". Немоћ природе, да конкретно реализира појам, манифестира се по Хегелу у тешкоћама и немогућности, да се на основу емпиричког посматрања поставе одређене разлике између разних класа и редова. Хегел полемизира против оних који обожавају природу стога што они, и поред све случајности својих егзистенција, остаје верна вечним законима, и на супрот томе вели да у царству самосвесности влада такође законитост али поред ње и слобода. Да би потенцирао своје презирање природе Хегел тврди, да је духовна случајност самовоља (Willkür), и онда кад иде до зла нешто бесконачно више него законито путовање звезда или невиност биљке „јер што је на тај начин залутало, то је још увек дух".

Филозофију природе дели Хегел на три дела: 1) механику, 2) физику и 3) органику, који одговарају моментима поједи-

начности, посебности и субјективитета. Задатак је механике: посматрање материје, физике: посматрање индивидуалних материја, органике: посматрање организма, онога што је реализација субјективитета у природи. — Хегелова философија природе садржи у себи много чега што се апсолутно не може да одржи. То је најслабији део Хегеловог система, и у њему има много дедукције, које воде до апсурдних и немогућих резултата. С тога ћемо философију природе у кратко прећи.

Задатак механике је да дијалектички изведе простор, време и материју. По Хегелу простор је апстрактно егзистирање једног ван другог; то је чиста симултаност, која одговара самој основној разлици природе од идеје, т.ј. спољашњости. Тако апстрактно схваћен, простор је континуиран и у њему нема још никаквих разлика. Међу тим у континуираном простору мора да се стави разлика, и прва разлика јесу три димензије. Хегел хоће дијалектички да изведе да их више од три не може бити, и то чини на тај начин што схвата тачку као негацију простора, али као негацију која остаје још у простору. На основу ње почињу диференције у простору. На тачки се не може остати јер је тачка и у простору и није у простору, и ова противречност разрешава се тиме што тачка постаје просторна, т. ј. тиме што из тачке постаје линија. Ова опет негира себе у површини, а негација површине, стављање површине као границе тела одн. стављање тродимензионалног простора. Негација мора међу тим ићи даље: мора се негирати сам простор и негација целог простора мора опет бити тачка односно нешто слично њој: негација простора преставља тачку која није у простору, а то је момент времена. Тачка у времену је променљива, није стална. На тај начин време преставља променљиву датост појединачног у природи, или време је само „опажено постојање" (das angeschaute Werden).

Даље, простор као целина преставља тезу, време антитезу, а њихова синтеза биће синтеза тачке у простору и тачке у времену, и та синтеза је место. Али једно место претпоставља друго место и прелази у њега, с тога је негација места синтеза множине места у простору и времену или кретање. Кретање је таква синтеза простора и времена, да простор пропада у времену и време у простору. Као такво кретање је противречност, а негација те противречности је стављање мирне синтезе простора и времена, материје. Према томе из простора и времена изилази дијалектички материја. Слично томе Хегел даље изводи

тежу као прву форму материје, законе слободног падања, Кеплерове законе и Њутнов закон гравитације и др.

Прелазећи на физику Хегел дијалектички изводи светлост из тезе: светлост је материја која се ослободила окова теже. Из разлике између теже и светлости Хегел изводи разлику између тамних и светлих (провидних) тела и поставља четири „физикална“ елемента: ваздух, ватру, воду и земљу (којима одговарају четири врсте космичких тела: сунце, месец, комета и планета). Индивидуалитет у области неорганске материје јави се у потпуној својој форми, као тотални индивидуалитет, тек на основу закона поларитета, по коме се идентично диференцира и диферентно идентифицира (чиме Хегел дијалектички изражава Шелингов закон поларитета). То је дијалектички израз закона, да се истоимени полови магнета одбијају, а разноимени привлаче. Поларитет се јављао као: 1) магнетизам, 2) електрицитет и 3) хемизам. Магнетизам је најпростија, линеарна форма поларитета, ту се поларитет јавља на једном телу.

Виши ступањ поларитета је електрицитет, где су полови раздељени на два разна тела и где се они јављају само на површини тела. У хемизму су поларно супротна цела тела. Хемиско сродство тела је последица њиховог поларитета: тела која су супротна траже се, и спајањем неутрализирају се. Индивидуалне диференције тела постају с појмом магнетизма, а у хемизму индивидуалитет достиже највишу форму у неорганској природи. Напоменућемо још да се у теорији боја Хегел слаже са Гетеом и да полемизира против Њутна.

(Наставиће се)

Dr. Бранислав Петронијевић.

ИЗ НАШЕГА ВРТА

1.

ЗВОНИ — УСТАЈТЕ!...

Мило сунце опет често просијава

После необично благих дана у средини јануара минуле године, стеже хладноћа крајем месеца.

Али се сад опет пролепшало. Дању и опет чешће засија сунце, те и онако танак снежни покров свуда ишчезава.

Красно је у нашем врту. Свеже је и светло, мило је и пријатно. Како да човек не изиђе у њ!

Ево ме на јужној стази, најлепшој у целом врту. Она је, са околином, сасвим без снега. Све је још влажно на њој и око ње. Свуда тишина — божански мир. И само моји кораци изазивају у целом блиском околу мехурке из влажне земље — те земља „шапће“.

Корачам врло споро, скоро крадомице. Дишем дубоко веома свеж ваздух. Кроз жиле ми струји миље. Чула се необично поошстравају. Душа ми постаје видовита...

— Стој!... Чујем необичан, тајанствен шум — шапат: из земље!... из траве!... одасвуда!...

— То, кан'да, неко говори: тихо... сасвим тихо... тајанствено... неразумљиво...

— Чекај!... Сад је већ јасније! — — —

— А-â-â-â!... Знам!... Знам!... Нашао сам; разумео сам!... Та, то се травчице разговарају!... И ево баш једног тананог гласића: „Чујеш ли, сестрице?... Чујеш ли, звони — зову нас!... Чујеш ли, сребрне гласиће, сребрне звонцади: „Цин-цин-цин!“... Чујеш ли, сестрице, познати глас: „Устајте, устајте ви зимски спавачи!“... Чујеш ли?!... Ја чујем; зову нас... Благо нама!... Устајмо!“...

— То је, ето, шапутала, то је говорила тихо, тајанствено, једна травчица мало гласније, питајући другу, те сам је и ја чуо и разумео...

— А шта се оно бели у трави, онамо под голим бисерковим жбуном?...

— Ах, да!... Сад тек разумем потпуно, разумем све!... Та, то су бела звонцад вредне раноранке, баке Висибаке! То је она звонила својом сребрном звонцади, о чем је травка говорила. То је она позивала вредне вреднице, биљчице и животињице, да се буде, да устају; да напуштају своју зимску постељу, да излазе на сунчев зрак, да отпочињу нов живот.

— Да, да, да! То је она звонила својом сребрном, белом звонцади... Пст!... Ево је опет — чујем је сад и ја, како звони и како позива својим дрхтавим гласом:

— „Цин-цин-цин!... Устајте, устајте, ви зимски спавачи у пољу и шуми, устајте из зимске ложнице!... Цин-цин-цин!... Сунце је подигло већ ваш бели, зимски, покривач; време је да се устаје и излази на зрак!... Цин-цин-цин!... Хајде журно на посао; истекло је време одмору!... Хајде, децо! Хајде кћери!... Хајде прва ти, вредна љубице, ти бакина Љубичице; хајде просипљи свој заносни мирис!... Хајде ти, жута Јагорчико!... Хајде ти, плава Никсице!... Хајд'те децо!!... Цин-цин-цин!... Хајдете и ви, старци, жутоцвети Дренови!... Хајд'те и ви витопруте Леске!... Шта сте се успавали? Шта сте се олењили? Хајде, дајте прашка изгладнелим пчелицама!... Цин-цин-цин! Хајд'те и ви, лакокрили комарци! Хајд'те мушице и бубице!... Хајде сви! Хајде све!! — Будите се, устајте; настаје ново доба, припремљен је нов живот!"...

— Тако, ето, звони својом сребрном звонцади вредна бака, Висибака; тако, ето, буди она и биљке и животиње из дугог, зимског сна...

— И ено, неки су је заиста већ и послушали. Ено квргавога старца Дрена, где је већ зажутео. Ено отворених реса у вите леске, ено развијених маца у ране Иве... Ено миле Никсице. Ено мирисне Љубице... Ено скромног Красуљка. Ено и скоро развијених пупољака у Орлових Ноката!...

— Хај!... То се креће нов живот. То већ отпочињу да круже сокови кроз жиле и жилице, кроз корење, стабла и стабљике, ових ранораних горштака, очврслих према мразу и хладноћи.

— Још док зазвони и оно велико зелено-жуто звоно у Кукурека, док одјекну крупна, љубичаста, звонцад у Сасе — све

ће се избудити, све ће оживети, све ће кренути. Промешкољивши се, и протегливши укочене удове, све ће устати. Ту ће бити: дивљег Шафрана и Зумбула, па Царске Круне (фритиларије), па Зеленкаде, па ране Лале; па онда Зимоцвета (Erica), па Личца (Daphne), па Тује, Вење, 'Јохе, Врбе...

— Прострујаће сокови на све стране. Пробудиће се природа цела. Закуцаће билиони срдаца у биљних телеса. Затутњеће живот целом природом. Све ће кренути. Све ће се ускомешати. Отпочеће ново доба — настаће Пролеће! — — --

— Да!... Па прошао је јуче свети Тривун... Хај, па данас је Сретење! Данас се, дакле, срећу Зима и Лето!... Е, па зато и звони, међер, онолико силно вредна бака Висибака!

— „Цин-цин-цин!“... Чујете ли? Звони — устајте!!...

На Сретење 1913.

Ср. М. А.

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ

Савременици смо великих историјских догађаја: стварања Велике Србије. После више од четири, скоро пуних пет векова крвљу свога народа Србија враћа од Турака и од Бугара одбрањује српске градове које су нам некад на мачу отели Турци. За српских владалаца то беху у класичним српским земљама, Старој Србији и Македонији, лепи и напредни градови, који су и до данас, и поред многих страних и туђинских утицаја, сачували своју српску душу, своје српске споменике, своје српске обичаје, песме, традиције. И за турског времена, све до наших дана. ти наши лепи српски градови имаху извесну, економску, трговинску и индустријску важност. За турског времена, ранијих векова, и они су делили радост и жалост нашег народа. Кад су српска села паљена и пљачкана, а Срби по равницама и планинама стизани и убијани, и ти су наши градови пљачкани, паљени, расељавани. Кад се наш сеоски народ селио на север, у северне српске земље под Аустријом, селило се и богато и културно варошко становништво, занатлије и трговци. Стара Србија и Македонија дале су Карађорђу и његовој Србији храбре војнике, војводе и дипломате. Трговину и поједине занате у Србији кнеза Милоша и његових последника развили су по варошима баш досељеници из тих јужних српских земаља, којима данас мати, наша отаџбина Србија, доноси слободу и уједињење са њом. Одиста, велики су историјски тренуци. у којима живимо и којима ће се и доцнији векови дивити.

Србија у Новој Србији добива родна поља и питоме долине. травне планине богате шумом и рудним благом, многољудне и богате градове. Прошлост тих наших лепих градова треба да нешто опширније упознамо. Из једног свог већег рукописа намера ми је да читаоцима Дела изнесем своје белешке и тиме покушам представити у главним цртама прошлост тих наших нових градова, нарочито у погледу на њихову трговину и индустрију.

1. ПРИЗРЕН.

Наш славни Призрен, Цариград српских царева, спада у ред најстаријих градова на Балканском Полуострву, јер на месту данашњег Призрена била је римска Theranda. Грци су га звали *Πριζδριάνα*, а наш га је народ називао данашњим именом Призрен, сем тога и Презрен, Прездрин, Призддрен; Турци су га звали Торсерин и Персерин, Арнаути Призренди. Марко Миљанов га редовно зове Призддрен. У народним се песмама зове бијелим Призреном, убавим и питомим местом, српским Царáдом: „Рано рани српски цар Стјепане, у Призрену своме Цариграду“. У споменицима и путописима име Призрен пише се и зове врло различито: Прызрѣнь, Призрѣнь, Презрень, Призринь, трьгь призренски, Prizrien, Prizrenum, Presarin, Prisareno, Preseren, Prisreni, Preisereno, Priseren, Perserin, Prisreno, Prisiren, Prisrine, Prisdeno, Pristren, Prisarin, Presren, Prisrena, Presari, Preserin и т. д. Види се дакле и по овим именима да су се данашњи народни називи Призддрен, Прездрин и Презрен, поред општег имена Призрен, чули и раније.

У Средњем Веку Призрен је био једно од најзнатнијих трговинских места у српским земљама. Налазио се на најкраћем путу који је срце српских земаља, Стару Србију, везивао са јадранским приморјем, куда је готово сва српска средњевековна трговина ишла. Није био много удаљен ни од солунског и босанског друма. Важност се Призрена подигла особито, кад се у њему решавала судбина Балканског Полуострва: највећи свој политички и трговински значај постигао је Призрен за владе цара Стевана Душана, који га је учинио својом престоницом и који је у њему подигао манастир Св. Арх. Михаила. Трговински значај Призрена у том времену види се нарочито по томе, што су Дубровчани у њему имали своју врло велику колонију, силне дужнике у грађанству, свој ђенерални консулат; што су закупљивали и призренску царину, па су чак радили, најпре код краља Дечанског, а за тим код цара Душана, да им се за заштиту дубровачких трговаца у Призрену уступи чак и акропољ призренски, castrum, castellum Presren, Prisarinum, како су то Дубровчани писали 1332 године. На томе су Дубровчани много радили, нарочито док је Душанова престоница била на Косову у Сврчину, и ја бих претпоставио да су Дубровчани хтели да имају тај кастел у својим рукама да би се заклонили од Арбанаса у евентуалним нападима њиховим на Призрен из тада још неосвојене и неумирене Алба-

није, а у споменицама има врло много вести и спомена да су дубровачки каравани и трговци много страдали од арбанашких разбојника. Разбојништво и напад на мирне путнике и трговце је стално занимање Арбанаса почев од 13. века па до наших дана. Још у 16. веку, по Канеју (1573), кроз Качаник се није могло проћи од разбојника арбанашких.

Дубровачки консул, по жељи призренских Дубровчана, становао је стално у Призрену, и само је, кад је то потребно било или на позив дубровачких трговаца, ишао на краљев двор у Сврчин код Приштине и на вашаре и тргове, а годишње два пута је обилазио све дубровачке колоније у Србији. Дубровачка се колонија у Призрену повећа, кад се у првој половини 15. века растури дубровачка колонија у Брскову. Економски и трговински значај Призрена у 14. веку види се и по томе, што је град Призрен тада ковао и свој новац, као и сами владаоци и јачи феудали.

Турци су заузели Призрен у јуну 1455 год. Под 9 јуном 1455 год. наш је летописац забележио: „Прими цар Призренац и Призрен стари 21 јуна“. Да ли је овај Призренац онај кастел што га 1331 и 1332 год. толико много тражаху Дубровчани за своје трговце? Изгледа да се дубровачка колонија у Призрену по турском освојењу Призрена смањила и растурила.

И за турске владе у 16. веку Призрен се помиње и као да није био мала варош. Само Мехмед Хајредин Кукли-бег 1537 г. има у Призрену 117 дућана и 6 воденицâ. У другој половини 16. века Призрен страда од Арбанаса и Синан-паше Ротуловића. Дечански је калуђер забележио под годином 1574: „Велики зулум бијаше тогда од Арнаута, особито од Махмуд-Беговића у Пећи, у Скадар од Иван-Беговића, потурчени Бушатлије, у Призрен Синан-Пашића Ротуловића, у Ђакову од Еласу-Пашића. Две хиљаде христијане около ови вароши исекоше“.

У 17. веку Призрен се помиње као велика и знатна варош. Марин Бици (1610) описује Призрен као отворену варош, „без зидова“ (градских); има 8600 кућа, доста великих; готово све куће имају своја дворишта, као и сеоске куће у Италији, и Призрен, по величини, не уступа ниједној вароши у Старој Србији осем Скопљу (које је од Призрена већа варош); варош је пуна чесама и живе, текуће воде, која окреће воденичне витлове и чини варош угодном и прекрасном. Софијски архиепископ Петар у својој историјској расправи о призренском епископату (1655) рачуна да у Призрену има 12.000 кућа, од којих су 30 католичких

а остало православни Срби и Турци; у вароши се налази преко 300 воденицâ; Призрен се налази на врло лепом положају, а у пределу изобилном у житу, вину и риби. И Ст. Гаспари (1671 године) рачуна Призрен у ред главних вароши у Србији. Лепе нам податке о Призрену 17. века пружа Петар Богданић Бакшић, о коме г. Чеда Мијатовић мисли да је потомак Душанова Богдана. Призрен тргује највише вином и кордованом; у њему се израђују разне пушке и димискије. Око Призрена пуно је родних винограда, који дају изврсно вино. Масареки (1651 г.) помиње да призренски трговци извозе вуну чак и у Германију преко Београда. Види се, дакле, да је сточарство било развијено на Шар-планини и у 17. веку и да су шарска бачила у Призрену продавала вуну. Поменути Бакшић (1685) баш истиче да је Шар-планина необично богата пасиштима и да чак и султанова стада лети пасу на Шар-планини. Али је Призрен и у 17. веку страдао од планинаца Арбанаса, нарочито од Миридита, како то Бакшић истиче. И ако је католика било мало, 30—40 кућа, у 17. веку столује католички владика, који је потчињен софијском католичком архиепископу. Понекад је Призрен страдао и од нових турских намета. По једном запису, 1651 у Призрен дође Мехмет-паша и узе од народа 10.000 акчи на име новог намета дотле ненаплаћиваног „кафтан-акче“: „А он узе 10.000 ва та оскудна и нуждна времена, ох!“, вели тај јадник који је цео запис дао.

У 18. веку Призрен се помиње као „место Призрен“. У њему је при цркви Св. Ђорђа православна митрополија и православни се митрополит зове призренски и рашки. Занати су му организовани у еснафе (1788 г. помиње се еснаф мутавџијски у Призрену). При крају 18. века и наш је Призрен настрадао од Арбанаса, када су пострадале и пропале многе вароши и села у српским земљама од крџалија и Арбанаса. Поп Сава из Призрена забележио је: „На 1795 года пленен бист Призрен од Махмут-паше“ (Бушатлије). Призрен је тада морао љуто пострадати од тог Бушатлије и његових Арбанаса, кад је ускоро после тога барон Феликс де Божур нашао у Призрену број становника мањи од броја кућа (домова) у 17. веку: Божур рачуна у њему 7—8000 становника, а Пуквиљ (1805) Призрен, некад богат и велик, зове доста насељеном варошицом (Prisrendi, petite ville assez peuplée).

Где се дело оно многобројно призренско становништво 17. века? Вероватно се разбегло испред арбанских арамија, а сва-

како је нешто и изгинуло. И ако је Призрен при крају 18. века љуто настрадао, ипак се он у 19. веку брзо подигао. Један француски извештај из почетка 19. века помиње Призрен као варош прилично насељену на важном трговачком друму који је водио из Скадра преко Призрена и Тетова у Скопље; становници су му нешто муслимани а нешто хришћани, а језик им је српски; Призреном управља бег зависан од охридског паше.

Вук Караџић помиње 1827 г. Призрен као стари град с великом варош‍и. Ами Буе (1840) узима да је Призрен једна од најлепших и најбогатијих вароши у Европској Турској. Има преко 26.000 становника. Разни занати, вели Буе, и његова транзитна трговина између Турске и приморске Арбаније учинили су да се повећа богатство и број његова становништва; има покривену чаршију, 12 великих џамијâ, више сахатних кулâ, једну православну и једну католичку цркву; столица је православног владике; није тако прљав као остале вароши у Турској.

После овог лепог напретка Призрен се непрестано повећавао и богатио. Гилфердинг 1857 рачуна у њему 4000 домова. Тада је Призрен био у трговинским везама са Београдом, Сарајевом и Скадром; становништву је главно занимање била трговина, која је претежно била у рукама православних; жива је била призренска чаршија и захватала је неколико покривених улицâ. Хан (1863) рачуна у Призрену на 46.000 становника и 1200 дућана у чаршији. Призрен је тада сматран за главну оружницу на Балканском Полуострву, јер се у њему много оружја израђивало. Поред многих пушкара било је много и табака и терзија. Призренски се сахтијан извозио у Мађарску, други се призренски производи извозили на све стране, нарочито у Мисир и Србију. Трговина је сва била у рукама хришћана. Али је тада већ друм скадарски постао несигуран и рђав, да се Призрен почео окретати Солуну, одакле је добивао енглеску робу. Макензијева и Ирбијева не смањују Призрену број становништва, али тврде, разуме се погрешно, да је „сасвим без икакве политичке и трговинске важности“. Важну статистику Призрена пружа поуздани Милер у својој Арбанији (1844). Он рачуна да у Призрену има 6000 кућа, од којих су 4/5 Срба и сматра Призрен као једну од најкраснијих, најбогатијих и најраднијих вароши у Турској.

Још 1857 г. Гилфердинг је рекао: Када би Призрен био у сигурним саобраћајним и срећним политичким приликама, он

би изнова, као и за време цара Душана, постао српским Цариградом: средиште живота и рада целе западне половине Балканског Полуострва.

После пуних 457 годинâ робовања Призрен је опет постао слободан. Мајка његова, отаџбина Србија, донела му је слободу, а радом руку деце своје Србија ће Призрену, српском Цариграду, донети и сигурна саобраћајна средства и сређене и срећне политичке прилике, па ма како се звали и ма колики да су непријатељи Српског Народа.

2. БИТОЉ.

Битољ су, судећи по називу, основали Срби, који су му дали српско име. По г. Стојану Новаковићу, почетак насељавања Битоља био је код данашњег манастира Букова, откуда је и име дошло новом насељу: Битољ (од обитѣль—манастир) и Манастир (по манастиру). Турци су спојили оба назива и звали га Толи-Монастир. Тако га зове турски географ 17. века Хаџи-Калфа, а Евлија Челебија, турски путописац 17. века, само Манастир. Крсташки га путописци зову само Butella, Битољ, и један додаје да то место тако зове прост народ. У записима 16. и 17. века зове се обично градь Битоль. Бернардов путописац (1591) зове га само Monasterio. Доктор Е. Браун (1669) га зове „Monastir or Toli". Доцнији га путописци према српском и турском називу зову: Битољ, Битоља, Толи-Монастир, Манастир. Тим двојним, али не скраћеним, именом зове се у турском рефрену једне српске народне песме:

„Битоља, ђене бабам, Битоља;
Манастир, ђене бабам, Манастир".

Још у 11. веку Битољ се помиње у крсташких путописаца као богато место у пределу Пелагонији. Трговинска његова важност била је у томе што је он био економски центар плодне околине и простране области и што је био на чувеном Егнатијском путу, који је Италију од Драча спајао преко Арбаније и Македоније са Солуном и Цариградом. Особито се пак Битољ подигао за време Турака.

Путописац млетачког посланика Бернарда (1591) бележи да је Битољ врло насељена варош, а причали су му да има 1500 кућâ (међу њима 200 јеврејских). Тада је Битољ, по истом путописцу, био отворена варош, без градских зидова (тврђаве), трго-

вао је житом, воском, вуном и кожама; имао је безестан, караван-серај и као неку турску вишу правну школу, јер поменути путописац вели: „Ту се уче они који управљају правдом, и шаљу се за судије по свој Турској“.

У 17. веку Битољ је био после Солуна највеће место у Македонији. Браун (1669) помиње га као: „велико и добро насељено место, у веома лепом положају“. Најлепше нам податке о Битољу 17. века пружа знаменити Евлија Челебија; али треба имати на уму да Челебија често претерује у описивању и хвалисању.

Интересантно је за постанак имена Битољ и Манастир, што Евлија Челебија бележи да се Битољ зове Манастир по великом манастиру, који је још из времена — Александра Великог. Иначе је Битољ учинио на Евлију утисак велике и богате трговачке вароши. Тада је Битољ припадао лепој кћери султана Ахмеда I, која га је за 20 товара блага давала војводи на управу и уживање. У граду је столовао шехулислам. Варош се, без тврђаве, налазила у пољу на реци, преко које је на десет места водило десет разних, дрвених и камених мостова. Са свију страна око вароши и у самој вароши пуно је великих дрвета, те је варош била осенчена и пуна свеже и пријатне хладовине; око вароши било је толико башта, дрвета, вртова, да се варошке куће нису могле видети, док се не уђе у саму варош. За саму статистику ондашњег Битоља Челебија нам пружа ове податке: Битољ има 21 малу и око 3000 једнокатних и двокатних кућа, које су од камена и све ћерамидом покривене Има 70 џамија, 9 медреса, 900 дућана, 40 кафана и врло добар безестан, који личи на тврђаву са гвозденом капијом и са лепим сводовима. Од битољских реткости Челебија истиче битољски лан, који му је бољи и од најбољег на свету, египатског лана (египатски лан су и наши Дубровчани извозили у 16. и 17. веку из самог Египта). Челебија доста лепо описује и околину Битоља. У околини Битоља, нарочито на путу у Охрид, било је тада много и врло лепих места за шетњу и одмор у дебелим хладовинама. За излетнике било је пуно колиба и кућица, нарочито поред некаква потока, где су се на ватри пекли ћевапи на ражњевима које је вода окретала. У Битољу је тада било и учених и просвећених људи, али и таквих, нарочито немирних софта, који су време највише по кафанама проводили оговарајући друге, правећи сплетке и коцкајући се. Поред ханова и кафана било је тада у Битољу и имарета (задужбинских гостионица) на 47 места, где се путницима, сиромаш-

нима и просјацима бесплатно издавала храна. И у том времену, кад је турска царевина била још сила и држава првога реда, Битољ је много страдао од Арбанаса разбојника, који су усред дана долазили у варош, пљачкали и убијали мирне грађане. Евлија Челебија прича како је, док се он бавио у Битољу, некакав арбанашски арамбаша са 50 својих другова ушао без страха у варош у сред белог дана, поломио и разбио врата од безестана, пробрао са својим арамијама голим Арбанасима еспап за 70.000 гроша, а затим слободно изашао са друштвом из вароши, шенлучећи пуцањем из пушака и певајући песме. И у том тако великом граду, вели Челебија, да барем ко рече једну реч овим разбојницима и лоповима.

Вероватно због таквих честих арбанашких упада Битољ је опао у 18. веку и као да се хришћанско становништво разбегло од арбанашког зулума па је Турака било највише у Битољу у 18. веку. Барон Божур (крај 18. века) рачуна у Битољу 10 до 12.000 становника, већином Турака, а Х. Пуквиљ (1807) 15.000 хришћана, муслимана и мојсијеваца. И тада је Битољ водио доста знатну трговину разним сировинама: вуном, памуком и кожама, које је извозио у Маџарску (Пуквиљ). Особито је Битољ ојачао и у становништву и у трговини, када су бесни Арбанаси 1788 г. с лица земљина збрисали богату, цветну, напредну и велику цинцарску варош Москопоље. Доста се избеглих Москопољаца, трговаца светског значаја, досели у Битољ и ти предузимљиви људи уздигли су Битољ до великог трговачког значаја.

У 19. веку наш је славни Битољ све више и више напредовао у трговини и у броју становништва. Ами Буе (1835) рачуна у Битољу на 40.000 становника. По улицама, прљавим, кривим и рђаво калдрмисаним, према Буеву опису, читава су брда од ђубрета. Има даскама покривену чаршију од 2150 дућана. Трговци разних тканинâ имали су нарочиту, одвојену чаршију од 86 дућана. Муслимани су имали 11 џамијâ, а православни један манастир. Куће и дућани су били махом од дрвета и зато је Битољ често страдао од пожара: 1835 г. пожар је прогутао 2000 зградâ. Тада је у њему столовао румелијски валија. Главни трговачки путови из Солуна, Драча и Скадра, Призрена преко Шар-планине и даље из Скопља, стицали се у Битољ, који је имао и доста транзитне трговине (Буе).

Милер (1844) и Хан (1868) смањују број становништва у Битољу на 33—34.000 душа. Јукић (1852) помиње да Битољ

води добру трговину са Солуном и да у њему Аустријанци држе свој вице-консулат. Грк Николаиди (1859) узима да у Битољу има на 45.000 становника. По овом путописцу тада су у Битољу дућани били пуни новитета из Лондона, Беча, Млетака, Париза, и варош је уопште била веома напредна.

По нуфуским тевтерима од 1889 г. у Битољу је тада било 5394 куће са 31.257 станôвника. Васил Кьнчов (1900) године рачуна у Битољу на 37.000 душа.

Све до краја турске владе Битољ је био главни центар целе Западне Македоније. Становништво је непрестано расло досељавањем Цинцара, Турака мухаџира из Србије и Босне и околног становништва са села. Из Солуна и из Беча преко Солуна ту је довожен еспап за Хлерин, Костур, Преспу, Охрид, Корчу, Арбанију. Тако исто у Битољ се стицале сировине са свију страна и извозиле преко Солуна у иностранство. На велики трг, који је држан сваког понедеоника, доносило се: из прилепског краја, Морихова и Дебра сир, масло, стока; из Охрида и Преспе риба, воће из Охрида (јабуке) и села Брусника (најлепше трешње), вино из околних села и др. (Према путопису од непознатог Бугарина (1891) и по г. J. Цвијићу).

К. Н. Костић.

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

ДЕО ДРУГИ. — КЊИГА ПЕТА.

ЗА И ПРОТИВ

I
Брачни споразум.

— НАСТАВАК —

— Ох, Lise, баш није тако, јер писмо је и сад код мене, а и малочас је било, ево у овом џепу, ево га!

Аљоша извади писмо, смејући се, и показа јој га из далека.

— Само вам га ја нећу дати из руку, то да знате.

— Шта? Па то сте ви малочас слагали! Зар монах ,па слагали?

— Па добро, слагао сам — смејаше се и Аљоша. — Да вам не бих враћао писмо — слагао сам. Оно је мени врло драгоцено, — додаде он наједаред с јаким осећањем, и опет поцрвеневши, — то је сад већ за навек, и ја га већ никад никоме нећу дати!

Lise гледаше на њега у усхићењу.

— Аљоша, — протепа она опет, — погледајте код врата, да можда не прислушкује мама?

— Добро, Lise, ја ћу погледати, само зар не би боље било да не гледамо, а? Зашто мислити да је ваша мати способна за такву нискост?

— Како нискост? За какву нискост? Зар то, што она прислушкује своју кћер?.. Па то је њено право, а не нискост — плану Lise. — Будите уверени, Алексије Фјодоровићу, да кад ја сама будем мати и будем имала такву кћер као што сам ја, ја ћу њу неизоставно вребати и прислушкивати.

— Збиља, Lise? Па то није лепо.

— Ах, Боже мој, па каква је то нискост? Кад би она прислушкивала какав било обичан светски разговор, онда би то било

нискост, али овде се њена рођена кћи затворила са младим човеком... Слушајте, Аљоша, знајте, ја ћу вас такође вребати, чим се венчамо, и знајте још да ћу сва ваша писма отварати и све ћу читати... То знајте већ унапред...

— Па, наравно, ако је тако... мрмљаше Аљоша, — само то није лепо...

— Ах, какво презрење! Аљоша, мили мој, немојте да се свађамо већ на првом кораку, — боље да вам кажем сву истину: то је, наравно, врло рђаво прислушкивати и, наравно, ја немам право него сте ви у праву, али ћу ја ипак прислушкивати.

— Можете слободно. Ни у чем ружном ви мене нећете ухватити, — засмеја се Аљоша.

— Аљоша, а хоћете ли се ви мени подчињавати? То такође треба већ унапред решити.

— Драге воље, Lise, и неизоставно, само не у најглавнијем. Ако ви у оном што је најглавније будете са мном несложни, онда ћу ја ипак учинити, како ми дужност налаже.

— Тако и треба. Знајте дакле да сам и ја, напротив, не само готова да вам се у најглавнијем подчињавам, него ћу вам и у свему уступати, и на то вам се сада заклињем, — у свему и за цео век, — викну Лиза ватрено, — и то ја сматрам за срећу, за срећу! Па не само то, кунем вам се да вас никад нећу вребати и прислушкивати, ниједанпут и никада, ниједног писма вашег нећу прочитати, зато што сте ви у праву, а ја нисам. И премда ћу ја ужасно желети да прислушкујем, ја то знам, ал' ја ипак нећу, зато што ви то сматрате за неблагородно. Ви сте сад као мој — Промисао... Слушајте, Алексије Фјодоровићу, зашто сте ви тако тужни све ово време, и јуче и данас; ја знам да ви имате брига, неприлика, али ја видим, осим тога, да ви имате још и некакву нарочиту тугу, — можда потајну, а?

— Да, Lise, имам и потајну, — сетно проговори Аљоша. — Видим да ме волите, кад сте то погодили.

— А каква вам је то тајна? Због чега? Можете ли ми казати? — изговори Лиза са бојажљивом молбом.

— После ћу вам казати, Lise... после... збуни се Аљоша. — Сад можда не бисте ни разумели. А ја вам сад управо ни сам не бих умео казати.

— Ја знам, осим тога, да вас муче ваша браћа, па отац?

— Да, и браћа, — проговори Аљоша чисто замишљен.

— Ја вашег брата, Ивана Фјодоровића, не волим, Аљоша,
— наједаред примети Lise.

Аљоша ту примедбу уочи са некаквим чуђењем, али се не одазва на њу.

— Браћа упропашћују себе, — настављаше он, — а отац такође. И друге упропашћују, а себе. Ту је „земљана Карамазовска сила“, као што се ономадне изразио отац Пајсије, — земљана, необуздана, необрађена... и да ли Дух-Божији лебди над том силом — ја чак ни то не знам. Знам само да сам ја и сам Карамазов... Јесам ли ја монах, монах? Јесам ли ја монах, Lise? Ви некако рекосте овог тренутка да сам ја монах?

— Да, ја рекох.

— А ја, можда, чак ни у Бога не верујем.

— Зар ви не верујете? Та шта је вама? — тихо и пажљиво проговори Lise.

Али Аљоша не одговори на то. Било је ту, у тим и сувише изненадним речима његовим, нешто сувише тајанствено и сувише лично, можда и њему самом нејасно, али нешто што га је већ несумњиво мучило.

— И ето сад, осим свега тога, мој пријатељ одлази, први на свету човек — земљу оставља. Кад бисте ви знали, кад бисте ви знали, Lise, како сам ја душевно скопчан и везан за тог човека! И ето, ја ћу остати сам... Ја ћу к вама доћи, Lise... од сад ћемо бити заједно...

— Да, заједно, заједно! Од сада увек заједно — целог живота. Чујте, пољубите ме, ја вам дозвољавам.

Аљоша је пољуби.

— Но, а сад идите, Христос нека је с вама! (и она га прекрсти). Идите брже к њему, док је још жив. Ја видим да сам вас грубо задржала. Ја ћу се данас молити Богу за њега и за вас. Аљоша, ми ћемо бити срећни! Хоћемо ли бити срећни, хоћемо ли бити срећни, хоћемо ли?

— Чини ми се да ћемо, Lise.

Изишавши од Lise, Аљоша не нађе за добро да оде г-ђи Хохлаковој, па, и не опростивши се са њом, пође из куће. Али, тек што отвори врата и изиђе на степенице, као испод земље испаде пред њега г-ђа Хохлакова. Већ после прве речи њене Аљоша се досети да га је она ту нарочито чекала.

— Алексије Фјодоровићу, то је ужасно. То су дечије лудорије и све су то будалаштине. Надам се да вам неће пасти на

памет да уображавате... Глупости, глупости и глупости — навали она на њега.

— Само јој не говорите то, — рече Аљоша, — јер ће се узнемирити, а то сад њој шкоди.

— Чујем паметну реч разумног младића. Треба ли тако да разумем да сте се и ви сами само стога сложили са њом, што нисте хтели, из сажаљења према њеном болесном стању, да је раждљутите својим непристанком?

— О, не, ни најмање не — ја сам сасвим озбиљно са њом говорио, — чврсто изјави Аљоша.

— Озбиљност је ту немогућна, не да се ни замислити, и пре свега, ја вас сад више никад никако нећу ни примити кад нам дођете, а друго, ја ћу отпутовати и њу ћу одвести, знајте то.

— Ама зашто, — рече Аљоша, — то је још тако далеко, требаће да се чека можда још једно пола године.

— Ах, Алексије Фјодоровићу, то је, наравно, истина, и за ту једну и по годину ви ћете се хиљаду пута са њом посвадити и разићи. Но ја сам тако несрећна, тако несрећна! Нека су то можда све ситнице, но мене је то убило. Сад сам ја као Фамусов у последњој сцени, ви сте Чацки, а она је Софија[1], и замислите, ја сам нарочито побегла овамо на степенице, да вас пресретнем, а и тамо се све судбоносно свршило на басамацима. Ја сам све чула, ја сам једва издржала да се не покажем. Ето, дакле, где је објашњење страхотâ целе свађе и свих малочашњих хистерија! Што је кћери љубав, то је матери смрт. Просто у гроб да легнем. Сад је друго и најглавније: какво је то писмо, што вам га је написала, покажите ми га одмах, одмах!

— Не, то није потребно. Јел'-те, молим вас, како је здравље Катарине Ивановне, мени је то врло потребно да знам.

— Лежи и даље у бунилу, још није дошла к себи; њене су тетке ту и само хучу и праве се нада мном важне, а Херценштубе је дошао и тако се уплашио, да нисам знала шта с њиме да радим и чиме да га спасем — хтела сам већ да пошљем по доктора. Однесоше га у мојим каруцама. И наједаред, као завршетак свега тога ви наједаред са тим писмом. Истина, све то има да буде тек после године и по дана. Тако вам свега великог и светог, тако вам умирућег старца вашег, покажите ми то писмо, Алексије Фјодоровићу, мени, матери! Ако хоћете, а ви га држите у прстима, а ја ћу га читати из ваших руку.

[1] Личности из Грибоједовљеве комедије „Тешко паметнима!“

— Не, нећу вам га показати, Катарина Осиповна, па макар чак и она дозволила, нећу вам га показати. Ја ћу сутра доћи и, ако хоћете, ја ћу се са вама о многом чему разговарати, а сада — збогом!

И Аљоша истрча са степеница на улицу.

II

Смердјаков са гитаром.

А није баш имао ни каде. Њему сину у глави мисао, још кад се опраштао са Lise. Мисао о томе: како би на некакав најдосетљивији и најбржи начин ухватио сад одмах брата Димитрија, који се очевидно од њега крио? Беше већ доста касно, беше трећи сат после подне. Свим својим бићем Аљоша је тежио манастиру, своме „великом“ самртнику, али потреба да види брата Димитрија надјача све: у глави Аљошиној свакога часа јачаше убеђење о неминовној ужасној катастрофи, која се може свакога часа десити. У чем се управо састојала та катастрофа, и шта би он хтео да каже овога часа брату, он можда ни сам не би знао одређено рећи. „Нека добротвор мој и умре без мене, али бар нећу прекоревати себе целога века, да сам можда могао нешто спасти, а нисам спасао; да сам прошао поред њега и журио се у своју кућу. Радећи тако, по старчевој ћу великој речи учинити“.

План се његов састојао у томе да поведе са собом брата Димитрија, и то овако: да пређе, као и јуче, преко оног плота, да уђе у башту, па да седне у онај хладњак. Ако ли га тамо нема, — мишљаше Аљоша, — онда, не казавши ни Томи, ни газдарицама, да се притајим, и да чекам у хладњаку, макар и до довече. Ако он као и пре стражари и мотри кад ће доћи Грушењка, онда се врло лако може десити да ће доћи и у хладњак“...

У осталом, Аљоша не размишљаше сувише много о појединостима свога плана, али се одлучи да га изврши, па макар у манастир и не стигао данас.

Све се десило без сметње: он пређе преко плота, скоро на оном истом месту, где и јуче, и кришом се провуче у хладњак. Он није био рад да га примете: и газдарица, и Тома (ако је ту), могли су бити на страни братовљевој и слушати његове заповести, те дакле — или Аљошу у башту не пустити, или брата за времена известити, да га траже и питају где је.

У хладњаку не беше никога. Аљоша седе на своје јучерашње место и поче чекати. Он разгледа хладњак. Он му се од некуд показа далеко старији него јуче. Овога пута му се учини некако особито трошан и бедан. У осталом, дан беше онако јасан као и јуче. На зеленом столу беше се отпечатио кружић од јучерашње чашице с коњаком, која се била ваљда просула. У главу му долажаху, као и свакоме за време досадног очекивања, празне и са садашњим му послом неподударне мисли: на пример, зашто је он, ушавши сада овамо, сео баш на оно исто место, на коме је јуче седео, и што не на друго? Напослетку га обузе нека велика сета услед немирне неизвесности. Али он ту не преседе ни четврт сата, кад се наједаред, негде врло близу, зачу акорд од гитара. Неко је седео, или је баш овог часа сео једно двадесет корачаји од њега, никако не даље, негде у џбуњу. Аљоши наједаред севну кроз главу успомена, како је он јуче, кад је одлазио од брата из хладњака, опазио, или му се у један мах учинило да је спазио с леве стране код плота некакву баштенску, зелену, осниску стару клупицу међу џбуњем. На њу мора да су сад и сели ти гости. Али ко? Један мушки глас наједаред запева сладуњавим, извештачено високим гласом једну строфу, пратећи себе гитаром:

Непобедљивом силом
Свезан сам са милом.
Господи помилуј
Мене и њу!
Мене и њу!
Мене и њу!

Глас застаде. Лакајски тенор и лакајско извијање у певању. Други, сад већ женски, глас наједаред изговори љубазно и као бојажљиво, али са неким устезањем:

— Што вас нема тако дуго код нас, Павле Фјодоровићу? Што нас непрестано презирете?

— Ништа то, — одговори мушки глас, истина учтиво, али пре свега са упорним и одлучним достојанством.

Видело се да преовлађиваше мушкарац, а умиљаваше му се женска.

„Мушкарац — то је, канда, Смердјаков“, — помисли Аљоша, — „бар судећи по гласу; а дама — то је по свој прилици газдаричина кћи, која је из Москве дошла, носи хаљину са шлепом и долази по супу Марти Игнатјевној...“

— Ја ужасно све стихове волем, кад је лепо сročено, — настављаше женски глас. — А што не настављате?

Глас запева наново:

Царска круна — шарно цвеће,
Драга моја по баштици шеће.
Господи помилуј
Мене и њу!
Мене и њу!
Мене и њу!

— Прошли пут је лепше излазило, — примети женски глас. — Тада сте уз царску круну припевали: „Мила моја по баштици шеће“. Тако му је некако њежније излазило — данас сте ваљда заборавили.

— Стихови су трице и кучине! — одсече Смердјаков као на пању.

— Ах, не, ја врло песмицу волим!

— Кажу „стих“, а у ствари то је права лудорија. Размислите и сами: ко још на свету у стиховима говори? И кад бисмо ми почели у стиховима говорити, па макар и по наредби власти, зар бисмо много могли исказати?

— Како сте ви у свему толико паметни, како сте ви то у свему превазишли? — све већма се умиљаваше женски глас.

— Ја бих још и више био у стању, ја бих још и више шта знао, да није моје судбе још од мог раног детињства. Ја бих на двобоју онога из пиштоља убио, који би ми изговорио да сам ја подлац, зато што сам без оца од смрадне произишао. А они су ми и у Москви то под нос гурали: одавде се то кроз Григорија Васиљевића чак донде довукло. Григорије Васиљевић ми пребацује да се ја против рађања буним: „ти си јој, вели, матерњу плодву растргао“. Марим ја за плодву, али ја бих пристао да ме је неко убио још у утроби материној — па да се никако нисам ни рађао на овај свет! У чаршији се говорило, а ваша мајка — како ју је Бог дао онако неделикатну — такођер ми је причала да је она — моја родитељка — ишла с колтуном[1] на глави, — а била је врло ниског раста — свега два аршина и малечко. А што малечко, кад се може просто казати: и још мало, као што сав свет говори? Али они хтедоше да искажу плачно, са сузама — то је тако рећи, сељачка суза —

[1] Колтун је укорепљена и счврснута маса нечистоће, зноја и косе на глави — код лица која никад не перу главу и не чешљају се.

најпростачкија сељачка осећања. Може ли руски сељак, кад се упореди са образованим човеком, осећање имати? По необразованости својој он никаквог осећања не може имати. Ја још из самог детињства, кад чујем неки пут то м а л е ч к о, то ме тако озлоједи, да бих на го нож јуришао. Ја сву Русију мрзим, Марја Кондратјевна.

— Кад би сте ви били војни јункерчић, или млађан хусарчић, ви не бисте тако говорили, него бисте сабљу потегли и сву бисте Русију бранили.

— Ја не само да не желим бити војни хусарчић, Марја Кондратјевна, него желим, напротив, уништење свих војника.

— А кад непријатељ дође, ко ће нас тада бранити?

— Ама није ни потребно. Дванаесте године била је велика најезда императора Наполеона француског првог, оца данашњем, и камо срећа да су нас покорили баш ти исти Французи: паметна нација покорила би веома глупу, и присајединила би је себи. Чак би сасвим други ред био.

— Па зар су они тамо код своје куће бољи од наших? Богме ја понеког нашег ђилду за три млада најжешћа Инглиза не бих дала! — нежно проговори Марја Кондратјевна, по свој прилици пратећи у тај мах своје речи најнежнијим погледом.

— То како ко обожава.

— А ви и сами као да сте иностранац, као какав благородни иностранац, то вам сад већ испод стида проговарам.

— Ако баш желите знати, онда су по разврату и тамошњи, и наши — сви исти. Сви су унцути, само с тим, што тамошњи у лакованим чизмама иде, а наш подлац у својој голотињи смрди, и ничег рђавог у том не налази. Руски народ треба шибати, као што је правилно јуче говорио Фјодор Павловић, премда је он иначе луд и пуст човек — са свом својом децом.

— Па ви Ивана Фјодоровића — то сте и сами говорили — тако поштујете.

— А они су се о мени изразили да сам ја смрдљиви лакај. Они мене сматрају да ја могу бунтовати; то се они варају. Само да је мени у џепу једна извесна сума, давно мене овде не би било. Димитрије Фјодоровић је гори од ма каквог лакаја — и по нашањем, и памећу, и сиротињом својом, и ништа вам он не зна да ради, а напротив, сви га поштују. Ја сам рецимо, само бульоншчик[1],

[1] „Чорбар“, „супар“. Тако му се подсмевају, што је кувар.

али ја, ако будем имао среће, могу у Москви кафе-ресторан отворити на Петровци[1]. Јер ја готовим јела — специјално, а у Москви нијелан, осим иностранаца, не може да служи јела специјално. Димитрије Фјодоровић је гóља, а нек позове на двобој најпрвог грофовског сина, па ће му и тај изаћи, а чиме је он бољи од мене? Колико је само пара спирио брез сваке употребе.

— На двобоју мора да је лепо, — примети наједаред Марја Кондратјевна.

— А због чега то?

— Па тако — страшно и храбро, нарочито кад млади официрчићи с пиштољима у рукама један на другог пуцају због неке. Просто — сличица. Ах, кад би и девојке пушћали да гледају, ви не можете замислити како бих волела да тако што видим.

— Добро је, кад он сам нишани, али кад њему баш у њушку нишане, овда је то најглупље чуство. Побегли бисте с оног места, Марја Кондратјевна.

— Па зар би ви збиља побегли?

Но Смердјаков је не удостоји одговора. После тренутног ћутања, разлегну се опет акорд, а фалзет стаде грцати последњу строфу:

Ма се колко старô
Да се ја удаљим
И животом сладим
У великом граду!
Ја жалити нећу!
Никад жалит' нећу
И чак никад жалит' не мислим!

Ту се деси једна неочекиваност: Аљоша наједаред кину; на клупи се наједаред умирише. Аљоша устаде и пође према њима.

То беше збиља Смердјаков, кицошки обучен, напомађен и тешко те не набренован, у лакованим ципелама. Гитар лежаше на клупи. А дама му беше Марја Кондратјевна, газдаричина кћи; хаљина на њој беше отворено-плава, са шлепом од два аршина; девојка беше још млада и не би била ружна, али јој лице беше преко мере округло и страшно бубуљичаво.

— Хоће л' се брат Димитрије скоро вратити? — рече Аљоша што је могао спокојније.

Смердјаков се полагано диже с клупе; подиже се и Марја Кондратјевна.

[1] Најотменија улица у Москви.

— Од куд бих ја могао бити обавештен о Димитрију Фјодоровићу; друга је ствар, кад бих ја код њих као чувар служио! — одговори Смердјаков тихо, делећи речи на слогове и немарно.

— Па ја сам само просто запитао да ли знате? — објасни Аљоша.

— Ништа ја о њиховом боравку не знам, а баш и не желим знати.

— А брат ми је нарочито говорио да га баш ви и извештавате о свему, што се у кући збива, и да сте му обећали јавити кад дође Аграфена Александровна.[1]

Смердјаков пребаци на њега очи полагано и очевидно ни најмање не дарнут том напоменом.

— А како сте ви изволели у овај пар ићи?.. Јер ова капија је већ читав сат резом затворена? — запита он, пажљиво гледајући у Аљошу.

— Ја сам дошао са улице преко плота, право у хладњак. Ви ћете ме, надам се, извинити због тога, — обрати се он Марји Кондратјевној, — мени је било потребно да што пре поведем са собом брата.

— Ах, како би се ми на вас могли наћи увређени! — отеже Марја Кондратјевна, којој је ласкало што јој се Аљоша извињава, — јер и Димитрије Фјодоровић често на исти начин у хладњак иде; ми и не знамо — а он већ у хладњаку седи.

— Ја га сад веома тражим, ја бих веома желео да се са њим нађем, или да од вас дознам где се он у овај мах находи. Верујте ми да је то због једне за њега врло важне ствари.

— Они се нама не казују, — промуца Марја Кондратјевна.

— Премда ја због познанства овамо долазим, — поче наново Смердјаков, — али они су и овде мени нечовечно досадили непрестаним запиткивањем за господина[2]: како је он, шта је код њега, ко му долази и ко ли одлази, и могу ли им што друго саопштити? Двапут су ми чак смрћу претили!

— Како то смрћу? — зачуди се Аљоша.

— Па зар за њих то нешто сачињава, по њиховом карактеру који сте и сами јуче изволели посматрати. Ако, кажу, Аграфену Александровну пропустим и она овде преноћи — ти, вели, први нећеш бити жив. Бојим их се врло, и кад се не бих бојао

[1] Грушењка.

[2] Старог Карамазова.

још нечега горега, ја бих требао да јавим у варошки суд. То сам Бог зна шта они могу произвести.

— Ономад су им казали: „у ступи ћу те истуцати“, додаде Марја Кондратјевна.

— Но, ако је у ступи, онда је то можда само разговор... примети Аљоша. — Кад бих га ја сад могао наћи, ја бих му могао што о томе и рећи...

— Ево шта вам једино могу саопштити, — као да се присети Смердјаков. — Ја овамо долазим ради свагдашњег суседског познанства, а и како не бих долазио? С друге стране, Иван Фјодоровић су ме јутрос, како је свануло, послали код њих у стан, у њихову Језерску узицу, без писма, с тим: да Димитрије Фјодоровић само по усменој поруци неизоставно дођу у овдашњи трактир на пијаци, да заједно ручају. Ја пођох, али Димитрија Фјодоровића у њиховом стану не затекох, а било је већ осам сати. „Био је, — кажу ми, — али је сав изишао“, — тим ми речима њихове газде саопштише. Као да међу њима постоји обострани уговор. Сад он можда баш у овом тренутку седи у том трактиру са братом Иваном Фјодоровићем, јер Иван Фјодоровић кући на ручак нису долазили, а Фјодор Павловић су ручали пре једног сата, и сад су легли да се одморе. Али вас најпокорније молим да им о мени и о томе што сам вам саопштио ништа не казујете, јер ће ме они ни за шта убити.

— Брат Иван је звао Димитрија данас у гостионицу? — брзо запита још једаред Аљоша.

— На служби.

— У гостионицу Престоничка варош, на пијаци?

— Јесте, баш у ту.

— То је врло могућно! — ускликну Аљоша, јако узбуђен. — Хвала вам, Смердјакове, тај је извештај важан, одмах идем тамо.

— Немојте ме издати, — проговори за њим Смердјаков.

— О, не, ја ћу у гостионицуући бајаги случајно, будите спокојни.

— Па куда ћете тамо, ја ћу вам отворити капијицу, — викну Марја Кондратјевна.

— Не, овуда је ближе, ја ћу опет преко плота.

Та вест страшно потресе Аљошу. Он полете у трактир. Улазити у трактир у његовом — монашком — оделу, било му је немогућно, али упитати за њих на степеницама и изазвати их,

то је било могућно. Али тек што он приђе гостионици, кад ли се наједаред отвори један прозор, и сам брат Иван му довикну кроз прозор доле:

— Аљоша, можеш ли ти сад ући овамо код мене, или не можеш? Учинићеш ми страшно велику љубав.

— Врло радо, само не знам како ћу ја у мојим хаљинама.

— А ја сам, баш као наручено, у засебној соби, изиђи на трем, ја ћу ти истрчати у сусрет...

После једног минута Аљоша је седео до брата. Иван беше сам и ручаше.

III

Браћа се упознају.

Но Иван се није налазио у засебној соби. То беше само место код прозора, ограђено шпанским зидовима, али оне, што су седели за таквом оградом ипак нису могли други видети. Соба је та била на улазу, прва, са бифетом код зида са стране. По њој су сваког тренутка, смуцали тамо-амо служитељи. Од гостију беше само један старчић, пензионован официр, који је у крајичку пио чај. Но зато је сва гостионичка јурњава била у осталим собама; тамо су се чули позивни узвици, одчепљивање пивских флаша, лупа билијарских лопти, брујала је оргуља. Аљоша знађаше да Иван у ту гостионицу скоро нигда није одлазио и да он уопште није био љубитељ гостионица: значи, само се зато и нашао овде, — помисли он, — да се састане са братом Димитријем. А међу тим, брата Димитрија не беше овде.

— Хоћу л' да ти поручим чорбе, или чега било; тек ваљда не живиш од самог чаја, — викну Иван, очевидно страшно задовољан, што је увребао и овамо домамио Аљошу. Он сам је већ био довршио ручак и пио је чај.

— Чорбе дај, а после дај и чаја, огладнео сам, — весело проговори Аљоша.

— А слатког од вишања? Овде има. Сећаш ли се како си ти као мали код Пољенова слатко од вишања волео?

— А зар се ти тога сећаш? Дај слатко, ја га и сад волим.

Иван зазвони, да дође служитељ и поручи чорбу, чај и слатко.

— Ја се свега сећам, Аљоша, ја се сећам тебе до твоје једанаесте године, мени тада беше петнаеста година. Петнаест и једанаест — то је таква разлика, да браћа у тим годинама никад не бивају другови. Не знам чак ни да ли сам те волео, кад сам

отишао у Москву, ја те се првих година чак никако нисам ни сећао. После, кад си ти доспео у Москву, ми смо се само канда једаред и срели негде. А овде ја ево већ четврти месец живим, и све до данас ја и ти нисмо ни речи проговорили један с другим. Ја сутра одлазим, и мислио сам малочас, овде седећи: како бих се могао негде са њим наћи, да се опростимо? — а ти баш наиђе.

— А је си л' ти веома желео да се са мном видиш?

— Веома. Ја хоћу да се с тобом упознам једаред на свагда, а и да тебе са мном упознам. — Па с тим и да се опростимо. По мом нахођењу, најлепше је упознавати се се пред растанак. Ја сам видео како си ти на мене гледао сва ова три месеца; у твојим очима беше некакво непрестано очекивање, а ја баш то не волим, отуд ти и нисам прилазио. Али на крају сам се научио уважавати те: овај, рекох, човечић чврсто стоји. Обрати пажњу, ја, премда се смејем сад, али говорим озбиљно. Јер ти чврсто стојиш, а? Ја такве чврсте волим, па ма на чем они тамо стојали, и макар били и такви мали малишани, као што си ти. Твој ишчекујући поглед ми напослетку већ ни најмање није био досадан; напротив, напослетку сам заволео тај твој ишчекујући поглед. Ти мене, канда, због нечега волиш, Аљоша?

— Волим те, Иване! Брат Димитрије каже за тебе: Иван је гроб! Ја велим за тебе: Иван је — загонетка. Ти си и сад за мене загонетка, али сам нешто већ разумео код тебе, и то тек од јутрос.

— А шта је то? — засмеја се Иван.

— А нећеш се расрдити? — засмеја се и Аљоша.

— Но?

— Па ето то: да си ти тачно такав исти младић, као и сви остали младићи од двадесет и три године; такав исти млад, млађан, свеж и славан дечко — чак и жутокљун дечко! Шта? Нисам те ваљда врло увредио?

— Напротив, још си ме изненадио тачношћу! — весело и затрено повика Иван. — Верујеш ли да сам ја, после јутрошњег нашег састанка код ње, само о том и мислио, о тој мојој двадесет-трогодишњој жутокљуности, а ти си сад то наједаред сасвим тачно погодио, и баш тиме и почињеш. Ја сам ето сад овде седео, и, знаш шта сам говорио сам себи: кад ја не бих веровао у живот; кад бих се ја разуверио у погледу љубљене женске; кад бих изгубио веру у поредак ствари, и кад бих се чак уверио да је све ово, напротив, проклети и бесовски хаос: кад би ме смр-

виле макар све страхоте човечанског разочарања, — ја бих ипак имао вољу да живим; и како сам прионуо уз тај животни пехар, ја се нећу откинути од њега, док га свега не искапим! Уосталом, кад будем око 30 година, ја ћу јамачно бацити пехар, макар га и не попио до краја, и отићи ћу... не знам куда. Али до моје тридесете године, то знам поуздано, све ће победити моја младост, — свако разочарање, сваку одвратност према животу... Ја сам питао сам себе много пута: постоји ли на свету такво очајање, које би могло у мени победити ту прекомерну, па можда и непристојну, жеђ живота, и решио сам да канда нема ничега таквога, то јест, ипак само до тих тридесетих година, а после већ нећу ни сам желети, тако ми се чини. Ту жудњу за животом неки јектичави смоље-моралисти често називају простом и ниском, нарочито песници. Та је црта у неколико Карамазовска, то је истина, — та жудња за животом без икаквог обзира на шта било; у теби она такођер неизоставно седи, али што да је она ниска и проста? Центрипеталне снаге[1] има још страшно много на нашој планети, Аљоша. Хоће ми се да живим, и ја живим, па макар и против логике. Нека ја и не верујем у поредак ствари на овом свету, али су мени мили лепкави листићи у пролеће, који се тек развијају, мило ми је плаво небо, мио ми је понеки човек, кога неки пут, — хоћеш ли ми веровати? — ни сам не знам за што заволим; мио ми је понеки велик и племенит поступак људски, у који си можда већ одавно престао веровати, али га ипак, по старој памети, срцем уважаваш. Ево ти донесоше чорбу, једи — нек ти је на здравље! Чорба је дивна, овде је добро кувају. Ја ћу у Европу да идем, Аљоша, одавде ћу и поћи; и ја, видиш, знам да ћу поћи само на једно гробље, али на нај-, најмилије гробље, ето ти! Мили ми тамо леже покојници, сваки камен над њима прича о таквом пламеном минулом животу, о таквој страсној вери у свој узвишен поступак, у своју истину, у своју борбу, да ћу ја, то знам унапред, пасти на земљу и љубићу то камење и плакаћу над њим, — у исти мах из свег срца свог убеђен, да је све то већ одавно само једно гробље и ништа више! И ја нећу плакати из очајања, него просто за то, што ћу бити срећан услед проливених суза мојих. Својом ће се сопственом радошћу занети! Лепкаво пролетње лишће и плаво небо ја волим, ето ти! Ту није ум, ту није логика, ту ти ја свим срцем својим, свом унутрашњошћу волим, — прве своје младе силе волим... Разумеш ли ти

[1] Снаге, која „бежи“ од центра.

што у овој мојој бесмислици, Аљошка, или не? — засмеја се наједаред Иван.

— И сувише те добро разумем, Иване: ти свом унутрашњошћу и срцем желиш да волиш, — дивно си ти то казао, и мени је страшно мило, што ти тако волиш да живиш, — ускликну Аљоша. — Ја мислим да сви треба пре свега на свету живот да заволе.

— Живот заволети већма, него смисао његов?

— Неизоставно тако, заволети пре логике, као што и ти велиш, неизоставно пре логике, и тек тада ћу му ја смисао схватити. Ето, шта ја већ одавна назирем. Половина је твога посла учињена, Иване, и задобијена: ти волиш живети. Сад треба да се постараш о другој твојој половини, и ти си спасен.

— Гле, ти би да ме спасаваш, а ја, можда, нисам ни пропадао! А у чем је она — ти твоја друга половина?

— У томе, што треба васкрснути твоје мртваце, који можда нису никад ни умирали. Али, дај ми чаја. Баш ми је мило, што се разговарамо, Иване.

— Ти си, видим, у некаквом надахнућу. Ја страшно волим такве professions de foi[1] ето од таквих... искушеника. Чврст си ти човек, Алексеје. Је л' истина да ти хоћеш да изађеш из манастира?

— Истина је. Мој ме старац у свет шиље.

— Видећемо се још, дакле, у свету, срешћемо се до тридесете године, кад ја почнем одмицати уста од животног пехара. Отац нам ето неће да се одмиче од свога пехара ни у својој седамдесетој години; он чак сања да се не одмиче и кад му буде осамдесет, — сам је говорио — то је код њега и сувише озбиљно, премда је он комендијаш. Стао на свом сладострашћу, па као на стени... премда, истина, после тридесет година нема човек на шта друго ни да стане, него на то... Али до седамдесет је ниско, боље до тридесет: ту човек може да сачува „пресенак благородства“, подваљујући сам себи. Ниси видео данас Димитрија?

— Не, нисам га видео, али сам Смердјакова видео.

И Аљоша исприча брату на брзу руку свој састанак са Смердјаковом. Иван поче наједаред врло забринуто слушати, по нешто чак и по други пут запита.

— Само ме је молио да брату Димитрију не говорим о том, што је он о њему говорио, — додаде Аљоша.

[1] Исказ (исповест) свога веровања, своје вере.

Иван се намргоди и замисли.

— Јеси л' се ти то због Смердјакова намргодио? — запита га Аљоша.

— Да, због њега. Него до ђавола с њим, а са Димитријем сам збиља хтео да се видим, али сад не треба... нерадо проговори Иван.

— А зар ти збиља тако брзо одлазиш?

— Да.

— А како Димитрије и отац? Чим ће се то међу њима свршити? — брижно проговори Аљоша.

— А ти све једно те једно! И шта се то мене тиче? Јесам ли ја чувар, шта ли, моме брату Димитрију? — напрасито одсече Иван, али се наједаред некако горко насмехну. — Кајинов одговор Богу о убијеном брату, а? Ти то можда мислиш у овај мах? Али, до ђавола, тек ваљда нећу ја ту код њих остати као стражар? Послове сам свршио, па идем. Тек ваљда не мислиш ти да сам ја љубоморан на Димитрија, да сам му ја сва ова три месеца преотимао његову лепотицу Катарину Ивановну? Ех, до ђавола, ја сам имао својих послова. Послове сам свршио, па сад идем. Послове сам јутрос свршио, ти си био сведок.

— Је л' оно јутрос код Катарине Ивановне.

— Да, код ње, и наједаред сам раскрстио. Да шта ћу? Шта се мене тиче Димитрије? Димитрије с тим нема никакве везе. Ја сам имао само својих сопствених послова са Катарином Ивановном. Ти и сам знаш, на против, да се Димитрије понашао тако, као да је био у завери са мном. Јер ја га нисам ни најмање молио, него је он мени њу свечано предао, и благословио. То је збиља смешно! Не, Аљоша, не, кад би ти знао како се ја сад лако осећам! Ја сам ево овде седео и ручао и, верујеш ли ми, већ сам хтео да иштем шампањца, да прославим мој први сат слободе. Пхи! скоро пола године, — и наједаред сам једним махом све збацио са себе! Но, да ли сам ја јуче и слутити могао да се то, кад човек хоће, без по муке може свршити!

— Говориш ли ти о својој љубави, Иване?

— Па и јесте љубав, ако хоћеш; да, ја сам се био заљубио у госпођицу, у институтку. Мучио сам се с њом, и она је мене мучила. Лебдео сам над њом... и наједаред све одлете. Јутрос сам говорио одушевљено, а кад сам изишао, ја сам се почео гласно смејати, — верујеш ли ти то? Не, ја буквално говорим

— Ти и сад то тако весело говориш, — примети Аљоша,

загледајући се у његово лице, које се збиља беше наједаред развеселило.

— Па откуд сам ја могао знати, да ја њу никако и не волим! Хе-хе! А ето се показа да је не волим. А како ми се допадала! Како ми се чак јутрос допадала, кад сам говор држао. И, знаш ли, и сад ми се допада страшно, — а међутим, како је лако од ње отићи. Ти мислиш ја се правим важан.

— Не. Само то можда и није била љубав.

— Аљошка, — засмеја се Иван, — не пуштај се у расуђивања о љубави! То теби не доликује. Сети се само јутрошњег твог испада! Ја сам још заборавио да те пољубим за то... а да знаш само како ме је мучила! Ја сам збиља седео код једног непрестаног кидања и мучења. Ох, она је знала да је ја волим! Волела је мене, а не Димитрија, — весело наваљиваше Иван. — Димитрије — то јој је само мучење. Све што сам јој ја данас говорио, права је истина, али само, ствар је у том, што је најглавније, да њој треба можда каквих петнаест година, или двадесет, па тек тада да се досети да она Димитрија никако и не воли, него воли само мене, — а овамо ме мучи! Него, у осталом, она се неће никад ни сетити, чак и поред све данашње лекције. Најпосле, још и боље: бар ћу устати и отићи за навек. Збиља, шта она сад ради? Шта је тамо било, кад сам ја отишао?

Аљоша му исприча о хистеричном наступу, и рече да је она канда ван себе и у бунилу.

— А да не лаже Хохлакова?

— Канда не лаже.

— О томе се треба уверити. Од хистерије, у осталом, никад нико није умро. А најпосле, нека је и хистерија, Бог је жени послао хистерију зато, што је воли. Нећу ја више тамо никако ићи. Што да им се намећем?

— Али ти си јој данас казао да она тебе није никад волела.

— То сам ја нарочито... Аљошка, да поручим шампањца, па да попијемо коју за моју слободу. Не, кад би ти знао, како ми је мило!

— Не, брате, боље да не пијемо, — рече наједаред Аљоша, а осим тога, ја сам некако и тужан.

— Да, ти си одавно тужан, ја то одавно видим.

— Ти ћеш дакле зацело сутра из јутра поћи?

— Из јутра? Ја нисам казао да ћу из јутра... А, у осталом, можда ћу и из јутра. Верујеш ли ми, ја сам ето овде ручао данас

једино зато, да не ручам са старцем, толико ми је постао одвратан. Да је он сам, ја бих од њега одавно отишао. А што се ти тако узнемирујеш, што ја одлазим? Имамо ми још бог зна колико времена до одласка. Читава вечност времена, бесмртност!

— Па кад ти сутра путујеш, каква је то онда вечност?

— А шта се то мене и тебе тиче? — засмеја се Иван. — Јер ми ћемо ипак имати времена да разговарамо о својој ствари, због које смо дошли овамо? Што ме тако гледаш са чуђењем? Одговарај: зашто смо се ми овде састали? Да говоримо о љубави према Катарини Ивановној, о старцу и о Димитрију? О иностранству? О кобном положају Русије?

— Не, не зато.

— Сам, дакле, разумеш зашто Они други имају једно, а нама жутокљунцима остаје друго — нама је пре свега потребно, да предвечна питања разрешимо, ето то је наша брига. Сва млада Русија сад само вековечна питања расправља. И то баш сад, кад су старци сви наједаред навалили да се практичним питањима баве. Јер зашто си ти сва ова три месеца тако жељно погледао на мене, очекујући? Да ме испиташ: „како верујеш? — или можда никако и не верујеш?“ — ето на што су се сводили ваши тромесечни погледи, Алексије Фјодоровићу, зар није тако?

— Па скоро да је тако, — насмехну се Аљоша. — Ти се ваљда сад мени не смејеш, брате?

— Зар ја да се смејем? Како бих ја могао једити мога брату, који ме је три месеца посматрао са таквим очекивањем? Аљоша, погледај право: та ја сам и сâм на длаку такав исти мали дечко, као и ти, осим једино што нисам искушеник. Јер како све до данас раде руски дечаци? То јест, неки. Ето, на пример, овака дерна и смрдљива гостионица, а они се састали, па заселн у угао. Целог живота дотле нису знали један другог, а кад сад изићу из гостионице, они опет четрдесет година неће знати један за другог... Но па шта, о чем ће они размишљати и говорити, док имају пред собом тренутак у гостионици? О васионским питањима, не друкчије: има ли Бога, има ли бесмртности? А који у Бога не верују, е, ти о социјализму и о анархизму почну говорити, о преради целог човечанства на нов начин, а то ти је један исти ђаво, све та иста питања, само са другога краја. И множина, множина најоригиналнијих руских дечака ништа друго и не раде, него о вековечним питањима говоре код нас у наше дане. Зар није тако?

— Да, за праве Русе су питања: има ли Бога и има ли бесмртности, или, као што ти говориш, питања са другога краја, — за њих су то, наравно, прва и најпреча питања, а тако и треба, — поче говорити Аљоша, непрестано са оним истим тихим и испитљивим осмехом загледајући се у брата.

— Ево шта, Аљоша, бити Рус — то неки пут ни најмање није паметно, али се ипак ни замислити не да нешто глупље од онога, чиме се сада баве руски дечаци[1]. Али ја једног руског дечка, Аљошу, страшно волим.

— Како си ти то дивно извео, — засмеја се наједаред Аљоша.

— Но, говори дакле, чиме да почнемо, заповедај сам! Богом? Постоји ли Бог, а?

— Чиме хоћеш, тиме и почни, макар и са „другог краја“. Јер ти си јуче код оца објавио да нема Бога, — погледа Аљоша у брата, испитујући.

— Ја сам тиме јуче за ручком код старца нарочито тебе задиркивао и видео сам како су ти плануле и севнуле очице. Но сад ја ни најмање нисам противан да се с тобом разговарам, и говорим то врло озбиљно. Ја хоћу да се с тобом зближим и спријатељим, Аљоша, јер ја немам пријатеља, хоћу да покушам. Но, замисли само, можда и ја примам Бога, — насмеја се Иван, — ти се томе ниси надао, а?

— Да, наравно... Само ако се ти и сад не шалиш?

— Шалим? То су јуче код старца рекли да се ја шалим. Видиш ли, голубе мој, био је један стари грешник у осамнаестом столећу, који је изрекао да кад не би било Бога, онда би га требало измислити, s' il n' existait pas Dieu, il faudrait l' inventer. И доиста је човек измислио Бога. И није то необично, не би то било чудновато што Бог збиља постоји, него је то чудновато, што је таква мисао — мисао о неопходности, потребности Бога — могла залутати у главу тако дивљој и злој животињи, као што је човек — толико је та мисао света, толико је дирљива, толико је премудра и толико она служи на част човеку! Што се пак тиче мене, ја сам већ одавна решио да не мислим о томе: да ли је човек створио Бога, или Бог човека? Ја, наравно, нећу заћи па претресати у том погледу све савремене аксиоме руских дечака, које су све до једне изведене из европских претпоставака; јер што је тамо претпоставка, то је код руског дечка одмах аксиом, и то не само код руских дечака, него чак и код њихових професора, стога, што су и руски про-

[1] Социјализмом, анархизмом, револуцијом...

фесори код нас данас врло често исто што и руски дечаци. И стога обилазим све те претпоставке. Јер какав сад ја и ти имамо задатак? Задатак нам је у том, да ти ја што брже објасним моју суштину, то јест — какав сам ја човек, у што верујем и чему се надам, — је л' да је тако, је ли? И стога ти и изјављујем да примам Бога без околишења и просто. Али ево, међу тим, шта треба уочити: ако Бог постоји и ако је Он доиста створио земљу, онда је Он њу, као што вам је потпуно познато, створио по Еуклидовој геометрији, а ум човеков је створио само са појмом о трима димензијама простора. Међу тим, налазили су се, налазе се чак и сад геометри и филозофи, и чак од најзнатнијих, који сумњају у то, да би сва васиона, или још опширније: — да би све биће било створено само према Еуклидовој геометрији, и чак се усуђују маштати, да би се две паралелне линије, које се по Еуклиду нипошто не могу састати на земљи — можда и састале негде у бесконачности. Ја сам, драговићу мој, решио овако: да кад ја чак ни то не могу да појмим, онда од куд Бога да појмим?! Ја скромно признајем да ја немам никаквих способности за решавање таквих питања, ја имам ум еуклидовски, земаљски, и стога — откуд ми да решавамо о оном, што није од овога света? А и теби саветујем да о томе никад не мислиш, драги мој Аљоша, а пре свега да не мислиш о Богу: има ли га, или га нема? Све су то питања потпуно несвојствена нама, који смо створени са схватањем само трију димензија. И тако, дакле, ја примам Бога, и то не само драговољно, него још и више: ја примам и премудрост и циљ Његов, — који су нам већ потпуно непознати; верујем у поредак, у смисао живота, верујем у вечну хармонију, у којој као да ћемо се сви ми слити, верујем у реч (слово), којој тежи сва васиона и која сама „би к Богу“ и која је сама — Бог, но, и остало, и остало, и тако даље у бесконачност... У том погледу су људи много речи начинили. Изгледа да сам ја већ на добром путу — а? Али представи сад ти себи, ја у коначном резултату овај свет Божји — не примам, па, премда знам да он постоји, али га никако не одобравам. То јест, то није да ја Бога не примам, него ја овај свет, што га је он створио, не примам, нити могу пристати да га примим. Одмах ту примећујем: ја сам као дете убеђен да ће све муке и патње проћи и изгладити се, да ће цела непријатна комика човечанских противуречја ишчезнути као бедна утвора, као гнусна измишљотина, као атом слабачког и мајушног човековог еуклидовског ума: да ће се, на

послетку, у светском финалу, у тренутку вечне хармоније, десити и појавити нешто толико драгоцено, да ће га бити доста за сва срца, за ублажење свих негодовања, за искупљење свих злочинстава људских, за сву од њих проливену крв; да ће тога драгоценога бити довољно, да се може не само опростити, него да се чак и одобрити могу све неправде и зла, која су се десила људима, — нека, нека се све то збуде и појави, али ја баш то и не примам нити хоћу да примим! Нека се чак и паралелне линије састану, па макар баш и ја сам то да дочекам и видим: да видим и рекнем да су се збиља састале, али ја овај свет и поредак на њему ипак нећу примити. Ето, то ти је моја суштина, Аљоша, то ти је моја теза. То сам ја сад теби већ сасвим озбиљно исказао. Ја сам нарочито отпочео тај мој разговорс тобом тако, да се већ не може глупље почети, али сам га довео до моје исповести, стога, што је теби само она и потребна. Није теби било потребно о Богу, него ти је само било потребно да дознаш, чиме живи твој од тебе љубљени брат. А ја сам ти ето казао.

Иван заврши своју дугу беседу наједаред са некаквим нарочитим осећањем.

— А што си ти почео тако, да се „глупље не може почети"? — запита Аљоша, замишљено гледајући у њега.

— Ама, прво и прво, макар због самог русизма: руски се разговори о тој теми изводе тако, да се глупље не могу изводити. А друго, ипак, што је глупље, све је ближе самој ствари. Што је глупље, тим је и јасније. Глупост је кратка и није лукава, а ум врда и крије се. Ум је подлац, а глупост је искрена и поштена. Ја сам довео ствар до мога очајања, и што сам је глупље истакао, тим је за мене згодније.

— Ти ћеш мени објаснити, рашта ти „овај свет не примаш"? — проговори Аљвша.

— Па наравно да ћу ти објаснити, на то сам и ишао. Брале мој слатки, та нећу ја тебе да развратим, нити да те померим са твога становишта — ја сам, можда, себе хтео да исцелим тобом, — насмехну се наједаред Иван сасвим као малено кротко дете.

Никад још Аљоша не виде у њега таквог осмеха.

Фјодор Достојевски.

(С руског превео Јован Максимовић)

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОГИЈА У ГОДИНИ 1913.

I
Гностика и методологија[1].

Какву вредност може имати један преглед приноса ма које науке у току једва протекле године? Није ли сваки такав покушај унапред осуђен на неуспех, не мора ли „због илузија блискости“ свако оцењивање и одређивање значаја најновијих публикација по досадању развојну целину једне науке испасти непотпуним једностраним, пренагљеним? А неће ли то код социологије бити двојином више, код социологије која се још није, по мишљењу некојих скептика, пробила до чврстих слојева своје подлоге, која је још увек изложена сваком јачем олују противничких критика или и самих нових теорија ког ђениалног социолога? Несумњиво: такви прегледи с претензијама одређивања развојно-универзалног значаја ма које творевине науке и философије, па и уметности, морају бити данас у толико већи знаци таштине и неозбиљности, у колико више спознајемо да је наше време оно што би Сен-Симон назвао „критичким добом“. Али такав преглед-исек из једне историје социологије са гледишта вишег развојног ступња никако и не мислимо дати, јер оно што није дато ни данашњим корифејима социологије да ураде с пуним успехом, још мање можемо ми учинити. Ограничавамо се према томе на критичан истина, али исто тако и непретенциозан реферат о стању социологије у години 1913, и зато се надамо да ћемо избећи сваку кратковидост и преухитреност.

Има једна ствар, коју треба једном за свагда рећи и

[1] Упореди мој чланак Проблем социологије у јануарској свесци Дела из 1913 године.

нагласити и лајицима и почетницима, који се почињу посвећивати социологији, али и оним негаторима што ће изумрети, скоро, врло скоро – а то је: социологија се конституирала као посебна наука. Вунт, који ју је још пре тридесет година проглашавао немогућом, поставља је 1908 године на чело свију друштвених наука, од ње очекује препород и науке о држави и историје (Logik, 3. Aufl. 1909. Bd. III, стр. 458—485, 495—509, 513—516, 530—535, 623—664). Последњи су били Немци који су је признали науком. Нема сумње да је Немце морала отуђивати самовољно-конструктивна метода француских и руско-француских „социолога“ Фујеа, Вормса, Новикова, Де Робертија, Де ла Грасриа али донекле и Тарда, чији радови више засецају у област једне позитивистичне социалне философије са свима духовитостима али и субјективностима сваке „посебне философије“, него што би чинили делове једне позитивне, емпирijске науке. Али, треба узети у обзир, да су немачки обрађивачи ма које специјалне друштвене науке, а такође и заступници историје, више но код осталих народа скучени у видокругу своје специјалне дисциплине. Гледајући све тешкоће сазнавања и коначних решавања и специјалних, мање сложених питања своје посебне дисциплине, они сматрају да је смелост и сама помисао на испитивање и решавање крупних и бескрајно компликованих опште-друштвених питања. Бављење социологијом и њезиним проблемима значи за специјалисту у којој друштвеној дисциплини а исто тако и за т. зв. „чисте историчаре“ несумњивим доказом дилетантства и неозбиљности. Мора се признати да су они у многим случајевима имали и право али се не сме одбацити читава наука због непотпуности и заблуда почетака, а најмање због нескромности и недисциплинованости неких самозваних социолога. Само су поменути специјалисти и „чисти историчари“ и даље упорно изрицали своје неповерење, а осећало се покадшто, из њихових речи, и презирање, када је социологија прекужила све болештине детињства и почела да корача сигурним кораком к својим циљевима. Живо се сећам како ми један корифеј експерименталне психологије, проф. Штеринг (Störring) у Штрасбургу рече за Георга Зимела: „Њега не можемо узети озбиљно, предаје некакву социологију а слушаоци су му сами Руси и други проблематични елементи“. А „чист историчар“ Белов у Фрајбургу не престаје наглашавати да он ни сада не верује у „некакву науку социологију“. Нама може бити веома жао да један природњак научар,

јер експериментална психологија није културна него природна наука (по терминологији Рикерта), и заступник нечега што још није наука, т. ј. Белов, који негује т. зв. Darstellungsgeschichte, а негира Begriffsgeschichte једног Брајзига и Лампрехта, неће да верују социологији. За Штеринга није штета: он се не би могао у својој струци користити резултатима социологије, али у толико више губи Белов, јер историја је само онда велика, историчар само онда научењак у строгом значењу речи ако је или философ — Ранке, Карлајл — или социолог, односно социални психолог: Едуард Мајер, Брајзиг, Лампрехт, Пелман, Тен, Лакомб, Де Куланж, Фереро, Чикоти, Алтамира, Кар'ејев, Кључевскиј и др.

Иначе нас нико други више не негира, па и „научењаци" статистике оставише се безнадног непризнавања; они сад покушавају спасти „равноправност" статистике (боље: демологије) са социологијом. Једно је дакле опште пречишћено и признато мишљење (осим код „чистих историчара" али је њиховом најјачем заступнику Белову демонстровао лајпцишки проф. философије Барт ad oculos, да он и не зна шта је наука, шта примена науке а шта философије, да у опште нема права да говори о могућности науке социологије...[1]), а то је, да је социологија и могућа и веома потребна. Пребацује јој се још да није „позитивна", да је у њојзи „колико социолога толико система", да нам није донела још онакве користи као што се очекивало, да је и врло субјективна у одређивању градације и серијације културних вредности и т. д... Лако је провидети сву наивност таквих замерака; неке од њих показују да има још увек и таквих противника те науке који и не знају шта је суштина једне науке уопште. Шта се хоће управо са ознаком „позитивна наука"? Ако се правилно подразумева збир индуктивним, где пак недостају голе чињенице и дедуктивним путем, стечених истина и познавања реда у комплексу једне врсте феномена, као и откривања узрочних веза у том реду, онда је и социологија као што су данас и све остале науке, „позитивна". Али чини нам се да се редовно друго нешто хоће да нађе у „позитивне науке": многи ју наиме замењују са „егзактном науком". Тако је једном и овде у „Делу" постављена тврдња да се социологији хоће егзактности (1913, свеска за мај). Таква погрешна тврђења о модерној социологији (а само

[1] Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie, 1899, стр. 327 след

она сме долазити у обзир јер је све оно раније до закључно Фујеа, само социална философија па и философија историје!) више ће штетити онима што лаке душе узимају литерате Буржеа и Бареса за социологе (а то значи научаре) и више ће наудити образованости читалаца — лајика него што може компромитовати социологију. Бурже и Барес су таман толико социолози колико је Жил Верне астроном и геолог, механичар и етнограф. Од куда те пометеност, јер друго није, пошто бисмо иначе морали рећи несавесност, и непоштовање научности? Није то непрестано замењивање теорије и праксе, објективне научности, метафизичарске, теолошке и политичке субјективности ништа ново у социологији него баш веома старо, увређено је још из времена Конта, а није се могло искоренити ни до данашњег дана. И није се чудити томе, кад се осећају позванима да говоре у социологији и о социологији људи и дечаци којима недостају ни најелементарнија знања о циљу и границама науке, који нису дакле прошли ни кроз најскромнију философску „пропедеутику: Од куда да је социологија исто што и културна, социална па чак и сама државна политика? Од куда то да је један романиста, који се бави и послом око народног просвећивања, „један од наших најбољих социолога“ („Летопис Матице Српске“ год. 1912, III св. стр. 76)? Какве су то ствари да постоје и некакве католичке (православних још нема, наше свештенство не тежи отклањању растварајућих сила у религиозности модерног друштва!), социалистичке и анархистичне „социологије“? Је ли ко још чуо за некакву католичку или анархистичну геометрију или и само филологију? Шта се тичу науке социологије уздисавања г. Буржеа за старим добрим, отменим добом, шта Баресова националистична мистика а шта негодовања Толстоја према индустријско-политичком друштву? Социологија се бави са њиховим изливима и генијалним мислима али су то за њу предмети испитивања у колико су индекси извесних социално-политичких стања, али нису социологијске теорије, нити учења социологије! Аристофан и Лукрец, Данте и Достојевски, Ферхари и Витман могу бити драгоцена врела за културног психолога, а то је и за социологију, али они нити су имали амбиција на то, нити је исправно називати их социолозима. Па тако и политичари, журналисте и педагози сви ти т. зв. „социални енжењери“ нису никако социолози, па могу и опстајати и деловати и без ње, једино на основу својих искустава, емпирије. Социологија, као

свака наука, и не тежи к непосредној примени својих спознања и учења, а још мање јој је задаћа да покаже је ли демократија апсолутно „боља“ од аристократизма итд. То су питања дневне политике и — метафизичара, науке се не тиче то „боље“ нити оно „треба да буде“. Као што нема католичке и лутеровске, шпанске или руске националне или космополитске, индивидуалистичко-либералне и колективистичко-марксистичке математике, па све до филологије и демологије, као што је свака наука изван отаџбина, вероисповести, нација и класа, и као што је само једна научна истина, мање или више позната, свеједно, у свима добима и на свима местима, тако може бити и само једне науке социологије, у којој се могу испољавати и лажне теорије и учења, али која остаје у суштини једна, истих крајњих задатака, исте тежње истини, објективности. Географија месеца није ни од какве практичне користи али је зато ипак наука као и свака друга. Ни социологија није обавезана да буде од некакве практичне користи (и то коме: клерикалцима или социалистама, буржоазији, аристократији, пролетаријату, индустрији или аграру, солдатески или пацифистичним јагањцима...?) па да буде „призната“ науком. Од господе која не умеју још ни да разликују праву метафизику и белетристику од науке, не мислимо ни да примимо макакво „признање“. Па како социологија није и не може да је екзактна наука (stricto sensu) јер су социални појави у битности својој одређени веома комплексивним квалитетима који се никако не могу изразити математским формулама, то су ефемерни сви покушаји некакве математске и механистичке социологије. Није пука случајност да се те силом-екзактне назовисоциологије јављају у срединама незнатне философске продубљености, у земљама без културне словесности: у Швајцарској (Винарски), у Румунији (Харет), у Србији (Стојановић), у Шпанији (Портуондо-Барчело). Све те математско-механистичке „социологије“ теже заснивању једне екзактне науке о друштву али је та, бар на тај начин, потпуно немогућа. Кретања у друштву идентификовати у бивствености или са механичким кретањима у простору, значи хтети заснивати једну екзактну науку на произвољној и недоказаној аналогији. Зато и неће моћи никоја социологија израчунати никакве преображаје и преокрете на годину, месец, дан и сат, али ће моћи свака развијенија позитивистична социологија предвидети кризе и преображаје, истина не на дан, сат, али на деценије и бар у главним потезима.

остављајући још увек слободно поље деловању велике непознанице: техничких открића. Тако смо у кратко указали забуне оних противника социологије, неозбиљних истина људи али грлатих и смелих, што јој пребацују неекзактност и непрактичност.

Како ћемо правдати нашу науку пред онима што је окривљују субјективношћу њених исказа о културним вредностима, нескладом разних јој система и теорија? Субјективност у одређивању културних вредности потиче од неразграничености социологије и културне или социалне философије, јер социологија као наука нема да валутира, да каже: демократија је боља, праведнија, хришћанскија, човечнија од аутократије, него ће испитивати под којим условима, облицима заједница, и при ком развојном ступњу појединих социалних феномена јавља се демократија као политички поредак, демократија као социалан ред и демократија као систем расподеле културних добара једне скупине. Социологија ће испитати који економски, генетични, а као последица тих класних и опште психични узроци поспешавају елиминирање непосредне демократије и замењују је демоаристократизмом. Субјективна ће бити само културна философија, од ње се и не тражи истина, но оригиналност и силност, социологија тежи ка докучивању истине, па ма мршаве и млаке, непријатне и безнадне. Пре четврт века преплетаху се социологија и културна философија, отуда субјективности. Данас триумфује позитивистична социологија, наука, свесно се туђи философије. И у социологији има субјективности, али то јој није више ништа иманентно него је последица неразвијености и сложености социално-културних феномена. Идеје и хипотезе, теорије и доктрине само су штаке истраживача, само хеуристична средства, ништа што носи вредност у себи, што је ту ради себе.

Жалосно је да смо морали написати све те баналности о социологији као науци, о т. зв. социологији као пракси, реформи, техници друштва, културној философији и т. д., али је све то потребно јер још има људи који се усуђују не само говорити, тренутно изражавати, него и писати, релативно трајно, ширити своје бесмисли. Тако је и објашњена нехармонија између разних система и теорија. Два су узрока том несkладу: саплетеност философије културе и историје и науке о култури т. ј. социологије и позната једностраност и суревњива оригиналност, својесистемност, сваког обрађивача ког специјалног проблема или једне групе таквих у врло сложеним наукама, какве су биологија и још више социо-

логија. Специјалисте по економском феномену склони су да целу социологију гледају кроз ту једну, иако најважнију али недовољну, страну социалног полиједера. Правници и философи права конституишу цео комплекс друштвених појава, који именујемо културом, на правном феномену (Ардиго, Штамлер, Пиклер, Мацарела, Леви), другима је опет религија доминанта културности и т. д. Из та два разлога: неразмеђеност социологије и социалне односно културне философије и једностраности разних специјалиста појединих друштвено-културних феномена, разви се тај, често велики, несклад између појединих система и праваца, несклад који је имао за последицу да је сваки комотан и лак козер изливао сву своју површност, на „некакву науку“, социологију, на Modewissenschaft. — Користан је и плодан био посао написати јасну и сажету књигу о тим основним, по себи већ баналним, питањима конституисања социологије као науке. Потребно је било нагласити једном и широј публици да су још веће додирне тачке разних социологијских праваца него што се пресецају и косе. Таква корисна књига је — Eléments de Sociologie. La science et l'art; lois et hypothèses, systèmes et utopies, од P. Caullet (Paris 1913, стр. 356).

(Свршиће се)

Мирко М. Косић.

ЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

ГОДИШЊАК ЗАНАТСКЕ КОМОРЕ И НАШЕ ЗАНАТСТВО.

Чланом 118. и 119. закона о радњама стављено је у дужност коморама, да подносе годишње извештаје о своме раду. И док су остале коморе још раније поднеле извештаје, Занатска Комора је тек недавно објавила свој први Годишњак за три последње године[1]. Годишњак је подељен у два дела: 1. стање занатства у Србији и *2.* извештај о целокупном раду Привремене Занатске Коморе.

Нас други део не занима, те ћемо с тога поглавито и говорити о првом делу. Чим се отвори прва страна, налази се ова констатација: „Наше занатство се налази у тешком положају" а затим се износе узроци са којих је дошло до оваквога стања и који га одржавају. Изложићемо те узроке како их Годишњак излаже и том приликом указаћемо на нека, по нашем мишљењу, нетачна тврђења. Као први узрок наводи се наш живљи додир са иностранством. Закључењем првих трговинских уговора 1881 године, почиње и опадање занатства, јер су отворена врата страној индустрији, која је поплавила наше пијаце, и наш занатлија, пред моћнијом индустријом са запада морао се повући, пошто је страна роба конкурисала и каквоћом и јефтинијом ценом. Код заната где није била могућа конкуренција, као што су на пример зидарски, тесачки и т. д. конкурисали су страни радници својом јефтинијом радном снагом. Држава није заштићавала занатство и оно је почело пропадати.

Као други узрок истиче се примитиван начин рада и недовољна спрема наших занатлија. Као даљи узроци наводе се: оскудица у кредиту, нерешено радничко питање и претерани захтеви радничких синдиката. Даље, бесправан рад оних занатлија, који

[1] Годишњак Занатске Коморе, 1910—12 г. Београд 1913 г.

нису прибавили правну способност за отварање радња; торбарење, које и ако је законом забрањено, ипак и даље цвета; наша набављачка политика, која не води рачуна о занатлијама; повлашћивање индустриских и других предузећа, као н. пр. Официрске Задруге; најзад, као последњи узрок спомиње се неорганизованост наших занатлија.

Да испитамо мало ближе неке од ових узрока. Као узрок пропадања наводи се наш додир са иностранством а у вези са тим и повлашћивање индустриских и других предузећа. Тачно је да су наше везе са иностранством убрзале процес пропадања заната, који су сами по себи с обзиром на правац економског развитка, били осуђени на пропаст. Ми нисмо могли остати затворени од целога света, нити смо се могли задовољити оним, што су нам пружале наше занатлије. И сам Годишњак потврђује да је страна индустрија допринела пропасти само оних заната, који су већ били осуђени на пропаст. То су столарски, лимарски, ташнерски и т. д. Међутим било је заната, који су и даље остали, па су се неки чак и јаче почели развијати.

Што се пак тиче страних мајстора, они не само да нису узрок пропасти нашег занатства, већ на против узрок његовом полизању. То и сам Годишњак признаје. Говорећи о примитивном раду и недовољној спреми наших занатлија, вели: „Први корак у напред се осетио досељавањем страних мајстора, који су се овде настанили, радећи занате бољим алатима и савршенијим начином". Односно концесионирања фабрика и осталих индустриских предузећа, ми се такође не слажемо са наводима Годишњака. Увођењем нових и савршенијих грана радности у земљи, јавља се јачи промет и саобраћај, стварају се домаће пијаце, које су conditio sine qua non наше економске независности. И да бисмо привукли стран капитал у земљу, јер је боље увозити фабрике, него фабрикате, како је то згодно рекао један економско-политички писац, морали смо приступити систему концесионирања. Нама је индустрија потребна, да из једне потпуно примитивне фазе пређемо на виши ступањ културног живота. Држава не може овде зарад занатства, које као целина показује тенденцију пропадања, предузимати нарочите заштитне мере и сузбијати индустрију, у данашњем веку, који се назива век жељеза и угља.

Што се тиче недостатка стручне спреме и неорганизованости занатлија, држава је у том погледу доста учинила за занатлије. Оснивањем занатских и занатско-трговачких школа, потпомага-

њем и издржавањем занатских питомаца на страни, као и наметањем принудне обавезе организације, држава је на себе примила и оно, што су занатлије дужни сами да ураде, што долази у ред приватне иницијативе.

Немање кредита је понајглавнији узрок пропадања занатства. Задуживање за сировину и алате, који се плаћају скупље кад се дају на кредит, је збиља један од главних узрока пропадања нашег занатства. Али догод се не изведу солидне еснафске организације, о занатлиском кредиту не може бити говора. На томе гледишту стоји и Вернер Сомбарт, који је решење занатлијског кредита гледао у удружењу занатлија. Исто тако, солидно изведена организација занатлија моћи ће стати на супрот радничким синдикатима. Само пак поскупљење радне снаге је у вези са тенденцијом општег поскупљења живота.

Повика на бесправне занатлије и њихову нелојалну конкуренцију, по нашем мишљењу је безпредметна. Бесправне занатлије обично се баве оправкама и крпежом, и радећи у своме стану раде за најужу околину. Они се налазе махом по периферији вароши, и врло је комично у овим бедним људима, који немају ни толико капитала да могу држати покрај стана и радњу, гледати неку опасност по занатство. Исти разлози, које смо навели за рад бесправних занатлија, вреде и за торбарење. У прилог торбарења могло би се још и то навести, да они изазивају нове потребе. Али држава мора заштитити занатлије од страних агената, који примају поруџбине за занатске израђевине, јер то је њена дужност.

Други је део резултат анкете, коју је Занатска Комора предузела. Ови подаци треба да „подупру гледиште и закључке саме Коморе". Међутим ствар стоји обратно. Извештај је писан на основу анкетног материјала, који је прикупљен само за двадесет и један занат. Закључци се не заснивају на статистичком материјалу, већ на општим посматрањима, без обзира на локалне прилике које је требало имати на уму, јер ако је, на пример, ткачки занат у опадању у Београду, то се не може рећи и за Пирот. Комора нам даје податке само за ове занате: абаџиски, браварски, столарски, кројачки, обућарски, опанчарски, сарачко-седларски, лакирерски, четкарски, јорганџиско-памуклијашки, млинарски, молерско-фарбарски, казанџиски, часовничарско-златарски, берберско-фризерски, воскарско-лецедерски, штампарско-литографски и књиговезачки. Као што се види овај преглед обухвата релативно мали број заната, и на основу тих података Комора је доносила генералне закључке.

Сви занати се могу, с обзиром на стање у коме се налазе, поделити у три групе: 1) занати који пропадају; 2) занати који животаре; и 3) занати који успешно напредују. У пропадању се налазе ови занати: столарски за кућевни намештај, лимарски за израду посуђа, памуклијашки и воскарско-лецедерски. Животаре: молерско-фарбарски, берберско-фризерски, и књиговезачки. У процесу напредовања су: браварски, грађевинарски, сарачко-седларски, сатлерско-лакирерски, јорганџиски, грађевинарско-лимарски, казанџиски, часовничарски и штампарско-литографски.

И док референт Занатске Коморе чини општу карактеристику, да је занатство код нас већим делом у пропадању, дотле од 20 наведених заната, скоро половина се налази у стадијуму напредовања. Један познавалац занатског питања, г. М. Савић, на овоме истоме месту („Дело“, свеска за новембар 1913 год.), наводи још и ове занате, који се налазе у стадијуму напредовања: кројачки мушки и женски занат, конфекција мушког и женског одела, ковачко-коларски занат, кобасичарски, куферџиско торбарски, машамодски и каменорезачки.

Трећи део износи низ мера из занатске политике, које имају за циљ заштиту заната. Ове мере долазе делом у мере јавне, делом у мере приватне иницијативе. У мере јавне иницијативе наводи се: заштита од стране утакмице, ширење веће стручне спреме, организација занатског кредита, регулисање радничког питања, разуме се у корист занатлија, и појачање привредне инспекције, која збиља није довољна. И док се све оставља јавној иницијативи, све се очекује од државе, од приватне иницијативе се тражи само удружење занатлија у професионалне заједнице. Држава је међутим за занатство доста урадила, те је велика погрешка што се све тражи од јавне иницијативе. Занатлије би требале на првом месту да ојачају приватну иницијативу, а не стално да чекају на помоћ државе.

Као што се види, Годишњак овакав, какав је, није нас могао задовољити. Надати се да ће други Годишњак бити бољи, и да ће се већа пажња обратити статистичким подацима, без којих је апсолутно немогуће доносити ма какве закључке о самоме стању занатства.

Димитрије Д. Живаљевић.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Andrija Milčinović: U areni. Zagreb, 1913, 8°, strana 119. Tiskara Boranića i Rožmanića. Cijena 3 krune.

У свим приповеткама г. Андрије Милчиновића може се наслутити једна основна нота, која остаје доминантна кроз цело дело, и она је песимистична. Живот је рђав сâм по себи, и идеализам је једна празна реч коју је човечанство измислило од досаде. Нема великих борба за којима се не крије једна рђава идеја. На све, што нам изгледа лепо, пада сен ружног.

Та неутешна и невесела философија Г. А. Милчиновића пренесена је на хероје његових приповедака. Са својим погрешним основом, нетемељеним ни на чем позитивном и дубоко уверљивом, она је учинила од добрих људи мрачне очајнике без иницијативе воље. Готово изгледа да су људи г. Милчиновића, не преживевши већих катастрофа сем мањих неизбежних неугодности, дошли на свет без имало храбрости која гони на деловање и даје пријатан колорит свакој акцији. Историје њиховог живота, њиховог индивидуалног развијања и младих дана, остале су (изузев Вјетар) необјашњене. Они су ту, пред нама, већ потпуно сломљени, старачки погнути, и они више не резонују. Они само животаре.

Ако има средина које утичу тешко на осетљивост једног човека, средина где се без узрока остари за једну ноћ, онда је једна између њих средина г. Милчиновићевих хероја. Ми морамо претпоставити да је ту нељубазност и цинизам околице један од бруталних узрока који су утицали на млада срца негативно, саломили и угушили и ону искру идеализма која је можда у њима трептала и догоревала немајући начина да се развије. Одатле старачка тишина и преживелост на тим жутим пергамантским

лицима мирних бирократа; одатле нагло преламање у њиховим душама без икаквог тежег упечатка.

Они су стари без обзира на године, и то је факт. Они не знају да ли је било нешто у њиховим прошлостима као да су пили из Лете воде заборава. И ако блесне једно сећање, ако им за тренутак освежи један умивен, сунчан дан неку успомену из детињства, из младости, то је неразговетно, полу прозрачно као де се догодило за вековима.

Сви ти хероји г. Милчиновића, звали се они Мирослави Јурићи (Сумрак) или Милани Ивановићи (Шева) нису се уморили од напрезања, од неспавања, од прекомерне активности. Они ништа нису чинили, па ипак су уморни. Њих је испило ваколневно кафанско седење, спори и некомпликовани [illegible]нички рад, тачно одмерен и тачно свршаван. Али и да није било тога, они би били уморни јер су се родили с умором и јер су се уљуљали и живели у једној средини скрштених руку и празног јурења.

Дајући такве људе, г. Милчиновић није водио рачуна колико су они живи, да ли су у опште живи, јесу ли такви у ствари. Своју меланхолију унео је у њихове душе, и осудио их да догоревају. Одатле је дошло да ми нисмо могли наћи за њих оправдања. Ми их нисмо могли жалити јер нисмо уверени да ли су живели, игде и у које било време.

Цртајући тако људе без воље, г. Милчиновић је давао костуре, место меса, снаге и душе, и имао је ту фаталну срећу да напише књигу о људима који никада нису живели, никада познали запенушену дубину страсти или трагичну висину идеала. Он их је вадио из мртвих, са свом индиферентношћу једног скелета према светлом дану. Али место да своју свеску приповедака назове Књигом о мртвим, он јој је дао име У арени, указујући тиме да су његови хероји људи који су се борили и сустали, дошавши до ивице иза које више није било пута.

Један једини пут, у Вјетру, имали смо потпунију историју једног човека који је као млад имао идеализма, и који је капитулирао први пут кад су му на врата закуцали глад и беда. Он је, с надсоновском горчином, протестовао у име отаџбине коју су од увек газили. Али он је исто тако, одмах чим су дошле бриге, постао скептик, и слуга својих тирана. То је био нагао, ужасан прелом. Г. Милчиновић га није образложио, и учинио је једну осетну празнину у новели која је, с прва речито вођена.

имала претензија на солидну композицију, обећавала да ће бити успела и добра.

С тога, изгледа, да се г. Милчиновић у опште не упушта у третирање тежих психолошких прелаза. Он не воли душе, и кад их црта, он даје њихова наличја, не улазећи у њихове судбине. Тај се недостатак сасвим осећа. Тако је један моменат у Сумраку остао неразјашњен. Кад је јунак те приповетке, Мирослав Јурић, у тренутку душевне револте бацио поглед на свој прошли живот и згрануо се на његову бесплодност, он, место да нађе неки излаз за даљњи живот, да га поправи и учини корисним, сасвим јадно и безвољно резонује:

„Имаде неких страшних, неписаних, непознатих закона који нас осуђују ма да нисмо ништа скривили, имаде закона којима није могуће умакнути никаквом логиком, никаквом одбраном, ничим... ничим... (стр. 56).

Ту се управо осећа како је г. Милчиновић дао недовољно живота онима које је дигао из мртвих. Они су, зато, седећи уз чашу пива, створили једну философију да се ваља повратити мртвим кад је човек једном био мртав. И, с тим предубеђењем, они и нису покушавали да развију своју делатност, потенцирају своју вољу, сугеришу своју храброст онима који су без ње. Они су, зато, тако мало реални и толико несимпатични.

Међутим, и ако књига г. Милчиновића има озбиљних замерања, она има и једну добру страну. Г. Милчиновић је артиста и он воли пејзаж. То се осећа. У ствари, тај је пејзаж, као да би појачао песимизам књиге, увек олован, напуштен и сумрачан. Али ту има тако добро виђених нијанса и прелева боја, који говоре у корист г. Милчиновића. Има и нешто смркнуте атмосфере загребачких кафана, убоге невеселости циркуса и туге сиротињске клети у којој издише добродушни загорски сељак. И то је оно што чини ипак занимљивом ову књигу, и покрај њене несимпатичне основне ноте.

Б. Јевтић.

Арбитража и Сувереност од Т. Бетаја (Arbitration and Sovereignty by T. Baty, LL.D., D.C.L. — National Peace Council. Political series № 7. London 1913, p. 7, 8⁰).

У овој малој брошурици налази се оштампан говор г. Бетаја, једног одлучног пацифиста, држан на VIII народном кон-

гресу у Вестминстеру, 1912 године. Г. Бетај расправља питање о односу суверенитета према установи изборних судова, позваних да решавају међународне сукобе, нарочито према установи обавезних изборних судова. Можда ће изгледати чудновато, да један одлучни представник пицифизма, као што је г. Бетај, може бити енергични противник установе потпуно обавезне арбитраже, али кад се до краја прочита ова књижица и кад се правилно схвати идеја ауторова, несумњиво је да ће се многи сагласити са мишљењем ту изнесеним.

Г. Бетај износи, како је идеја о једном општем међународном суду, снабдевеном принудним средствима, америчка творевина. Она потиче од установе Врховног Суда у Сједињеним Државама, који суд има такву организацију, да једновремено и ствара право, т. ј. врши тако рећи и законодавну власти. Тај суд расправља обавезно спорове међу појединим савезним државама, члановима америчке уније. Али, оно што вреди за више или мање сродне америчке државице, које уз то живе у једној нарочитој државноправној заједници, не може се тако просто ни тако лако применити на велики број тако разноликих и диспаратних држава у целом свету.

Г. Бетај се ограђује од евентуалне замерке, да не верује у изборне судове, или да је противник њихов, па истиче да баш зато што је одлучни присталица пацифизма и што верује у пацифизам, он се боји да увођење обавезног изборног судства на неприкладан и неостварљив начин, не доведе у опасност цео пацифистички покрет. Г. Бетај мисли, да је неостварљив начин, ако би се народи морали потчинити одлуци једног суда састављеног од неколико угледних правника. Наравно ако се има да бира између рата и арбитраже, несумњиво је да треба изабрати арбитражу. Али, по г. Бетају, није ствар у томе, већ у бирању између добре арбитраже и рђаве арбитраже. Не из оног простог разлога, да рђавоме треба претпоставити добро, већ зато што се са установом арбитраже тако рећи тек праве огледи, треба бити обазрив. Јер, ако ми једним махом покушамо да поставимо једног господара целом свету, у облику највишег суда, изазваћемо буну, било код слабијих народа, било код потчињених класа. Сигурна је наиме ствар, да ће суд бити прожет оним идејама, које буду владале доминирајућим класама главних народа. Може ли се сумњати, да би један Међународни Суд године 1825 био моћно оруђе у рукама Свете Алијанције? Може

ли ико претпоставити, да ће се принудна власт, коју буду силе ставиле на расположење том суду, окренути против политике тих сила?

Г. Бетај наводи један пример пресуде Хашког Суда у случају Savarkar-овом — где је један енглески поданик, истражни притвореник, политички кривац, био предат енглеским властима и ако је ухваћен на француској територији — који случај очигледно показује суђење под утицајем назора оне средине, у којој се судије налазе. Другим речима, такав обавезни суд био би једна чисто бирократска установа, која би спутавала нарочито развитак младих и напредних народа.

Врховни обавезни суд за све државе постепено би, путем практике, јуриспруденције, почео и стварати право. Да ли смо ми припремљени, да законодавну власт над целим светом поверимо неколицини владиних правника? Данас је, по мишљењу г. Бетаја, развитак и тумачење Међународног Права апсолутно слободно. Најумешнији и најученији правници, као и правници са највишом моралном снагом убеђивања, имају и највећи утицај. Ако би се створио обавезан и принудни суд, у место еластичности и слободе, добили бисмо један тежак режим наметнутог ауторитета. Тиме бисмо уништили један систем чисте логике, који је кроз дуги низ година довео до разноврсности држава, до њихове драгоцене индивидуалности, — па бисмо се вратили једном систему гвоздене једноликости, који би уништио разноврсност, ту неопходну погодбу прогреса.

Г. Бетај чини озбиљну опомену против ових легалистичких тенденција. Он истиче аномалију, која се огледа у мешању Сједињених Држава у туђе послове, специјално у послове Мексиканаца, којима Американи хоће „да оспоре свето право на револуцију“. Г. Бетај није за грађански рат, нити одобрава све оне појаве, због којих се врши америчка интервенција, али захтева да се сваком народу остави слобода да сам живи како хоће, да бира систем управе и газдинства, какав му се свиди. Сваки други поступак, који би принуђавао народе да се одреку своје индивидуалности, имао би само штетно дејство.

Г. Бетај на крају долази до најзанимљивијега дела свог предавања, до изјашњења, на чему треба пацифисти да раде, камо да управе своје тежње и своје напоре. „Треба наметнути државама одрицање од рата. То је једина спојна тачка, за коју је наш свет сазрео. Утврдити апсолутну забрану рата — и арбитража

ће по себи доћи, арбитража еластична, задовољавајућа и у складу са разним поводима, који би је изазвали; арбитража, чија је форма регулисана слободним избором странака. Једино је та метода, која признаје истину, да наших четрдесет седам народа не чине једну радионицу, већ породицу".

Установа обавезних изборних судова за расправу међународних спорова и сукоба сматрала се као потпуно ефикасно средство да се спрече ратови, односно да се васпостави трајан мир у свету. Међутим има доста држава, нарочито међу великим силама, које нису могле примити безусловну арбитражу. Предвиђени су изузетци у случајевима, кад су у спорном питању ангажовани витални интереси једне земље, као и онда, кад су у питању част и достојанство земљино. У тим изузетним случајевима државе нису обавезне да приме изборни суд. На Хашкој Конференцији Мира усвојена је обавезна арбитража са наведеним ограничењима. Тиме је практички онемогућен успех пацифизма, пошто је формула о части и достојанству једне земље тако растегљива, да државе увек имају начина да избегну арбитражу, ако налазе да могу другим начином своје интересе задовољити. При оваком стању ствари напор пацифиста управљен је био на укидање саих ограничења и увођења потпуно обавезног суда за апсолутно све међународне спорове, без икаква изузетка.

Г. Бетај устаје међутим баш против таквог обавезног изборног суда, и по томе је његово мишљење интересантно и значајно. Пут који он предлаже, нема сумње да је бољи и непосреднији, али остаје још увек отворено питање, како ће се то остварити, што г. Бетај предлаже. Ко ће принудити државе да се за навек одрекну рата? Или, ко ће убедити државе да то треба да учине у свом властитом интересу? Шта ће бити са оним силним националним питањима, (да оставимо на страну расена питања) која притискују Европу? Г. Бетај је пропустио да бар само додирне ово питање о изводљивости свога предлога, и то је осетна празнина ове врло интересантне књижице.

Dr. Л. Марковић.

Robert Wilbrandt: Als Nationalökonom um die Welt (Jena 1913, стр. 83).

Alfred Manes: Der soziale Erdteil; Studienfahrt eines Nationalökonomen durch Australien (Berlin 1914, стр. 148).

Од када је Немачка постала богатијом опажа се извесна промена и на методама рада њених научара. Све је мање пред-

ставника социалних наука који претежно спекулативним путем долазе до извесних принципа, па дедукцијом изводе закључке и сазнања и о нижим појавама. Индукција је истина преовладала већ поодавна, али само историјска. Сада се пак и садашњица испитује индуктивно, па чак и чисто емпиријски. Од када је више новца могу разни научари да посећују и Сицилију и Сједињене Државе и Русију и Аустралију па да упознавајући туђе савремене културе, или ма и по једну функцију (већином привредну) туђих савремених култура, снажније и јасније се упознају са стањима своје скупине и положајем своје културе у свету. Поред те научне вредности проучавања разних проблема туђих земаља има такво посећивање других заједница још једну посебну добру страну за немачког научара: на страни тек њега оставља пословична наивност и неспретност према људима и стварима што су ван његове струке, губи се његова Weltfremdheit. Јер све ако и хоће да проучава само један социалан феномен, он је приморан да прво упозна, ма и у најгрубљим потезима, цео живот дотичне скупине, културни тоталитет, да би могао правилно оценити значај оне функције (на пр. привредне, правне, политичке) која је предметом његових специјалних студија. И онда се осећа побуђен да своје знање и искуство о тоталној култури стране скупине прикаже широј, образованој публици своје земље и учи се лаком, јасном и примамљивом излагању. А то је велика добит и за немачку науку којој је баш најнеповољнија страна несварљив, гломазан начин излагања, сухопаран и једнобојан стил.

Обе књижице одликују се важношћу предмета, замашношћу дотакнутих проблема али и лаким па и занимљивим излагањем. Вилбрант нам даје сажето и концизно велик број занимљивих опажања и значајних рефлексија о друштву Америке и Источне Азије при чему је највеће тежиште, што је разумљиво с обзиром на објективну важност и субјективну склоност једног националног економа, положено на привреду и њезине појаве и установе. Може се слободно рећи да Вилбрант даје принципе социологије савремених Сједињених Држава Северне Америке, Јапана и Кине на економској основи. За Сједињене Државе налази Вилбрант да је значајно: 1) недостатак у људској радној снази, 2) изобиље добара природе и 3) слојевност „потреба“. Услед недостатка људске радне снаге на огромној и богатој територији високе су наднице али се до највише могућности замењује човек машином. Машина опет са своје стране изискује најинтензивнији

рад људи, она је управо та, која, услед своје скупоцености и огромне штете, ако не ради, експлоатише, изцеђује радништво. На најопаснија места, у каменоломима, на скелама при градњи тридесетокатних кућа, у рудокопе трошних зидова међу се Талијани, досељеници из Угарске, Русије и са Балкана. Они су пролетаријат огромног капитализма.

Положај жене у правој америчкој породици врло је угледан и повољан, Жена је управо само украс куће, топлина „рођеног огњишта" а много мање домаћица. То је еманација колонијалног бића: с почетка је сваки досељеник био неки Робинзон, жена је тек после дошла да разгаљује, весели а муж је био већ вичан и домаћем раду. Тако је то данас и у Јужној Америци, нарочито у Аргентини и Бразилији, земљама плантажерства у великом стилу. Богаство природе је неизмерно ако се економише. У првом заносу прегалаштва и пустоловства уједно узимао је плантажер природи све без враћања, терао је т. зв. Raubbau пљачкао је и отимао од природе а није ју култивисао, није економисао. Отуд многе опустеле, исцрпљене равни које ће се морати једном крепити и неговати да опет постану тлом насеља али и економског обрађивања. Зато је Америка још увек „земља неограничених могућности", зато је карактер Американца још увек велико узимање и отимање приноса али исто тако и олако издавање, управо бацање огромних сума. Потребе америчког друштва које треба задовољити таквом диспропорцијом људске радне снаге и обиља природних добара показују се Вилбранту у историјској им слојевности: елементарне потребе становања и исхране једноставне су и потичу у својој једноставности још из доба првих колонија са обележјем провизорности а нарочито у становању. Отуд и данашње задовољење и мање укусним и спретним станом и храном. Поврх тога долази слој друштвено-конвенционалних потреба, градским животом условљених: чајеви, концерти, предавања; трећи слој су потребе богатијих: или потреба јоште даљег нагомилавања капитала или потреба за поштовањем и славом; отуд силне и огромне закладе, универзитети што их издржавају милионари, народне библиотеке... Тек у најновије доба показују се знаци виших потреба, контемплативног изживљавања: музике, појезије, мистике, лирике. Али још увек врло мало. Први досељеници, енглески пуританци потпуно су несензитивни, једва што нешто доприносе лиричног елемента Немци а више се има очекивати од Талијана и Словена, али је још далеко време када

ће они доспети у највише класе да би могли постати носиоцима америчког укуса уоште и уметности.

Велика акумулација капитала у мало руку довела је до врло несразмерне расподеле приноса на разне друштвене класе, ту несразмерност коригују неки милијардери колико-толико великим завештањима: библиотекама, санаторијама и слободним местима у колеџима и универзитетима за сиромашније ђаке. Али је доминирајући елеменат несразмерност дистрибуција, са последицом корупције политике и полиције, штампе и трговачког живота уопште. То су проблеми, болести, које ће имати да санира млађа група демократа са садањим председником Вудрôм Вилзоном на челу

Супротни су принципи јапанске економије те и друштва у опште. Прекобројни живаљ на уском простору треба да се одржи и може али једино уз највећу скромност, трезвено искоришћавање света. Људска се енергија расипа, она нема никакве вредности па ни време, али се штеди материјал и простор. То су традиције старога Јапана, Јапана који подсећа са својим моралним идеалима на Рим за доба Цинцината и Ликургову Спарту. Надница су ниске али и елементарне намирнице јефтине. Нигде се не замењује човек машином. Али се не прави ни човек једном машином. Јапански занатлија задржао је много уметничко-вештачког у себи, он је још увек цео сраштен са својим радом и производом му. Као у европском средњем веку. Тај стари поредак пробија на много места процес европеизирања. И Јапанци и Кинези показују огромну способност поснимања, имитовања, рецепције. Као и Мађари и Бугари, изгледа, као сви монголски народи. За непуних 50 година превалили су развој од сталешке к либералној уставној држави. Имају већ знатних научара и у медецини, у физици, и социологији и етнологији. Нових система нису створили. Све то раде свесно у једној сврси: хоће да се национално еманципују од надмоћи европске културе, јер их та надмоћ пече, понижује. Али је тај процес, брз и преломљен као што је, само спољашан. Прелом је ту: како ће се одржати морална традиција у породици у друштву поред европеизирања војске, политике, права и привредне организације? Јапанац не зна шта је то вредност и право индивидуе, он је у свему као и номадске и примитивне аграрне скупине тип групности. Појединац је ту само као део породице, родбине, сталежа, народа. Фанатична преданост групи, у политици отаџбини, то је карактеристика и Јапанца и Кинеза, па у многоме и Бугара (док је мађарска ску-

пина натопљена елементима екстремног индивидуализма комерционалног Јеврејина, као и индустријског Немства). У Јапану још влада социологијски принцип Gemeinschaft-а (по Тенисовој терминологији, види његово дело Gemeinschaft und Gesellschaft, 2. Aufl. 1912) т. ј. биологијско-нагонске заједнице.

За данашњи Јапан постоји опасност да ће у процесу европеизирања отићи преко потребних граница; бојати се је јапанском патриоти да млађа генерација неће спровести само неопходно потребну индустријализацију за исхрану својих 50 милиона на уском и каменитом тлу, него да ће и у обичају, и моралу и религији растварати и разоравати традицију европским хипер-рационализмом, који је већ и од самих европских и америчких културних нација спознат као опасност по осећајности, без којих је свака култура ладна, немилостива. Тако нас води Вилбрант и кроз кинеско друштво што се баш данас кува и вре. Никада није досадан, и кад нам износи и познато. Књижица заслужује да је прочитају сви којима је стало до упознавања страних култура, до упознавања динамике XX века.

Манесово је дело исто тако занимљиво и важно, а украшено је великим бројем веома лепо израђених илустрација текстуалног излагања. Аустралија с Новим Зеландом постала је од неколико година предметом великог занимања социалног политичара Европе. Она је велики социални лабораториј, „социални део света". Право гласа жене, борба против алкохола, велике реформе земљишног поседа, земља сретнијег радништва, дембелија опште осигураних остарелих грађана... ето све је то Аустралија. Нема капитализма, нити би био трпљен, нема никакве аристократије: ни по крви, ни по новцу па ни по духу. Земља без философа и уметника, без учењака и религиозних духова. Бедна земља? Људи као појединци, у што већем броју, су сретнији и задовољнији но у Европи и Америци, скупина је здрава и није се бојати никаквих друштвених потреса и великих криза. На Новом Зеланду постигнут је један резултат културне политике каквог свет још није видео: за непуних 60 година васпитано је неколико тисућа људождера у праве џентлмене, данас седи неколико „маора" — староседелаца у Горњем Дому и ни у чем се не разликују од осталих осим по боји и цртама лица. Сва та питања и тешкоће им додирује Манес и излаже нам привлачно и лајику социалне политике приступачно. Поред Сигфридове књиге о Новом Зеланду (La Démocratie en Nouvelle-Zelande, Alcan) и Лерoа-Бо-

лијеве о Аустралији (Les nouvelles sociétés anglo-saxonnes: Australie et Nouvelle-Zélande, Afrique-australe; Alcan) може се с коришћу читати и Манесово дело о „социалном делу света“.

Мирко М. Косић.

Литература о Балканском Рату 1912/3 године. XVI. Hortense von Zambaur, Die Belagerung von Skutari. Ein Tagebuch. 1914, S. 138.

Госпођа Цамбаур, жена аустриског конзула у Скадру, затекла се тамо кад је почео балкански рат, остала је у Скадру за цело време опсаде Скадра и — водила је за цело време дневник. Могла га је слободно и не водити га, или управо. кад га је већ водила, могла га је бар не штампати. Ми у том случају не бисмо ништа изгубили, а она би вероватно од тога имала користи. Осим ако издавач Georg Stilke у Берлину, има пара за бацање, да и онаке ствари о свом трошку издаје, или можда чак и хонорише!

Дневник је овај наравно без икакве вредности. Госпођа Цамбаур нема ни знања, ни духа, ни талента, ни погледа, да би оно што она види и опажа, могло ма кога, осим можда њенога мужа и њене деце. интересовати. Јер њен муж и њена деца, њихова гувернанта и куповање намирница, то је главна садржина тог празног дневника, који је заузео 168 штампаних страна. У њему се стереотипно понављају исте ствари. Госпођа Цамбаур се особито конзеквентно диви своме мужу и његовој необичној храбрости, која је добивала најачег израза у томе, што је г. Цамбаур смео да иде послом у варош, наравно у доба, кад је Црногорци нису бомбардовали.

Ипак има по нека занимљива ситница и у овој празној књизи. Тако госпођа Цамбаур прича, како су једнога дана дошли г. Цамбауру турски официра и молили га у име команданта Скадра, да им да кључ Мерзеовог апарата, јер једна аустриска лађа хоће нешто да им јави. Сигурно им није јављала о победама српске војске! Занимљиво је констатовати, да Турци у Скадру, колико се по дневнику госпође Цамбаур може судити, борбу на Брдици у којој је несрећним случајем страдало доста наших војника, нису сматрали за победу над српском војском.

Колико је ова књига озбиљна види се још и по томе, што је госпођа Хортенза нашла за потребно да у почетку књиге метне своју слику, — наравно из млађег доба.

Ст. Станојевић.

XVII. Hans Rohde, Meine Erlebnisse im Balkankrieg und kleine Skizzen aus dem türkischen Soldatenleben. 1913. S. 141.

Писац дневника, који је штампан у овој књизи, је немачки официр, и налазио се, кад је почео балкански рат, у једном турском гарнизону у Сирији. Он је одатле ускоро отишао на Цариград, па онда у Немачку. Кад је после лондонских преговора рат настављен, он се вратио у Цариград и постављен је за ордонанса у штабу армије, која је оперисала против Бугара на Булајиру. Роде је од почетка објаве мобилизације до другога примирја водио дневник, који је штампан у овој књизи.

И ако у овој књизи нема скоро никаквих података, који би могли директно нас Србе интересовати, ипак је она и за нас и важна и занимљива, јер у њој има доста података о приликама у Турској у време мобилизације и о турској војсци у рату. Мобилизација је у Сирији вршена не само без икакве воље и одушевљења, него и без икаквога реда. Војне обавезе ослобађали су се листом становници тих области, или откупом или, изгледа још више, бегством. А хаос је владао свуда. Наравно да је при свем том и писац, као и сви у његовој околини, био уверен да ће Турци победити. Само ће, вели писац, тешко бити са Бугарима, јединим од четири противника, од кога Турска има нешто да се боји.

Кад је Црна Гора огласила рат, сматрало се да ће тај рат бити готов за неколико дана. Три дана после објаве рата јављено је да су Црногорци потучени и да је турска војска ушла у Црну Гору! Али се ускоро чак и тамо сазнало, да те вести нису биле тачне. Ма да се званично становништву стално јављало о великим победама турске војске, ипак су и у оне удаљене крајеве врло брзо пробијале у главном сасвим тачне вести о правом стању ствари на балканским бојиштима.

Кад је писац ове књиге дошао команданту места, да се опрости, и рекао му да иде у Цариград да тражи какву службу на бојном пољу, он му је доброћудно казао: „Куда ћеш? Остани боље овде. Зашто хоћеш да се даш убити, кад овде можеш мирно живети!“ Тај исти дан (18 октобра) стигла је у Дамаск вест да је турска војска на Куманову потучена и да су Срби ушли у Скопље.

Пут до Цариграда и живот на лађи у то доба, узбуђења и одушевљења међу путницима, описао је Роде врло живо и пластично. Писац је био баш у Атини кад је стигла званична вест

о паду Солуна, и описао је одушевљење, које је том приликом добило израза у великим манифестацијама. Писац затим врло детаљно описује битку на Чаталџи, коју је изблиза посматрао, и необично живо црта ужасе, које је имао прилике да види у војсци, у којој је беснила колера. Описујући битку на Чаталџи, Роде, исто као и Хохвехтер, тврди, да је у напуштеним бугарским рововима било и српских војника. Доказ му је у томе, што су нађене тамо капе са натписом: Пешадиски пук 35, Врања. Ако су Турцима тако били поуздани податци о свему, онда није чудо што су онако прошли. После тога Роде подробно описује састанке бугарских и турских делегата при преговорима о примирју.

При повратку из Немачке Роде је, као што је поменуто, додељен турском армијском штабу на Булајиру. У том делу дневника има такође за нас мало занимљивих података. Интересантан је опис бугарске радости, када је пало Једрене и његове посете са познатим турским пријатељем и дописником Келнских Новина Мозелом, који је све до доласка наше војске био у Скопљу, код команданта турских предстража Васти-беја. Васти-беј је један од најистакнутијих младотурских официра, врло интелигентан, исправан и симпатичан. За младотурског режима био је биран за посланика у Плевљу, а у јесен 1908 године водио је он у име младотурског одбора у Скопљу са мном преговоре о заједничкој акцији.

Када се Роде вратио у Цариград, било је примирје и он је излазио на Чаталџу и на демаркационој линији састајао се са бугарским официрима. То је било средином априла. Занимљиво је да Роде прича, да су се сви разговори бугарских официра на Чаталџи кретали у једном правцу: Бугари морају ратовати са Србима. О том се увек и непрестано говорило. По томе се види, да је идеја о борби против Срба била укорењена у бугарском официрском кору још за време савезничког рата, и да према томе главна одговорност за други балкански рат пада добрим делом и на бугарски народ.

Ст. Станојевић.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РИХАРДА ВАГНЕРА.

Краткоћа времена и ограниченост простора, не дају ми, на жалост, могућности да по позиву уредништва „Дела“, са онолико потеза и исцрпности, колико бих желео, говорим о највећем музичару деветнаестог века Рихарду Вагнеру. Према томе не остаје ми ништа друго, до да у главним потезима пређем његов разноврстан и препун догађајима живот, и његова велика и обилна дела. Оно, што је у осталом најважније за нас, то је основна црта његових творевина и његово место у историји музике.

Од године рођења, 1813, до године смрти, 1883, Вагнер је прошао кроз најразличније спољне догађаје и психолошке моменте. Већ његови први дани испуњени су великим утисцима политичких догађаја. Његов од природе немиран карактер постаје још немирнији и несталнији. Први почетци музичких студија су несређени и неуредни у таквој мери да његов учитељ клавира отказује даље учење. Нека антикварски купљена наука о хармонији привлачи за тренутак Вагнерову рано пробуђену фантазију, но и ово интересовање није трајало дуго. Сви ови покушаји били су рефлекторно дејство спољних утисака. Ова осетљивост и жеља за имитацијом будили су жељу час за литературом и позориштем, час за сликарством и музиком. Из тих рефлекторних осећаја произилазили су после Шекспирових драма, „Лајбалд и Аделаида“, велика драма, потпуна али рђава и веома слаба имитација Хамлета; после Веберове опере „Фрајшиц“, жеља за свирањем и компоновањем. Ово тим пре, што је по угледу на Гетеовог „Егмонта“ требала и његова драма „Лајбалд и Аделаида“ да има музику. Рефлекси утисака Веберове музике а нарочито „Фрајшица“ и изазвали су учење клавира, а потреба за музиком

у драми, довела је до учења науке о хармонији. Када је био у стању ма и са пуно грешака да одсвира увертиру из „Фрајшица“, престало је интересовање за даље усавршавање. А када је наишао на тешкоће и сувопарности строгих хармонских задатака и наука о хармонији изгубила је од своје привлачности.

Па и доцније, када су ипак музичке студије биле солидно и добро контрапунктом завршене и када је био у стању своје мисли и своју фантазију коректно и успешно да реализује на хартији, Рихард Вагнер је остао у основи онај исти немиран и несталан дух. Само сада, његова жеља за разноврсношћу развила се у читаву хотимичну теорију. Детињски рефлекси литературе, сликарства и музике, развили су се у праве литерарне, сликарске и музикалне особине и тежње. Из овога су постали „Die Vereinigung der Kunst“ Das Gesamtkunstwerk“.

Дела Вагнерова садрже у себи литерарних сликарских, музичких, философских и моралних елемената. Несумњиво је да су од ових најјаче развијени музички елементи. Вагнер сликар, драматичар, философ, песник и моралиста подчињен је деспотској сили Вагнера музичара. Јер су и сликарство и поезија и философија стављени у службу музици. Они имају сви заједно да допринесу перфекцији и моћи музичких мисли и изражавању. Ово проширење уметничких тежња и на суседне елементе није било, у осталом, само код Вагнера, сви велики музичари тога доба, као Берлиоз, Шуман и Лист ишли су и на литерарно поље. Но Вагнер је у овоме ишао најдаље, јер он није само радио на чисто музичкој литератури, већ је писао чисто литерарне драмске стихове, који су били подлога његове музике и музичке драме.

Цео овај на први поглед несистематизован рад, у ствари је читав систем. Тај систем представља један прогресиван континуитет дела увек перфектнијег облика и обраде.

Дела Вагнерова, почевши са Риенцијем, Танхајзером, Лоенгрином, Лутајућим Холанђанином, Нибелуншком тетралогијом, „Тристаном и Изолдом“ и „Нирнбершким певачима“ па до „Парсифала“, који је само у Бајрајту приказиван и који је тек од 1. јануара ове године постао слободан за све позорнице, заједно са осталим операма Вагнеровим, представљају огромне степенице, које су Вагнера довеле до замка вечитога Грала, „Graal-a“, о коме је у своме бурном детињству и ђачком лутању сањао.

С. Х.

„ПАРСИФАЛ“ РИХАРДА ВАГНЕРА.

Роланд и Парсифал били су идеал романског Средњег Века. Песма о Роланду из 12. века, која нам је остала сачувана, само је копија, и то измењена. Дан постанка оригинала је и данас непознат. Парсифал је бајка из циклуса о светоме Гралу[1]; извори о њему постоје далеко иза апокрифних јеванђеља.

Када је Арханђео Михаило победио Ђавола, ишчупао му је из бедра један смарагд, који је био обдарен чудотворношћу. Тај племенити метал би поверен Мојсију, затим Соломуну, а доцније би од њега израђена чашица, коју је Спаситељ употребљавао при обеду. Јосиф Ариматијски ухватио је у тој чашици крв из божанских рана. По смрти његовој узеше анђели Грал (смарагд) опет к себи на чување, док се на земљи не нађу достојни чувари за реликвију. Титурел, један побожни витез, сагради Гралу цркву Монсалвач и служаше му са четом одабраних витезова.

Уз Грал иде и свето копље, којим је Лонгинус убô Спаситеља у бедро. Само кад је и копље било у рукама његових чувара, добивао је Грал пуну снагу и хранио је витезове својим зрацима. Жидита Готје вели у својим историским огледима, да је свето копље после опсаде Антиохије нађено и да је од крсташа употребљавано као застава, а пет година доцније, 1102 године у Цезареи, Ђеновљани су тражили Грал као ратни плен. Све до револуције остао је Грал у Ђенови, када су га упљачкали војници из Саборне Цркве, и од тога доба му се траг изгубио.

Вагнер је за Парсифала употребио пет разних версија о Гралу. Парсифал се може са далеко већим правом назвати божанствена комедија, него ли Дантеов спев, у коме се већ насупрот хришћанском идеалу, истиче хуманизам. То је једна игра мистерија са свима безграничним помоћним средствима најрафиниранције уметности. Тобож прост као срце детиње, Парсифал је пун нових мисли, одушевљујући наивне, очаравајући зналце.

Текст, инсценирање и музика не могу се једно од другог одвајати. У том тројном јединству ће ово недостижно лирско-пластично-хармонијско мајсторско дело још столећима остати као духовна драма par excellance. Данас звона са Монсалвача скупљају више естетичаре, него наивне више музичаре него мистагоге; али ће доћи дан, када ће она призивати само одабрана лица од осећаја.

[1] Грал, један суд од смарагда, за који се верује да чини чуда.

Каже нам се, да други део Гетеовог Фауста садржи у себи целокупну философију. Али Гетеов језик је за не-Немце сувише тежак, док Парсифал сиромашнима духом исто онако говори као и најпросвећенијима. Од службе светом Гралу искључени су само нечисти.

Тешка атмосфера опкољава Вагнерове Нибелунге. Један кепец проклиње љубав, један бог жуди за златом. Све је избачено из равнотеже, најнечистије људске страсти бесне у дворани. Пољубац Тристана и Изолде, као и Сигфрида и Сиглинде бива кажњен смрћу. Вагнер је све страсти био исцрпео и својим делима је себи циљ поставио, као и Михеланђело довршењем Сикстинске капеле. Тек после тога створио је Вагнер Парсифала и довршио га годину дана пре своје смрти. На његовом гробу нема крста, он је остао слободни мислилац и познавао је католичке ритусе једино преко Листа и његове музике. Па ипак је уцртао гигантски крст на небу уметности.

Парсифал је црква, претворена у музику, постала шест столећа након побожне детињске вере Средњег Века. Његов предмет је тако прост, па би модерни либретист тешко могао истесати од њега и комад од једног чина. Једна реликвија је упљачкана, и зато чудеса недостају побожном свету. Друштву је потребан један чист јунак, који ће отети реликвију од разбојника и вратити је сопственицима, да би се у свету чудеса опет повратила и обновила. То је цео штоф. Личности су: један грешник, који се каје, Амфортас; један који још није испаштао, Клингзор; један побожни старац, Гурнеманц, који целокупну радњу објашњава; један древни витез, Титурел, који једино живи од посматрања реликвије; један млади, чисти јунак, и једна тајанствена жена, пола службеница храма, пола чаробница. И са тим простим средствима створио је Вагнер мајсторско дело.

Передур, Персевал старих галских песника, живео је ритерским животом. Седео је за трпезом краља Артуса и потом се кренуо на пут да тражи „Грал". Као награду за своја јуначка дела добио је он на крају круну Монсалвача. Све профано, световно, Вагнер је у страну одбацио. И девојке с цвећем и Кундра заводитељка су мистично-диаболичне фигуре. Вагнерова калуђерска опера одиграва се не на земљи, већ на небу и у паклу. Сва лица имају само један једини интерес — вечни спас. Они су калуђери, позорница је манастир, љубав се зове пожуда, мати болова и проклетства. То је скелет спева. Да видимо шта је од тога начинио један геније.

Основна идеја Парсифала је, као и сваке духовне драме, браминска непомирљивост. Клингзор је жудео да уђе у храм Гралов; он би одбијен, Зашто? Гурнеманц, који прича гола факта, не зна зашто. Клингзор, каже он, хтео је да испашта и да се прочисти, па ипак је био одбијен. Мора бити да је он присталица Оригена, и зато немогућ за витезове Гралове. Ражљућен силно због одбијања, Клингзор поче да се бави разним злим вештинама, претвори пусто земљиште око Монсалвача у диван цветни врт и насели га демонима у женском облику (девојке с цвећем), који су имали да заведу ритере Гралове. Ко се код тих демона изгуби, мртав је за Грала. „Он нам је већ доста браће уграбио“, каже Гурнеманц.

На владу долази Амфортас, после свога оца Титурела, који се услед дубоке старости повукао. Амфортас се креће у борбу против Клингзора, али подлегне чарима заводитељке Кундре, заборавивши своју заклетву. Клингзор се тако дочепа светога копља и рани њиме Амфортаса у бедро. Та је рана неизлечива, она се отвара увек кад грешник прилази и открива Грал — диван симбол за грижу савести, која се овде са психичког преноси на физичко. Једна једина нада остаје несрећнику — један анђелски глас обећао му је спасење од стране „чистог бића“, једног створа који ће чистим милосрђем бити обавештен. Кундра, „тајанствена жена“, добави из најудаљеније пустиње азиске балсам за рану Амфортасову. Она је сад службеница Гралова, од како су је, приликом грађења бурга, нашли готово без живота, у сухом лишћу. Гурнеманц не зна ко је она, али је хвали, да је много ствари видела и да не лаже. Тек у другом чину разреши се њена загонетка. Клингзор је назива урођеним ђаволом, ружом пакла, некадашњом Иродијадом. А кад се она приближила Парсифалу као заводитељка, сама је себе оптуживала. „Ја видех њега (Спаситеља) и смејах му се“. Она је жена, која се смејала мукама Искупитељевим. Сад она лута кроз све светове тражећи чисти поглед онога, кога је исмејала.

Ова жена што чини и зло и добро, према томе да ли је подлегла чаробној моћи Клингзора или утицају Монсалвача, је изванредна персонификација „лабилнога, што тежи да се учврсти“ грчких мистагога. Вечито-женско овде постаје растворном снагом и може се учврстити, постати стабилним тек рађњом најјачега. Чаробница из Клингзорова врта прима на крају, у трећем чину, крштење из руку онога, коме се смејала, и умире под његовим ногама, кад он открива Грала.

Парсифал, други Сигфрид, је мајстор лука и стреле, као и овај, погађа тице у лету као и он. Благе речи Гурнеманцове уче га милосрђу, он изломи стреле и оружје своје. Али још има дивљине у њему, он дави Кундру, кад му она прича о смрти његове мајке; на обеду љубави он још не узима учешћа. Он побеђује витезове из чаробног врта, одолева девојкама са цвећем, одолева и чарима Кундриним. И кад га она загрли и пољуби, он је гура од себе, са речима: „Амфортас! Рана! Она гори у мом срцу!“ Пожуда му је отворила очи, сад он зна како је несрећни Амфортас грешио. Парсифал прозре пожуду и грешност, али као јачи од Амфортаса одоли свима чарима Кундриним и остаје чист. Кундра, бесна, престаје га молити и позове Клингзора. Овај замахујући копљем, отетим од Амфортаса, хоће њиме да удари Парсифала, али копље се витла над главом Парсифаловом, не хотећи да га погоди. Парсифал дохвати копље и учини њиме знак крста. То уништи Клингзора и цео његов чаробни врт, који се претвори у пусто стеновито место, какво је и раније било. „Ти знаш где ћеш ме моћи наћи“ вели Парсифал Кундри, и одлази.

Трећи чин се одиграва код Монсалвача. Кундра, у покајничком оделу, служи ту Гурнеманца. Витезови Грала стално су у несрећи и тузи, они пропадају, лишени божанског присуства. Њихов стари краљ Титурел је умро, а његов син Амфортас пати још увек од неизлечиве ране. У том се један витез појављује, са копљем у руци и визиром на челу. Гурнеманц га позива да спусти оружје с обзиром на свети дан, Велики Петак. И он позна Парсифала, који је дуго био лутао, док је донео свето копље у Монсалвач. Гурнеманц у врхунцу радости поздравља у Парсифалу будућег старешину њиховог реда и Парсифал започиње своју владавину крштењем Кундре. Кад чује у храму болне узвике Амфортасове, он га додирне чаробним копљем и Амфортас буде исцељен. Тако Парсифал постаје старешина Граловиx витезова, он се свечано пење уз степенице жртвеника, подиже блистави „Грал“ и њиме благосиља скуп, док под сводовима хорови опевају чудо искупљења. То су најдирљивији призори што их је икад човек створио. Слика је од библиске простоте, музика достиже небеску лепоту. Ништа се не може изједначити са патосом трећег чина, небо стоји отворено и ми уживамо у хармонији сфера.

Peladan.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ФРАНЦУСКА ГРУПА РОЛИ — ДИБОСК. — ЕЛЕКТРА, трагедија у једном чину, написао Хуго фон Хофманстал. — КОД ЗЕЛЕНОГ ПАПАГАЈА, гротеска у једном чину, написао Артур Шницлер. ЈЕДНА БАГАТЕЛА, од Анатола Франса.

О француској трупи Роли — Дибоск, која је, ту скоро, гостовала у нашем позоришту, могло би се говорити са два гледишта: са једног опште уметничког гледишта и са гледишта наше данашње позоришне уметности. Посматрана са првога гледишта, та страна трупа није ништа особито. Госпођа Роли и Г. Дибоск нису уметници. То су вештаци, то су виртуози. Њихова игра није индивидуална. Њихова трансфигурација је наверованто минимална. Њихова игра је резултат једне велике глумачке рутине, а не резултат једне велике индивидуалне уметности. Посматрана, опет, са другога гледишта, наша трупа не може се ни издалека поређивати са овом француском трупом. Срозана до потпуне неуметности, наша трупа није више кадра да игра конверзационе комаде. Њој недостају све особине потребне за једну такву игру. Она нема духа и нема душевне еластичности, нема одрешен језик и нема монденске покрете, нема брзине у схватању и нема ни разумевања ни склоности за салонску философију. Конверзациони комади играју се на нашој позорници у истом стилу као и трагедије. Диалози не теку брзо, за поенте се нема схватања и отула пролазе неопажено, између једног и другог Schlagwort-а може да прође слон, а Лаубе је тражио да не прође ни сунчана зрака, за глумце је фрак и реденгот исто тако незгодан, као оклоп од правог железа. Салони су, по мишљењу наших глумаца, насељени људима који се крећу као атлети са толико и толико стотина килограма и који теже мисле него што подижу своје баснословне терете. Руе је за њих сипљив ратник сапет у мозгу и у свима удовима. Љубавник је нагиздан кретен из Палилуле који, мимо

своје воље, води љубав у отменом друштву. Маркиз и граф нису ништа друго до трупни официри који су, због своје телесне (и умне) неспособности, вргнути у недејство. Даме из великог друштва само су, већином, даме из сутерена. И та трупа нас је, због своје неуметности и невештине, због својег немара и лабавости, због своје лености и апатије, довела дотле да се дивимо страним трупама у првом реду због тога што знају своје улоге! Оно, што европски глумци сматрају за своју прву дужност која се сама по себи разуме, то је у нас врлина коју позоришни референт треба нарочито да истакне.

Позоришна Управа може имати само три разлога због којих доводи стране трупе: да публици пружи благотворне промене, да поправи своје финансије и да нашој трупи, једном очигледном наставом, пружи примере добре игре. Последња два равлога савршено су неоснована. Краљевско Српско Народно Позориште није новчани завод који мора да има добити. Наши глумци, који се пријатно осећају у својој бескрајној примитивности, неће ни од кога да уче. Први разлог, међутим, заслужује сваку похвалу.

Хуго фон Хофманстал, промашена нада бечких литерарних кругова, бави се, готово, искључиво прерађивањем античких комада. Беч је одавна жудео за једним песником, као што је био Грилпарцер. И Херман Бар, који уме на невероватно вешт начин себе да обмане, сугерисао је публици, жељној месији у поезији, да је Хофманстал највећи лирик после зловољног Грилпарцера. Али, Хофманстал није ни помишљао да собом докаже тврђења Барова и да испуни наде поетскога Беча. Он је постао један занатлија који прерађује старе класичне комаде, који их, како се то каже, модернизира. То модернизирање он врши на један врло чудан и скроз модеран начин. Он из тих комада, са сензуалношћу једнога Руса, избацује сву класичну простоту и на место фатума, који је покретач свеколике радње у античким драмама, уноси модерни патолошки елемент који са драмом и поезијом нема никакве везе. Одмазда није дело разума. Они који се свете нису несвесна оруђа фатума. Они не врше своју одмазду као несвесна персонификација фатума, већ је врше свесно, врше је на основу своје слободне воље (у античкој драми!) која у Хофманстала није ништа друго до болесна воља садиста и мазохиста. Електра не жели да казни своју маћеху да би, на тај

начин, осветила својег оца којег је Клитемнестра убила, већ жели да је казни да би задовољила своје садистичке пожуде. Стара класична трагедија губи свој првобитни антички карактер и добија један савршено нов патолошки карактер који су створили дегенерисани осећаји и дегенерисана литература.

Представа, као што је то сада правило у нас, била је рђава. Наша режија, која тако скупо стаје не зна за хармонију, која је у драми исто тако неопходна, као и у опери. Сви говоре тоном који најпоузданије ствара дисхармонију. Госпођа Врбанићка, још једна пансловенска звезда на позоришном хаотичном небу, још један радник на вавилонској кули коју подиже позоришна Управа, личи на анемичне и мршаве фигуре Ботичелија, Перуџина и Прерафаелита. Њезина Електра је била полудела Офелија која још више наглашава своју перверсну ноту. Госпођица Брожова, уз пркос својој плачевној монотонији, била је прилично добра — доказ да је супротно играла од савета својег учитеља. Госпођа Милутиновићка, која у трагедијама пружа тако добру фигуру, није била човек-жена која је свесно убила својег мужа. То је била једна савршено припитомљена салонска хијена у класичном костиму, која у часу губи главу пред Електриним садистичким уживањем у проливању крви. Режија је, уосталом, нарочито у Електри, још више истицала перверсну ноту Хофмансталове садистичке драме. Г. Чекић био је већи садист од Хофмансталa.

* * *

Артур Шницлер, даровити немачки драматичар, воли гротеску. Он ужива да бизарне идеје унесе у једну реалистичну средину. Тај чудни и неприродни контраст даје његовим гротескама извесну драж. Он, у комаду „Код Зеленог Папагаја", са успехом уосталом, ствара једну револуционарну атмосферу. Али, то што нам он прича, није се никад догодило нити се икада може догодити, па ма каква се атмосфера стварала. По дужности идеолог, као и сваки Немац, Шницлер уноси у свој комад једну философску идеју која је, додуше, интересантна, али, неприродна за драму. Између стварности и илузије не постоји, често, никаква разлика. Стварност личи на илузију, а илузија на стварност. Они се, као сличне нијансе у бојама, стапају једна у другу. Париз је уочи револуције. Угњетавани народ почиње дизати главу и гледа да се извуче из замке, коју су му намакла

два бескрајно повлашћена сталежа, аристократија и свештенство. Камило Демулен, пламенитим речима, буди трећи сталеж из летаргије. Тирго, фанатични пријатељ своје отаџбине, који је, са невероватним успехом, почео стварати основе народног благостања, отпуштен је, пре двадесет година, из службе, јер је, у једном писму својем владаоцу, лакоумног мужа лепе Марије Антоанете поређивао са Карлом I и прорицао му његову судбину. Закон о порези опет се усваја и опет се заводи кулук. Два повлашћена сталежа, заједно са распикућским двором, опет триумфују. Калон, „велики Калон“, долази да приреди потпун слом Француске, онај исти Калон који није одбио ни најлуђу жељу Марије Антоанете: „Ако је то, што Ви захтевате, могућно, онда је то већ учињено, а ако је немогућно, онда ће се учинити“. Трећи сталеж стаје на браник својих права. Племство, које је народ искрено мрзело и презирало и које је, са непоколебљивим уверењем, веровало да човек почиње тек од барона, свесно своје будуће судбине, почело је да стрепи. И то и такво племство долази у крчму „код Зеленог папагаја“, где се скупља друштвени талог, да прави оштроумне студије о разлици између илузије и стварности! Али, при свем томе, комад је врло занимљив, као каква бајка из борбе каста.

Шницлеров комад — не због своје неприродности коју већина не може никад уочити — није имао успеха. Публика није могла да разуме у чему је управо ствар. У рђавој игри могла је за то најмање наћи коментара. Глумци нису умели да праве разлику између каботенства и карикатуре. Поенте, изговаране за време највећих метежа, пролазиле су неопажене Оне су, тако, личиле на упаљене ракете које се згазе пре експлозије. Г. Добриновић није ни знао ни схватио своју лепу улогу. Племићи нису умели да испоље своју, понекад уздржану, племићку надутост. Али су зато испољавали једну лакејску досадност коју племићи немају. Изузетак је од тога чинила само г-ђа Тодосићка, ма да и она није допуштала да експлодира свака њезина ракета. Само је народ инстинктивно био добро заступљен. Г. Сотировић, један необично савестан глумац који схвата значај сваке „епизоде“, био је одличан глумачки каботен и његово каботенство није никада ишло до карикатуре. И г. Шапоњић је био добар глумачко-политички каботен. Не мање је добра била и г-ђа Стокићка, једна глумица чију вредност управа, изгледа, не схвата.

Анатол Франс, у својој драмској багатели, није онај велики ироничар каквог познаје културна Европа. Стеријина зла жена постала је, у оквиру Ренесанса, једна тако исто зла жена чији језик подсећа на један perpetuum mobile од меса. Жена је добра док не почне говорити, јер она не може мало да говори. Када почне говорити њезине речи подсећају на бујицу која све пред собом обара, она је река која је скрхала све уставе. Ко би, по овој спрдњи у дијалошкој форми хтео да суди о Анатолу Франсу, тај никада не би могао схватити зашто се с правом сматра да је он данас највећи писац. Ипак је занимљиво да један Француз никада не жели да се о њему каже да рђаво мисли о жени. И слушкиња, која је, тако исто, жена, бежи од једне женске бујице и Франс се, на крају крајева, извињава: жена није таква, али има таквих жена.

Госпођа Стокићка је била врло добра. Она је била добра и као нема и кад је почела говорити. Боже мој, то је језик! Одиста костију нема, али кости ломи. И г. Добриновић се једном одлучио да добро схвати своју улогу. Остали су, вероватно по упуству редитеља, правили неталентоване и незграпне карикатуре.

П. С. Талетов.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОЛИТИЧКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У НОВОЈ ГОДИНИ.

У питањима спољне политике, ма колико она била испреплетана и повезана, увек се, са српског гледишта, могу издвојити две врсте проблема: једно су проблеми светске, европске политике, који се Србије тек у другом реду тичу, које она непосредно не решава, али који могу по правцу развитка свог, као и по последицама, бити од судбоносног значаја по Србију и њену будућност. Друго су проблеми блиског Истока, проблеми балканске политике, онај терен, на коме и Србија, као балканска држава, игра улогу непосредног учасника. Ма да у дипломатском животу та подела није оштро изведена, ма да се сва питања, и она високе политике као и она посебног значаја, испреплећу и једно на друго узајамно утичу, ипак посматрач може да учини напред наведену поделу и да засебно говори о европским проблемима, а засебно о питањима блиским само појединим државама.

Проблеми европске политике огледају се, с обзиром на груписање великих сила у Тројни Савез и Тројни Споразум, у тежњи свих сила да се дипломатском игром, дипломатским средствима, уз узајамно попуштање и равномерну деобу политичких и економских користи, сва појављена питања расправе мирним путем, да се, другим речима, и даље одржи европски мир на основи равнотеже снага. За сваки претег у корист ма које групе сила, одмах се тражи одговарајућа накнада за другу групу. У овој дипломатској игри са свима перипетијама, које у опште игра ма какве врсте собом повлачи, протекла је цела 1913 година. Европа је сачувала мир, али је ушла у 1914 годину са новим теретима, новим бригама и новим питањима. Балкан је добио нови облик, који није по вољи свима силама. Поред осталих акутних питања

Балканско Питање, у коме има елемената за побољшавање, односно погоршавање политичког положаја извесних великих сила, више но икад дотле занима европске државнике.

Кад се остави на страну Балканско Питање, па се промотри опште политичко стање у Европи, констатује се факат, да се у 1914 годину ушло са огромним појачањем војне снаге, са већом и потпунијом ратном спремом. Народна привреда у свима државама примила је нове терете за чисто милитаристичке циљеве. Дух империјалистички, којим су задахнуте све велике силе, неминовно повлачи све веће издатке на војску и флоту. У Француској је уведена трогодишња војна служба, чиме се контингенат војни у миру повећао са 30 процената, а и квалитет војника побољшао. У Немачкој повећан стални кадар са 170.000 људи. У Русији цела једна класа војника задржава се преко рока под заставом ради ојачања мирнодопског стања. У Аустро-Угарској пред парламентом се налази закон о појачању војске. У погледу поморске убојне снаге иста утакмица за појачањем. Ривалство на мору између Велике Британије и Немачке Царевине добива све заоштренији облик. Енглески либерали са уздахом вотирају огромна суме за грађење оклопњача, ради одржања енглеске супрематије. Сви покушаји неких либерала са Лојдом Џôџом на челу за ограничењем оружања, пропадали су пред очигледном опасношћу од немачке флоте.

Европа је, као што се види, у погледу материјала, спремна за рат. А какве су унутарње прилике, да ли оне говоре у прилог рата? На то питање изгледа да није тешко одговорити. Унутарње прилике код свих великих сила су такве, да оне саме дају довољно посла и брига владама, тако да би, разумно ценећи, свака помисао на европски рат, са гледишта унутарњих прилика и потреба, била права лудост. Ниједна велика сила нема разлога да ратује, јер и најуспешнији рат за сваку велику силу био би најстрашнија народна несрећа. Француска је сређена, богата земља, са довољно колонија, са огромним капиталима, којима кредитује цео свет. Русија је мирни колос, који се сређује и који по природи својој није за авантуре. Италија кокетује империјализмом у спољној политици, али је неспособна за озбиљну акцију. У европском рату она може само изгубити. То исто вреди и за Аустро-Угарску, у којој унутарњи проблеми раздиру државни организам, и која по структури својој мора да избегава све потресе. Једина корисна политика за Аустро-Угарску, је политика конзерватизма

Велика Британија је засићена. Остаје Немачка Царевина, милитаристичка држава, до зуба наоружана и спремна на све. Али Немачка Царевина има привреду, која живи од иностранства. Немачка Царевина је за четрдесет година мира постигла гигантске успехе, радом и културом својом, па нема разлога да све те тековине ризикује у једном рату, од кога никакве користи не може очекивати. Осим тога у Немачкој има толико унутарњих питања, да се тешко може веровати да ће се та озбиљна држава упуштати ма у какве пустоловине. Немачка може у миру више добити него у најуспелијем рату.

И поред свег оружања велике силе су, као што се види, за мир и морају бити за мир, сем ако не наступе непредвиђени догађаји. Ту лежи мистерија међународних сукоба. Година 1914 добила је у наслеђе из 1913 године нову карту Балканског Полуострва, нов распоред и груписање балканских снага и нове тешкоће за оне силе, које хоће балканским приликама да се користе. Ту је опасност за европски мир, у тим тежњама да се на Балканском Полуострву постижу користи, да се политичким комбинацијама и споразумима активно утиче и на балканске прилике. У место високих проблема европске политике. велике силе се најактивније баве чисто балканским стварима. И тако су мале балканске државе помакнуте у први ред. Добиле су велики ранг и одомаћиле се потпуно у европским дипломатским канцеларијама. Једне су то намерно чиниле, тражећи начина да измене последице, по њих неповољне, последњих ратова. Друге су, у тежњи да очувају мир, и да се на случај напада, не нађу усамљене, такође пришле великим силама. И сад се отвара нова дипломатска игра, у којој су мали помакнути напред, у место да стоје позади. Балканске државе добивају тиме у рангу, али губе у миру и сталожености. Година 1914 отвара, према томе нејасне перспективе. Па ипак, може се с великом вероватноћом тврдити, да ће то бити дипломатска, а не ратна година. Великима се не ратује, а мали су већ ратовали; понављање истих догађаја у кратком размаку у историји је ретка ствар.

Politicus.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Л. Зрнић, Српски народни рад (Београд 1914, стр. 69).

Прва и једина основна погодба за наш здрав националан живот јесте народна радиност стављена на солидну основу. Упознати се с њом у потпуној њеној обимности и стварности, значи уочити све што подстиче и омета правилно културно развиће нашег народа. Стога се ова књижица може пропратити само с похвалом, она нам кратко, али веома прегледно излаже целокупно стање српске народне радиности. Ми видимо да су друштвене прилике у целом српском народу доста повољне за бољи и успешнији рад и у томе смо срећни. Али жалосно је да смо ми сами тако мало учинили од онога што смо требали да урадимо да би ојачали, подигли и усавршили народну радиност. Спољни услови за живот су веома тешки. Маса нашег народа живи у рђавим становима, за које се може рећи да су уопште нездрави, влажни, тескобни, мрачни, већином подигнути непосредно на земљи, с рђавим распоредом и прљавим двориштем. Чак у Београду радионице су мрачне и мемљиве. Одело је бедно и најбоље одаје примитиван живот нашег народа, храна две трећине становништва доста је рђава. Неписменост и незнање зацарило се у нашем народу и ми незнамо како снажно треба нагласити редове ове корисне књижице: „Потребно је што јаче, брже и боље ширење општег знања, нарочито писмености, затим ширење знања просветног, наравственог и здравственог по свима српским земљама и свима могућим срествима

Т. М.

Ж. О. Дачић, С Брегалнице и Вардара. Белешке из нашег последњег рата (Београд 1913, стр, 91, 8°. Цена 1 дин.).

Г. Дачић, који је пратио ратне операције у оба рата и био у непосредном додиру са војницима, имао је прилике да својим познатим посматрачким даром уочи интересантне појаве из ратних догађаја и из психологије српских војника. Та своја опажања, изражена у десет чланчића, објавио је г. Дачић у горе именованој књизи, лаким и пријатним стилом, који знатно доприноси занимљивости ових бележака. Књигу је г. Дачић посветио „успомени оних што својим костима омеђише нову Србију“. Како чујемо, књижица ова готово је распродата, тако да ће писац вероватно приредити друго издање.

Р.

К. Д. Јездић, Народ и државници Србије у 1912 и 1913 години. (Београд 1913, стр. 35. Продаје се у корист инвалидског фонда).

Једнодушан покрет и силни подвизи наше нације нису описани у овој књижици. Шта је српским матерама задржало сузе у очима када су се праштале са својим синовима, зашто су они одлазили с песмом и ведра чела на своја зборна места, шта им је давало снаге да издрже најстрахотније ратне тегобе без роптања, зашто су остајали на својим местима и онда када им је то доносило сасвим извесну смрт, а знали су како их дома жељно очекују и како су тамо потребни, — све то није побудило писца да напише ову књижицу. Он је видео само нечије погрешке, заблуде, преступе и није могао одолети жељи да и другима не скрене пажњу на та своја при-

виђења. Свега на два три места, са неколико општих фраза, оцртани су успеси нашег народа, све је остало пишчево резоновање о погрешном раду наших државника. Приход од ове тенденциозне књижице намењен је народном инвалидском фонду, то је био и једини начин да она стекне иоле нешто читалаца.

Т. М.

Четири Српске Народне Песме. Др. Светомир Ристић дао нам је у једној малој књизи (Четири Српске Народне Песме, естетско-психолошки објаснио Dr. phil. Светомир Ристић. Београд. Издање књижаре Рајковића и Ћуковића 1913. Осмина стр. 55, цена 0.80 дин.) коментар уз ове народне песме: Диоба Јакшића, Омер и Мерима, Женидба Облачића Рада, Цар Лазар и царица Милица. Ни на натпису ни у предговору писац нам није одредио круг, коме је књига намењена, те стога можемо закључити, да се он обраћа њом свима онима, који се интересују за књижевност или бар за народну поезију. Коментар је доста опширан (на неким местима и сувише) и даје нам махом тачна опажања. И баш тога ради, што је ово једна добра књига, која се са задовољством и с коришћу даје прочитати, морамо зажалити, што је писац и сувише дао маха својим моцијацијама и из своје опсежне лектире уносио и оно, што одводи од самога предмета. Удаљавати се од предмета не значи више дати но што се обећало, него дати нам и оно, што је на штету самога предмета. Писац не пише — за једнога коментаристу нарочито — довољно сажето, па ни довољно правилно. У њега има и ових реченица: „Написао је о њима оно, што се при читању истих (!) осетило и приметило“. — „Раде је могао јашик чинити и са другом лепом девојком, чији (!) отац нема тамнице.“ Ово и још понешто не би нас бунило тако, да ово није књига, која заслужује нашу нарочиту пажњу и најтоплију препоруку.

ć.

Достојевски. Што је Гете рекао за Шекспира, вреди данас за Достојевског, — Достојевски и никада краја. Његова је висина недогледна, његова је дубина неизмерна, — с тим се чуством враћају сви они, који су пошли да га обухвате. Један вели, да је Достојевски у роману, што Шекспир у прози, други га пореди с Дантеом у интенсивности и у моћи приказивања, — богат и многострук, непрегледан у својим појединостима као каква огромна, знаменита грађевина. Међу многим књигама о Достојевском истиче се данас једна, енглеска, од знаменитога литерарнога историка Лојда [A great Russian Realist (Feodor Dostoieffsky). By I. A. T. Lloyd. London 1912, Stanley Paul and Co. 293 страна, цена пов. 10.6 шилинга]. Лојд је већ раније дао једно дело из руске књижевности, које чини епоху: Two Russian reformers (Turgenew and Tolstoy). Пошто нас је упознао претходно с два руска реформатора, с Тургењевом и Толстојем, упознаје нас сада с великим руским реалистом, с Достојевским. У Лојду је Достојевски нашао интерпрета, достојна његова духа, — човека темељна, који своме послу приступа с највећом озбиљношћу. Он је до ситница проучио живот и дела Достојевскога и није се уплашио од непрегледности његових романа, који личе у томе руским степама. С темељношћу и с љубави је пришао своме задатку и с темељношћу и љубави га је и савладао. Из овога дела ми тачно сазнајемо, у чему је хришћанство Достојевскога и велику мисао о свеопштем сажаљењу овога великог човека. Студенат Расколников клечећи љуби ноге изгубљеној девојци: „Ја се не клањам теби, него се клањам беди читавога човечанства“. И други његови јунаци све праштају и све љубе. Али то праштање није резигнација, није лакоумље, које све прашта, да би му се све опростило, оно је дубоко чуство, које потиче из страснога, словенскога срца. Многи наши читаоци неће моћи прочитати Лојда, али нека читају — Достојевскога.

s.

НАУКА

Јавно мњење и народна владавина од А. Л. Ловела (Public Opinion and Popular Government. By A. L. Lowell. Longman, Green & Co, New York, 1913).

Писац овога дела познат је данас у научном свету као политички реформатор и цењен је због правичног и тачног суђења скоро у свима својим досадашњим радовима. Те квалификације га одликују и у овој књизи, где

се третира однос јавнога мњења према народној владавини. Демократија значи влада јавнога мњења; стога оно што сачињава јавно мњење, и што даје његово битно обележје, у исто је доба и основни проблем демократске владавине. Јавно мишљење није само мишљење већине, већ и мањине која се потчињава тој већини. Основна грешка демократије настаје онда, када мањина не пристаје да се покори већини. Такав случај имамо у америчким латинским републикама (у Мексику и Јужној Америци).

Постављено начело не може се применити на швајцарску и француску демократију, где влада стабилност, и где су та питања већ одавно решена. Ловелово мишљење више је конзервативно него што би могло бити код једнога одушевљеног реформатора. Он је против опозивања, против референдума, јер држи да су то само средства којима се „откривају мане демократске владавине, али се њима не поправљају." Директно гласање, вели он даље, не води народ „обећаној земљи." Нарочито је од мале вредности завођење референдума у народу који није сазрео за то

Књига поменутог аутора, и ако је он прилично конзервативан радикал, ипак ће добро доћи за политичаре, државнике, новинаре, и социјалне реформаторе уопште.

М. Ст. Ст.

Јужнословенски Филолог. — Под редакцијом проф. Универ. Dr. А. Белића почео је излазити лингвистичко-филолошки часопис Јужнословенски Филолог. Часопис има одељке: Расправе, Прилози, Критика, Хроника, а крајем сваке године доносиће библиографски преглед свега што је из области славистике изишло на српско-хрватском језику, и свега што је на страни изишло о нашем језику. У овој, првој, књизи налазе се расправе Г.Г Љуб. Стојановића (Темнићски Натпис X—XI века, са две слике), А. А. Шахматова (Заменички словенски наставак gen. sing. masc. и neutr.), Dr А. Мусића (Значење перфективног презента), П. А. Лаврова (Нова служба бугарскоме цару Петру), А. Белића (Промене акцената у прасловенском језику), М. Ивковића (О звучним сугласницима на крају речи у српском језику), М. Г. Долопка (Требник беогр. Народне Библиотеке бр. 305/488), Ал. Стојићевића (Допуна Академском издању Марулићеве „Јудите"). — Доцније у часопису доносиће се чланци на свима јужнословенским језицима. Према садржини ове прве књиге, и према именима Г. Г. сарадника, овај часопис не само да ће попунити једну велику потребу наше науке, већ ће постати средиште за сва питања Јужнословенских језика.

Д.

Нови Балкан. Немци се одликују лаким и брзим прилагођавањем. То нам доказује чињеница, да они имају највише добрих превода из стране књижевности, и друго, што се они лакше него остали културни народи навикавају на стране земље и обичаје и одржавају у већим или мањим колонијама готово у свима крајевима светским. Тако се исто они брзо мире и са свима нов м догађајима и пре их почињу изучавати и приказивати него други народи. О балканским је ратовима изишло највише књига на немачком језику, а сада се појавила једна, која хоће да нас упозна с новим Балканом као резултатом многих догађаја у прошлим двема годинама: Fritz Braun, Der neue Balkan. (Vereinigung Heimat und Welt. Waimar, Alexander Duncker). Браун је познавалац и старога Балкана, он га је пропутовао више пута, уме лепо да опише, што је видео, али не губећи из вида ни оно, што је корисно за његову земљу и за његове земљаке. Јер његова тежња није само, да прикаже Балкан, него уједно и то, шта је немачка индустрија и немачка трговина до сада учинила на њему, и тим отвори перспективе за оно, што још може учинити И наш је задатак, да се с тим упознамо, и да обратимо пажњу на то, да нам рад немачке индустрије и трговине не буде од штете, него од користи

m.

О уређењу градова од **Јосифа Брикса** и **Феликса Генцнера**, проф. Краљ. Техн. Велике Школе у Берлину; превео Dipl. Jng, С. П. Бабић.

Тема уређење градова занима сада нашу јавност веома јако, њу је изазвала еманципација од запуштености наших градова, која је до скоро владала. Осећа се велика потреба за што бржим и рационалнијим радом, нарочито сада када имамо у новим крајевима градове о чијем уређењу није готово ни вођено рачуна. Осећајући ово Г. С. П. Бабић

је превео приступна предавања двају чувених професора при отварању „Градарског семинара на берлинској Техн. Великој Школи.

У овим предавањима говори се у опште о уређењу градова. Принцип у оба предавања је тај: да уређени градови испуњавају здравствене потребе, да задовољавају потребе угодног обитавања и лаког саобраћаја и да одговарају уметничком развитку нашег доба. За наше прилике је овај превод од неоцењене вредности, јер се код нас уређење градова још врши на парче, без нивелационог плана, помоћу паралелних линија и геометарски правилних облика. Стил ових предавања је лак и приступачан свакоме. Радује нас појава овога превода и ми га свакоме препоручујемо а нарочито стручњацима.

А. Ј.

Пропадање Немачке. Под натписом, који, крај свега незадовољства писчева са садашњим стањем, одаје ипак, да је више метод него уверење, написао је некадашњи социјалиста Гутман књигу (Ernst Gutmann, Deutschlands Niedergang. Politische Ketzereien. Leipzig, Bruno Volger), која је завредила да се позабаве њоме и наши кругови, позвани да раде на бољитку и на напретку народну. Гутман налази, да је за напредак народни потребно развијати националну свест и демократско уверење. То, што Гутман износи као постулат за своју земљу, ми можемо рећи, да је у нас остварено или бар да се у развоју нашега народа и наших земаља постепено остварује. Али при свем том ми можемо много научити из ове књиге, која нас учи, како се јавни живот народни критички посматра, како треба у свим слојевима народним развијати чуство солидарности, и како се највише постизава организованим радом. С тим су у вези и чиновничка питања, о којима Гутман расправља у три чланка, питања, којих је акутност за нас задобивањем нових крајева појачана још у много већој мери.

m.

Г. Dr. Лазар Марковић, члан издавачког одбора „Дела“ и досадањи члан редакционог одбора, примио је од 1. јануара ове год., услед увећаних уредничких послова, и дужност уредника, поред досадањег уредника г. Dr. Драг. Павловића.

Уредништво „Дела“.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИЦИ
Dr. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ и Dr. ЛАЗАР МАРКОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

ДЕЛО

Књига 70. ФЕБРУАР 1914 ГОДИНЕ Свеска 2.

МОЛОХ

— Брату Миливоју —

— СВРШЕТАК —

Телеграм је био из Раванграда:

„Милану и оцу веома рђаво дођи одмах Меланија".

Милош пребледе и уздрхта.

Барон га обгрли:

— Да није породична несрећа? Жан, одмах чашицу коњака!

— Да. Хвала. Молим вас, изазовите господу Брезлмајера и барона Пенца.

Обадвојица га опколише усплахирени.

— Молим вас, господо, опростите, у мојој породици се десила несрећа. Не знам још, али биће смртни случај. Извинићете ме, и допустићете ми да одмах отпутујем. Најдаље за недељу дана ја ћу се вратити и надокнадити пропуст.

— Али, молим вас, и две недеље, изволите само! Ах, каква несрећа!

У том се иза њих створи Вилма, сва преплашена, не хајући што јој је рукав од чипака запео за мужево дугме на фраку и што се подерао:

— Шта се догодило?

— Ништа, ништа, драга, врати се, да се друштво не узруја, — одговарао је Пенц, гурајући је благо унутра, и немајући времена да се чуди женином понашању.

Но Вилма приступи Милошу сасвим близу.

— Знам. Вама се нешто догодило?

— Да. Смртан случај. Морам одмах поћи.

— Шта? Ви хоћете да путујете кући? — па се окрете мужу и Брезлмајеру:

— Не пуштајте га, за бога!

Људи се згледнуше:

— Како то говорите?

— Не пуштајте га, за бога! Јер ако оде, неће се више никад вратити натраг.

— Али, молим те, немој бити детињаста. Молим те, иди унутра. Збогом, господине докторе! Дакле за десет дана вам се надамо. Ако је заиста таква несрећа, будите јаки, пред вама је живот, и примите моје саучешће.

Милош је стојао блед и као укопан. Па се одједном trже, диже главу, рукова се са господом и пође.

— Не пуштајте га, не пуштајте га! — шапутала је жена скоро кроз плач и бес, а Милош јој се само поклони и истрча.

Предосећао је судбоносност свога путовања, страховао је од њега, али је морао да пође. И као да се бојао себе, није хтео ништа унапред да размишља, него је јурио кући, спремао се, вадио карту, а одлагао да се разабере и одлучи тек на железници. На журбу га је терао нагон, да спасе оне који га сада у својој несрећи зову у помоћ.

Све је обавио у реду, и то механично, и када се најзад смести и наслони у меко седиште, и воз полако, искашљавајући се, измили испод огромне станичке стрехе, он затвори очи, и осети жмарце умора по свим удовима.

— Дакле, кући.

Но тек што је започео мисао, неко га прекиде.

— Пардон, је ли слободно, куда путује господин?

Милош отвори очи. Један дебељкасти Јеврејин, са тешким златним ланцем преко затегнута, кадифена прслука, наглављивао је на своје углачано теме свилену капицу, и уздишући, као да је болестан, с уживањем се гнездио, како би се што боље пружио и увалио у побочно седиште. И учтиво се смешио.

— Није слободно! — прекиде Милош укратко, и опет заклопи очи.

— Молим, молим, само тако питам...

— Дакле сад ћемо кући. Знао сам да се једном морам вратити, али сам мислио да ће то бити друкче. На врхунцу славе, моћи и богатства, па да им онда опростим све и да их дарујем. Ја ништа да не примим, а све да им дам. Али о мојима сам увек маштао једно, а све се извртало противно... Јадни моји! Они сад кукају, и можда сумњају да ћу ја доћи. Сиромах брат

мој, бедни мој стари! Ипак ваљда неће бити најгоре. Можда су само јако болесни, и кад ја дођем, њих ће велика радост, што их волим, оснажити. Само да ми је да их нађем у животу! Али ако је најгоре}? Треба бити јак. Видећу у каквом су стању оставили децу. Уредићу, како се год дā, њихове прилике, примићу дугове на себе, женску ћу децу осигурати, а снаји ћу морати дати апанажу. Више се од мене не може захтевати. Наравно, да бих то могао учинити, морам се одмах вратити, прионути још срчаније на посао, и богато се оженити. То је најзад дужност, не рођачка, већ човечанска. Први је задатак сачувати хладнокрвност и у најтежим часовима, не дати се тузи и општој забуни, која обично влада у кући где хранитељи умиру. Зато не вреди сада у напред стварати судове и планове. Док се извиди све.

Тако је Милош говорио себи, али то хладно размишљање није могло да угуши у њему велику жалост. Он је хладне мисли изговарао у себи, али је у његовој души почело да се тушти. Он је осећао да ту није само питање материјалног осигурања, већ да је ту по среди жалост, жалост, црна жалост за његовим драгима, које он можда више неће никада ни видети. И док су се вагони ударали један о други, као зверке везане за репове, које хоће да се отргну и разбеже, цвилећи и мумлајући потмулу и монотону песму неумитног тока, болова и пролазности у ноћи, он се почео сећати појединости које је доживљавао с братом и оцем, замишљао је њихова лица из младости, и слушао, у ваљању точкова, њихове гласове и смехове. И полако је расла у њему чежња да их што пре угледа, да их утеши, да им помогне, заборављајући на све сукобе и ружне породичне међусобице. Из тиха, једва приметно, поче му се стешњавати грло, и нека нежност, болна и пријатна као давно не осећани пријатни бол, почела је да влажи његове трепавице. Милош превуче руку преко очију, уздахну и изиђе у ходник. Ту наслони главу на хладно окно, и поче тихо, тихо јецати. Зашто је плакао? Да ли за братом и оцем, да ли због нечег другог, пропуштеног и неповраћеног или због повраћене љубави? Он није знао. И када се стресао од зиме, он опази, да су му живци попустили.

Шетао је горе-доле по ходнику, и нестрпљиво трзао се при свакој станици.

На пољу је био мрак, и само су искре прхале по ваздуху, узвитлавале се и гасиле као свитци. Ту и тамо засветли која стражара, пред којом као кип стоји човек са знаком у руци као

с округлом пљоснатом лопатом. Можда и томе човеку, у тој маленој, заптивеној собици, издише дете? Много се пати, много..

Милош се загледа у окно, обриса га завесом, посматраше своје лице у том огледалу. Исто се тако огледао кад се оно враћао са одмора кући као студент. Како је смркнутије и тврђе сада његово лице! Много је преживео од тога доба. И то све, и борбе за опстанак, и љубави, и успеси, све без сарадње, без учешћа његових рођених, који сад умиру. Шта то значи онда бити брат, бити син, кад је оно што чини твој живот, потпуно одељено од њихових радости и тегоба?

Милош је већ цвокотао од зиме, и зато, клонуо и тешке главе, врати се и леже и заспа.

Тако је у мутном расположењу путовао и тај цели дан, посматрајући путнике који се мењају, и станице, излазећи, улазећи, наређујући без икаква свесна опажања.

Када се воз приближавао Раванграду, он се спремао мирно и разборито, али је у души био узнемирен. Погледао је кроз прозор, да ли се виде торњеви, и са задовољством је гледао младе усеве који су се лелујали по вечерњем ветру. Каква је оно нова црква? А, ено наша! Срце му закуца. То су можда кога од његових опојали данас. Читав ред нових кућа. Ено гробља. Да ли је који међу овима његов гроб? Сви ће они ту лежати. А он, богзна где ће. Хоће ли ко изаћи пред њега?

Чим је воз стао, он се изгура први, обазре се и викну енергично носача, па угледа кроз сумрак рђавих петролеумских лампи жену у црнину. Она је зверала тамо-амо, па кад је приметила да јој он прилази, полети, цикну и загрли га грчевито. И Милош зајеца држећи је тако у загрљају један тренут.

— Милошу, Милошу, наш Милан је умро! Сад смо га сахранили. Ниси могао стићи, али ја сам знала да ћеш ти доћи. Тата није веровао, и нису ме хтели пустити, али ја сам знала, и хтела сам ја да те дочекам! — викала је и шапутала кроз плач млада жена. Милош се убрзо прибра, нареди ствари да се изнесу из кола, па полако изведе снаху, која се немоћно наслони на њега.

— Хајде Меланија, хајде полако! О боже, од куда та несрећа тако изненада.

— За седам дана; тужна ти сам ја, за седам дана! Онакав човек. Тифус, ништа му доктори нису могли помоћи. Тешко мени!

— А тата?

— Кад је Милан издис'о, он му је држао главу, па се од-

једном сруши. Сад лежи, узета му је цела десна страна. Једва се може разумети шта говори. Сирома', изгледа да није ни сасвим при себи. Доктори кажу, ако га не удари поново, може остати. Али тешко. Деца моја, сирочади моја, тешко мени!

— Не бој се Меланка, не бој се док сам ја ту, неће Миланова деца осетити да им нема оца. Умири се само, све ћемо ми већ довести у ред. Несрећа је непромењива. Мораш се измирити. Сад само мораш пазити на себе. Ако не себе, а оно деце ради! А за материјалне ствари не брини. Све ћемо ми већ то удесити.

И док је Милош водио клонулу жену испод руке, која се свом тежином наслонила о његову мишицу, док ју је смештао у кола, пазећи да јој се сукње не ублате и покривајући је ћебетом, враћао се његов мир, осећао је неку сигурност и неко тужно али топло задовољство, као да је добио ново сведочанство о својој вредности и снази.

Пред капијом их дочекаше троје деце у црнини. Протегљаста и бледуњава девојчица од девет и два дечка један од осам а други од шест година. Они су се прибили једно уз друго, и чудећи се, укочено стојали на месту. Мати бризну:

— Ево вам вашег чика-Милоша, децо!

Деца му приступише, и тражећи му руку да је пољубе, бризнуше и она плач. Милош их је миловао, загледао и љубио.

Кућа је још одисала тешким ваздухом људског испарења, убраних и нагорелих цветова, воштаница, тамјана и масне боје. У предсобљу су у једном углу лежала носила са ваљаном црном чохом, а у празној великој соби су полако догоревале две дебеле, жуте свеће у великим чирацима. Ту их дочека стара тетка, сестра очева, строга лица и сувих бодрих очију оних жена, које су се већ свикле на недаће, болештине и смрти у својој кући, чувале јачину духа и практичну подозривост у општој пометњи.

— Добро, синко, што си дошао. Јесте ли закључали врата? Да се не увуче којеко. Ходи полако. Сиромах, нешто бунца, не могу да разумем шта хоће.

Милош опрезно приђе болеснику и стресе се. Није га могао познати. Седа глава му је била завањена, а груди, испупчене, небројено пута су се дизале и спуштале. Десни му се образ отомбољио, десно око затворено, а десна рука преко прсију је непрестано дрхтала. Лева нормална страна образа чинила се смањена као у детета, само му се лево око исколачило, и очајно строго, ишчекивајући нешто, прождирало је оно мало светлости

што се цедила испод лампиног окриља. У грлу и у плућима му је кркљало и пиштало.

— Тата, ево Милош је дошао! — викала је снаха, поднимивши руку под његову главу, гласно, у уши болеснику.

— Удавићу се, ваздуха, отворите прозор! — једва разумљиво је јечао стари.

— Тата, познајеш ли ме? — запита Милош кроз плач, и стиште на усне његову дрхтаву руку.

У очеву оку сину свест. Хтеде да крене руку, али узалуд, хтеде се пригнути, али не мога, но се загледа немо и строго у сина.

— Шта хоћеш, тато?

Сви се напрегнуто загледаше у његова уста, чија се десна пола поче мицати.

— Ту, ту, сад, остати?

— Шта каже? — очајно се окрете Милош снахи.

— Пита, да ли ћеш остати овде код нас?

Милош се намршти, али осети како би немилосрдно било да се сад објашњава, препире, и видећи упаљено око очево, које је љубоморно и нетремице ишчекивало његов пристанак, као отпуст мука и живота, он климну главом.

— Хоћу, оче, хоћу.

Преко болесниковог десног образа мину осмех, а око му се наводни.

— Ходи, ходи, да те пољубим.

Милош се прислони, да га отац с великим напором дирне олабавелим, модрим уснама у образ.

— Дигиталис, дигиталис дајте! — јечао је даље у мукама, и опет се занесе.

Тако уморен и без мисли, седео је дуго крај свога оца, и гледао у његово умирање, докле га снаха и тетка не дигоше и одвукоше да вечера. Деца се окупише око њега, одговарајући паметно на његова питања, у који разред иду и да ли слушају матер. Мати диже са канабета и најмлађу секицу, чије се златне косице уковрчише и прилепише за зајапурене обрашчиће.

— Видиш, секице, то је твој чика Милош!

Секица, полагано трепћући, диже главу са материна рамена, и осмехну се на Милоша. А он се исто тако насмеши и пружи руке.

— Ходи чики.

Секица се стидљиво предаде у Милошев загрљај и прислони му своју топлу, мирисну, чупаву главицу.

— Како си ти златна! Слатко моје мало. Јеси л' ти чикино злато, а?

Мала климну стидљиво, и загрли Милоша, а кад ју је мати хтела узети себи натраг, она се припи још чвршће уз њега. Милоша на то обли велика радост, и обасу је пољупцима.

— Остави је код мене. Није ми тешка и неће ме упрљати. И, сетивши се да се за децу вели да она нагонски осете доброг човека, поносно ју је дизао у вис, и нихао и засмејавао.

— Воли чика и вас, само је она мала, она још ништа не зна — рече осталој деци, која су мирно седела, милујући их очима.

Отац је пред зору умро. Цело грађанство је долазило да Милошу изјави саучешће, и ретко је ко пропустио а да му уједно не честита на његовим успесима, за које су они нешто начули, и којима се и сви они његови земљаци поносе. А неки су му нарочито топло стезали руку што је тако добар брат и син. Он је после свршене породичне трагедије постао сталожен и брижно је уређивао сахрану и пазио на ред у кући.

Иза погреба приону на посао. Узе снаху пред себе и поче рачунати. Трговци и јемци братовљевих меница јавише се сами и он најзад склопи рачун. Из братова осигурања је платио све летеће дугове и један део меничних. Преостали део он прими на себе и обвезује се да снахиној месечној пензији од сто педесет круна, дода још барем стотину. Из тога ће моћи живети док деца не порасту. А онда ће се он већ побринути. Дотле ће и он боље стојати.

Снаха се захваљивала, али није могла да скрије жалост.

— Научила сам да се ослањам на неког. Досад сам имала две мушке главе крај себе. Како ћу сад, јадница, сама?

Милоша текну у срце тај њезин пасивни и нетерористички протест.

— Мораш се научити. Истина, тешко ће ти бити, али ја ћу одсад чешће долазити.

— Кад мислиш ићи? — запита Меланија кукавно.

— Искаћу још месец дана допуста. Уморан сам, да се мало прикупим.

Жени синуше очи. Најстарија Милица изненада дохвати његову руку и пољуби је.

— Немој, чико, ићи. И мама и ја ћемо да те служимо. Ми те тако волемо.

Милош је пољуби у косу.

— Ти, мала.

— Нисам ја тако мала, чико. Знам ја и да ти дугме пришијем. Само ћу се бојати без тебе. Кад већ нашег тате нема.

Милошу посукнуше очи те се окрете.

— Неће вас чика оставити за увек. Не бојте се.

Прва три дана није излазио из куће. Одмарао се. Ходао је из собе у собу, разгледао зидове, стари и познати намештај, узимао у руке и превртао и последњу чашу из оног сервиса, којим су се још они некад служили. Остали су још сви стари везови, који се ишчилише, и старе слике „Херцеговачко робље“ и Дефрегерова „Последња одбрана“. И све му је то сад било лепо, и, са осмехом у души, сећао се како су му некада те слике, у доба најбешње сецесије, биле ужасно примитивне и неукусне. Извлачио је братове и очеве књиге, и сатима срицао очеве, наивне, протестне глосе по маргинама „Quo vadis“-а, где је стари православац доказивао да Петар није ни био у Риму. Превртао је породични албум слика, и налазио лепоте у старој, смешној ношњи његових тетака и у шиљастој фризури његове снахе док је још била девојка. Особито је дуго посматрао слику покојне матере и оца. Мати у широкој, тешкој, црној свиленој хаљини с турниром, с високим корзетом и узаним рукавима, и с великим овалним медаљоном на прсима, а отац у широким, јасно сивим, неуглачаним панталонама, које се доле још више шире, као изврнути левак, до шиљка дугих ципела. Коса дуга и колмована, а у руци нови полуцилиндер с маленим ободом. Леп пар људи. Из последњег листа извади своју слику као матуранта, и стави је до родитеља. За чудо, како је налик на оца. Само је нос кукаст као материн, али очи и јаке усне су као очеве. Да пусти ону брадицу испод доње усне, био би још сличнији.

— Милораде, ходи унутра.

Дечко уђе.

— Стани мало да те видим.

И Милош погледа час у очеву, час у своју слику, а час у братића. И осмехну се.

— Знаш ли да имаш наше Окинске очи. Као деда, и као ја.

— Мама каже да сам исти тата.

— Да, да, прави Ока. Хајде иди!

— Боже мој, боже, и то је тај потез вечности. Ewigkeitszug![1]

[1] Потез вечности.

Милош зажмури и причини му се што му ни математика, ни историја није могла дочарати, да је осетио дах бесмртности, вечитог трајања, и његов закон, чији је символ породица.

Шетао се по дворишту и по башти. Снаја му је показивала руже које је Милан калемио. Оне сад пупе. Он неће видети плод свога труда, али Милица ће их мирисати и китити њима свој сточић. Очево чокоће цвета. Он га је још резао, али сад већ Милош мора да кида излишне изданке и ластаре. Миланови голубови гучу и тапшу крилима на крову. Они сегедински, жути, биће још од његових, ради којих се он пре петнаест година завлачио на таван да се успављује њиховим вивкањем.

— Воли ли Милорад голубове?

— Дабоме. То је од вас наследио. Хоћу да га одучим од тог беспосличарења.

— Пусти га.

Сваки дан је излазио на гробље са снахом. Суседи су их с поштом поздрављали и освртали се за њима. Он је пролазио међу гробовима сам и са жалошћу гледао онај велики нови део, који се испунио, док је он био на страни.

— Све су то добри наши људи.

И учини му се да није лепо поступао с њима што није мислио на њих никад, док су се они борили са животом и са смрћу.

Затим је излазио у град. Један пријатељ из школе га је пратио и с поносом тумачио, колико се нових кућа сазидало за последње време.

— Чија је оно лепа кућа тамо?

— То је Симендићева. Не знам да ли ћеш га се сећати? Ишао је с нама до четвртог. Па је онда свршио палирски испит. Врло вредан човек, способан као какав инжињер.

— А Србин, је ли?

— Да.

— Хвала богу! А како Срби уопште?

— Тја, многи пропадају. Старије породице. Али дижу се мали људи.

— Нека, нека! Хвала богу!

У читаоници га сви поздравише ванредно топло. Стари поп Аврам се тужио што ето и он иде у туђину.

— Тешко је нама Србима овде издржати конкуренцију кад све што вреди оде или у Србију или на страну. Разумем ја на-

равно, да овде нема терена за јаче људе, али ипак овај народ је заслужио толико жртава баш од својих најбољих синова, да своје личне амбиције и жеље за богатством подвргну општем добру. Напослетку и код нас се може радити кад се хоће, и кад се има срца за наше потребе. И код нас се може стећи. Видите баш смо сада управо у очајној неприлици. Треба нам добар Србин инжињер, наше дете, јер о странцу неће велики жупан ни иноверска већина ни да чује, па да га одмах изаберемо за главног градског инжињера. Место веома угледно, плата 8000 круна годишње, а вредан човек може заслужити приватном праксом још управо толико. А колика би то била добит за наш народ у овој вароши и околини, то не треба говорити. Што ви не бисте, млади човече? Носили бисмо вас ми, као мало воде на длану.

Ока се осмехну, али се осети поласкан.

— Ја имам ванредно добро место, и онда, ја сам радио до сада само велике, конструкционе послове.

— Молим, и овде вас чекају већи послови. Сад ће се у општини претресати питање електричног осветљења, трамваја, асфалтовања, водовода, нових железничких веза с околином, комасација. Ту нам је преко потребан спреман Србин, који неће дати да се краде и да се српска села мимоилазе, српски квартови пренебрегну. Знате ли Ви, колика је народна штета, што нисмо имали стручњака, који би уложио свој енергични протест против новог дунавског моста, који нам је упропастио житну пијацу? Нису то ситнице, господине мој, за презирање.

Та више случајно бачена идеја поче кружити по граду, и већ мештански лист донесе белешку о нашем одличном земљаку кога ће једна депутација грађана замолити да се прими кандидатуре за главног варошког инжињера, јер варош бољег избора нема, и како се надају да ће се он одазвати једногласној жељи своје постојбине.

Снаха га је посматрала с очекивањем, није хтела да га пита, али је Милош читао радост и нестрпљиво питање у њеним очима.

На недељном парастосу, у малој почађалој гробљанској црквици, Милош доби кијавицу. Стојећи на хладном и влажном камену, гологлав, њега прођоше жмарци и дрхтавица. У руци је држао воштаницу, и пазио да не покапа њоме снахино одело, и расејано је проматрао свештенике у црним одеждама пред ниским и зарђалим иконостасом. Они су појали тако исто ра-

сејано, сваки за себе, неуредно мешајући и прихватајући својим назалним тенорима и басовима погребне стихире, и у исто доба отресали отопљени восак на попуцале плоче, где се одмах и ледио. Милош их је слушао и гледао, и причини му се, да се попови нишу десно лево, док одједном почеше се мешати у друштво сувих светаца на иконама, и витлати се уоколо. Милош се намршти и стеже прстима чело између очију и веђа. — Охо, то је несвестица! — И уплашено примети да му колена дрхћу као од треме, а бедра му се ознојише. Он се окрете да би се охрабрио, и тада се сукоби са једним погледом. Застаде. Једна малена девојка, румена лица у воштаничкој светлости, гледала га је један минут без трепета, па онда мирно спусти очи. Милош осети тежину свог заустављеног даха у прсима, и с напором се одвоји од тог погледа. Нека болна забуна и пријатно узбуђење овлада њиме. — Шта је то? Ко је та девојка? Шта је она хтела? — И сети се одмах сличног расположења када је некад као ђак тако у цркви разазнавао међу гомилом бели крајичак једног профила. Од куда то старо осећање? Да то није у вези с његовом грозницом? Глава га је болела, али он је, не обрћући се, осећао онај поглед, који лежи на његовој усијаној глави, као мека рука.

При излазу се опет погледаше. У њеним светлим очима, које су се зелениле из њеног белог детињастог лица као две цветне леје у њиховој чистој баштици, било је нечег упорног, питомачког, готово очајног. Око њених детињски напућених усана није ни заиграо осмех. Шта је то? То није шипарички поглед, то није кокетерија са непознатим и први пут виђеним, то је поглед који говори као да наставља већ започете речи: Шта значи та одлучна озбиљност, тај јогунасти захтев и страх, позив и преклињање да је разуме, али да је не услиши. Целог пута је осећао тај поглед на себи, освртао се као да је ту крај њега, и ћутао. Запитао је снаху, ко је та девојка била, и она му је рекла непознато име једне обичне, сиромашне девојке.

Није хтео да се потужи на болест. Што да их плаши, и овако ће проћи. Али глава га је подмукло бридела. И он се узалуд трудио да то скрије, јер снаха и деца осетише да се с њим нешто збива, и сви се престрављено згледаху, питајући га, тобоже тек онако, да ли је уморан. Да неће врућ чај или укувано вино, јер могао је на гробљу прозепсти. Њега је гануло то нагонско схватање и саосећање, и бранио се да му није ништа.

Целе ноћи је мислио на ону девојку. Сањао је њу и Вилму, као да је она Вилмина собарица и сестра, и како их Вилма затиче где заједно читају Фауста, те малу хоће да истера из куће, а он не да.

Ујутру му је било исто онако зло, али се он усили и диже. Отишао је у улицу, где она станује са мајком и са једном лудом сестром. Морао се да усиљава и претвара, као да послом пролази. Међутим је мотрио прозоре, и кад је пролазио поред куће за коју је мислио да је њена, срце му се узнемирило. И радовао се и смејао се себи, што чини као да је од осамнаест година. Није ју видео, и то га је разочарало и ражалостило. Стао је на углу, не знајући куда, и страхујући да ће пролазници сазнати шта је он наумио, и смејаће му се. — Ех, шта ко може мислити! — и врати се опет натраг.

Она је стајала крај ниског прозора, у белој, зефирској блузи и с мушким оковратником. Равно подшишане шишке су је чиниле још детињастијом, а на бронзаној, извученој мекој коси, као црни лептир на расцветалом шебоју, лежала је велика свилена машна. Погледали су се исто онако озбиљно и устрајно, као двоје прокажени у туђини, када се грчевито приљубе у великој, несрећној својој љубави.

Милошу зарудеше образи, и он осети физички бол, када је морао своје очи да откине од њеног погледа.

Поподне му је већ било горе. Остао је код куће и гледао кроз прозор. Допадало му се све. И то, што када пројуре кола његовом мирном улицом, већ из далека зазвецкају чаше на креденцу. И нарочито је волео да слуша сељаке који вичући говоре о својим обичним пазарима и о женидби синова, као да су глухи. Научили се викати на широкој, ветровитој равници, где се крај плугова довикивају с чахире на чахиру.

Од једном примети њу. Ишла је полако, по свој прилици због снебивања јер се морала журити од куће и борити на углу, да ли да сврне у његову улицу. Ишла је погнуте главе, и ако је морала њега видети. Имала је палето до колена, у чије је шпагове дечачки турила руке. Испод палетоа плаву сукњицу више чланака, са широким плисирањем, која је несташно одскакивала од њених ногу при ходу. Мушки оковратник, на који је, као набурено, притисла своју малу, округлу браду. Али најлепше и најслађе је било код ње нешто, што је Милош дотле замерао као велику неукусност код сваке друге. Носила је високе ци-

пеле са много дугмади, али те ципеле су биле шире од њених ногу — у црним чарапама. Заиста се Милош дивио себи, од куда баш то, што се њене ногице као мичу и лелујају у окукама, од куда је баш то давало толико миле и детињасте дражи њој. Пролазила је полако и као да је гегуцала, као дете које се игра маторца.

Он је воли, воли, воли. Ма како да је бесмислено и глупо, он је воли. Старији је од ње барем за четрнаест година, не познаје је да ли је паметна, нежна и добра, није лепа ни изблизу као сви његови дотадањи лиезони, мајушна је, незнатна је, али је он воли. Исто онако као кад је био дечак. Воли је кад је види само, и уздрхти кад га погледа, а сва му жеља, да с њом ћутећке преседи пола сата; па ипак жели то страсније но пољупце свих раскошних, светских жена. То не може бити болест, јер он је при себи и свестан свега што се с њим и у њему догађа. Једино је могуће, да га је преплавила душа овог малог града, да је ветар младих усева здувао с његове душе наслагане слојеве великоградских димова и паркетских прахова, и да је у њему опет проклијала чуваркућа и невен. Може бити; до врага! али се он с тим осећа срећнији но на белим рукама Вилминим, опијен мирисом њеног парфема. Али шта ће бити на крају? Има ли то смисла? Не зна он ништа. За сада ће се предати нека га овај жуборив поточић носи као дечју лађу од новина, па ако буде бесмислица, бесмислена и опасна, он ће се отргнути. Чекаће још с упознавањем. А после? Бог зна.

И ако га је глава заносила и почеле га пробадати слабине, он се ипак спремао да по подне прође њеном улицом а намеравао је уједно и да јој пошаље цвећа. Примила не примила безимено, биће јој драго. Али пре но што се извукао, дође му хотелски слуга с писмом. Умало се не сруши, јер писмо је било од Вилме, „Дођите одмах. Соба број 8. Вилма."

У први мах се уплаши, и намисли не отићи, али онда превлада у њему срџба, и жеља да види у чему је ствар, и да енергично онемогући сваку женску капрису.

Кад је отворио врата од собе бр. 8, Вилма учини плахи корак унапред, као да хоће да полети на Милоша, али се одмах застиде и запрепасти, видећи његов бледо и скамењено лице.

— Од куд ви овде?

— Дошла сам да видим ваше родно место.

— Зато сте могли изабрати лепше време, а не кад сам ја у жалости. Умрли су ми и отац и брат.

— Ужасно! — прошапта Вилма па превуче укочене прсте дуж образа. — Милош, примите моје саучешће. Али, за бога, пазите бар ви на себе. Ви врло рђаво изгледате.

— Мала индиспозиција.

— Не, вас ова несрећа страшно потреса. Треба што пре да напустите овај град. Мртве ни онако не дигосте више из гроба.

— Не могу још, морам се одморити.

— Напротив. Што се више бавите овде, бићете све уморнији и истрошенији. Знам ја вас. Ви ћете напослетку толико ослабити и телом и духом, да ћете и остати овде. Зато сам и дошла ја по вас.

— Али како сте ви могли доћи? Јесте ли сами дошли?

— Јесам — и Вилма се осмехну.

— Сами? А Господин Барон?

— Господин Барон је остао да се приучи опет на гарсонски живот.

— Зар?

— Да. — И Вилма одлучно и блиставим, херојским очима погледа у скупљене Милошеве очи. — Јесте, оставила сам га. Не могу више с њим да живим. Признала сам му све. Галантно се понео.

Милош пребледе и ухвати се за столицу.

— Милош, ви сте пребледели. Зар ме тако не волите? Ја сам учинила за тебе све. Почећемо нов живот, достојан тебе. Да не будеш више само туђ чиновник.

— Касно је, госпођо. Ја се нећу више вратити у Берлин.

Вилма погну главу и зајеца.

— Добро. Искапићу чашу до дна. И ако ме не волите, отрпите бар моју жртву, и примите ме овде. Бићу вам жена, метреса, што хоћете учините са мном.

— Не могу од вас примити ништа. Ја вас не волим. Ја волим другу.

Вилма цикну и пође на Милоша, устремљена на прстима и са укоченим, опруженим рукама.

— Дакле лагао си ме?

Милош испружи руке.

— Нисам. Овде сам је заволео.

— Ту, ту, у овом дроњавом гњезду? Ха, ха, ха! — па се зацени у кикоту, који пређе у грчевит плач.

— Одлазите, одлазите!

Милош, привидно савршено миран, полако се поклони, и изиђе, корак по корак као месечар.

— Збогом, госпођо!

Чим је стигао кући, он паде с врата у несвест.

Кад је дошао себи, учини му се да је у врућем купатилу. Обливао га је зној, а уста су му горела. Полако отвори очи, и срете уплакана лица, која се усиљавају да се смеше. Крај њега је стајао и држао га за руку стари доктор.

— Биће назеб и нервна потресеност. Лезите само мирно.

— Воде.

— Ево ти лимунаде.

— Изгорећу. Је ли то тифус, господине докторе?

— Какав тифус! Обична грозница. Лезите само мирно. Добићете хладне облоге.

Касно у вече је ватра попустила, и он се већ весело разговарао. Но говор га умори, и он заклопи очи, замоливши остале да само причају, то га успављује.

Тетка и снаха су говориле шапућући.

— Кога је то спомињао?

— Нешто немачки. Свађао се час с једном женом, и све спомињао неку Миру: „Meine Mira, oh wie ich sie liebe. Sie ist reizend, sie müssen Ihr verzeihen, sie ist doch noch ein unschuldiges Kind!“[1]

— Боже мој, боже! Да, јеси л' чула за ону Миру благајникову?

— Спаваш ли ти Милошу?

— — — — — — — — — — — — — — —

— Шта?

— Она се, знаш, као волела, ђачка љубав, с оним Јециним сином, учитељем. Та знаш Јецу шнајдерку, моју укућанку. Јеца је била од почетка противна. Хватала им је писма. Последњи месец дана изгледало је каже као да су се разишли. Но сад опет Јеца ухватила поново једно писмо. И знаш шта пише несрећница? Каже, опомиње га на његово обећање, да је неће оставити у срамоти. Сад, каже, она је онако остала, па она поручује, ако је

[1] Моја Мира, ах, како је волим. Она је дивна, — морате јој опростити; она је ипак још невино дете!

одмах не узме, она ће убити и њега и себе. Замисли, молим те, ко би то мислио за ту девојку!

Милош изненада диже главу.

— Која је то Мира?

— А ти не спаваш? Види га, види само, како прислушкује.

— То је, знаш, она што си ти на парастосу питао, како се зове.

Милош заклопи очи и паде на јастук.

— Је ли ти опет зло, Милошу?

— Не, не, идите напоље, молим вас.

Жене изађоше, а Милош седе у постељи, ма да га је глава притезала доле, јекну потмуло и ишчупа праменове косе згрченим прстима. Па се немоћно завали у душеке, а сузе му потекоше, и није их ни могао ни хтео зауставити. Тресао се, вио се од једа. Осећао се преварен, увређен, разочаран и бедан као никад. Са страшним клетвама је спомињао Мирино име, „мрзим је, мрзим, мрзим." „Срамота. Стид да те је блуднице!" Он се није сећао да је икад био толико несрећан, баш зато што му је несрећа била тако иреална, беспомоћна и бесмислена. Ту сад нема спаса, нема помоћи. Стискао је песнице, као да је у страсној срџби гушио њен врат, измишљао је и очајно тражио поводе како да се свети, како да је презре и по неколико пута је покушавао да скочи и да седне, и да јој напише писмо. Да јој рекне да он зна све, да ју је волео и да је сада презире, презире, презире! Па се и опет немоћно превртао, тражећи својим разјапљеним и испуцаним уснама ваздуха.

Најзад се све смутило у један црвени пожар, у ком су буктале мисли без везе као језици жарких пламенова, а гушила усијана пара црне туге и пржила јара устрепталих, сажежених страсти.

Покидао је кошуљу са себе, дерао је покривач и скочио, и крештећи: — блудница, блудница! Дајте ми је натраг!

Жене су га једва могле савладати и притиснути у постељу.

И данима су га морале чувати, јер је непрестано чупао и кидао и бацао око себе. Јастуче од гуме, са истуцаним ледом, припитомило би га само на пола сата, и већ после тога почео би опет бунцати и дувати ватру из себе.

На махове је долазио само к свести. И тек што би се превриуо на једну страну, почео би јечати, јер би га душек пекао као паклени камен. У бунилу је тражио рукама зидове, и при-

пијао на њега своје спаруштене дланове и образе, тражио и хватао чаше, те и њих притискао на чело и грлио.

— Воде, воде!

Жудно је стезао малу чашицу с левком, и сисао воду. И онај округли, хладни млаз, који је сисао, осећао га је потпуно у његовој округлини и дужини, преко језика, до ужеженог грла, као нешто свилено, глатко, мило и драго. Ништа и никог није распознавао, сви појмови и све мисли и осећања била су само: убитачна, мрска, врућа — и благородна, добра, студена. Сва његова чула су само то примала и разликовала; он је и питао и чуо и видео и мирисао само жар и хладовину. Хтео је да бежи, јер је постеља душманин његов који га сагорева, и избуљених очију бленуо је некуд напоље где се смеше на њега, зовући га у своје рођачко, утешно, умириво, бело, бело крило, сметови, санте и мразеви. И широко, плаво, хладно море! Ах, лећи, го-голцат, на студену пучину која га опкољава свега меко као кадифа, упија се у његове поре, и пливати, пливати у студени, и удисати хладну воду, пити хладну воду, јести хладну воду, мислити хладне, океанске мисли, љубити хладну воду, тепати јој, молити јој се, заклињати јој се, венчати се за вечита времена с њом, с хладовином, с хладовином... Бог је ледени мир, анђели су ледени звуци иња и пахуљица, Христос је ледена бела милост, Маријини кринови су ледено цвеће, Мира је била груда леда која је проврила на пурпурној шаци усијаног порока. Вилма је сунчев колут, жене су похотљиви мехури кључале крви, Берлин је бескрајна настрешница модро усијаних, платинских стубова, кроз које струје искре које праскају, људи јуре накострешених, разбукталих коса које ударају, а срца им сијају кроз беле кошуље као комађе ужареног брикета... Милану је хладно, оцу је хладно, гробље је пољана покривена снегом, његова је кућа од снега, деца су бела, прсти су им суџуци од леда на стрехама, Равангpад је бео, бео, хладан, тишина је хлад, мир је вејавица, тиха, тиха вејавица. Он чује како се снежне звездице даркају једна о другу, смеши се и пружа руке да падају по њима и да се слажу, слажу у купу...

Треће недеље је попустила врућица. Он је отварао очи и сваки пут се сретао са истим благим забринутим лицима која га теше својим осмесима. И дању и ноћу седела су крај њега, и као да су чуле и миг његових трепавица, чим би он отворио очи, већ би снаха, згрчена и заспала на фотељи, погледала и

машила се онога што би он оног часа пожелео. Од куда тога немога читања мисли? Каква је то велика и смерна љубав? Зар може бити бестрасна љубав тако моћна, тако профињена? Није то користољубље, јер да је он у болници, где се обилато плаћа и где се вештачки негује, опет не би нико умео да осети: кад треба изгладити наборани простирач испод његовог, улежаног бедра, кад треба руку положити на чело, кад треба питати, кад заћутати, као што његови овде то све наслуте и учине. И од куда тим слабим измученим женама толико снаге? Које су праве жене, или оне које нас љубећи уцвељују, или ове које нас, изможденe пољупцима оних, тихом преданошћу исцељују?

Реконвалесценција је најблаженије расположење. Једна опште ладна и млитава отупелост тела чини, да је пријатно и лежати и слушати и говорити. Милош је имао тако тренутака, када се осећао тако задовољан, да је звиждао или певуцао, не мислећи апсолутно ништа. Сва наивност жеља, незасићености и фантазије, вратила му се.

Уђе ли снаха, он је дочека радосно.

— Седи, седи, остави пос'о, седи ту, ту, да ти причам, како сам ти ја славан човек, ха, ха, ха...

Тако почне с гладном нестрпљивошћу, гласно, па све тише, док се иза треће реченице не умори, пређе у шапутање, па задихан заћути. Но не једи га што није могао испричати наумљену причу. Он ју је већ прежалио и заборавио. Напротив, завали главу и задовољно, уморно се смеши и шапће: — Не могу!

Рђаве мисли није мислио, као што плућа неће да удишу зле гасове. Падне ли му на ум Мира, он се намршти, и мисао одгони, као домаћин совуљагу са свога крова. Но што му је здравље боље напредовало, он је све чешће морао да прекида ток мисли. Још је могао да заповеда и сновима, али склизавим асоцијацијама већ теже. Ускоро су и Вилма и Мира лежале мртве у његовој души. Он их је осећао, али је болно место оградио, као што пчеле змију, која им се увуче у кошницу, залију воском. Она је унутра као мумија, али не кужи. Обујмио је Мирин лик црним измирењем у непромењивост. Био је на чисто с тим да јој неће ни писати. Чему? И најзад, којим правом? Доста ће бити ако је више никад и не погледа. И то ће бити доста.

Пролеће је било већ у јеку. Он је приметио по сенци оне лозе, коју зором сунце баци на строп више његове постеље. Он сваким даном види да јој лишће шире. Избројао је и колико

има листи, и листови колико угала. Избројао је и све беле венчиће, фигуре на плавој основи бојадисаног плафона. Има их с једне стране четрнаест, с друге четрнаест и по, а са ужих страна десет и девет и по. Сваки венчић има по пет цветова, а сваки цвет по осам белих црта. Он је све то бројао, сабирао и делио и налазио је да има једна магична бројка, која се провлачи кроза све комбинације. И нашао је да су ти цветови само за површно око једнаки. Ко боље загледа, уочи њихове индивидуалне особине. У главном, сваки је венчић, кад се кроз трепавице гледа, сличан мачјем лицу. Али их има намрштених и има их доброћудно раскежених.

По дрхтају сенки знао је ветрове, а по положају њиховом знао је време. Чуло мириса му се тако развило, да је осећао из опраних рубаца старе мирисе, и кад снаха уђе, шта се кува, а дође ли ко, одакле долази: да ли из мушког или женског друштва? Заволео је тишину, и сазнао је њене говоре, сензације и панике. Шум, кад се одело и перје у душецима слеже, даске крцкају, миши трче по ћебету, муха хода по политури. А јутра су свечана. Тада се отвара прозор, улази ваздух и сунце и мирисна прашина са гроздова. Кад се једном једна пчела забунила и улетела у собу, њему су сузе навреле на очи од среће. Њен зузук је био за њега оркестар; питање њеног изласка, најважнији проблем дана. Он јој је тепао и респектовао је, јер је она била сва жута од цветног прашка у који се умељала, а на њеним бутинама теретно су се слепили слојеви жутог воска.

Сада су већ долазили пријатељи да га походе. Он је слушао њихове говоре и почео се занимати њиховим тегобама, и саживљавати се с њиховим радостима и жалостима. То су све добри људи, и заиста, питање њихова опстанка је питање изнад свију. Њему је ласкало што се цео град интересовао за његово здравље, што је чак и сам начелник, за време његове критичне боље, наредио да се улица испуни и обложи дебелим таваном сламе, како болесника не би кола узнемиравала. И кад су му рекли, да су одложили избор инжињера док он не преболи, и не рекне последњу реч, њему је та пажња била ванредно мила. Он је обећао да ће се примити тог места, и тада није осећао да чини икакву жртву и није га вређало што су сви били задовољни, и сматрали да је у ствари и он сам постигао велику срећу. Снаха га је с децом обасипала захвалама и сузама, што се он за њих жртвује, а он

је из чистог уверења доказивао да то није жртва, то је дужност и срећа.

Сада су у њему од свих тих одлука, које одређују нови правац његова живота, много важније биле етапе: млека, гриса у млеку, пиринца у млеку и чорбе, а први ајмокац од пилетине очекивао је он с целом кућом као повратак победоносне војске. На дан устајања из постеље чиниле су се припреме као за првенчеву поступаоницу. Слали су му цвећа, слаткиша, а деца су добила чоколаде. Држали су га испод пазуха, и он је, колебајући и љуљајући се, успео да достигне канабе. Затим је изашао на сунце и, обавијених ногу у ћебе, седео у плетеној дубокој столици на сунцу. Пружао је шаку према зрацима, и смешио се како се она провиди и као да се назире румена крв која у прстима струји. После неколико дана већ се шетао у подневном присоју испред куће.

Из далека примети Миру. Мало се узнемири, али, умотривши да га је она видела испод свог широког сламног обода и да је пребледела, у његовој души, место да плане срџба, заталаса се жалост. Она, сада, сигурно, нема сна и нема мира. Она већ недељама корача међу људима као међу трновима и бојажљиво уздржана дисања пази. Ко зна од њих за њену срамоту? О, како мора да стрепи њена ојађена душа сада, како мора она да чека, да ли ће приметити на њему: — зна ли и он за то? Можда ће то бити за њу судбоносна пресуда. Јадница! Ево је већ близу.

И Милош, с тешким напрезањем диже главу, и уложи сву снагу да дочара у своје очи некадашњи израз.

Она је пролазила, полако, погнуте главе, гледајући испод ока према њему, бледа и упијених образа и истањених усана. Па, прво бојажљиво изненађена, па затим постепено охрабрених ширених очију, управи поглед, у ком је муцало нагађање: — Можда он не зна?

Милош се бледо осмехну, и скиде лепо шешир.

Мира поцрвене, а у очима јој грану срећа са сузама, и пожури даље.

— Сиротица, доста је њој њеног јада. Што је не бих за један часак барем овеселио!

Када се по све опоравио, ишао је полако у шетњу, на поља, на оранице. Уживао је у лепоти равнице, у коју се ступа сталожено, знајући куда се иде и на шта се гази. Све је отворено, јасно, поштено. Нема привидности ни обмањивања. Посејеш, и

видиш где ниче. Докле год видиш, све можеш руком дохватити, људском снагом и замахом. И најмањи травни цвет је леп, кад га принесеш и угледаш савршену и скромну лепоту склада у његову саставу.

Разговарао је са сељацима, и био је задовољан кад се са њима споразумео, равноправно као с људима. Заустављао је неке с којима је ишао у основну школу. Говори им ти, и стискао им руке, здравећи њихове породице, и искрено се радујући њихову напретку.

Кад су га изабрали, он је био срећан и задовољно је слушао комплименте својих суграђана, а поносан је био што толико поверења уливају у њега, и очекују препород градског грађевинарства од њега.

Најзад, ништа се није побунио против пријатеља, који су га опоменули, да би било мало незгодно, да он живи у кући са снахом, а обоје су још млади. Може свет свашта говорити, а после, она би била и најбоља за њега, а и деци би он био бољи отац од туђина. Наравно, треба диспензација од владике, али то је већ брига најугледнијих мештана, који ће специјално зато отићи у Нови Сад.

Тако је и било. И Милош Ока је радио вредно. С највећом је амбицијом створио нови план града, и поносан је био на своју конструкцију клупа у парку. Те кад је у мештанским новинама изашла белешка о његовом десетогодишњем јубилеју, од како је главни инжињер у граду, где се помињао као понос ондашњег Српства, као женијалан инжињер, који је оставио сјајну и уносну каријеру на страни само да привреди своме родном месту, Ока је осећао голему сатисфакцију.

Најстаријег сина је поучавао сам, и радовао се што је у њему нашао исти талент. Дуге ноћи је седео с њим упућивајући га у тајне више математике; а кад је матурирао он га је спремао за технику, с напоменом, да ће га по свршеном факултету послати куда на страну, да се усаврши, а онда ће му уступити своје место.

Но пред полазак Милорад одлучи да отворено говори са оцем. Морао га је потражити у кухињи, где је с наочарима и са својим домаћим алатима, попевши се на лестве поправљао кућевну електрику. Он је конструисао неки друкчији микроакумулатор, који даје електрику не само за звонцад но и за целокупно осветљење и грејање. Он је био на тај свој изум, који

га је стао доста новаца, изванредно горд. Ту му Милорад саопшти, како он хоће да буде поштен, неће да га вара, па после да он жали на њега, те зато, ево, унапред изјављује, да се он кани одати науци, електротехници, и да по свршеним наукама он неће у онакву праксу, како би то отац желео, јер неће да се врати овамо, у ову глупу варош, него ће отићи у Америку, Николи Тесли.

— Хајде около, балавче један, сврши ти само, па ћемо онда видети! — с доброћудном љутњом ману чекићем Ока по једном клину, и по Милорадовој амбицији.

— Немој ти тако, оче. Ја осећам у себи дара и потребне енергије, да то спроведем што желим.

— И други су тако желели, па се опет лепо овде смирили.

— Пхја, — презриво ће мали — па да ти искрено кажем, и ти да си имао потребне енергије, не би се сахранио у овом равнградском блату. Ја бих се одмах сад убио, да знам да ћу се морати амо вратити. Нема овде полета, нема разумевања за велике ствари, то је само писличарење и ситничарење. Ја то нећу. Ја мрзим ову досаду, овај уски, притешњени живот. То је недостојно таворење, без идеја и полета.

Ока се само насмеши:

— Иди, боље ће бити, па притисни звонце у салону, да видим је ли добро и одврни сијалице.

Милорад са жаљењем и омаловажавањем премери оца, и оде

— Тр-р-р!

— Звони! — кликну Ока радосно. — А гори ли?

— Гори! — одговори озго Милорад.

— Гори!!!

Вељко Петровић.

ОЧАЈАЊЕ ПАВЛА РУЂАНИНА

„Зашто се даје видело невољнику,
„и живот онима који су тужна срца?"
(Јов. III. 20)

I

Била је мрачна и влажна јесења ноћ. Приправник, Павле Руђанин, ишао је на станицу да у једанаест сати прими дужност. Остављао је за собом пусти и тужни заселак који је заударао на дим и упарено ђубре.

„Да бар залаје које псето, мисли он, или да се јави какав петао — близу је поноћ... а-а-ја..."

Наједном прошапта:

— Пет километара, ух! — и свега га обузе мучно, несносно осећање као пред бол.

Свакога дана ишао је тим истим путом на железничку станицу, и сваким даном му је био досаднији, одвратнији, док најзад све то није прешло у неко стално већ навикнуто и нужно трпљење, мучење.

„Хоће ли увек овако?... И одкуд сам се баш ја намерио на таку станицу у којој нема стана за мене?"

Таких питања било је још безброј, али ни одкуд одговора. Као за пркос почеше му на све стране пред очи искрсавати поједини делови тог напуштеног сеоског друма: разлокани јендеци, старе испревртане ограде, неравне пусте њиве, и зарасле ливаде с каквом кржљавом врбом или дивљом јабуком. То му је задавало неку нарочиту болну горчину.

— Проћи ће, проћи ће и то... силом би се тешио онда, и настојао би да се уљуља бесконачним узалудним мислима или да се занесе лепим немогућим фантазијама.

Облаци мрака, тужни као његове успомене, окруживали га са свих страна; а кроз глуву тишину дрхтало је монотоно зујање. То је била песма ноћи. Можда је у свему томе било нечега лепог и привлачивог, тајанственог и страшивог, али он тога сад није осећао. Правећи нагле скокове у мислима, његов дух свагде је био пре него у њему. Учини му се да, негде врло далеко, са висине, гледа са̂м себе — у масном жељезничарском шињелу, у прљавим старим чизмама, и с малим чађавим фењером у руци. Мало по мало дође му чак као да то његово око види и његову прошлост.

Ено, то му је родно место — забачена паланка с кривудавим сокацима, пуним блата и нечистоће, с ниским старим кућама и нахереним гњилим крововима. Сети се и свих оних бедних људи што вечито пред ћепенцима и задимљеним кафанама зевају, протежу се и ропћу на судбину, што вечито о истим ситним стварима расправљају, оговарају се, свађају, и тако гурају дан за даном. Па тек како су им неспретне, брбљаве и пре времена увеле жене?

Те мисли својом сличношћу потсетише га на његов садашњи положај, и он брзо увиде, са стидом и тугом, да је његов живот још нижи, још чемернији, и недостојнији њега.

„Како то вређа, боли“, — осети он.

Да не би више мислио на то, стаде дозивати у памет најлепше успомене: своје ђачко доба, своје школовање у иностранству.

Већ због саме те помисли срце му затрепта од узбуђења и нежног топлог предуживања.

II

Као мађијским начином створи се одмах пред њим велеградска улица, осветљена јаким сијалицама, за оно нарочито ноћно доба, кад место теретних кола и досадних трамваја јуре са забава̂, позоришта̂ и опера̂ лаки фијакери и елегантни аутомобили с господом у фраковима, цилиндрима, белим кошуљама и рукавицама, и с дамама у свиленим раскошним оправама, голих рамена и бујно саплетених коса, лако омотаних танким шаловима који иза њих лепршају у ваздуху. Чак и он са̂м шета булеваром. Између шеталаца врзу се насмејане жене са избаченим грудима, затегнутим танким сукњама и неиспаваним очима. Једна се и о њега очеше и намигну му заводнички. Он се склања и као љути се мало, и ако му осмејак провирује испод бркова.

Долази друга, прави се као да га већ одавно познаје, тапше га по рамену, и хоће да му нешто шапне на уво, тако да он види напудрован го врат како прелази у две обле месинате груде, које га опајају више него јак мирис парфема...

Ситан и оштар звук звонца са станице, и зелена светлост која је у мраку још још више одударала, trже га из маштања. И одоше плахе мисли као ноћни лептирови.

Павле Руњанин љутито промрси нешто, онда убрза кораке и грчевито стегне вилице, да му од узбуђења не подрхтавају мишићи. А од некуд из нутрине навирала му на уста бујица речи отровних и кобних. Дође му да пркоси самом себи, да прокуне први зачетак човека и да обори цео живот до ништавила.

„Еј, животе, животе... око нас на све стране мрак и хаос без краја и конца, и сад крећи напред. Куд? Где? Како? — Неко с нама тера бездушну шалу. Тешко оним паметним и озбиљним!"

И ако је из искуства знао да тако препирање са самим собом не води ничему, да је унапред узалудан сваки напор и покушај, и да то доноси само још веће незадовољство, јад и несрећу, ипак се није могао уздржати. Очај је већ хватао маха и он је наставио мислити:

„Зар је култура и свест зато да нам покаже рођену пропаст?"

У помрчини и пустињи, тако узнемиреном и раздраженом, учини му се да читав крај, читава природа одговара једним немим, огромним: „Да".

„Па нека буде и тако", дочека он злурадо „али онда је сасвим свеједно радио човек или нерадио, уживао или патио, непоштен или частан био — једнака судбина све чека. Тамо иза гроба, у вечном ништавилу, нема више земаљских закона, нема скученог и лажног морала, ни земаљске неједнакости. Тамо влада бесвест мирно и вечно... Какав бедан и нечастан свршетак! Где је тада људска снага, људски ум, и тај силни људски понос?"

Као и обично, на та питања која од постанка стоје без одговора, салетише га оне мутне отровне мисли које убијају наду и разоравају сваку срећу.

„Чему онда све? — Чему рађање, родитељска нега и сва лепа младост? Чему онај силни и искрени рад, напор, и она вечно лажна нада? Чему она глупа и тако страсна љубав која и најпаметнијим мозгом завлада, и ствара нове патнике? Чему весеље и туга, уживање и патња? И чему цео овај наш људски живот? Кад ће једног дана доћи час пун бола и ужаса, у ком

ће нам све то бити тако туђе? Кад ћемо се сами себи чудити, како нас је могло нешто тако растужити, како смо могли нешто тако волети; и кад ћемо жалити што смо се у оптше рађали? А то ће доћи, то ће јамачно доћи.. Ха-а, па чему онда све то? Чему?! — ману он снажно неодређено руком, и насмеја се горко, саркастички, попут оних младих, живота жељних, туберкулозних људи на самрти, који умирући теше се бар тиме што ће и оним другим веселим и здравим људима једног дана куцнути исто тако смртни час као ово сад њима...

Баш код саме станице излети однекуд неко псето весело лајући и скачући му у сусрет. Руњанин га гурну немилосрдно ногом, и оно се изгуби у мраку завијајући.

Испод велике дрвене лампе, крај хрпе зарђалих шина, стојао је Борко, жељезнички стражар. То је било његово псето.

„Ала су ова господа животиње“, помисли он, и развлачећи широке уснице на смешак, што је могао учтивије поздрави Руњанина. Овај му и не одговори.

III

Има ли чега одвратнијег од неуредних канцеларија на забаченим станицама? Кад је Павле Руњанин ушао унутра зачуди се што нема никога, и онда погледа на сат и увери се да је за десет минута задоцнио.

„Дакле опет једна казна“, и погледа око себе.

Све прашњаво, затрпано хартијом, отпацима и разним потребним и непотребним стварима. Сва соба заудара на ћумур из зарђале фуруне. Преко излизане клупе извалио се жандарм и хрче отворених уста.

Можда за једног шефа станице, који се помирио са судбином, није у том свему било ништа страшног, али за Павла Руњанина који је прекинуо школовање; који се у ову мучну службу склонио од невоље, само за неко време, док се помогне; који је од детињства сањао само о великом и лепом; и који је у својим мислима живео у красним богатим градовима с паметним, угледним људима и лепим страсним женама — то је било несносно. Сваког дана гледао је он те исте ствари и сваким даном расла је његова одвратност према њима. Зашто? То ни он са̂м није знао. Од првог дана кад их је видео: и овог леног глупог жандарма и ону чађаву фуруну до њега, и ове изломљене столове, старе шкрипаве ормане и незграпне фијоке заједно са свим оним могућим љу-

дима с којима је морао долазити у дотицај, па и у самом свом шефу, он је нашао нечег грубог, одвратног, недостојног њега. А данас, нарочито вечерас, као да су се ти његови осећаји потенцирали. Ух, ужас!

И одједном сину му мозгом да то све око себе још више испретура, изломи, уништи, а жандарма онако у спавању да свом снагом удари, па да бежи некуд, куд било, неодређено...

На телефону зазврчи звонце.

Жандарм се буди и пипа за главу да нађе капу која му је пала на под. Рућанин остави фењер на сто, нагло збаци шињел са себе; и хвата се усиљено дужности.

На телефону није добро чуо, лупао слушалицом, викао, љутио се, и непотпуно, осорно одговарао. Телеграф покварио и псујући га оставио. Пишући и срачунавајући грешио је, цепао хартије, и опет грешио. Са лица му се читала одвратност и борба.

Жандарм га је дуго тако посматрао и најзад се усудио да проговори:

— Шеф се љутио...

— Па?

— Дошла госпођа па га умирила.

То је било довољно да се Рућанин сети свих оних свакодневних сцена између шефа и његове жене, кад би он дошао да од њега прими дужност.

Млада једра женица, више здрава и развијена но лепа, долазила би по свог мужа увек насмејана и као жељна пољубаца и мушког загрљаја. Све слободно време проводили су заједно, па им ни то није било доста — љубили су се и мазили и пред њим у канцеларији. За Рућанина су то биле муке, неподносиве муке, и он се управо радовао што их и сад није затекао.

„Ето, и они у овој пустињи имају бар зашто да живе — на махове размишљао је радећи посао — али ја?... ја-а?!"

IV

Кад је сав посао био свршен, још је преостало два сата и нешто више до ноћног укрштавања возова на његовој станици. Први је имао стићи оријентални експресни воз из Београда, а онда теретни из Ниша. Шта да се ради за то време? Не спава му се никако.

Жандарм опет заспао и већ почео хркати да се сва клупа тресе под њим. Он га сажали и позавиди му у исти мах.

Кад је ноћ и кад је човек још осамљен, онда су инстинкти много јачи у њему. Тако је сад било и код Павла Руњанина. Некако нехотице, неосетно клизну му једна враголаста и жудна мисао у одаје његовог шефа:

„Шта ли раде сад они? — без сумње спавају. Ох, кад би он нешто био на његовом месту!...

— Каква лудост! — шапћући затим прекори сам себе, па ипак помисли: „А дели нас само један танки обични дувар“. Онда га нека неодољива и луда сила привуче, те он опрезно, обазирући се на жандарма, пође на прстима према том дувару. Пред очима му је лебдила шефова спаваћа соба, управо онаква какву је видео кад је био први пут код њега у посети, само је сад било слабо осветљена, попут оне клеробскир-светлости на позорницама. На оном истом широком плеханом кревету разабирао је сад двоје загрљених како блажено спавају. То је шеф и његова жена Слика те фантазије тако је била јака да му се чинило да сâм себе гледа на његовом месту.

А кад се сасвим привукао дувару, кад је топлим прстима опипао хладан зид, и кад ослушкујући није могао ништа чути онда се поново наљутио. Огрнуо је нагло шињел и без фењера изишао напоље као да је нешто нечасно учинио пред множином људи.

„Ето таки је човек. Сви смо ми ниски, подли, то нам је у души, у корену.“

Напољу опет мрак и хладна гмизава влага која пузи по човеку као отровна мисао. После неколико корачаја, Руњанин се устави и стаде ослушкивати. На све стране тупа гробна тишина која нас подсећа на нешто непознато, нешто страшно и вечно после смрти. У ушима му само зуји као да из велике даљине чује шум слапова. Са мокрог грања и пожутелог лишћа клизи нечујно роса и, кад се сакупи која капљица, пада, с времена на време, на мокру земљу као лоптица од гуме.

V

Тако размишљајући и препирући се сâм собом, шетао је дуго пред пустом станицом. Време је пролазило неосетно. Занесен мислима није чуо ни звонце на телефону које га опомињало да се спреми за дочек возова. Тек кад је ударио сигнал он се тад сетио да је на дужности, и преко воље прегледао све још једном и изашао до самих шина.

Тамо од Београда, још у даљини, подрхтавале су, лагано кретале и примицале две мале црвене тачке. То је експресни воз. Ослушкујући све јачи шум који се већ претварао у слабу грмљавину, Руњанин је осећао да те две све веће црвене тачке и та све јача грмљавина уноси у његову душу нешто ново, неки нови весели живот, сасвим различни од овог његовог на забаченој станици.

„Брже, брже, пожури се пријатељу, ја умирем од чежње за променом“.

Воз је у часу дојурио. Снажно је звиждну, протутњио крај њега дрхтавом земљом и уставио се као укопан.

— Број педесет два — викнуо је неко из фургона. И Руњанин потрчи да што пре ускочи у њ.

Од лаког ветра тихо зашушти суво лишће ниских багремова крај пруге, и неколико тешких капљица влаге попада на земљу. И опет се све умири. У полумрачним вагонима са застртим прозорима и ушкиљеним светиљкама спавају путници. Само у ресторану, у јако осветљеном раскошном вагону, с времена на време чуо се гласан разговор, смех и обесан кикот.

Теретни воз из Ниша имао је четврт сата задоцњења.

Као и увек, кад би експресни воз био устављен на његовој станици, он је и сад покушавао, да са себе збаци све оно што га је везивало за ово јадно и запуштено место; и заборављајући све невоље и неугодности свесрдно је настојао да се пода тој краткотрајној струји велеградског живота, што га локомотива преноси с једног краја Европе на други. Замишљао је сам себе кад је негда путовао по иностранству по великим сјајним станицама, у овако истим брзим возовима, са отменим путницима. Имао је новаца, био фино одевен, поносан, весео и потпуно слободан. А кад се сети, где је и нашта је сада спао — дође му да заплаче. Таква је увек судбина великих несрећника. И пред очи му изађе она кобна депеша која донесе глас: да му је отац умро. Баш кад је најбоље почео улазити у велеградски живот, пун уживања, весеља и обести, допрхну однекуд незнатно парче хартије и све му однесе, све пропаде. Настаде жалост и несрећа, нестаде поверења и пријатеља, и дође невоља, пребијање, понижење, па и сама глад...

У ресторану чуло се сад све гласније певање мушких и женских гласова. Испрва је било нејасно, дисхармонично, а после све

чистије, лепше, тако да је Руњанин упознао арију из неке врло познате опере.

„И то сам већ заборавио... Сасвим ћу заглупити“.

Однекуд му приђе кондуктер, поздрави га лено и упита.

— Шта је то с теретним возом?

Замишљен, Руњанин није ни помишљао на воз. Једним наглим погледом премери он тог човека, и кад спази широко чело, црвене задригле образе, шиљасте бркове и два подваљка под ситном брадом он помисли: „И овај је од оних срећних глупака који осим јела, пића и топле постеље не тражи више“.

Онда, као да није ништа ни чуо, ухвати га за раме и упита:

— Ко оно пева?

— Хе, хе-ее... братац мој, оно је фино друштванце. Овако сам их затекао у Београду и сигурно ће тако терати до Цариграда. Биће Швабе, Французи, да их ђаво носи!

Наједном подигне глас и развуче одушевљено:

— Ал' међу њима што је једна жена! — Их-х... — вешто пукну језиком и неспретно пољуби меснате прсте своје леве руке.

VI

Кад је Павле Руњанин, заједно с кондуктером, дошао до вагона, у ком је био ресторан, чуо је сасвим јасно звиждање једне деликатне мелодије из мајсторских Делибових балета. Најпре му несвесно изађе пред очи сав онај призор, играње и шкрипање папучица на позорници кад се свирају таке пикантне, раздражљиве мелодије, па онда помисли:

„Да ли и она звижди? Биће да је балетна играчица“.

Кондуктер, не разумевши ништа од свега тога, рече смејући се:

— Ето их, сад су ударили у звиждање... Их, како бризгају! Идем баш да их видим како сад изгледају.

Још је обећао Руњанину да ће у вагону за собом оставити прва врата отворена, тако да би он споља могао кроз друга, стаклена, све видети.

Једним вештим покретом руке и ногу̂ — и кондуктер је већ био у вагону, успркос својој несразмерној дебљини.

„Руњанин почека мало, затим се примаче вагону испод затвореног и застртог прозора, не би ли што чуо. Кондуктер још није излазио.

„Ваљда га нуде пићем“, — позавиди му он.

А кад погледа низ воз и кад се увери да кондуктер још нигде није излазио, науми да сâм пође у вагон. У часу је створио читав план. Закопчаће шињел, наместити железничарску капу, узети у руку фењер и званично проћи кроз вагон.

„Али тако ћу их мало видети — сети се — Како би било да их што упитам?"

Замишљајући сам себе како пролази вагоном, и размишљајући шта да их пита и којим језиком, није ни опазио како се сенка нечије руке показала на застору и како се нагло затим спустио прозор. Рућанин се стресао од лупњаве. Оштар сноп јаког светла из вагона јурну на поље и распршта се у огромном мраку.

Тада се промоли на прозору витка прилика младе жене, бледог тена, са густо сплетеном косом у нереду, тамних светлуцавих очију и правилног безизразног лица, покривеног оштрим сенкама које су јој давале сетан изглед. Била је одевена елегантно чак лако до разголићености; а у преслободном њезином понашању и покретима било је нечег сумњивог, демимондског. Али Павле Рућанин није хтео да мисли на то. Занесен обичним оперским мелодијама које су у њему будиле угодне и маштом улепшане успомене, заслепљен баналним сјајем ресторана, и, у својој големој и грубој осамљености, заведен већ сâмом појавом жене и женском разголићеношћу он се усиљавао да сам себе увери да је то нека изванредна жена, сушта благост и лепота, какве још досад није срео. Ако га његова проницавост не вара, то ће једино бити она која ће знати разумети његову љубав коју беда и очај чине неизмерном. И он се пушта случају и моментима да се играју њиме као таласи шкољком.

Засићена песмом и сјајем, млада се жена нагнула на прозор, манула досадно руком онима у вагону, дубоко удахнула два три пута свежег ноћног ваздуха и као за себе нешто рекла, прошаптала, као што се њему учини, тако нежно, тако сентиментално.

„Можда је и она несрећна" помисли он и пожели да се сав жртвује за њу. Али од бедника се не тражи ништа; па ако и сами ком што понуде, нико неће да прима од њих.

Изгубљен у чежњи и очекивању он је као ван себе шетао под њезиним прозором и уздисао:

„Кад би ме још само једном погледала! Кад би се смиловала!...

Два упаљена ручна фењера заљуљаше се сасвим доле на крај воза. Ситан слаб звиждук прекиде тишину и неколико људских прилика попеше се у вагоне.

Пијан од заноса Руњанин је само мислио:

„Кад би она знала ко сам ја, где сам ја све био, и какво се срце крије под овим масним шињелом...“

Али кад неко викну снажно и развучено: „Готово!“, Руњанин се тргну и спопаде га силна грозничавост као човека који последњу пару меће на коцку.

„Није могуће!“ очајнички се снебива неверујући сам себи „Зар ће свега овога за неколико часака да нестане? Зар ће све ово да се изгуби, да оде као што је дошло, а мене да опет оставе овде, у пустињи, за божјим леђима, да пропадам, трунем?!...

Крупан звиждук локомотиве орио се већ станицом јављајући полазак воза.

„Да сам се бар упознао с њом... Да јој речем штогод?...

Воз тек што није кренуо. Ње више није било на осветљеном прозору ресторана.

То га још више раздражи и он помисли на последње средство: да нагло баци шињел са себе, па да у последњем часу ускочи у воз. Затим да потражи ту лепу и добру жену, да јој све исприча, да јој отвори душу и срце, па онда нека раде с њим што год хоће.

„А шта ће бити са службом?“ — пита га савест.

„А глад? Па беда, оскудица?“ — добацује му инстинкт самоодржања.

И Руњанин сав усплахирен и у грозничавој журби није знао куд да се одлучи.

Воз је већ лагано кретао клизећи као по леду. Кондуктер хтеде проћи мимо њега, гледајући где да се попне у кола, али кад га спази окрену се и добаци му:

— Па ви сте још ту! А канцеларија?!... Идите брже, шефа су пробудили.,. љути се силно...

Инстинктивно, чим је спазио кондуктера, Руњанин је одмах осетио да нешто није у реду. А кад му овај помену канцеларију, он се у часу сети какву је глупост учинио. И онако узрујаном и раздраженом читава му се грешка учини још већом и црњом.

„Отпуст из службе“ — помисли, и пред очи му изађоше све оне неугодности, понижења и невоље које долазе после тога.

И у оно пар последњих стреловитих секунадâ, Руњанин се реши да скочи у воз као самоубица кад скаче у смрт не мислећи шта ће после бити,

Још му само сину мозгом једна утеха:

„Колико има боема у свету који живе ни од чега и ни с чим. Тако ћу и ја... и онда свом снагом потрчи да се попне у последњи вагон.

Али воз је већ све брже и брже јурио. И баш кад је Руњанин хтео да се ухвати за гвоздену шипку на степеницама засену му очи оштра светлост из вагонског ходника, неко снажно нешто викну и воз га одгурну, измаче му испред самог носа. Оде као муња!

— Ох! — шкрипну зубима од муке и немоћи.

А онда, задуван, јадан, и сâм пред собом понижен, ухвати се за дрвену лампу недалеко од станице.

Око њега се одмах окупи неколико жељезничарских стражара и радника. После дође жандарм, па и сâм шеф.

Али Руњанину није било до њих. Голем јад и силна дубока туга, као још никад у животу, падоше му тада свом тежином на душу, и он, први пут после детињства, истински грчевито зајеца и горко заплаче...

А шеф станице псовао је, и љутито се истресао над њим:

— Умало се не догоди несрећа; а ви напустили канцеларију! — Зар вас није стид? Имате ли ви части и образа? Из милости смо вас овде примили да не скапате од глади, а ви сад тако... пропалица једна!...

Бр. Машић.

УСРЕД АДРИЈЕ

— СВРШЕТАК —

IV

Иза сваког одласка које радничке групе у Америку, постало би острво тужно, пусто и посиромашјело. Не само рођаци и пријатељи него и сви острвљани оплакивали би, у својим душама, губитак далеких путника, и то с толиким болом, као да се онај, који је отпутовао, никад више неће повратити на острво, као да су отпутовали у земљу, „из које повратка нема...“ А та се туга осјећала не само на људима него на свему што је патрило острво и што је било у вези с животом и врелим дахом оних који су отпутовали. Куће, клисуре, горе, море, ситне барке у луци, којима су они, који су отпутовали, некад преваљивали море од острва до острва, све је то стојало пусто и глуво под неком отајственом копреном сјете... Острвљани промјенили би се посве у души и у тијелу. Њихова мисао постојаше млохава, и док би југовина дувала, посве мртва, а корак сломљен, кретње неодлучне, празне, поглед на море, на разапете мреже и барке безутјешан, као да су они који су отпутовали однијели им сву снагу и способност живота...

Тужно, црно-тужно дувала је југовина острвом по тијесним улицама, по виноградима, рогачима, смоквама и наранчама, око смиља и кадуље, а по тој југовини, обалом, виноградима и гором лутала је Минка сабирући као вила жалости бисерје, успомене на Ивана, што је изгинуо преко пучине... Родитељи Минкини, ћутећи с даном у дан терет ћерине жалости, превише се као жалосне врбе под насртајем буре, као два квргава рогача под разором југовине и црног леденог вјетра смрти...

V

У безгласном току вјечног, безобличног времена, са мишљу да ће жалост губитка својих милих утјешити ма кад тад срећни повратак са благословеном зарадом — отуривали су острвљани свој живот као што вал турка вал док се не разбије о пећину... А та је утјеха све више расла кад би „рибарски мрак" оплодио сретно риболов или лоза даровала своје сочно златно обиље... У те часове ћутило се на острву присуство неке неизречне блажене вјечности и жарко сунчано присуство Бога... Најсколи ћутило се то велико присуство на сусједном острву са великим велебним формама, гдје је пук риболова и винограда живио у великом страхопочитању пред Богом и осудно прелијепом природом. Острво, море и небо са бојама и свјетлом, са великим часовима јутра, дана и вечера, са наступом сунца, мјесеца и звијезда, са доласком маистрала из азурних даљина — најмилијег госта танких живаца и танкоћутне душе — свили су душу у преслатком, блаженом, скоро чулном голицању да замре и стопи се с Богом и природом... го̑лемим гордим пожаром свили је, да створи нове ликове, нова небеса, мора и чаробна острва и нова неизречна, мистична, божанства... О море, море, море!...

VI

Ну на све те прелијепе осјећаје острвљана пало је наједном нешто као авет, смрт и црни разор... Било им је свима као да у црној печали и леденом умирању гледају с обале, како се пред њиховим очима у мору утапа лађа, најљепша лађа њихова живота, лађа, у којој почива њихово срце и њихова душа. И заман они вапију рукама, устима и молитвом, Богу и судбини; заман из груди срце хоће да искочи, похита у валове и спасе лађу, све узаман, непреплавни валови, разори строге смрти, бију им тек поругом очи и чула и, као стоглава свирепа празвијер, гута море све више и више лађу у своју утробу... И острвљани постају тек сјене некадањег свога живота...

Та ледена авет, што је давила острво била је — пероноспора!

Пероноспора!

Пероноспора харала је сусједним острвима и пријетила нашем острву заразом. — Кад су прве вијести о зарази стигле на острво и кад су острвљани схватили посљедице заразе, згрнули су се у једну хрпу, загрлили су се и тужно с љутим лелеком запутили се према цркви... Послије су у огромним процесијама, походили

сва сусједна острва ходочастећи од цркве до цркве, од свеца до свеца, од крижа до крижа бијући се у прса и изговарајући гласно молитве.

Вођ процесије какав стари брадати рибар са разорима буре и мора на челу и у лицу, водио би:

— Вјечни Боже, ослободи нас од зла!

— Ослободи нас, ослободи! — пратила жалосна процесија.

— Од куге, рата и глада!

— Ослободи нас! — одјекивало стогрло понад мора, које је равнодушно ваљало своје тешке модре валове.

— Од куге, што нам трсје дави!

— Од куге, што нам трсје дави!

— И придрж рибу у нашем мору, Господе вјечни! — вапијао вођ.

— И придрж рибу у нашем мору! — ромила очајно процесија.

— Да не иде у туђа мора!

— Да не иде у туђа мора!

Иза овог вапаја слиједило је кратко клечање пред црквом и заједничка молитва, а онда се опет процесија дигла и вођ позријевши морем уздигао глас.

— И поврати нам наше из туђег свијета.

— И поврати нам наше из туђег свијета, — чуло се наједном јецање и тешки уздисаји из процесије.

У процесији се налазила и Минка са мајком.

Кад се пук нешто сабрао од овог ударца, стао је са свим маром да на стару цијепи америчанску лозу, ну мисао на далеки плод американске лозе постарјела и посједила је многе, и многима задала је и смрт... С опустошењем винограда настало је тих година љуто сиромаштво на острву... Сви острвљани страховали су, да ће надоћи године љутог глада... Прије чуварни и шкрти, постадоше сада болесно шкрти... У цркву су полазили сада много више него прије и молили се жарко и усрдно; бојали су се Бога и светаца мислећи, да их стиже казна божја, ну унаточ ове бојазни нису давали милостиње... Многи би ступивши у цркву намјеравао спрва да спусти новчић у каменицу са светом водом, ну опипавши га боље у џепу суспрегао би се с нијемим обећањем, да ће дати тај новчић кад надођу боље године.

VII

Сви виногради шијора Марка Рашковића бијаху пали жртвом пероноспоре. Шијор Марко посједи „преко ноћи", ћутећи с дана у дан како се руши и како вене попут своје лозе. Вишепут стао би подно винограда и загледао се нијемим очајем у лозу, коју је полако али сигурно подгризао трсли уженац и из његових груди ломио се уздисај за уздисајем... — Јављајући сину Ивану у Америку несрећу, говорио му је у писму: „Мене нестаје, синко, жива. Нигда нисам, синко, на то ни мислио, да се може, диго, вако полако умират с лозом. Досад нисам ни знао, шта је лоза док сам брао с ње плод, ну сад знам, диго, да је више лоза него људски живот... На нашој изоли[1] живот је врло тужан, синко мој. Све плаче и плаче и плаче... Упри ти тамо штогод, диго, у златним рудницима, натрпај џепове златом и пустом паретином и дођи здрав и жив натраг, да затечеш мене и мòмӯ живе. Ти си нам сва нада и уфање, диго. — — Твој мили цвитић Минка држи се тако, тако, блида је и вене, биће за тобом. Ну, синко мој, ти не вени за њом. Боље је да она вене за тобом него ти за њом. Ако те, диго, надари срића, па упознаш тамо што богате женске, знаћеш, шта ћеш чинит, с овом овди ниси још винчан, диго... Поздравјамо те мило и драго, ја и мома, јединче мој, мили мој. Желимо ти да натрпаш џепове златом и паретином тако, да их једва довучеш до наше изоле. Што више, то липше!

Твој тугујући Цако."

Шијор Марко запечати писмо, кане једну сузу на њ и стане неко вријеме размишљавати, би ли платио поштарину или пустио да му син у Америци поштарину плати, ну на крају домисли се, да ни он ни син поштарину не плате, него нека „мòмā" од својих приштеђених грошића сакривених дубоко у шкрињи под робом приушти листовну биљегу, што је „мòмā" без крзмања своме сину приуштила.

VIII

Иза мјесец дана одговорио је син и оцу и мајци:

„Драги цако и мила мòмā! Ја радим с нашима у златним рудницима и зарађујем добро и све слажем грошић на грошић и завезујем у мараму, а мараму носим око паса. Драги цако!

[1] Острво.

О, што је овди веле злата! О, да ти могу с њиме натрпат свецепине твојих свијух капута и чакшира, ма да си јак, цако, неби мого̂ одвућ; све би винограде мого с њима позлатит... Драги цако, заболило ме је јако, кад сам чуо, да су нам пропали виногради. Кад сам се споменуо, како сам у њима зоба грожђе и гута смокве — заплако̂ сам од мила... — Чим се ја нагумам паретина, ето мене кући натраг на нашу изолу!... (Оно гледе Минке не говори ми више јер смртно гришиш, диго, под старе дане)."

Истога дана примила је и Минка лист од Ивана. Дјевојка је прочитала лист привила га на усне, а онда ставила у недра, а да га изнова чита. И то све више пута опетоваше до вечера, све док га није знала на изуст. Иван јој је писао: да штогод он радио, штогод мислио, да све ради и мисли за њу. Он се чуди, да ју је могао оставити, ну и оставио ју је само због ње саме, а да се може што срећнији повратити. „Најдуље за пет година ми смо своји, у цркви пред олтаром и у кући нашој на изоли", гласило је у писму. „Пет година!" ускликнула је Минка у својој души, сва усхићена од среће. „Ма било и петнајст и тридесет и сто година, само кад ћемо бит своји!" Недужна дјевојка није имала осјећаја за вријеме, она је имала само осјећај за сузу, срећу и усуд... А у истину, текло је вријеме на острву посве друкче него у осталом свијету... Уза силни шум мора и измјењивања свјетла и боја чинило се, да ту вријеме и не постоји, него сав живот и људи иду бескрајним простором са вјечним током мора и неба... Стога дани, мјесеци и године нису ништа значили на острву... Ту се вријеме тек памтило по катастрофама и усуду.

IX

Радничка група, с којом је Иван кренуо у Калифорнију, састојала се највише од младих, снажних, прегаоних острвљана. Сви су они имали пред очима циљ, „нагумат се паретине и повратит се на родну изолу, да се покопавши ваљано кућу, одаду попут својих пређа мору и винограду". Стога млади људи нису штедили снаге и живота, радили и дан и ноћ, и свецем и петком а одпочивали тек кад је била прека потреба. И од зараде нису много харчили, нису пушили ни пили, ни „познавали" женске, него све збијали долар на долар. Љубав за своје и за родно острво била им је нада све, а уз то прирођена шкртост, било

живота... Вјечна очајна борба с морем учинила их је шкртим... Колико ли је њихових пређа платило за рибу или за „кус" морског пута животом, колико ли их је постало плијен морских немани... Њихов је живот био тврда, шкрта борба и „кад је борба" — било је несвјесно у њиховој крви и души, — „нек се види тко ће побједити". Тврдо, стиснутих пјести и шкрипући зубима одлуче млади људи, да се неће лакоповратит на изолу, док их терет долара, кô вјетар пуну једрењачу натраг не понесе... Тих је мисли био и Иван. Оно, често би га зазебло и срце би му се стисло кад би помислио на Минку, ну мисао, да ће им послије обојма бити боље и љепше, да ће је он обући у „свилу и кадифу", потиснула би млади љубавни осјећај. Уза то, био је осјећај за пустоловинама, доживљајима и стицањем у Ивану једнако јак ако не јачи од осјећаја љубави. Нехоте, по узору својих пређа, потискивао је он жену у позађе... — А вријеме је текло брзо, да га млади љиди нису ни осјећали; дани прогонили су дане, а мјесеци мјесеце, као што валови прогоне валове по усталасалом, ускувалом, гривастом мору... Година јуришала је на годину као бура на југовину отимљући и прождирући живот и стварајући из живота прошлост и будућност... Све, све, све је било као једна преголема велебна форма, којом је харала нека невидљива грозна и сверазорна рука... Све се гибало у ритму великог мистичког рада, који рађа бол, а тај је бол допирао у људске душе и срца...

X

И опет за неколико година препородише се виногради, и опет зазвони по њима „грозним" у руду јесен танкогрла дјевојачка пјесма:

„Да није љубави, не би свита било,
Ни тебе ни мене, моја била вило!

Једног јесењег дана звонила је та пјесма на прекиде цио божји дан из винограда шијора Пере Златанића. Виноград је сав кипио у сунцу преоптерећен обиљем плода. А кад би замрла јека за гору:

„Да није љубави, не би свита било,
Ни тебе ни мене, моја била вило,

просуло би исто танко грло дјевојачко другу дирљиву пјесму.

„О, кад ћеш ми доћи са далеког мора,
Ја те чекам тужна подно наших гора."

Глас је титрао, јецао и замирао сунчаним простором пун љубави, сузе, чежње и неисказане љепоте... У њему се крила радост, нада и судба... У њему је било рудог винограда, сунца и вјечности... Дјевојка је пјевала да испјева душу и своје младеначке њедрале груди... Да цио живот испјева, све што је око ње: виноград, горе, море, етерне даљине и васељену... Многи острвљанин, пролазећи обалом, застао би нагло подно винограда да ослушкује, и пијући дуго и страсно глас у се, премро би од слатког срха и запутио се даље да опет изнова стане и ослушкује:

„О, кад ћеш ми доћи са далеког мора,
Ја те чекам тужна подно наших гора".

Онда би онај, који ослушкиваше, упитао сукобјелога острвљана, што то пјева и чуо би одговор:

— Минка Златанић пјева...

— Чудо божје, нико је досад није чуо да пјева?!

— Данас долази пароброд из туђега мора...

Небо је било танано, бијело-модро; из његовог неизмјерја осипало се мехко свјетло и оштри строги жар... силни траци цурили су низ литице, косе, и у виноградима низ смокве, бајаме, праскве; преплитали лозе бљескутавом мрежом и кроз лозно лишће били прозирно смарагдом и рубином... Дрвеће је трептјело у уздуху ћутећи сласт зрака и топлине, море је дисало слободно, распојасало, слано и далеко подижући прпошне валове маистрала и слатку, шуштаву пјену... Сва је пучина, заодјета гордим сјајем, гибала се округло у прекрасним линијама и трептјела густим иглама кипућег сребра... Даљина је била чиста, умивена, етерна а њезин маистрал заплављао је на све стране умивајући благо, сањарски лице, очи и чело... Острво побожног пука рибара и виноградара лежало је усред мора јасно исказујући своје облике дану... Све се на острву видило у јасним формама: борови, јеле, пећине, разори округлих брежуљастих винограда и суре, огромне стијене чаробне шпиље... И што је више зријао дан, све слађе и страсније било је срце и око; велики велебни видик, који дочараваше болно дирљиво причињање, као да се на њему сунча вјечност... Све више, дубље и понорније трзајући се у екстази, дизала се душа у свемирско неизмјерје... Небо, море и острво, провејано и проћарлијано маистралом, почиваху благо на божјој руци... Васиона циктаја, радости, рајевине, васиона стварања, опојног срха у болном, звучном страсном зами-

рању, нудила се устима на цјелов .. Све је било музика, сила, опој, страст и крв...

Наједном, сред благог шумљења маистрала и струјања и црвеног цурења сунчаних зрака са небеске кружине, разодкрила је стидно танка модра даљина своја њедра и показала један пароброд, завјешен огромном завесом дима, што је лепршајући лизао небеса... Пароброд се доимао из даљине, необично дирљиво и потресно као да обећава састанак с бићима најблаженијих васионских острва... као да обећава долазак бића, која ће препородити читаво острво и учинити га једнако срећним и блаженим...

Кад је Минка угледала пароброд на модром рубу морске и небеске даљине, претргао јој је нагло један крик из дубине срца пјесму, и како је држала грозд у руци полетјела је низ виноград према луци просувши с главе мараму и густи тамни сноп косе низ витке плећи...

Родитељи њезини, који су стајали погнути око лоза берући грожђе, погледаше за њом у страху.

Иван је долазио!...

Кад је пароброд пристао у луку, која је била поплављена острвљанима и кад се је Иван извио изнад другова необично лијеп, витак, гарав са наступом једне красне звијери, на којој у један мах све мишичје показује и љепоту и снагу и живу гибивост, узлетила је она на лађу — прешавши силом љубави све предсуде — пала му на прси и зајецала кратким испрекиданим јецајем, који јој је дерао пуне груди...

Пристаништем орио се крик острва, руке домахиваху једна другој, острвљани падаху један другоме у загрљај; лица и очи изражаваху усхит и срећу, а море је шумило шумом побједе и ускрснућа...

Као пијана од среће, тетурајући кренула је Минка о руци Ивановој према дому...

XI

Чим се Иван повратио из Америке морао је на ставињу. Млади човек чврсто је био одлучио, ако сретно прође ставињу, да умах поведе своју вјереницу пред олтар. Боравећи с њоме по цијеле дане и вечери на обали и ћутећи њезину топлу пунокрвну присутност, младић је горио од пожуде, да своје миље, своју срећу, своје све, привије на прси и замре с њоме у једном јединном цјелову. Сање, обећавање и драж брачног живота из дје-

војачких руку опајаху га до лудила... Коликрат у вече, док би се читаво врвеће звјездано небо прелијевало у море и затреперило чаробно у мору звјездама мора, или док би пун мјесец палио гору и море а он с Минком боравио под мирисавим бором, у мраку сјене борове, коликрат тргла би се његова рука и прса у вал, да ју сву овије и упије у се и прими од ње божански дар њезиног дјевојачког цвијета, ну строга ћудоредност и неповриједиви обичаји праотаца нису му прије олтара ни помислити на то дали...

Стога, кад је Иван сретно прошао ставњу, поћутио је, као да је ослободио прси од притиска адријанског мора као и од једнаке тежине обичаја праотаца. Без цигле одвлаке, нареди млади човјек да црква навјести његово вјенчање са Минком.

Кућа његових родитеља као и Минкина кућа стадоше се спремати за сватове...

Минка је цвала као мирта...

Прије дана вјенчања, тијајући сав у предосјећају блаженства, науми Иван, да у својој срећи, и свога оца учини најсрећнијим човјеком овога свијета. Наиме: — чим се је Иван повратио из Америке још истог дана, то јест уру послије доласка младићева, чим су се отац и син нашли у кући сами, замолио је отац сина:

— Синко драги, липи младићу мој, што си нарасто и ојачо, диго, кō један борић; деде, диго, покажи што си донио из Америке; изброј, диго!

Ивана, који је навикао био слободно у Америци живјети, препуштајући сваку ствар своме часу, повриједи ова очева необуздана похлепност.

— Има, цако, времена; једва сам ти пет минута у кући, диго.

Отац се лецне и погледа великим очима:

— Диго, ниси више онај, што си био.

Син одврати кратко:

— Моребит.

Од тога часа заоштрило се нехоте нешто измеђ оца и сина... Син је с дана у дан проматрао оца, како гине, како га нестаје од пусте неизвјесности и жеље, да дозна што се све крије у његовим џеповима. И син се често у некој демонској злорадости наслађивао мукама свог несрећног, шкртог оца. Стари је толи трпио да се је по ноћи попут лупежа шуљао на прстима око избе, у којој је Иван спавао, да се како довуче до његових џепова и изброји паре... ну није му успјело, јер би га Иван увијек том пригодом

својим кашљуцањем смео и потјерао. — У очи вјенчања, наслаже Иван сву зараду, коју је донио из Америке и коју бјеше промјенио у злато на стол у својој изби, и онда оде по оца и доведе га за руку к столу.

Шијор Марко трпио је на погријешци срца, те сви јачи дојмови дјеловаху на њ врло погибељно, а најпогибељније, ако би угледао новац. Стога се он никад није усудио поћи на банку или на пошту, гдје се је често изненада пружала пригода угледати овећу хрпу новца... А најпогибељније дјеловало је злато на старчеве очи... Звек и сјај злата узбудио би га тако да би му понестало даха. На жалост све ово бјеше Иван сметнуо с ума! — Дакле, кад се је стари вођен о синовљевој руци приближио столу и кад га је бљесак злата ударио у очи, он задршће, проблиједи, затетура и крикне: „Зрака!“ Син помисли, то је крик весеља и порадује се силно у души. На то старац пропента: „Колико је?“ „Биће на једно двадесет хиљада круна“, одговори син скоро посве равнодушно. С тим рјечима осјети шијор Марко, како га нешто тупо и тешко погоди у срце, хтједе да порикне, ну дах га издаде,.. Иван осјети на рукама ужасну тежину оца и погледа му у лице. Лице старчево трзало се у ужасном блиједилу и у очима му гаснуо сјај... Старац је био погођен од капи...

И умјеште сватова, давало се прексутрадан подушје у кући покојног Марка Рашковића.

О жалости, која је снашла осим Иванове и кућу дјевојчину и читаво острво, сувишно и тешко је говорити без суза...

Дуго и дуго и дуго иза његове смрти причало је острво на мору или у винограду о честитости, радиности и беспримјерној штедљивости諸 честитога Марка Рашковића.

Што више и они, који су га псовали за живота, хвалили су га послије у гробу.

По очевој смрти одгоди Иван вјенчање за годину дана. —

Минка сложи своју вјенчану оправу сузама наквашену у скрињу.

Кад је прошла година дана острву, година бура, југовине, манстрала, рибарског мрака и винограда, походили су младенци прије вјенчања у свечаном руху покојников гроб, накитили га цвијећем и повратили се загрљени мајци Ивановој, да их благослови... У старице биле су пуне очи суза. . Она је уздахнула дубоко и тужно, уздахом, као да га је годину дана у души суздржавала, ломне руке подигла је у вис да их пуне благослова

спусти на главе вјереника, ну кад су њезине руке дотакле њихове главе и она прошаптала: „Бог вам дао срећу“, срушила се је мртва на крило сина. Старица је већ давно и давно венула. Смрт мужа била је унутарње и њезина смрт и она је само неизмјерном снагом воље живјела за дјецу, ну у овај час, кад је требала да само још неколико часака издржи, издала ју је задња мрва снаге и испустила је душу...

Иванову душу овије жалост и љути горки цвијел — све што му је још преостало на животу и острву, била је Минка.

С горком непреболном жалошћу сложила је Минка своју другу вјенчану оправу у шкрињу...

По острву стао се просипати тајанствен шапат да није „суђено“ да се Иван и Минка узму... Острвљанима се чинило, да и виногради и море у тугаљивом сутону шуме: да није „суђено“ да се Иван и Минка узму...

И острвљани не преварише се у свом тамном наговјештању. Пō године иза смрти Ианове матере прогутало је једне ноћи по „невери“ море Минкиног оца и његову читаву рибарску дружину, кад су се враћали од острва побожних виноградара према родном острву...

И као по закону неког несхватљивог грозног усуда, као на заклети глас љубави и смрти, одазвала се је — мјесац дана иза његове смрти — Минкина мајка леденом гласу свога мужа и пошла у хладни гроб...

Читаво острво завије се у копрену језе и страха пред Провиди и Природом. Све многобројнији поход бјеше у цркву, све чешће ходочашће свецима и светицама околних острва усред адријанског мора и сабласно лутање од крижа до крижа и покајни ударци шака у прси.

— Сачувај нас, вјечни Боже, од непогоде! — водио стари брадати рибар са рибарима буре, мора и година у лицу.

— Сачувај, сачувај! — вапио очајно збор, бичеван Богом, судбом и животом.

— Од загонетка, отајства и саблазни!

— Сачувај, сачувај! — грмјело очајно понад мора.

— Што глођу срце и душу и памет!

— Сачувај, сачувај, сачувај! — све тупљи очај парао тужном збору срце... А море је свеједнако пјевало своју прастару широкогрлу пјесму, која се је дизала изнад људских удеса и времена...

XII

Као под невидиви отајствени ударац сагне Иван покорнички главу и препусти се својој судби и мору. Лутао је као капетан брода, од брода до брода, од мора до мора, од једног краја свијета до другог. Своје Минке нигда не заборави. „И догодило се што му драго, иступила пред нас ма која невидива сила мора или неба, ми морамо на крају бит своји шиј нову свадбену оправу!“ — поручиваше јој са далеког мора.

Минки није нико остао на острву жив осим једне старе тетке, код које је она боравила и шила своје свадбене оправе... Неколико година, с дана у дан измјењивала је писма с Иваном, и то је било једино, што ју је држало на животу, нада у ускрснуће.. Са Ивановим писмима долазио је на њезину душу маистрал из етерних даљина и она се је болно с трпељивим повелим уснама смјешила маистралу неба и мора шијући своје нове свадбене оправе... Ну наједном, као да је за њу вријеме зауставило дах — изостадоше писма Иванова. Чекала је, чекала ронећи сузе, ну писма не стигоше. Заман је ишла на пошту и поште свију острва и запиткивала капетане, што би стизали у све луке, не могаше ништа сазнати о Ивану. Несрећна дјевојка ипак не изгуби вјере. Протече десет година, она је вјеровала и чекала га. Протече двадесет година, она је вјеровала и чекала га. Кад га ни за двадесет година није ишчекала, стала је облачити своје некад за вјенчање сашивене оправе и лутат поред мора од луке до луке, заклињући море, да га врати... Ну прошло је и тридесет година, а море није враћало Ивана.

Минка бјеше посве повенула и постарјела, ну у својим вјенчаним оправама ишчекујући Ивана, по свим лукама, ћутила се млада као некоћ код вјерења... Њезина вјера, да ће се драги повратити, била је бесмртна, а чежња за њим умирање...

И једно поноћи, кад је читаво острво спавало дубоким слатким сном недужног дјетета, стојала је бједна жена на обали родног острва заклињући узнијелим рукама небо и море, да врате Ивана.

Небо, парано бљесцима огњених змија, ваљало је црне валове облакова, а море валове слане ускуване воде. Цио простор био је испуњен огромним ћувидним хлаповима лепршаве жестоке буре, мрака и скушљаних, смршених валова неба и мора. Горки цвијел и јадиковке помораца извијале су сирене у луци из својих танких грла... а Минка је свеудиљ молила и заклињала

црни хаос ноћи... све док јој од једног нанаданог призора не запе дах и душа... Усред буре и мрака и ускипјелих валова, угледала је она наједноћ, како се на видику часовитог муњиног бљеска указа једна лађа, која је силним махом пловила према луци. Лађа је била огромна, тамна и стрма са великим простором на крову, са крмилом и димњацима чудних невиђених облика те ничим није подсјећала на лађе нашега мора. Минка је дрхтала и замирала. На другом бљеску муње, који је као пламеним мачем у један хип пресјекао сав тамни бјеснећи хаос, угледала је на капетанском мосту Ивана... иначе је кров био посве пуст и празан. Био је исти као некоћ пред тридесет година, тек лице му је било необично блиједо и измучено, а у очима му је горјела неисказана бол... Све већим махом јурила је нечувена лађа према луци, као да је не носи пара и море, него бол и печал тамног капетана... Море је роптило отимљући се на обалу силним фијукавим ударцима буре, бура је јаукала, цвиљела и све бриђе и круће кротила море парајући му утробу бјесом својих ноката... Читава слика ноћи давала је и мисао стравичног, мистичног објављења, кад се, прелазећи границу осећања, живи састају са мртвима. На трећем бљеску муње, кад је читаво свирепо вијоглаво море затреперило у житкој ватри, пристала је чудна лађа у луку и пламене очи капетана, у којима је горјела бездана бол, сусретоше се очима жене, у којима је горјела љубав и чежња за њим од постанка њезина. Минка поћути, како јој срце престаје да куца и крв у жилама се стињава; још један трен и срушиће се мртва, но у то прискаче он к њој са лађе, узимље је на своје јаке руке и носи је на лађу, да је растави од острва, људи и удеса и далеко, далеко понесе у бескрај бола и љубави...

Све љуће и очајније цвиљело је море у бури, све круће немиљеније постајаху панџе буре по мору и острву...

Сутрадан нађоше острвљани Минку на обали мртву...

Јосип Косор.

КРОЗ ЖИВОТ

(Приповетка из савременог живота)

— НАСТАВАК —

V

„Неси, бреже, чудо ти за око, не дижеш се до неба високо“, — вреди за један као и за све висове краја, о коме је песник певао. То су они умилни брешчићи, што се у благим нагибима спуштају ка Дунаву и чије су падине засађене и опет виновом лозом, као што је то и пређе, још од давних давнина. било. Н-ски грађани виде те висове зими снегом покривене из својих кућа и својих улица, и када им се погледи зауставе на њима, осећају неке чежњу, чини им се као да их брегови к себи зову, и они им одговарају: „Почекајте, још није време“. А кад се снегови отопе и укаже на њима оголело дрвеће, које ће се тек окитити шареним цветовима и пробити зеленилом, тада јаче закуцају срца у веселе омладине, и она прва трком трчи преко Дунава, да онде нађе прву висибабу, још снежни цвет, последњи поздрав зими, и први кукурек, већ зелени цвет, први поздрав пролећу. А кад се мален шипарац одвојио мало од весела друштва и усамљен нађе први ђурђиц, његов га мирис надахне неким чуством, које се тек нејасно почиње будити у њему. Он осећа неку досад незнану тугу, прву, а да не зна зашто, и његова дечачка суровост уступа пред нежним чуствима. Он би тај ђурђиц тако радо спустио некоме на колена, пао пред њиме, и на вечну се службу заклео. Али га граја раскалашних другара трза из тога сна, а он, као да је на најсрамнијем делу ухваћен, ушепртљи пред њима, па не зна како да им приступи. Мали пак психолози одмах прозиру ситуацију, ваљада већ зато, што се сваки сећа свога рођеног, затајаног, искуства, али ипак зато бе-

милосрђа вичу у глас: „Стевица је заљубљен, Стевица је заљубљен!“

А када се гора одене у зелен, и лето почиње давати што је пролеће обећало, онда се ти мали посетиоци разиђу на разне стране; нема их више у оним великим веселим гомилама, једва се овде-онде по који пар угледа. Али сада оживе оне мале кућице по виноградима: отварају се врата, која месецима нису никога пропуштала, и кроз прозоре, за толико заптивене, сунце се опет краде у собе, осветљава онај половни намештај, „који је за виноград још доста добар“, задржава се на стенама, игра својим зрацима по њима и радознало тражи, да ли су још ту зецови и остале животиње шумске, што сахрањују ловца, и Ева, како, наговорена од змије, пружа Адаму јабуку. Ту су, још су ту те слике, ено их домаћица сад баш опајала, па изишла на терасу и уморна од спремања, бацила се на плетену столицу, а поглед јој се отео тамо према вароши. И она не би била права н-ска домаћица, кад јој прва помисао не би била: „Баш сам радознала, ко ће нам први доћи!“

У једном винограду, у сеници недалеко од уласка, седела је Милица с књигом у руци. Спустила је књигу и зауставила се на једној мисли својој: „Заиста ми жене ништа друго и не радимо, но чекамо, и цео нам век у томе чекању пролази. Доћи ће, доћи ће... Ћути, срце, не стрепи, кад си толико чекало, стрпи се још мало... Којој је пролетњи мраз ударио на цветиће њезиних нада, с поузданошћу још ишчекује лето; а којој је и летњи град побио, што је изгледала, још брижљиво прибира јадне остатке и нада се, да ће их бар благо јесење сунце загрејати и до плода довести И ја сад осећам, да сам жена. И ја чекам... Али шта чекам ја? Зар моји пути нису одређени? Ах, неодређенији су него ичији (и код тих мисли јој се појавише боре на челу), друге имају један пут, знају шта хоће и шта чекају, а ја не знам шта хоћу, не знам, шта хоћу...“

Милица је почела себе посматрати, али није имала смелост да призна, да хоће оно што досад није хтела, на што је досад тако мало помишљала, о чему је мислила, да треба оставити будућности, па шта она са собом донесе. Али није могла, а да не опази да сада ни о чем другом готово и не мисли до на оно, о чему готово никада није хтела да мисли, као да хоће да на-

кнади, што је у томе досад пропустила. И све слике с тим у вези, било из круга њезиних ближих и даљих познаника, било из причања и лектире, оживеше сада у њој, јавише се у новој светлости, и она увиде, да их досада није ни познавала.

Пред сеницом је застао један човек. Милица се трже. Учини јој се као да је гласно говорила, и да је овај човек чуо све речи њезине. Упола се дигла са столице и није знала да ли да устане или да седне.

„Опростите...“ човек јој приђе.

Обичан поздрав. Честитка.

То је био адвокат Петровић.

Петровић је био опрезан човек. Умео је не само да готово увек своју присебност одржи, но да је и на друге пренесе. И Милица се, више у себи, насмеја, што се тако без разлога уплашила.

„Па како је било на испиту, госпођице докторе?“ — запита Петровић.

„Као на испиту, свакојако.“

„Али једногласна одлика сведочи...“

„Не сведочи ништа, јер је нисам добила.“

„Али наше новине, толики људи...“

„Говоре, како би може бити волели да је било, а како није било.“

„Па како је било, дакле? Сматрам, да питање није индискретно од човека, који је прошао кроз сличне школе и кроз сличан ред формалности и случајности, што их наше школе са својим уређењем доносе.“

„Рђаво није било. Рећи ћу вам све, па ма вам се чинило и да хоћу да говорим себи у прилог, јер нећу опет из неке конвенцијалне скромности да лажем. Прешла сам све, што ми је речено да треба прећи, и онако како сам мислила да треба прећи. Али наши су професори, чини ми се, још увек и сувише галантни према женскињу...“

„То вам сасвим верујем, па ма и не било галантно од мене“

„Кажем вам, да је то и моје искуство. Али што је још горе, и ако многи истичу, како су из уверења за нашу еманципацију, ипак показују тако мало вере према нама.“

„Томе их је опет научило њихово искуство“, упашће Петровић опет у реч, али се одмах и покаја због те заједљиве примедбе. И у исти мах осети, први пут у животу, како је не-

умесна, па чак и одвратна та тежња за доскакањем, за силном духовитошћу, које тако карактерише разговоре нашега друштва, тим уједно и његову површност.

„Свакако“, додаде Милица мало збуњено. „Али сада долази мој случај. Ја сам заиста мислила, да је тај испит нешто необично. Да се ту питања нарочито траже и састављају. И кад ми је професор поставио питања обична, сасвим обична, онаква иста готово, каква сам и на гимназијским испитима добивала, ја сам се збунила. Мислила сам да се иза тих питања нешто друго крије, а не оно што се њима тражило. И једва сам се, с помоћу професоровом, извукла из забуне. После тога је ишло заиста све доста глатко, — али кад се кола поломе, путова доста.“

„Но, кола се нису поломила, она су здрава и читава доведена до циља, до једнога циља. Али шта сад мислите?“

„Шта сад мислим с „таљигама живота“? Хоћете ли, да вам искрено одговорим и на то питање, сасвим искрено?“

„Волео бих, свакако...“

„Не знам!“

„Не знате?“

„Не знам. Да сте ме то запитали пре испита или и одмах после испита, ја мислим, да бих вам с поузданошћу одговорила. Тада ми је било све одређено, све јасно. Ишла сам утрвеним стазама, које су ми други обележили. Никада нисам ни помишљала, да би могло што друго бити. Увек сам имала нешто пред собом, и то ми није никада дало, да погледам мало у себе. Увек су ми, увек, све мисли, сва чуства, све тежње моје биле управљене ван мене. Сад кад сам постала, што ми је било одређено, што су ми други поставили, и сад, кад сви, као што видим, мисле да су тек пути мога живота отворени, — ја не видим никаква пута пред собом. Стога и морам пре свега поћи од себе, накнадити што сам досад пропустила. Морам научити посматрати себе, пре но што се решим, шта ћу и куда ћу. Ето, то је резултат мога испита после испита.“

Давид је био изненађен. Учини му се, као да никада још није видео девојке, која би говорила тако природно и тако отворено. „Госпођице“, заусти он у намери, да јој начини комплименат, али се за времена сети, да би то била већ друга неумешност. То би било тако обично, и опет тако из њихова друштва, према овој тако необичној и тако новој појави. Да би се

извукао из моментане неприлике, извади сат и погледа у њ, али да га је ко запитао, колико је сати не би му могао одговорити. „Време је, да се јавим већ и домаћици, а биће прилике и да продужимо наше разговоре“.

Она се диже с њим заједно. И она је осетила неку угодност: угодност, коју имамо увек, када нас неко изазове да кажемо оно што нам је на срцу.

VI

Од тога су се доба Милица и Давид често састајали у тој сеници. Нису то били уречени састанци. Милица је и пре тога свако после подне проводила с књигом у сеници, а Давид је опет хтео, не хтео, морао проћи поред ње, кад год би долазио у походе своме пријатељу.

Али Давид је долазио чешће, но што би то може бити иначе чинио. Њему се допала Милица. Спочетка је мислио, да је то само „један проблем“, који вреди испитати (он крај свега свог искуства није знао, да љубав обично тиме почиње, или може бити није знао онда, када се то њега тицало), и још му никако није ни падало на ум, да би се ради Милице могао одрећи свога даво утврђенога плана: да се само богато ожени.

И нико, ко га је год видео, како је често у друштву с Милицом, није помишљао да он има ту озбиљне намере. Давид је Петровић био један од оних характера, у којима се људи обично не варају. Као што је код њега између научника и „адвокатске дужности“, као што се он изражавао, „адвокатска дужност“ односила победу, као што је између политичара и „адвокатске дужности“ опет „адвокатска дужност“ односила победу тако је адвокатска дужност носила победу већином и у другим, много мањим, сукобима. Главна се црта његова характера тако очито показивала, он је био ту толико доследан, да је људи, који су с њим у додир долазили, нису могли не упознати. А људе, при посматрању човека уопште, т. ј. када нису у неком одређеном односу с њиме као да их у првом реду интересује да сазнаду, да ли је себичан или није, затим пак, да ли је храбар и да ли уме да да отпора, и може бити тек напослетку, какво му је знање и умење. И између свих црта на људима људи себичњаштво најмање воле, — а то опет из опште људске себезналости. Околина је, дакле, тумачила тај однос као и он сам, да га интересује интелигентна, учена девојка, али да на лепак, који није д о б р о намазан, неће нaћи.

Али дани су пролазили и Давид никако да реши једном тај свој „проблем“. И онај Давид, који је свој дух толико дисциплиновао, да готово никако у канцеларији, у суду није мислио на друге ствари но на своје послове, докле их год не би довршио, мислио је сада о врло различитим питањима, и нису га толико баш ни та сама питања интересовала, колико — како Милица мисли о њима. И увек је имао у приправности шта ће је запитати и шта ће јој рећи, кад се с њоме састане, али је, као што то обично бива, врло малени део од тога долазио на ред, и стварни су се разговори увек веома разликовали од замишљених.

Једно је пак питање избегавао или остављао случајности, оно што га је највише занимало. И као кад какав сиромашак дође ком богаташу с молбом, па говори непрестано о другим стварима, и када разговор већ сасвим запне, онда он, не знајући већ шта да каже, сав збуњен, на најнеспретнији начин износи што га је довело, а пре је у мислима све тако лепо срочио био, — тако је и Давид једнога вечера после дуге почивке, тражећи речи да о томе почне, запитао је одједном — о искуствима њезинога студентског живота.

„Каква искуства мислите то?“ — запита га Милица не сећајући се, куд циља.

„Па искуства мислим, што сте их имали у друштву, са својим друговима и с мушкињем у опште“, — рече Давид бојажљиво и збуњено.

„Врло сам мало залазила у друштва, готово никако. На забави нисам била ни једној. Ни с колегама нисам много долазила у додир; с другим мушкињем није ни било прилике“.

„Кад смо већ при томе“, рећи ће Давид охрабрен Миличином простодушношћу, „допустите једно питање, али ако вам се учини неумесно, немојте ни одговарати на њ, прећи ћемо на друго што. Зар вам срце није никада јаче закуцало?“

„Из љубави мислите? Ту вам мирне душе могу рећи — никада!“

Давид скочи са столице. „Та је ли то могућно?“ И он се одједном заборави. „Тако лепа, тако млада, тако умна девојка, да проведе четири године у великој вароши, и да за све те четири године... Не, не, госпођице, ви сте морали имати обожавалаца, а љубав се ретко кад да скрити и савладати, како да од

толиких обожавалаца никад ниједном не пође за руком... Или сте ви може бити стављали захтеве?..."

„Верујем, да сам имала, као што велите, обожавалаца. То није било ваљада само моја сујета, кад ми се неколико пута учинило, да овом или оном нисам равнодушна. Па и другарице су ми понешто наговешавале. Али ја сам била студенат, имала сам свој циљ пред очима и за све сам остало држала да има времена. Ја сам, дакле, избегавала прилике и тиме сам, мислим, спасавала и друге и себе, и тако нисам никако долазила ни то тога да стављам какве захтеве".

„Чудновато, чудновато заиста. А како сте познавали, да вас неко... да сте... да вам је неко наклоњен?"

„То је, чини ми се, лако познати", одговори Милица смешећи се, „тим пре, што ту нисмо упућене само на своје искуство. Колико смо пута то већ чули и видели, око себе, у позоришту, колико нам се причало, колико се читало о томе! А то се нарочито лако види на младим људима, с којима сам ја долазила у додир. Познаје се често непосредно. И ви ме сад изазивате, да се сећам и појединих знакова, који су без сумње и вама врло добро познати. Код свих се не показује на исти начин. Познаје се обично по збуњености, по неспретности, с којом вам прилазе, и то баш они, који би хтели да су нарочито природни. И то је управо баш зато. Код неких се познаје по ћутању, не умеју да нађу речи, а силом би хтели да вам нешто кажу. Неки су опет говорљиви и живи до крајности, и ако то нису иначе, или бар не у великој мери. Али сви траже да вам учине услуге, обраћају вам пажњу на ову или на ону књигу, говоре вам, како она има нарочите важности баш за вас, препоручују вам своје омиљене писце, ако ви што споменете, то они случајно баш имају и сутра ће вам донети, хтели би силом да вам што поклоне, насртљиво би да вам помогну у семинарском раду, при изради дисертације и т. д. и т. д. И ако хоћете баш да имам искуства, ето, то вам је моје искуство".

„Да, али само с једне стране, а мене баш интересује друга. Зар све то да остане без икакве реакције?"

„Рекла сам вам већ један разлог. Избегавала сам прилике за састанке, на часове сам последња долазила, прва одлазила, у библиотеци се нисам без потребе задржавала. Онда ми је и мати умрла. Црнину сам носила две године. Мислим да ме је и она одбранила и сачувала".

„То је све лепо и красно и сасвим могуће по вашем тумачењу, али и сасвим одваја од мога досадашњег искуства. Ја сам на пример већ у нижим разредима гимназије био заљубљен, и то врло озбиљно заљубљен, знам то и за многе моје другове, а и пре тога сам, сећам се врло добро, делио другарице и познанице на оне, које су ми миле, и на оне, које ми то нису биле. И за своје другарице знам да су се исто тако заљубљивале, сећам се и наших тајних састанака. И зар ви да ни из детињства немате таких успомена?“

„Имам их, дабогме, као што их и сви имамо. Сећам се и ја овог или оног малог рођака, овога или оног младог познаника, с којим сам се радо играла, с којим ми је тешко било растати се, и на кога сам ако хоћете, баш и с чежњом чешће помишљала. И кад сам одрасла, нису ми били сви људи једнаки. Али се нисам никада ниједном човеку осећала привучена, на једноме се нису никада заустављале све мисли и сва чувства моја. Ја сам у томе била и сувише кћи своје матере“.

„Кћи своје матере?“

„Наша ми је мати, а тако исто и тетка, увек говорила да су у нашој породици све жене само своје мужеве волеле, и да се чак као удовице нису никад преудавале. Као девојка заљубљивала се свака само у једнога — у свога будућег мужа. Да ли је баш све тако било, не знам, нећу ни да испитујем, да ли је баш увек долазила прво љубав, па онда муж, или и обратно, али то су традиције наше породице, и оне су и на мене имале јак утицај. Ја сам мислила, не, уверена била, да се и ја могу заљубити само у једнога, у свога будућег мужа, — а пошто је до удаје било далеко, било је и до заљубљивања. Оне, који су ми били мили, сматрала сам само као своје пријатеље, али сам се и пријатељства бојала, и нисам дала никада да иде далеко. Све се моје пријатељство сводило на неколико случајних састанака и на промени неколико лепих речи. У преписци нисам била још никада ни с једним. Ја ово не сматрам за врлину. Може бити да би боље било, да сам могла одржавати с друговима сталне пријатељске односе. Али је пријатељство између човека и жене тако ретка ствар, — то сам имала прилике да посматрам и на својим другарицама. Из великога се пријатељства увек нешто друго излегло. А и преписка се јављала само онде где је љубав, и трајала толико колико и љубав“.

„А јесте ли још и сад дете своје матере?

„Сад... Ви сте може бити већ приметили моју сумњу, која се још пре неколико месеца зацело не би појавила. Али ви знате и да сам се ја после испита почела од много чега ослобођавати и о многом чему друкчије мислити. Ви знате, да сам одлучила поћи путом, на коме ћу саму себе наћи. Досад сам ишла путовима од себе, сад желим да изиђем на пут који ће ме довести до мене. И у томе свом лутању, јер ја знам и видим да је то још лутање, нисам заборављала, дабогме, ни речи своје матере. И ја још находим да је у њима много, много истине, само што сам сад уверена, да се та истина не да тако проширити и тако уопштити, као што је то моја мати чинила. Ја верујем, да девојка, која уђе у брак са срцем прорешетаним у многим љубавним борбама, може само изузетно бити добра жена. Јер у браку не одлучује само оно што се у браку десило; брак је резултанта читаве прошлости мужевљеве и женине: јављају се и ту „авети", које брак прате, а често и руше. У браку дакле много стоји до тога с каквим се успоменама ушло у брак. И нису може бити много горе оне успомене, што их један развратан младић уноси у брак, од успомена једне девојке, која је летела од забаве до забаве, из наручја у наручје и у мислима се предавала десеторици пре него што се у ствари једноме предала. И с једне и с друге стране настају ту поређења, за чистоту брака врло опасна поређења и може бити да су то опаснија она, где се стварност са замишљањем пореди. И зато, и ако знам, да живот није тако прост, као што се мојој матери чинило, и да у животу могу настати многи сукоби, који се не смеју тако лако осуђивати, као што је то она чинила, ја сам захвална својој матери на њезиним саветима. Они су ми били тако ауторитативно предани, као да су заповест божја, и ја сам уверена да су ме они сачували од многих непотребних потреса и од многих немилих успомена. Али се не чудите, што вам и без искуства овако говорим: живот је као и наука, и као што у науци врло незнатан део можемо сазнати сами, непосредно, тако се и у животу служимо туђим искуством, које нам он тако обилно пружа и из прошлости и у садашњости, — или бар треба да се умемо тим послужити, те да умемо сачувати здраво срце и непомућен ум".

„Сад вас разумем, докторе, и сад ми почиње јасно бивати, што ми се чинило толико чудновато. Али ви не смете заборавити да сте били у ретким, изузетним приликама. Где су данас домови, у којима се чувају домаће традиције, било какве биле. Где је

веза између домаћих тако јака, где је потпун склад између укућана постигнут, где нема готово никаква утицаја споља, који би домаћи ред реметио? Код вас је, као што и сами рекосте, било све унапред одређено, — нико није ни помишљао, да може друкче бити. То вам је заиста и дало ону поузданост, којом сте ишли својим путовима, и сумња се није нигде појављивала. Али сте зато дошли и до схватања, које је, и ако има у себи много горке истине, ипак једнострано, једнострано нарочито за вас, која не живите и нећете живети у простим приликама ваших матера, чији је читав свет био њихов дом. Ви сте своју младост провели у вечитом заклону, у вечитом затишју. И ваш је темпераменат био такав, да сте се ви у том заклону добро осећали. Али има и других прилика и других темперамената. Не може свако живети тим контемплативним животом као ви. Многи траже да се баце у вртлог живота, и многи и многи не тону у њему, но срећно испливају и после мање или више разноликих искустава, сређено и сталожено проводе свој век. Тих примера има доста, као и обратних, да се многи нису могли наћи у животу баш стога, што су у кавезу одрасли, што нису знали ни „на чем жито расте“, и кад им је живот ступио на сусрет са свим својим стварностима, они се или нису могли одупрети многим утицајима, и онда их је бујица животна носила са собом, или су са свим и свачим у сукоб долазили и пропадали не могући се ничему прилагодити. Па и ваше је мишљење о девојачким љубавима сувише строго. Истина, да има девојака, код којих се чини, као да се не заљубљују у личност него у genus, код којих чуство не показује никакве сталности ни прибраности, које воле једнога, док својим телом утиче на њих, док им је дакле само пред очима, а чим им је даље од ока, даље је и од срца, и оне већ сутра-дан лудују за другим, да прекосутра и тога оставе, — али ја не бих безусловно ни њих осудио, то су лако осетљиве, сангвиничне природе, до којих Кант истина ништа не држи, али које могу бити добро упућене ако се за њихово течно, или да тако речем, живино чуство нађе канал, који му неће дати, да се прелива на друге стране. На сваки начин, да такав канал није тако лако наћи ни начинити, за то треба јака рука и добро срце, и многе опаке природе пропадају само с тога, што не находе ниједно или само једно од тога двога. Треба рачунати дакле с природом људском и с нашим друштвеним приликама, треба дакле све разумети, а све разумети је, као што знате...“

„Нема сумње. Али шта смо постигли тим, ако идемо само за тим, да све разумемо да бисмо све оправдали. Ако смо разумели какво зло или какву несрећу, јесмо ли их умањили тим за себе или за оне, којима су се десили? Хоће ли нама или њима бити лакше, ако нађемо разлоге којима би се могли правдати? Ах не, учинићемо може бити само од зла горе, а главно је, мислим, не да зло правдамо, но да и себе и друге од зла сачувамо. А мало је поља, или може бити нема баш ниједнога, на коме се тако многа зла почине, као што је то љубавно. Љубав је тако велика ствар у животу, па ипак се тако олако узима. Погледајте родитеље само, како већ својој маленој деци олако говоре о љубавним стварима, шта више, и силом их увлаче у њих. Колико сам пута, чула, где се отац и мати шале и задиркују своју децу, како су се заљубила, или им говоре, како су томе или оној намењена! Ми се већ зарана навикавамо да љубав сматрамо као шалу, разоноду, забаву. — па кад је и касније продужимо тако схватати и кад таквим својим схватањем изазивамо не ретко и најтрагичније догађаје и не пада нам на ум, да је то у врло многим случајевима због тога, што измалена нисмо упућени у то, како да се понашамо у једној тако великој и озбиљној ствари, која често за читав живот одлучује. Ја знам да наше девојчице и девојке не могу а да се не заљубе, ја знам да многи сматрају како је неприродна ствар бити млад а не љубити, ја знам да љубав може имати и врло доброга утицаја, да може чак послужити и као васпитно средство, јер уме да изазове у нама тежњу да постанемо бољи и тим се достојни свога идеала покажемо, — али колико може и неслућена зла нанети једна девојка дајући лакомислено наде својом љубављу сад овоме сад оноже, шта више изазвати и дубок јад, за који је она сама по свом темпераменту неспособна, а за који на сасвим другом пољу испаштати може, где неће моћи а да јад и сама не осети. Али где је ту одштета за претрпљено зло? И да ли су нам таква искуства заиста потребна, рецимо за школу живота? Има ли ту каква било изједначења? Да ли претрпљено зло јед-нога напуштеног младића бар девојци добро доноси или да ли бар друге од ње спасава? Не, она га не осећа нимало, те стога и не утиче на њу: ено, већ је отишла, да другом исто тако зло изазове. Узмите сад, да с друге стране нису нимало ређе ни клавиговске, ни марк-волховске натуре у „јачој“ половини (и једна је моја другарица нашла свога Клавига, и то је један од најмало-

снијих доживљаја мога живота, на коме сам се и у последње доба много задржавала), и онда замислите, колико је проћерданих живота или бар излишних болова, поремећених планова и изгубљених времена само зато, што се љубав олако узима и што има мало свесних људи, који ће поучити друге како је то озбиљна ствар."

„Али у свем том злу, које и у јакој и у слабој половини „боље" постиже, ипак има и једна велика утеха, — све је то зло њихово мање од онога, што би га имали да су постигли за чим су тежили, т.ј. оне „горе" од себе, па се разочарали.

„То је исто тако као кад бисмо доказивали да би један убијен човек дочекао многе несреће у животу, од којих га је убица управо спасао, и да стога треба овога ослободити. Не смемо ми ни у ком случају одводити своје погледе од учињенога зла. На њему се морамо зауставити, његове узроке изнаћи. Не смемо га софистичким путем обилазити и ради његова оправдања накнадно изналазити мотиве, које онај чин никако није могао имати. Младић, кад напусти девојку, брзо нађе фразе, којима се теши: заблуда срца, нисмо били једно за друго, неће да чини од једнога просјака два и т. д., а међутим сви су факти, на које се, сада позива, постојали исто тако и тада као и сада. Зашто онда нису за њега ништа значили? Или зашто није на све то и онда помишљао? Човек или треба да уме избећи чинове, чије последице није рад на себе да прими, или да прими пуну одговорност за последице, којима је сам узрок. И ако је он сам немоћан, да то изведе, онда треба да има некога ту, који ће га на то нагонити или бар зато осудити. И макако вам се може бити смешно чинило, али ја мислим, да су и наше васпитање и наши закони још увек врло непотпуни. Шта ми све не учимо у школи, од чега немамо никакве, ни посредне користи, нарочито кад се узме у обзир начин, како нам се знање предаје! А о стварима, што тако дубоко у живот засецају, ни помена. Говори се дабогме доста и о љубави (јер се она не може избећи), али како, као о ствари, која се само по нужди мора спомињати. Немојте мислити да ја сад мислим на неки засебни предмет, на какву еротику, не, ја само мислим на удубљену етику, коју ће родитељи и учитељи предавати својим васпитаницима, предавати мислим т.ј. пренети у њих, а не држати само лекције о њој. Па онда, по нашим законима, човек не сме ни најмању материјалну штету нанети човеку, ни најмању телесну повреду, ни речју га не сме увредити, — али му је сасвим слободно, да му проигра читаву жи-

вотну срећу, За то нема параграфа у кривичном законику, осим, пардон, — ох, каква иронија — ако није све прошло без икаквих материјалних губитака.

„Али љубав је тако обична ствар, да...“

„Јесте, љубав је сасвим обична ствар, кад се узме човек или уопште тај круг још и даље прошири, она је природна потреба свакога срца, али за појединца не сме бити обична ствар но једна од најузвишенијих у његову животу. Платон је погодио шта је она: она је зато ту, да и у нама и у љубљеном створу нешто више створи“.

„...И баш зато што је тако обична и природна ствар као што су и жеђ и глад, право и не може обухватити све односе, који ту могу наступити. Осим тога, право оставља и човеку самом, да се одређује, и нико му није крив, ако у извесним приликама није био довољно пажљив...“

„...Те изгубио сву срећу своју. Али ако је био сам толико непажљив, те се и за неколико круна дао преварити од кога варалице, закон му је одмах на услузи. Ни потуру лажну не смемо протурити, али лажним чуствима можемо обмањивати колико год хоћемо. За то смо ми за читав свет и читав свет за нас слободни као тица у гори“.

„Госпођице докторе, ја сад не знам на ком пољу управо да капитулирам пред вама на правном или на љубавном.“

„Добила сам опкладу, добила сам опкладу“, чу се одједном из наглога жагора пред сеницом звонки женски глас.

„Тако? А ви и заборавили да треба вечерати. Ево, госпођица Зорка се опкладила, да сте у сеници и добила је опкладу“.

С тим их речима поздрави из гомиле докторка Павловићка. Милица се и Давид мало збунише.

„Госпођица доктор ме узела на испит у правним стварима. Хоће да поправља наш кривични законик“, рече Давид и приступи домаћици.

„Да га ублажите?“ — запита госпођица Зорка.

„Не, да га пооштри“.

„Охо, та то се нимало не слаже с духом времена“.

„Али она хоће и дух времена да промени, она му не чини уступке, — и ако је у ствари и то дух времена“.

Госпођица Зорка приступи Милици с молбом, да и њу посвети у то интересантно питање, а Давид узе домаћицу под руку и укратко јој исприча о чему су говорили.

„Ах, омладина је врло ратоборна, попустиће и доктори-жене као што смо и ми остале попустиле. — Али, докторе“, рећи ће одмах затим госпођа Павловићка, немојте да ми залудите доктора“.

„Али ако доктор мене залуди?“

„Шта?“ — узвикну домаћица сва изненађена.

„Што се чудите? Зар ви мене сматрате за тако окорела човека.

„То не, али за човека, који се не одређује случајностима. А ово не би могло ући у ваш програм, пошто је за вас непредвиђена случајност“.

„Не, то је за мене једна досад невиђена случајност. Али, молим вас, не говорите ником о томе. Ко зна, како се ствар још може развити. Ја нисам још ништа одлучио, нисам још начисто са собом. Говорићемо касније о томе.“

Давид је за сваки случај као опрезан човек спремио себи и одступницу. Под утицајем Миличиних речи, затим онога препада у сеници, па домаћичина прекора он је, може бити први пут у животу, рекао, што није хтео да рече, — он, који је досад увек знао шта ради. Али се још за времена прибрао и вратио у равнотежу свога карактера.

(Наставиће се)

X.

ПЕСМЕ

ПОСВЕТА СУНЦУ.

(из књиге Дарови Хенила[1])

Не певам песме ја светлих ноћи
И тамних дана;
Поклоник нисам мраморних идола,
Ни идола од меса!
Песма је моја песма сунчаних огњева
И његових сени.
Мој глас, што нема свилену мекоту и благост месечине.
Он има сунца сагорљиви жар.
И мојим огњеним гласом
Ја певам песме огња,
Црвене и вреле и жарке,
Што горе и светле и што запаљују!
Јер поклоник ја сам твој и изабраник верни,
О, сунце!
Свештеник ја сам твога олтара.
Моја је душа пуна твог божанства,
К'о око моје видела твога,
Као крв моја твога огња,
К'о силе твоје — живот мој и смрт.
Нема земља гроба тог дубока,
Ни таме доста густа, вечита ноћ,
Да ме од тебе заклони и скрије,
О, сунце!
Продрећеш ти до на дно смрти моје.
К'о што си сишло на дно срца мог,

[1] Хенил је старословенски бог сванућа.

Разбићеш ноћи последње вечити мрак,
К'о што си разбило бола ми оклоп црн.
Раствор ићеш ме, упити у себе
Зрацима твојим свима, жилама твојим,
Што пеку треперић из твог бескрајног срца;
К'о жиле срца мог,
Којима тебе упијам ја
У живот мој,
У моју смрт.
Вратићеш ти ми љубав моју сву,
Јер си издашно и раскошно ти:
Сјајем и жаром враћаш свакоји дар!

Јануара 1914 год. Свет. Стефановић.

СУМРАЧНЕ ТЕЖЊЕ.

Да ми је да видим зрак мистичне среће
О којој снева младост и наш јад,
Кад душу очај горки прелије,
И дођу дани беде тёже, веће!
Јер свет је чемер, и блато и гад
И те́сан, мемљив простор ћелије.

Да ми је љубав осетити благу
О којој не зна, а говори свет,
Наивну, белу, у животу злом!
Да ми је опет заволети драгу!
Јер свет је блуда и разврата дом,
Где чедност вене као рани цвет.

Да ми је живот лепоте и здравља,
Кад чиста душа чисти дише зрак
И кад је човек срећан, јер је сам,
Када се туга не види нит' јавља;
Јер свет је беда, прљавост и мрак,
И невољничка болница и срам.

Хоће ли доћи час велики, свёти,
Да блесне правде и разума сјај,
К'о страшног дана божја судница,

Што ће нас једном на грехе да сети?
Јер свет је тешка, страшна лудница,
Свирепост, очај, несрећа и вај.

Или ће увек све бити тек плêн
Сурове смрти, а вечито робље
Живота неће стрести ланац њен,
К'о санте леда ни Север ни Југ?
Јер свет је тужно, преорано гробље,
Заборав вечит, нежељен и дуг.

Јер, верујте ми, свет је мрак ћелије,
Где чашу нада отров прелије
У трци данâ, у лутању том,
И свет је греха и разврата дом,
Где влада лупеж или блудница,
И свет је тешка, страшна лудница,
И болницâ, и тамница за робље,
И тужно, вечно, прекопано гробље.

Сима Пандуровић.

УТЕХА.

О, како то боли када човек схвати
Да је живот свео на маштања разна,
Кад је свесан да ће будућност да прати
Младалачких лажи неумитна казна!

А ја сада, драга, докле поноћ слази,
Видим да сам увек луталица био:
Дон-кихотски борац на бесциљној стази,
Чију пропаст беше лажни тријумф скрио.

Мрзим себе, мрзим, а ипак се крећем
За сликама прошлим у даљине плаве
И смешим се болно када ми се јаве
Моји млади снови окићени цвећем.

Тешко ми је, драга... Му̂чи прошлост пала,
Му̂чи светлост данâ којих нема више;
Уморена душа скрушено је стала
Пред истином која сву обману брише.

И овога часа, када немам вере,
Кад су мисли мутне, пуне горке жучи,
Само твоја љубав може с њих да здере
Црни покров што ме тако много мучи.

Дај, утешна душо, да на твоје крило
Мирно спустим чело: да стекнем сазнање
Како мало вреди оно што је било,
Како љубав ништи старо очајање.

Дај ми да за тренут утонем у снове,
Док ме твоја рука милује по коси,
Да несвесан будем живота и ове
Непобедне туге која пустош носи.

Момчило Милошевић.

О, ЗАЛУД СВЕ ЈЕ.

О, залуд све је. Куд год поглед допре
свуд иста пустош и несмисао смисла;
све иде правцем истим кô и отпре,
том вечном стазом незнаног Промисла.

Јер као мрежа паучна у грању,
кад циник паук заплете се у дно,
и чека тако у Свенестајању
једно Најпосле свирепо и чудно.

Прима нас руком с невидљива трупа
и гони напред мирно и без туче,
јер све погнуто и послушно ступа
данас и сутра исто кô и јуче.

О, залуд све је. Непојамно Ишта
гони све напред без речи и гласа,
пошто се до сад још не роди ништа
што би бар себи измолило спаса.

Мирко Дамњановић.

ИЗ СТРАНЕ ЛИРИКЕ

ЖУТО ЛИШЋЕ...

Жуто лишће треперн на дрвећу, ветар и киша ми ударају у лице, последња светлост умире у црним облацима. Ја идем, — али сада није време сањаријама.

Ја идем. А летње цвеће је умирало, многи лепи снови умираху уморно и тешко. Ниједна рука није стиснула моју руку. Ја идем усамљена. Научила сам да трпим беду.

Руке, које би ми се пружиле, ја благо одбијам од себе. Не верујем да је ишта више достојно и лепо. Али сам мирна, и не знам више роптати.

Ја бирам сада, у хујању јесењег ветра, себи један пут, на коме ме ништа не спречава, пут у земљу пуну нових снова, и у лето тешко од многих ружа.

(Превео С. П.) Маргарита Сусман.

САМО НЕ ДАНАС!

Знам шта би ми могла рећи у овом часу — али не говори! Погледај како се на сумрачном дну рибњака гоне прозрачни облаци у црном величанству. — Не говори! Данас је зла ноћ.

Ја знам да ти у овом часу дубок уздах распиње груди због онога што ме мораш питати. Али не питај! На твојим уснама још лебди тегобна, несрећна реч. — Немој је изрећи! Данас је зла ноћ.

Сутра ћеш ми рећи. Ми не знамо, а сутра је можда много лакше. О ономе што ниједно срце не може поднети, и што ми даје толико јада — не питај ме! Данас је зла ноћ.

(Превео С. П.) Херман Хесе.

ОСТРВО.

Ја знам једно острво на грудима широких узбурканих валова, поносито тужно, и бојажљиво тихо, које гледа како јуре зелени таласи, таласи плави и векови, времена, часови с њима, не разумевајући ветар судбине који их гони.

Једно острво с криновима, дрвећем, тицама, са стеновитим гребенима и песковитим обалама, које стежу без одмора, застрашују и милују несталне воде, лепе лепотом узбудљивом, недокучивом.

Ја не знам да ли ће икада каква биљка с других страна ударити непознатим кљуном његове обале, посејати једног лепог дана семена других цветова осим оних које оно носи, изазвати нове болове и хитнути друге крике у маглу;

Али ја знам да оно покаткад силно дрхти, величанствено се гиба, опија се радошћу, када може да у ветровима ухвати какве звуке, мирисе које никада нису дали његови шибљаци, или светлости које шаље невидљива светиља;

Када пролазе стране тице једног јутра, или кад, у одблеску бистре зоре, изненада открије какву обалу, какву даљ која, у ваздуху ледом и плавичастом, остаје нејасна, али изгледа, као врх куле који се позлаћује;

Или када затекне, у свршетку једне лепе вечери, песме потекле са неприступачних обала, химне распаљене величанственом надом, и дозиве који долазе кроз црно небо са Ангелусових звона изван његових снова.

(С франц. превео Р. Петровић) Ноел Нуе

ГРОФ ЈУЛИЈЕ АНДРАШИ И АУСТРИЈСКА СПОЉЊА ПОЛИТИКА

(ОД 1871—1879)

II

Период времена од 1872 год. па све до румелијског преврата, 1885 год., у дипломатској историји Европе познат је као ера тројецарског споразума. Русија, Немачка и Аустрија и ако нису биле у савезу биле су, захваљујући личним везама владара, опет у главним питањима европским споразумне. Тај споразум — погрешно савез — требао је да буде ново, модернизирано, издање Св. Алијансије. Тројецарски споразум пролазио је кроз разне кризе и био је час интимнији час веома лабав. Спорна питања, која су искрсавала, показала су најзад немогућност заједница ових држава, чији су се интереси сукобљавали крај свих личних симпатија владара и крај свега тога што су ове земље биле конзервативне и осећале се тиме најближе везане. Све се већма показивало, да је заједничка политика Аустрије и Русије немогућна докле год Источно Питање стоји отворено, и све се више наговештавало да ће Немачка пре стати уз Беч него уз Петроград када буде дошао одсудни час. И из ове заједнице, из које се временом изметнуо савез (1879 г.) двојице (Аустрије и Немачке) противу трећег (Русије), руска политика још у првим данима тројецарског споразума претрпела је суву штету. Писац „Босфора и Дарданела“, Горјајинов, који је савесно црпео званична акта, најтачније је резимирао прве резултате тројецарског споразума, пре 1875 год., да је Русија дотле једина имала утицај на Балкану, а сада је то право утицаја на словенске земље признала и Аустрији. У принципу је Русија признала прећутно оправданост аустријских аспи-

рација, те јој је после немогућно било одбранити се од завојевачких захтева Андрашијевих.

Али и ако штетан по Русију овај тројецарски споразум, крај свих криза кроз које је пролазио, и ако је после сваке био поколебан, опет се све до румелијског преврата одржао — ваљда зато што је у овим конзервативним земљама глас јавнога мњења био сувише немоћан а лични утицај владара свемоћан. Последњи састанак владара био је у Скерњевици (1884) на руском земљишту, и ако руској дипломатији није био непознат уговор немачко-аустријски. Прва криза, кроз коју је прошао тројецарски савез, била је питање о признању шпанске републике (1874) под председништвом маршала Серана. На Бизмарка је пуцао 2 јула 1874 у Кисингену један фанатик клерикалац (Кулман), и карлисте у Шпанији (клерикалци-монархисте, присталице дон Карлоса) стрељали су једног немачког новинара, капетана Шмита, као шпиона. То је толико разгњевило и поплашило Бизмарка, да је желео клерикалцима да врати жао за срамоту и да призна републику у Шпанији, противу које се они борили. Разуме се, да Франц Јосиф није хтео лака срца признати је и опирао се свим силама, докле га Андраши није убедио да је потребно пристати уз Немачку. Али Русија не хтеде, издвоји се, јер је цар Александар лично симпатисао Дон Карлосу. И то је био први неспоразум између Берлина и Петрограда — те су односи, после тога, доста охладнели били.

Одмах за тим дошла је и друга проба за споразум. 2 марта 1875 француски парламенат примио је један војни закон по коме се свака регимента са по једним батаљоном повећава (од три на четири), што је појачавало војску француску са 144.000 људи. Немачка је постала одмах нервозна и гледала је у том кораку спремање Француске да покаје Седан. Одмах је немачки посланик у Паризу, принц Хоенлое, учинио кораке код француске владе, а највиђенији немачки листови („Post“, „Kölnische Zeitung“, „Nordd. Allg. Zeitung) донеше ратоборне чланке — да је рат на прагу, да Немачка не сме допустити да се Француска спрема и спреми па да је онда нападне. У Француској је овладао страх да ће је Немачка изненада напасти те се министар спољ. послова, Деказ, окружницом својом свима европским владама обрати, апелујући на њих и скрећући им пажњу на опасност, која прети Француској. Тада баш дође у Берлин (у мају) цар Александар у походе цару Виљему. Ту прилику нису пропустили ни цар Алек-

сандар и Горчаков да говоре у прилог Француске и противу рата. По повратку своме Горчаков је француском посланику, Лефло-у, рекао да је руском интервенцијом нестала опасност; а у Берлину цар Александар рече Гонто Бирону, такође француском посланику, да се бура разишла.

У својим мемоарима Бизмарк је најодлучније одбио и помисао о каквом превентивном рату противу Француске, и све је то набацио, као легенду, на савест Горчакова, који је, као човек болесне сујете, хтео да игра улогу спасиоца треће републике и пацификатора Европе!

Свакако је тешко утврдити аутентичну истину у овоме догађају, да ли је Бизмарк одиста хтео превентиван рат или је Горчаков вешто изигравао улогу пацификатора. Бруталност политике Бизмаркове даје маха пре опште примљеноме веровању. Једно је факат — да кнез Бизмарк није могао заборавити ову индискрецију или некаваљерство Горчаковљево. Од тада се отпочео дуел ова два државника, који се завршио победом Бизмарковом — берлинским конгресом.

*

Највећа криза, коју је имао да преживи тројецарски споразум, била је криза на Балкану од 1876—78 год. Ту тако тешку кризу он није могао преживети и ако је животарио још толико година после тога.

У јуну месецу букнуо је 1875 г. устанак у Херцеговини. Чувена „невесињска пушка“, која је требала да донесе слободе двема српским покрајинама, била је фатална. Она је била грофу Андрашију сигнал, да почне остварење својих планова. Позната је ствар, да су устанак босанско-херцеговачки помагале пограничне аустријске власти и да то није могло бити без знања Беча. Биограф Андрашијев, без икакве потребе, хоће по што по то да га оправда — као да је све то било без знања његова. Још стари Радецки је, 1856 г., указао на потребу, да се Босна и Херцеговина окупирају, ако се хоће да осигура Далмација — Италија. После њега је адмирал Тегетоф, победилац код Лисе, исто то проповедао. А 1875 војници траже, да се по што по то окупирају те две наше земље. И да би то веровали, Вертхајмер тврди једну невероватну ствар — да је пут Фрање Јосифа у Далмацију одлучен не по иницијативи грофа Андрашија већ фелдмаршал-мајстера барона Родића, не доказујући то ничим и не позивајући се ни на какав документ. Андраши није за то био — ако бисмо

хтели веровати његовоме биографу. Међу тим пут Фрање Јосифа имао је великог значаја. Он је ободрио устанике, дао им наде и значио је да званична Аустрија помаже њихову ствар. Разуме се та помоћ није могла бити џабе — имала се платити окупацијом.

Андраши је по уверавању његовог биографа, био за „факултативно анексионистичку политику“, т. ј. само онда војнички заузети Босну и Херцеговину, ако би настала опасност да те земље присаједине себи Србија и Црна Гора. Далмација се морала осигурати и у Босни и Херцеговини добити своје залеђје (Hinterland), а немогућно је допустити да те земље припадну Србији и Црној Гори и тако се на самој граници Аустрије створи моћна словенска држава. То су аргументи, којима је оперисала империјалистичка политика Аустрије. Како је баш тада у Беч долазио кнез Милан то је Андраши из разговора с њим стекао уверење, да устанак у Босни и Херцеговини није због притиска и зулума турског букнуо, већ је дело припремано од словенског револуционарног комитета, у коме су, по саопштењу његовом, најактивнији чланови били пуковник Орешковић и генерал Стратимировић?! Гроф Андраши је одмах иза тога видео сву панславистичку агитацију, а у Србији „Омладину“ и — Јована Ристића. Требало је дакле одмах почети акцију — за извршење свога плана. Одатле почиње најенергичнија и најсмишљенија дипломатска акција грофа Андрашија у извођењу своје велике замисли, која побеђује и кулминира 1878 на берлинском конгресу, где је, без рата, већ мандатом Европе, Аустро-Угарска добила две српске покрајине. Али кад његов биограф о томе говори тешко је поднети онај панегирички тон и адвоцирање за интересе аустро-угарске монархије, што све необично смањује вредност Вертхајмера као објективног историка.

Разумљива је појава, да историк, бавећи се проучавањем рада и живота историских личности, постане нека врста поштоваоца и пријатеља њихових. Субјективно расположење преовлађује онда на рачун истине и објективности. И ако се и у томе не нађе мера, онда је биографија не историјски посао већ панегирик или Parteischrift. Меколе је ову слабост историка назвао lues boswelliana по Boswell-у једноме биографу, који није знао мере у хваљењу личности чије је животе описивао. У заносу својих симпатија и пријатељству према личности историк види само врлине, дух, таленат, а не реалног човека. Такав је и биограф Андрашија, Вертхајмер. Њему је било допуштено загле-

дати у најтајнија акта аустријске дипломације све до наших дана, што ни једноме другоме није могућно било; он је добио на расположење приватну архиву Андрашија и његових сродника и другу званичну преписку. Већ је то довољно било, овакве привилегије, да га скрену с пута објективности биографа Андрашијева, и да нам да у место историјске монографије панегирик и Parteischrift. Андраши је персонификација свега мудрог, паметног духовитог, доброг, одлучног и т. д. Он све може, све зна, све успева. С тога се дело Вертхајмерово мора читати с великом опрезношћу — где год не цитира акта и документа.

Подлегавши овој слабости Вертхајмер брани Андрашија и онде га не може одбранити и где је чак излишно и бранити га. Такав је Вертхајмер када је реч о чувеној реформној ноти Андрашијевој од 30 децембра (п. н.) 1875. Руска дипломатија стајала је тада на правилноме — а за нас спасоносноме — гледишту, да је давањем аутономије Босни и Херцеговини као и Бугарској једини излаз из турске кризе и једина могућност да се заведе ред у отоманској империји. Али аутономија Босне и Херцеговине покварила би све рачуне Андрашијеве — и он се упео био из петних жила да поквари ово једино хумано и могућно решење кризе а да се не дира у интегритет Турске. Гроф Андраши је тврдио — да је аутономија у ма каквој форми, макар с турским валијом на челу управе, немогућна ствар, јер у Босни поред хришћана живе и мухамеданци. А за тим се забринуо за Турску — јер ће после Босне доћи и Бугарска, а то значи распадање. Вертхајмер као озбиљно да верује у ове аргументе и назива руске предлоге апсурднима. Невероватно је, да му није јасно у каквој је провидној намери Андраши поднео силама своју реформну ноту, која апсолутно није могла задовољити устанике, јер су то биле бедне и ништавне реформе. Андраши је желео — а то је доцније и постигао — да се устанак не смири каквим позитивним гарантијама, већ да се криза развија и даље па онда да уцени Русију за њену евентуалну акцију. То је јасно до очигледности.

Бизмарк, у својој бруталној отворености, када није сметала његовим рачунима, признао је рускоме посланику, Убрилу, у Берлину, да је Андрашијев корак неискрен и чудио се да се овај министар, иначе тако лењ (généralement paresseux) дао на толико трудан посао да изради чак и опширан елаборат мемоара, а међу тим посао, који ће тако мале резултате (у побољшању стања

на Балкану) донети[1]. До реформне ноте, да се дође, помогла је и Русија својом неодлучном политиком на Истоку. Она је допустила да Беч постане центар за споразумевање великих сила у Источноме Питању. Разуме се да је онда могао изићи и Андраши са својом реформном нотом — и ако је султан 1 децембра објавио свој ферман, којим је обећавао реформе, а у шта опет нико није веровао. Андрашијева нота о реформама у Турској поднета је 30 децембра п. н. 1875. У њој је обећавана слобода и једнакост религиозна, укидање закупа порезе, трошење једног дела порезе и на саме земље и побољшање сељачког реда. Годишње је могла отићи по једна депутација хришћана у Цариград, да може поднети султану петиције босанске. Сем тога једна мешовита комисија од хришћана и мухамеданаца, имаће да контролише извођење реформа.

*

Реформна нота Андрашијева у истини је хтела да спречи стварне реформе, које би могла гарантовати само аутонимија. Биограф Андрашијев хоће да га правда и онде, где је излишно свако правдање и где је то чак на штету његову. Сем биографа нико не верује, после онога што је дошло, после сведоџбе Бизмаркове и после акције Андрашијеве с планом смишљене, а која је једино у том циљу и вођена, — да је он одиста веровао у некакве реформе и да их је желео. У својим претераним симпатијама према Андрашију Вертхајмер и не види, бранећи га, да га деградује до доброћудног наивчине, који, незаинтересован, жели Порти мира и добра. Што реформна нота није успела — крив је сада Горчаков, који је пошто по то хтео да је осујети.

Како је у пролеће 1876 г. наставио устанак и све се више увиђало, да се ово не може мирно свршити, то се Русија, за сваку евентуалност, хтела осигурати од Аустрије. Тако је изненада Андрашију достављена жеља цара Александра II да би га желео видети у Берлину, када он буде тамо дошао. Андраши се одазвао томе позиву и дошао је много раније, пре цара, у Берлин, да најпре с Бизмарком измени мисли — 9 маја п. н. Дотле је Бизмарков орган „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ — 4 маја п. н. — већ убацио у јавност предлог да Босну и Херцеговину треба Аустрија да окупира. Прошле године — 1875 г. — Бизмарк је наговестио рускоме посланику а сада је његов орган формално и предлагао.

[1] Горјајиновъ, стр. 314.

У Берлину је Горчаков предлагао Андрашију поделу Турске. Андраши је толико изменио тај предлог, да му је Горчаков добацио, да то већ није његово дело („mais ce n'est pas mon oeuvre") и дигао руке од тога. Од споразума не би ништа. У тај мах се десио у Солуну покољ — где су два конзула, француски и немачки, платили главом (6 маја п. н.), те је сада предлагао Горчаков, да се тим поводом изврши пресија над Турском, да се устаницима у Босни призна двомесечно примирје а за то време, да се реши питање о реформама. Тако је постао берлински меморандум од 12 маја (п. н.), у коме се и претило, да ће Европа употребити опробанија средства, ако се по истеку примирја не поврати ред и мир у Турској. Али тај меморандум не усвоји Енглеска, и он није могао у име Европе бити предан Порти.

Што је Турска онако стрмоглавце јурила у пропаст и ишла право рату, који ће се завршити санстефанским миром, велика је заслуга Енглеске. Конзервативна странка, на челу које су били Биконсфилд и Солзбери, желела је по што по то да одржи неокрњену Турску и страховала је непрестано од руских завојевања, те је била и глува и нема према јауку и болу хришћанском. Као да то није била влада просвећене Енглеске, — тако је тупа и неосетљива била према зверствима, која су чинили Турци. Хумани вођа либералне странке, Гледстон, пребацивао је конзервативцима и друге намере, — да хоће нарочито да изазову немире и рат, не би ли у томе могли узети Египат. Биконсфилд хоће да заврши свој живот као „херцег од Мемфиса" — говорио је Гледстон.

Енглеска је помагала Андрашију да омете реформе у Турској. Када је збачен Мурат V. и на престо дошао Абдул Хамид (18 маја 1876) Русија је продужила свим силама, да новога султана натера на пут рефорама и тражила је од великих сила да поднесу Порти идентичне ноте са својим захтевима. Андраши, потпомогнут Енглеском и Немачком, изнесе противу тога предлога своје скрупуле: да новоме султану треба оставити времена, да се може наћи у питањима упознавши се најпре с њима. И тако је и било. Од идентичне ноте не би ништа, — па разуме се и од реформа, а то је и хтео Андраши.

У тај мах дошао је рат Србије с Турском, који је, по уверавању биографа Андрашију био као бајаги најмање по вољи. Руске интриге, верује Вертхајмер, изазвале су рат Србије с Турском. У место да руска влада једним енергичним гестом спречи

рат она га је помогла претећи Турској ако би ова напала Србију. Истина ни Аустрија сама није ништа енергично учинила у Београду да спречи рат, али је за то Енглеска покушала да одврати Србију — претећи јој да ће изгубити гарантије, које јој даје париски уговор, и да ће је оставити својој судбини ако је Турска прегази. Горчаков је предлагао, да се Аустрија и Русија писмено обвежу да неће интервенисати у овоме рату, на шта Андраши пристаде, али да то све буде у тајности. То опет није хтео Горчаков — и тако до тог споразума не дође. Докле је Горчаков радио, да приволе велике силе да се обвежу на неинтервенцију и тиме спречи Аустрију, да она самостално, на своју руку, што започне у Босни и Херцеговини, дотле је Андраши баш с тога и желео да има одрешене руке. Русија, тврди Вертхајмер, радећи да обвеже Аустрију на неинтервенцију, спремала је, да Босна и Херцеговина, на тај начин, припадну Србији и Црној Гори као освојене земље, ако ратна срећа послужи. Противу тога борио се Андраши — али и противу свега, што би могло загарантовати трајан мир и ред у Босни и Херцеговини. Политика Андрашијева хтела је баш да одржава анархију у Босни и Херцеговини — да би дефинитивно решење одложила за моменте, када је најзгодније да зграби ове две земље, а дотле да увери Европу, да је ред и мир у њима немогућан без окупације аустријске и да уљушкава у лажном уверењу Порту, како јој је она одиста њен пријатељ, јер чува интегритет Турске и не жели неке дубоке реформе које би уништиле стварни суверенитет њезин. Турска је, шта више, веровала у искреност аустријске политике, па је предлагала да аустријска војска помогне да се устанички покрет угуши. А када је Горчаков изашао с предлогом о аутономији Босне и Херцеговине пред енглеску владу, онда је Андраши запео из све снаге, да осујети тај срећни корак руске владе. Андраши је износио супротне разлоге — противу аутономије: да је она немогућна у Босни и Херцеговини где има три вере, које се мрзе и гоне, где ће то бити вечито клање. Сем тога, уверавао је Андраши Биконсфилда, после Босне доћи ће на ред и Бугарска па и друге провинције, што би значило распад Турске!

Најсрећније решење босанско-херцеговачког питања тада је за нас Србе била — одиста аутономија ових двеју српских земаља. Да је срећом руска дипломација успела да оствари аутономију Босне и Херцеговине ми бисмо доживели оно исто што је 1885 г. било с Румелијом и избегли бисмо опасност, која

је настала за нас стварањем сан-стефанске Бугарске, јер руско-турског рата не би ни било. Али је при онаквој међународној констелацији онда било тешко остварити аутономију Босне и Херцеговине. У Енглеској су на влади били конзервативци, чији је вођ, лорд Биконсфилд, обузет био несавладљивом мржњом и неповерењем противу Русије. И ако је и сама краљица Викторија покушавала да боље расположи свога премијера и ако је опозиција најенергичније осуђивала политику конзерватнваца, која је била слепа и глува према турским зверствима над хришћанима, кабинет Биконсфилдов остао је упоран противу свију руских напора да се Босни и Херцеговини да аутономија. Друге велике силе мање више нису биле особито расположене према предлогу. Немачка је желела да Аустрији да накнаде за изгубљену Италију, а сама није налазила каквих интереса на Балкану. Италија је била дезинтересована тим питањима, а Француска је, после Седана, била изолована. Тако су Енглеска и Аустрија могле да изиграју сваки руски предлог. По српску ствар најбоље је било онда одложити босанско-херцеговачко питање, спречити рат — и сачекати друго груписање сила. Али су догађаји јурили елементарном снагом. Колико заслуге и одговорности носе тадашњи српски државници, што су и сами помагали овакав развој догађаја и да ли им се може замерити непознавање међународне ситуације — није место о томе овде расправљати. Догађаји су се низали и водили право у рат најпре српско-турски а затим руско-турски.

Не могући се споразумети с Аустријом Горчаков се обрати Енглеској. Он предложи лорду Дербију — да Босни и Херцеговини даду аутономију и то интервенцијом Европе. За Црну Гору и Србију Горчаков је предлагао да се првој уступи које пристаниште на мору, а другој Зворник с околином. И енглеска влада није одбила овај предлог већ шта више прихвати га, — али све то поквари Андраши. Он је свим силама радио у Лондону да увери енглеску владу: како је аутономија Босне и Херцеговине једна немогућност код хетерогених верских односа, јер би се муслимани и хришћани вечито крвили и борили, те би на крају крајева било као с лавовима, који се клали дотле докле се нису прождрали те су од њих само репови остали! Па не само то, већ би аутономија Босне значила распад Турске -- јер би онда и Бугарска и друге провинције исто тако тражиле аутономију. Андрашију није било тешко поколебати енглеске конзервативце, који су

само од Руса страховали, да не зграбе Цариград и да се њихов утицај на Балкану оснажи.

Али и ако је енглеска влада страховала од руске експанзије и у томе била природни савезник Аустрије, опет за то нису у Лондону оберучке прихватили планове Андрашијеве. Биограф Андрашијев, Вертхајмер, приписује то неповерењу Биконсфилдовом према Андрашију, — јер енглески премијер није много ценио аустријског канцелара, а уз то је у Лондону интригирао противу свога министра гроф Бајст.

Не могући да задобије енглеску владу за своје планове, Андрашију је остао једини пут — да се споразуме с Русијом. Да до тога дође, морала је Немачка посредовати, тврди биограф Андрашијев. Императори руски и аустријски имали су се састати а заједно с њима и њихови министри, у Рајхштату и ту решити судбину истога питања. Тада је баш почео наш први српско-турски рат, а цар Александар бавио се у Емсу, на лечењу. Догађаји на Балкану приморали су Русију, да прими посредовање Немачке и да покуша споразум с Аустријом. Да ли је баш морало бити све онако како се у Рајхштату решило? Разуме се да се на то питање мора негативно одговорити, као што и догађаји, који су настали, јасно говоре да је све и другчије могло бити.

Састанак у Рајхштату значио је у напред — попуштање Аустрији. С тога су и цар и Андраши имали пуно разлога бити задовољни и врло предусретљиви и врло љубазни. Цар Фрања сачекао је цара Александра још у Боденбаху на граници Аустрије. Тај пут железницом историјски је значајан. Још у купеу — почели су разговори између Андрашија и Горчакова. Овај је одмах из свога портфеља извадио спремљен цео споразум, али пре него што је почео говор пресекао га је Андраши категоричким питањем: „хоћете ли Цариград?“ Кад му је Горчаков одговорио — да он не мисли на Цариград, тада је Андраши дахнуо душом, рекавши: „хвала Богу неће бити рата између нас!“ Разуме се, да за аутентичност ових разговора не може да јамчи биограф Андрашијев већ се позива на публикације којима се не би могла поклонити пуна вера.

У Рајхштату није условљен формалан споразум нити је дакле потписан какав уговор. Оно што се ту већало и о чему се сагласили диктирао је у перо Андраши рускоме посланику у Бечу, Новикову, који је писао. То је „Resimé des pourparlers secrets de Reichstadt du 6 juillet 1876“.

Вертхајмер је имао ту привилегију, да буде пуштен у тајне и државне и домаће архиве и он је с тога у могућности да први објави садржину тога Resimé-а, — те сад знамо, верујући у његову савесност, шта се у Рајхштату урадило, а по аутентичном извору. Од двеју претпоставака пошли су Горчаков и Андраши. Прва је — шта ће бити са Србијом и Црном Гором ако Турска победи? Ту су се одмах споразумели: да ни Србија ни Црна Гора не сме изгубити ни педаљ земље и да мора остати status quo. Друга је — шта ће бити ако Србија и Црна Гора победе? У том случају, Аустрија никако не допушта да Србија заузме земље између Далмације, Хрватске и Славоније. Аустрија би у том случају морала окупирати Србију, а то она не жели. С тога Аустрија допушта да се Србија може ширити на Југу — ка Дрини, Лиму и Новом Пазару, а Црна Гора може заузети део Херцеговине. Противу независности Црне Горе није ништа имала Аустрија, али није пристајала да и Србији призна независност. Што је пак најважније — то је, да се „остала Босна и Херцеговина (т. ј. што Србији и Црној Гори не припадне) да Аустрији, да је анектира". О Санџаку Новопазарском није било речи. Бугарска, Румелија и Албанија добиће аутономију, Крит и Тесалија припашће Грчкој, а Цариград ће бити слободна варош.

То је у главноме садржина рајхштатског споразума. У њему, као што се види, није цела Босна и Херцеговина призната Аустрији, већ и Србија и Црна Гора могли су узети неке крајеве њихове, а Санџак није улазио никако у тај „Resimé", и ако вели Вертхајмер да је Андраши мислио да је и он обухваћен.

Рајхштатски уговор држан је у највећој тајности — једино су о њему знали оба цара, оба канцелара, Новиков, гроф Карољи и Лангенау, посланик аустријски. Већ гроф Зичи, аустријски посланик у Цариграду, није знао ништа докле му Игњатијев није рекао. Разуме се, да је и немачки Двор морао знати о томе, али не одмах.

Рајхштатски уговор и ако није давао сву Босну и Херцеговину Аустрији, ни Санџак, већ остављао могућности да се и Србија и Црна Гора повећају делом Босне и Херцеговине и Санџак остајао слободан, опет је био фаталан — јер је принципијелно уступио Аустрији обадве ове српске покрајине. Доцнији још гори и судбоноснији споразуми и одлуке о овим двема покрајинама, базирали су се на овом, рајхштатском, споразуму. За те велике уступке — Русија је добила пристанак од цара и Андрашија да

може вратити, т. ј. поново узети Бесарабију и у Малој Азији повећати се онолико, колико Аустрија буде добила територије у Босни и Херцеговини. Због Бесарабије морале су се жртвовати Босна и Херцеговина! Андраши је био срећан што је свршио овако велики посао! Нестало је страха да ће Србија узети ове две покрајине — а он их је добио уз пристанак Русије. То је било најбоље решење за њега — не противу воље Русије већ у споразуму с Русијом. Сада је гроф Андраши могао с правом рећи, да је могућност, да Турска уступи добровољно Босну и Херцеговину Србији, бојећи се од мешања великих сила, само још илузија г. Ристића. Тако је Андраши и реферисао цару Фрањи. А и велике силе беху задовољне, нарочито Енглеска, резултатима рајхштатског састанка — јер њима беше саопштено само то: да су се Русија и Аустрија споразумеле да не интервенишу у догађајима у Турској. Мир је дакле, а и интегритет Турске, осигуран био, а тада је то Европа и желела.

Рајхштатски састанак је успех Андрашијеве политике — о томе не може бити сумње. Он је тада дао директиве за решење Источне Кризе, више је немогућно било избећи пресудну реч Аустрије у питању судбине Босне и Херцеговине.

Драг. М. Павловић.

Х Е Г Е Л

— НАСТАВАК —

У органици Хегел расправља о органској природи. У органској природи индивидуалитет достиже највиши ступањ, јер се ту у индивидуалноме манифестира појам. С тога у органском свету постоје идеални ступњи развитка. Први такав ступањ је геолошки организам, јер је земља, као земљиште на коме се развија живот, и сама организам, али организам *по себи*. С тога земља има своју историју, чији се завршни члан састоји у *оживљавању* (Belebung) земље, у спонтаном произвођењу најнижих организама из неорганске материје (generatio aequivoca). Хегел на име узима да постоји непосредни прелаз неорганског у органско, док више организме сматра као нешто што не постаје на тај начин, него што преставља вечито реализирање ступњева идеје у природи. Хегел је, објашњавајући развиће земље, дошао до најчуднијих закључака. Он на пр. дијалектички изводи разлику између копна и воде и онда се пита, зашто се копно раздвојило у стари и нови свет, па на то одговара, да та разлика преставља нешто што нужним начином излази из принципа супротности. Америка преставља још индиферентност (није подељена); међутим у Старом Свету постоји потпуна подељеност, Африка и Азија престављају на име супротности чије је јединство Европа, а у овој опет Немачка као средина. С тога је Европа средиште цивилизације, а Немачка опет средиште европске цивилизације и највишег духовног развитка.

Други и трећи ступањ развитка у органском свету су *вегетабилни* и *анимални организам*. У њима се идеја реализира на три начина: 1. као *артикулација*; 2. као *асимилација* и 3. као *генерација*. То су три основна процеса живота: давање форме, одржавање форме храњењем и

плођење. Њих Хегел доводи у везу дијалектички. Артикулација је однос индивидуе на себе; асимилација је однос индивидуе на друго нешто, на нешто ван себе што није организам, генерација је однос индивидуе на друго нешто али што је равно њој (или auf sein Anderes, као што се изражава Хегел). Највиши процес органског живота је генерација, произвођење једне индивидуе другом. Овај процес садржи међу тим противречност рђаве бесконачности, јер се ред генерација продужује у бесконачност. Стога природа мора, негирајући ову противречност, да негира саму себе, и на тај начин постаје из природе дух.

Овај прелаз од природе духу није јасан. Хегел употребљава чисто спољашње аналогије, да би дијалектички извео тај прелаз. Идеја, која се реализира у природи у произвођењу индивидуа, долази у противречност са својим појмом. Индивидуа, тиме што производи друге индивидуе, тежи да одржи врсту, негира дакле себе да би ставила врсту, опште. Међутим ово стављање општег бива само тиме што се ставља индивидуално, што је противречност, која ће се моћи избећи само на тај начин, што ће се идеја реализирати на један нов начин, који неће више бити времен него вечит, а то је као дух, као идеја која зна за себе. Треба на послетку још споменути, да Хегел, говорећи о односу између врсте и индивидуе, прави неколико песимистичких примедаба у односу на живот индивидуе, изречно тврдећи на пр. како је несигурност индивидуалне егзистенције нешто што произлази из негативитета идеје, која се индивидуализира, и како је случајност, која влада у природи, узрок што се свако органско биће, па и човек, осећа несигурно и несрећно.

Е. ФИЛОСОФИЈА ДУХА У ОПШТЕ.

По Хегелу дух је идеја која је дошла себи, која је постала свесна себе, која зна за себе. Идеја у свом првобитном логичком бићу још је несвесна, јер је чиста апстракција; у природи идеја је такође несвесна, али се налази у конкретном облику; у духу она је и конкретна и зна за себе. Тројна подела влада и у философији духа, и три основне форме његовог развића су: 1. субјективни; 2. објективни и 3. апсолутни дух. Субјективни дух је појединачна свест, која је у вези с једним телом; објективни дух је дух, који се јавља у множини индивидуа, у социјалној заједници; апсолутни дух је дух, који обухвата идеју као апсолутно знање за себе. Према овим ступњевима Хегел дели

философију духа на три дела: на филозофију субјективног, философију објективног и философију апсолутног духа. Ступњеви субјективног духа су: 1. душа; 2. свест и 3. дух. Наука о души је антропологија; наука о свести феноменологија; наука о духу психологија. Психологијом се може назвати и цела философија субјективног духа, али Хегел тај израз употребљава само за један њен ступањ. О објективном духу постоје две науке: 1. философија права и 2. философија историје. О апсолутном духу постоје три науке: 1. философија уметности или естетика; 2. философија религије и 3. философија филозофије или историја философије философски схваћена. Ми ћемо у следећим одељцима изнети укратко преглед тих наука, само философију историје изнећемо релативно опширно.

F. ФИЛОСОФИЈА СУБЈЕКТИВНОГ ДУХА.

Душа је субјективни дух онако како се он јавља у вези с телом или у непосредном јединству с телом. Душа представља унутрашњост оне спољашности, коју преставља тело. По Хегелу душа није супстанција, која би имала седиште у телу, у неком делу мозга. Ово дуалистичко схватање по Хегелу је немогуће, јер се материја исто толико разликује од душе колико је идентична с њом, један однос који само ум може да схвати. Тешкоћа односа душе и тела на Хегеловом становишту не постоји, пошто он уопште негира њихову разлику. Пошто је дух долажење идеје к себи, то се он најпре јавља као унутрашњост једног органског тела, он се јавља као унутрашње јединство, као ентелехија, као форма тела.

На првом ступњу своме душа је у потпуној хармонији с телом, она живи животом тела, она носи све особине телесности. Тако схваћена душа има три ступња развитка: 1. природна душа (natürliche Seele); 2. осећајна душа (fühlende Seele) и 3. стварна душа (wirkliche Seele). Као природна душа, душа се јавља као потпуна унутрашњост тела, она у својим особинама репродуцира особине тела и околне неорганске материје. Природна душа се јавља даље у три ступња: a) природне особине (natürliche Qualitäten); b) доба живота (Lebensalter) и c) спавање и јава. Природне квалитете дели даље Хегел на космичке квалитете расе и квалитете индивидуа. Космички квалитети су квалитети душе, који зависе од космичких прилика (климе, промене дана и ноћи). Расположења душе, која одговарају променама вре-

мена, јесу природни живот душе. То мењање показује душу још у вези с околним светом, с природом. Психичке разлике међу расама долазе од геолошких разлика самих делова света. Индивидуални природни квалитети су натурел, темпераменат и карактер. Природна душа се јавља даље у разним добима живота, и Хегел даје интересантне дијалектичке карактеристике ових последњих. Тако по њему детињство преставља идентитет супротности (између индивидуе и врсте), који још није развијен, а старост идентитет супротности, који није више развијен: старост нема више потребе за конфликт с природом, а детињство те потребе још нема. Даље Хегел изводи како тај конфликт настаје у доба младости, откуда њена фантастичност, и како те фантастичности нестаје у добу зрелости, чији је задатак практичан живот. Спавање и јава су стања свести, која одговарају природном животу душе. Ту душа следује непосредно самом животу тела, а тело својој природи, променама дана и ноћи. Више јединство спавања и јаве су поједини квалитети, које она не само да има, него којих је и свесна, које осећа. Осећаји су или спољашњи или унутрашњи, или чулни квалитети или осећања пријатног и непријатног.

На другом ступњу своме, као осећајна душа, душа је свесно јединство квалитета природне душе, и као таква стоји на средини између појединачног осећаја и самосвести. У осећајној души јавља се свест о нашем ја као нејасно интуитивно осећање, осећајна је душа идентична са општим психичким карактером личности, с тога Хегел зове осећајну душу и генијем кога сваки има.

Трећи ступањ душе, стварну душу, тешко је јасно дефинисати. По Хегелу стварна душа треба да преставља јединство природне и осећајне душе, друкчије речено то треба да буде душа која потпуно продире своје тело и влада њиме.

У свести субјективни дух се уздиже на виши ступањ: ту настаје одвајање душе од тела, настаје свест о томе, да је душа различна од тела, ту се јавља свест о самом ја. У својој феноменологији духа (в. одељак в.) Хегел је помешао развиће субјективне свести са развићем свести као објективног духа. У „Енциклопедији“ он то више не чини, у њој су једини ступњеви субјективне свести ови: 1. свест (Bewusstsein); 2. самосвест (Selbstbewusstsein) и 3. ум (Vernunft), а карактерисани су на исти начин као и раније.

Трећи ступањ субјективног духа преставља дух (Geist),

чије се биће састоји у јединству душе и свести, дакле у продуктивном знању или сазнању (Erkennen). Душа је продуктивна и несвесна; свест је свесна али непродуктивна, а дух је свесан и продуктиван, а пошто је сазнање свесно и продуктивно, то је дух сазнање. Специјални ступњеви духа су: 1. теоријски, 2. практични и 3. слободни дух. Специјалне форме теоријског духа, сазнања у ужем смислу, опет су: 1) опажај (Anschauung); 2) престава (Vorstellung) и 3) мишљење (Denken). Опажај код Хегела означава сазнање у конкретној престави која је чулна. Престава је сазнање у сликама имагинације, а мишљење сазнање у чистим појмовима. Ово последње није везано за слике имагинације.

Практичан дух се јавља као практична воља, која реализира циљеве, и то 1) као практично осећање; 2) као нагон и 3) као срећа. Практична осећања су осећања пријатног и непријатног, која постају из потреба (Bedürfnisse), јер као практични дух субјективни дух је конгломерат потреба, које налазе свој корелат у осећањима. Виши ступањ практичног духа јавља се у нагонима. То су осећања која теже непосредно реализацији, и јављају се као наклоности и страсти. На трећем ступњу јавља се практични дух као срећа.

Трећи ступањ субјективног духа, слободни дух, идентичан је са слободном вољом. На тај се начин слобода јавља као последња форма субјективног духа, којом он прелази у објективан дух. Слободна воља није по Хегелу у делању без мотива, нити се састоји у раду по спољашњим мотивима, већ у раду по унутрашњим мотивима. Воља је у психолошком смислу слободна, али не у апсолутном, слободна је од спољашњих мотива, али је строго психолошки узев детерминирана, само њени мотиви леже у духу као таквом. Слободан дух прелази у објективан дух, јер реализирати слободу значи учинити је независном од индивидуа, реализирати је објективно.

G. ФИЛОСОФИЈА ОБЈЕКТИВНОГ ДУХА.

Објективан дух се јавља у три форме: 1) као право (das Recht); 2) као индивидуални моралитет (Moralität) и 3) као социјални моралитет (Sittlichkeit). Пошто се објективни дух развија непосредно из слободног духа, то је право прва манифестација слободе, и ова постаје основном темом свих ступњева права. По Хегелу постоје три форме права: 1) апстрактно

право; 2) својина и 3) неправо, од којих опет само специјалне форме својине (1. право својине, 2. употреба ствари и 3. уговор) имају значаја. Носилац права је личност. Личност је егзистенција слободе, слобода се реално јавља у личности. Дигнитет духа над природом је у његовој свести. Из тога произилази право духа на околну природу и несвесне ствари. Дух еманципирајући се од природе у исто доба се распростире у природи, и пошто је он оно за чим природа тежи, он има права на то простирање. Личност постаје личношћу тиме што ставља своју вољу на извесне несвесне ствари, које чини својом својином. На тај је начин по Хегелу приватна својина неприкосновено природно право сваке правне личности, које и држава, и ако је виша целина, мора да призна и поштује. Из права својине излази право на потпуну употребу ствари. Право својине једне личности мора да се санкционише општом вољом слободних личности, и у томе је уговор. Неправо је негација права. Највиши ступањ његов је казна. Хегелова теорија казне је потпуно конзеквентна. По њему казна нема спољашњи циљ, него се њоме васпоставља право које је нарушено. Она је негација негације. По Хегелу казна је право самог злочинца: тиме што је учинио злочи, злочинац је себе супсумирао под идеју права а тиме и под идеју казне.

Други ступањ објективног духа је индивидуални моралитет, који је право у облику субјективне воље. С тога је оно што одлучује вредност једне радње, која проистиче из воље, сама воља као таква а не радња, намера а не дело. На ступњу индивидуалног моралитета не може се међутим остати, јер на томе ступњу постоји сталан конфликт између намере и извођења, дужности и воље. Виши ступањ објективног духа лежаће према томе у синтези права и индивидуалног моралитета, у синтези легалитета и моралитета, а то је социјални моралитет.

Социјални моралитет се јавља: 1) као породица, 2) као грађанско друштво и 3) као држава. Породица по Хегелу нити је чисто полни однос, нити је чисто правни однос, нити је чисто љубавна веза, већ је морално јединство две личности разног пола. По Хегелу љубав треба да је последица одлуке за брак.

Грађанско друштво преставља суму породица и обухвата све односе, који се јављају из потреба њихових. Ти односи регулишу личну слободу, приватну својину, систем одредаба приватног права и систем полициски.

Држава није идентична с грађанским друштвом, него је она једна виша категорија. Она је с гледишта појма ранија од породице и грађанског друштва, она је идеална форма којој теже ове две. Хегел то тврђење и негативно доказује. Ратови би били неразумљиви, кад би држава била идентична с грађанским друштвом, јер се ратом егзистенција државе ставља над егзистенцијом индивидуа и њихових права у грађанском друштву. Пошто је држава над породицом и грађанским друштвом, пошто је она влада, то је она воља, и то она је израз опште воље, а не воље свију. У њој се манифестира генерална воља друштва, а не универзална. Воља изражена у држави била би универзална, кад би држава била конгломерат индивидуа или кад би постајала уговором, што међутим није случај. Циљ је државе реализација слободе духа, с тога је држава највиша објективација објективног духа и форма у којој човечанство живи.

(Наставиће се)

Dr. Бранислав Петронијевић.

ЖАН ЖАК РУСО КАО ПЕДАГОГ

Русовљева теорија васпитања има вредности и за педагогију, која се бави вишом наставом. Јер Русо, тиме што чини нову епоху, представља почетак новог доба и новог низа развића. Ово је доиста чудновато, кад се само помисли, да је Русо много што-шта рекао, што је пре њега било, и што нити је било ново нити оригинално.

Русо у том погледу има два претходника, а то су Монтењ, скептички философ познат са свога вечитог рефрена: „Que sais-je?“ и Џон Лок, највиднији представник доба инглеске просвећености. Особито се рецептивно понаша Русо према мислима о васпитању, које је Лок изнео у своме делу, издатом 1693, Some thoughts concerning education. Али, и то је врло интересантно, све то звучи друкчије, кад Русо говори, управо као открића пророка, који целом свету гласно довикује оно, што би само требао да му каже. И тек Русо је учинио да питање о васпитању постане велики проблем наших дана.

Русо само привидно стоји са француским енциклопедистима, чија је философија атеистичка и материјалистичка, на истом становишту у погледу негирања и напада на цркву, државу и литературу, као и друге ауторитете. Али само то и ништа више, иначе Русо је потпуна њихова супротност, и то како у погледу свог карактера тако и у погледу свог принципијелног гледишта. Јер Русо је собом донео идеје новога доба, доба које истина није себе довољно познавало нити је јасно знало своју судбину, али је било прожето неодољивим нагоном, да по сваку цену иде својим путем. Међутим то ново доба представља супротност претходног доба, које је себе потпуно схватало и које радујући се својим тековинама, хоће да се одмара уживајући у њима. Отуда у Француској чини Русо супротност Волтеру као у Инглеској

Карлајл Меколи-у. Русовљев се однос према савременицима даје у главном објаснити његовим принципијелним становиштем. Русовљев се идеализам није могао измирити са хладним скептицизмом, иронијом, површним оптимизмом као ни са радикалним атеизмом енциклопедиста; на против Русо је хтео видети да је остварено или бар да се остварује све оно, у шта верује и што чини његове идеале, он је не само разоравао, остављајући за собом остатке, већ је и зидао и подизао. Уз те већ поменуте разлоге придолази и његова мржња пролетера према тим отменим и признатим представницима образованости и интелектуализма његовог доба. А најдубљи разлог свему томе била је Русовљева љубав према природи и мржња према култури у опште. Јер Русо је од природе очекивао сав спас и срећу приписујући у грех култури сву несрећу у човечанству. Његова антипатија према култури потиче из истих мотива, из којих она потиче код данашњих примитивних народа. Јер култура је противна њиховом начину једноликог живота без дела и без жеља, животу без циљева, који би му за извесно дуже време давали правац и разлог рада. У кратко, живот примитивног човека је живот од тренутка до тренутка, и то тако, да је сваки тренутак самом себи циљ. Сасвим супротно живот културног човека. Његов живот хоће да оствари известан одређени циљ, све су његове радње срачунате на то остварење, такав циљ, који се можда да остварити тек после читавог низа појединачних тренутака, и не само то, већ се вредност сваког појединачног тренутка процењује према његовом одређеном односу у погледу остварења тога циља. А Русо је баш обожавао живот примитивног човека и његово субјективно осећање, које прати његов додир са културом, учинио трајним животним осећајем. Ту лежи у исти мах и порекло Русовљеве љубави према природи. Јер Русовљево схватање природе не само што садржи негативну половину — одрицање културе — већ и позитивну половину — првенство природе над културом. Ова половина обухвата у себи непосредно, позитивно осећање задовољства у природноме, уживање у свему што је у природи створено од стране творца, а што није додирнула и изменила људска рука. Најкраће је сам Русо исказао своју основну мисао у почетку свога дела Емила: „Tout est bien, sortant des mains de l'auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l'homme.“ Иначе овај став садржи in nuce Русовљево јеванђеље природе. Ма како да се Русо слаже са пред

ставницима просвећености у своме тврђењу, да је мерило вредности сваке културе у њеном односу према моралности и срећи човечанства, ипак је потпуно супротног мишљења о вредности интелектуалне и естетичке културе по моралност и срећу човечанства. И то зато што Русо тврди, да се не смеју идентификовати култура и моралност, а баш ту погрешку чине представници просвећености. Јер они држе, да науке и уметности условљавају морални напредак човечанства, а тиме и остварују срећу човечанства.

Одавде се јасно види, да се не могу измирити њихова принципијелна гледишта, и да се једно од та два мора напустити. Поред тих принципијелних несугласица, Русо је и као човек био врло незгодног карактера. При томе је још потпуно дисхармонирао тадашњем начину опхођења у друштву, а кад се томе дода, да су гоњеље и непријатељство његових противника довели Русо-а и до патолошких стања, јасно је да је тај својом природом на несрећу осуђени човек морао изгледати својим савременицима смешан, парадоксан и по готову будала — укратко играти пола комичну, пола трагичну улогу.

Апстрахујући од тога односа према његовим сувременицима, а посматран у светлости историје, појављује се Русо, баш зато, што је имао више вере и поуздања у будућност, и што је био и више радикалан и више позитиван, као човек, чији је утицај на сувременике био и дубљи и јачи него утицај сувремених му енциклопедиста. Једини је Русо био пророк тамо, где су остали били просто критичари. Природа и слобода јесу његова лозинка, и усред наказно образованог друштва, усред културе и надкултуре, усред деспотски поробљене, материјално и морално разривене државе, брујаху ове речи доиста као труба са страшног суда за многе и многе, који су се огрешили о права и срећу народа, а као крик спасења за све, који су га тражили.

Природа и слобода, те основне планове показује и Русовљева теорија васпитања, коју је Русо изложио у своме делу: Emile ou de l' éducation, издатом 1762. Ово дело као и сва остала Русовљева дела није ништа друго до закључак добивен на основу његових погледа на вредности у животу. Зато је и било потребно познавати човека, да би му се могла разумети дела.

Ова књига му је од званичне стране донела гоњење и нападе, и то поглавито због „Исповести савојског викара“, коју то дело у себи садржи и у којој су изложени принципи религиозног слободног деизма, а друго, због многобројних испада против ма-

теријалистичке философије његовог доба као и против позитивног Хришћанства. Париски парламенат је наредио, да се то дело јавно спали од стране џелата, исто је тако поступила и Женева, место његовог рођења. Најзад је надбискуп града Париза у име католичке цркве бацио проклетство на тај спис. Не могући остати у Француској Русо се склонио у Неф-шател под заштиту Фридриха Великог, али се и одатле морао уклонити јер је био изложен испадима раздраженог народа. Чак се ни на Петровом Острву у Билском језеру није могао задржати. Тако је и педагогија добила свог мученика.

Али како је могуће, да се Русо, иначе до фанатизма одушевљен природом, појави као реформатор? То је проблем, који се да решити, ако се има на уму, да је Русо био више, него што је то правило код великих људи, човек најгрубљих противречности. Генијалан али сујетан, човекољубив а неповерљив према људима, што се у осталом дā лако објаснити: зато што је волео идеалног човека, каквог је он замишљао, није могао волети праве, стварне људе, које је познавао. Сем тога мисантроп, анахорет, пун здравих идеја, али истовремено и болестан идеалист, чулан и жељан уживања; одушевљен борац за врлину и слободу, а при том сâм он није био никакав пример врлине, роб својих страсти, борац за истину и природу, међутим неприродан а често пута и неискрен и на делу и на речи како према себи тако и према другима. Реформатор и револуционар, коме недостаје разумевање духа историје. Зато и хоће да уништи све, што је историски постало. При томе уништава и оно, што је оправдано и природно. А то чини зато, што је идентификовао оно, што је неоправдано с оним, што је историски постало. Ако се пак сетимо, да је своју рођену децу послао у дом за нахочад, само да их не би морао сам васпитати, и кад га чујемо да говори о себи, како је потпуно неспособан за васпитача, онда се доиста морамо чудити, кад га налазимо међу писцима педагогије, и морамо се интересовати садржином његовог васпитног система, који је изложен у поменутом дёлу.

То му је дело у исти мах и уџбеник и роман, али се природа романа појављује тек при крају. Следоваћемо току саме књиге, хронолошки, према ступњевима старости, дакле не баш строго систематски. То и сам Русо у предговору вели: „пре ће се веровати не да се чита расправа о васпитању већ уображења неке сањалице“. На супрот томе он је преко мере свестан епо-

халности својих мисли, кад каже: Мој је предмет потпуно нов, чак и после Локовог дела, а бојим се, да ће то исто бити и после моје књиге. У опште не познаје се довољно природа деце; и услед лажних појмова, који се имају о њој, расте забуна све више, што се иде даље, чак и најразумнији чврсто се држе мишљења, да деца треба да уче исто, што и човеку треба, без обзира на то, да ли су она у стању да то схвате или не. У детету траже човека, а не мисле шта је дете пре него што постане човек". Зато Русо сматра за свој задатак, да следује природи, али не спољашњој, као Коменски, већ унутарњој природи детета т. ј. његовом психичком развијању; васпитач се мора потпуно прилагодити људској природи, људском срцу и природном развијању детета. Само се тако да извести предложено васпитање свуда где се људи рађају, јер Русо хоће — у томе се слаже са Коменским, и то је доиста новина за његово доба, иначе пуно разних сталешких предрасуда — да васпита само човека, не Француза или Швајцарца, не грађане или племиће.

Русовљево дело садржи пет делова одн. књига; у првој је књизи описано васпитање Емила до навршетка прве године, и почиње већ наведеним речима: „Tout est bien sortant des mains de l'auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l'homme." Али ове речи преставњају супротност, која се у опште да замислити, васпитним принципима пијетиста и хришћанског учења о наслеђеном греху, што Русо као натуралист изрично напада и одбацује. На против Русо вели: деца су по природи добра, а тамо стоји: она су по природи рђава; одавде пак следује дијаметрално супротно схватање о задацима васпитања. По Русо-у има три учитеља за малог и слабог човека: природа, која се јавља у унутарњем развићу наших снага и чула; ствари т. ј. искуства, која добијамо о предметима из своје околине, и људи. Само васпитање, које ови дају, зависи од нас, зато се васпитање мора управљати с обзиром на она прва два принципа, који су независни од нас, а пре свега по природи. Али природа васпита децу за себе, а ми за друге, зато и идемо на супрот природи. Исто тако васпитавамо грађане а не људе, а обоје се не може бити у исти мах. Идеал грађанског и државног, дакле заједничког и јавног васпитања имамо у Платоновој држави. Наше модерно васпитање у јавним заводима је смеша пуна противречности, зато и даје полутане. Право је васпитање нешто треће, не ни уобичајено домаће васпитање, већ васпитање природом.

Шта оно прописује? И много и мало: „треба спречити, да се ма шта догоди т. ј. ваља просто пустити, да се по природи добре особине детета развију саме собом“. Зато Русо не жели да му Емил постане херој културе, већ на против Емил треба да је исто онако пун наивности, пун првобитности и простоте као примитивни човек. А да то буде, васпитач треба да га сачува од свих утицаја културе и да допусти, да Емил одрасте тако, као да Човечанство није никад учинило онај faux pas, што се зове културом. Ово учење представља непосредну супротност уобичајеној пракси у 18. веку, која се састојала у намерним трајним и с планом изведеним утицајима на васпитаника. У исти мах ово уверење садржи у себи и Русовљев појам негативног васпитања.

Још у почетку, вели Русо, у васпитању детета чине се две крајности. Или се деца дају на чување дадиљама, које се као плаћене слуге, слабо брину о детету и његовој будућности. Сем тога оне са матерама деле детињу љубав. Или пак матере, што није тако ретка ствар, обожавају своју децу као идоле, па их мазе, у место, као што им природа даје пример, да их очврсну и ојачају. Обе ове крајности јесу штетне, и тако нас, вели Русо, први корак већ удаљује од природе. Јер где нема матере, ту нема ни детета. Зато су у ствари очеви бољи васпитачи. Али они нерадо врше ту дужност и ако их у том погледу ништа не може извинити. Сем тога се и они, да би били васпитачи, морају претходно правилно васпитати. Зато Русо предаје Емила — домаћем васпитатељу. То чини само по невољи. Тога ради поставља Русо идеал васпитача, али у исто време признаје, да у ствари такав васпитач не постоји.

Но пре него што почне васпитање, морају се испунити извесне претходне погодбе, које омогућавају успех у васпитању. Русо је у том погледу захтевао три битне ствари: идеалног васпитача, идеални објект, и идеалну околину. Описујући овог идеалног васпитача, Русо је нарочито истакао оне особине, за које је знао, да их он сам нема. Васпитач треба да васпита без обзира на своју награду, треба да је сталожен и слободан од сваке осетљивости, све своје време, сав свој живот да посвети васпитанику, васпитање — његов задатак мора му бити самоциљ, мора увек бити свестан, да је њему поверен човек — нешто драгоцено — и да ће му највећи понос бити свест да је испунио ту своју дужност. Али и васпитаник мора бити син отмених родитеља

богат, пореклом Француз, сироче — јер треба да подлежи само утицајима васпитача — здрав и јак, да не би имао посла са медецином, духовно нормалан, не генијалан али не и глуп, И што је најважније, мора живети на селу, далеко од варошког живота. У овоме се опет огледа Русовљева мржња противу вароши.

Тек сада и то упоредо са негом тела иде и право васпитање, које се према општем принципу, а супротно Локу, састоји у томе, што се дете ни на шта друго не навикава, до само на то, да нема никакве навике. Треба га васпитати за слободу и владу над собом, и свима његовим силама, треба му показивати предмете гадне и оне, којих се плаши; нарочито га пустити да све пипа и руком дира, задовољавати све његове потребе, али не допустити себи, да ма шта изнуди плакањем или дерањем, учити га, да се што више сам помаже, учити га и то методички да говори, али исто тако не почети с тим сувише рано.

(Свршиће се)

Милорад Ј. Ванлић.

ЈАСНОЋА У КЊИЖЕВНОМ СТИЛУ

У књижевним, каогод и чисто научним делима, има извесних начела о која се не смеју грешити они који хоће да себе сматрају добрим стилистима и добрим књижевницима. И као што научници у својим делима постављају и тумаче природне законе тако исто и критичари, или књижевни историчари, постављају и тумаче извесне принципе у књижевности, и њих називају књижевним законима. Добри писци не занемарују те законе. Њих могу занемарити само књижевни „фекери“ и људи који пишу тек колико да се нешто пише. Они мисле да се у књижевности не могу још постављати закони, као ни у социологији, али се варају. Социологија је припремила и припрема дубоке корене за свој будући развитак, па то исто чини и књижевност. Ми бисмо могли пристати да се књижевни принципи, по којима се пишу узор дела, не зову законима, али не пристајемо да се они уопште негирају, и да се сваком допушта писање по оном анархистичком начелу „ради и пиши како знаш и како можеш“. То је неопростива заблуда, која никад не доноси писцима бесмртност, нити ствара велика литерарна дела.

Вештина писања, или у ужем смислу речено, вештина стила, постаје све више и више компликована. А то је данас неодољива потреба у књижевности, онако исто као што је она неодољива потреба у философији и науци. Непознавање тих многоструких и сложених начела ставља писце не у први и други ред, него у трећи и четврти, или у ону велику гомилу писаца код којих се и не врши класификација, нити се о њима води рачуна. Добро писање свагда стоји у сагласности са утврђеним књижевним законима, и баш по тим законима се и познаје такво писање; оно које није с њима у сагласности, значи да је рђаво или слабо

Некадашњи професор енглеске књижевности на Харвард Универзитету, А. Хил (Hill), поставио је, или тачније поделио те књижевне законе у три групе. Прва група обухвата оне норме интелектуалних особина стила, које су познате под именом Јасноћа. Друга група карактерише емоционалне особине стила, познате под именом Јачина. Трећа група карактерише естетичке особине стила, познате под именом Лепота. То би била једна класификација утврђених стилистичких форми̂. Други су реторичари дали друге класификације и друге дефиниције. Но ма какве биле те разне поделе и одредбе стила, једна је ствар ипак утврђена и позитивна, на име да он мора бити јасан. Ово још не значи да јасан стил мора бити и леп, али он претходи лепоти, онако исто као што физичко здравље не значи саму лепоту, али јој претходи.

Јасноћа је нераздвојни елеменат доброга писања и сматра се као синоним доброга стила. Онај који пише књиге мора свагда имати на уму да ће бити цењен не по ономе што је он у своме мозгу формулисао, већ по ономе како се изразио писаним речима. Мала је корист од тога имати у глави најгенијалније планове, ако се претходно не науче методи по којима ће се ти планови излагати, другим речима ако се не упознамо са принципом јасноће.

Нема сумње да и у сазнању тих начела јасноће има имитације. Обично се гледа како други људи пишу. Али то мора бити тако. Ми морамо правити поређење нашега стила са стилом других писаца. Стендал се често хвалио како је свој стил усавршио читањем Грађанског Законика. А енглески философ Хобс говораше да он врло мало, или често и ни мало не чита друге писце, јер кад би то чинио, био би исто тако велики игнорант као и они што читају. Колико је у тим изјавама истине нека читаоци сами суде. Нама се пак чини да су они исто толико грешили са своје стране колико и они узори које су читали пре тих изјава, а свакојако да су нешто читали, јер да нису ништа читали не би ништа ни написали.

Најзад оно што је било пре неколико стотина година, не мора данас бити. У садашњем се времену од једнога писца много више захтева него што се некад захтевало. Меколеј, познати светски стилист, тужио се на своје савременике што мало њих обраћају пажњу на стил, па вели: „Како се мало данас изучава важна вештина јаснога писања! Једва да икоји од признатих

писаца о томе мисли, осим мене." Та се изјава може у многоме применити и на наше садашње писце, а нарочито онда, када је реч о јасноћи стила. Има писаца који су нејасни зато што су небрижљиви у писању; други што су незналице; трећи што мисле да су свезналице, и својом педантном ерудицијом више помрачују стил него што га расветљавају. Они заборављају за што и за кога пишу. Зар је мало случајева да романсијер пише као какав природњак, или историчар, а ови опет као романсијери, или приповедачи? Може ли такво писање постигнути сврху ради које је намењено? Може али само као релативна особина стила, ни пошто као позитивна, јер оно што је јасно научницима не мора бити јасно писцима лепе књижевности и обратно.

У Реторици А. Бена не говори се о овим особинама јасноће, али се и у тој ваљаној књизи дају неколика правила која су неопходно потребна за коректан и добар стил. Он наводи седам таквих правила. Ми их овде не морамо сва набрајати, јер су нека од њих општа места која се налазе у сваком бољем учбенику. Скренућемо ипак пажњу својим читаоцима на његово четврто правило, јер се противу тога правила највише греши у писању и код наших и код страних писаца. Он каже: „Избегавајте употребу једне исте речи у два разна смисла, кад је размак кратак".

Према овоме правилу није добро рећи: „Истина је да су истина и заблуда покаткад заслепљене". Нити би по томе правилу било коректно оно излагање Г. М. Решетара у коментару 761-ога стиха Горскога Вијенца, где он вели: „Турци им бијаху дали вјеру да им неће дирати у вјеру". У расправи једнога професора који предаје реторику на универзитету, нашао сам овакву једну реченицу: „Треба бити искрен у свом укусу, и васпитавати свој укус". Ова је реченица такође у несугласици са постављеним Беновим начелом о јасноћи стила. Оваких би се примера могло наћи врло много. Ми их даље нећемо набрајати; нека их читаоци сами потраже код својих писаца које читају, па ће видети како о горе постављено начело греше и најбољи стилисти, као и најобичнији књижевници.

Тешко је заиста, врло тешко, испунити све захтеве које закони јасноће изискују. Али зар би се смело при томе попустити и ослонити се на начело laisser-aller? Никако. Људски ум и људска природа баш траже те тешкоће да их савладају и да себи створе веће уживање. Зар има тога ко се бави књигом а да не ужива у савлађивању таких и сличних тешкоћа? Ми мислимо да

нема. Сваки воли да пише лепо, а још више да чита јасно написане књиге. Штета је само што сваки не зна и не осећа шта је јасно а шта не. Горе поменути енглески реторичар, Бен, вели да је сваки израз јасан који није двосмислен или неодређен, и који се не може друкчије разумети него онако како гласи. Ову су дефиницију његови ученици доцније проширили, па су уз то додали и неколико нових правила јасноће. Прикупљена и сређена, та правила могла би бити од користи нашој генерацији која се интересује књижевним и естетичким питањима. Ево како она гласе:

1. Писац мора најпре знати шта има да каже.

4. Он мора бити способан да то искаже на најпростији начин.

3. Његов језик треба да је прилагодан читаоцима којима је намењен.

4. Његове идеје не смеју прелазити границу разумљивости.

У ова четири збијена закона интелектуалних особина стила, обухваћено је готово свих оних седам постулата које је Бен изложио у одељку Јасноћа. Он је тамо дао врло велики број примера из новије литературе. Нарочито је те примере узимао од писаца Златнога Доба енглеске књижевности. Његово расуђивање у питањима ове врсте може бити отворено дискусији и критици, али је он ипак постигао сврху којој је тежио.

М. Ст. Станојевић.

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ

3. СКОПЉЕ.

И Скопље припада у ред најстаријих вароши у Српским Земљама. Византинци су га звали *Σκοῦποι*, *Σκοπίων*, *Σκοπιόπολις*, *Σκόπια*. У српским се споменицима пише и зове: Скопе, Скопьее, Скопѣье, Скопиıе, Скопїе, Скопѣ, Скопıе, Скопѣıе, Скопле, Скоплıе, Скьпьль, скопски градь. У путописима Scopia, Scoppia. Турца су га од увек звали Ушћуп, Ускуб, па га тако, Ушћуп, зову покаткад и наше народне песме, иначе га народне песме редовно зову Скопље, а једна српска народна песма: „Наше Скопље, српско Цариграде".

Од увек Скопље је било велика и знатна варош. Прокопије, савременик и историчар Јустинијана Великог (7 век), не зове га друкчије него „великим, многољудним и свачим благословеним градом". Скопље се помиње и доцнијих векова. У 12. веку за њега зна чак и арабљански географ Едризи, који о њему бележи да је знатан град и да је дан хода удаљен од Болога (Полога, Тетова), а зове га Искафија (искварено од Скопија). Познато је колики је значај имало Скопље за владе Немањића, нарочито за владе цара Душана, коме је Скопље било друга престоница. Цар га Душан не зове друкчије него „Славни и частни град Скопије царски". Из тога су времена стари српски новци са натписом местоковања Скопље. Вероватно је и град Скопље, као и Призрен, имао право ковања својих новаца.

Турци су нам заузели Скопље 1391 год. и оно је убрзо постало знатно војно средиште, одакле су Турци полазили на још непокорене српске државе и куда су се са робљем и пљачком из Србије, Босне и Црне Горе враћали. У 15. веку Скопље је било на гласу као најобилнији робовски трг, на коме се роб добивао

од турске војске за војнички калпак, а два роба за пар чизама! Има спомена да је Скопље у 15. веку страшно настрадало од пожара у коме је и много људи сагорело и да су Турци Србе са породицама пресељавали дубоко у Арбанију. Српски летописац забележио је под годином 1438: „Изгоре Скопје и ва њем много душ сагоре". Други калуђер забележио је под год. 1467: „Пре-гнаше од Скопа града 15 кућ у Коњух месеца маја 13. дан у среду". „Сије лето преселише от Скопа града 15 кућ православних христијан... порока не имеје, вини никоје, у граду рекомому Коњуху от арбанашскије земљи, саграждeному от цара Мехмеда царствујушти тогда". Гоњење Срба у Скопљу настављено је и доцније, у 16. веку, па су им чак и цркве рушили, као што се види из записа од 1535 год.: „Расипаше цркве у Скопе". Ипак се доцније, у 17. веку, као што ћемо видети, у Скопљу помиње изрично српска црква.

Скопље је у 15. веку богата и напредна варош, јер га већ 1502 г. Феликс Петанчић назива главним градом Дарданије. Још Петанчић бележи о нашем лепом Скопљу да је богата варош, да се налази на међи Маћедоније и да изобилује свакојаким земаљским плодовима.

У 16. веку Скопље је несумњиво било понајвећа варош у Српским Земљама. Анонимни италијански путописац (1559) рачуна да у Скопљу има 29.000 кућа, што је свакако претерано и преувеличано, јер други путописци 16. века узимају да у Скопљу има 3000 кућа. Занимљиво је да и Марин Бици (1604) узима превелики број кућа у Скопљу — 40.000! Кад би то било поуздано и истинито, могли бисмо рачунати да је Скопље у 16. и 17. веку било највећа варош у Српским Земљама са — 200.000 становника! Сви путописци 16. и 17. века називају Скопље великом вароши, једино непознати Рус (путник по Турској у другој половини 17. века) зове Скопље „великим селом", вероватно због његове растурености и према томе што су куће биле потонуле у зеленило.

Све до катастрофе своје 1689 г. Скопље је било напредна и богата индустријска и трговачка варош. Аноним (од 1559) помиње да је у Скопљу велика индустрија. Доктор Браун (1669) чак напомиње да у Скопљу има 700 кожара који израђују изврстан кордован. У 16. и 17. в. Скопље је у трговинским везама са Анконом и Млецима преко Љеша и Драча (Аноним, 1559). Било је у трговинским везама и са Београдом и са Солуном, па се саобраћај са Солуном вршио чак чамцима и малим

баркама на Вардару (П. Богданић, 1685 г.). Нарочито је била жива трговина кожама, вуном, вином и воском, који је извожен у Италију (Аноним, Соранчин путописац и др.)

Да је Скопље у 16. веку било велика и богата трговачка варош види се и по томе што је у њему тада била велика дубровачка колонија. Како се трговина вином у Скопљу тада рентирала, види се по томе што су се њоме много бавили Дубровчани, па су чак и сами имали своје винограде. Анонимни италијански путописац (1559 бележи да су Дубровчани у Скопљу закупили доста земљишта и подигли винограде, па им робови, јевтино купљени од Турака, обрађују те винограде, и тако Дубровчани тргују и вином из својих винограда. П. Богданић (1685) чак истиче да је у околини Скопља врло много винограда, који дају изврсна бела, црна и жућкаста вина. Од каквих је одличних грађана била састављена дубровачка колонија у 16. веку види се по томе, што код Дубровчана одседају страни посланици у пролазу кроз Скопље. Француски амбасадор Noailles, пролазећи кроз Скопље (1573), провео је два дана у кући неког дубровачког властелина. Соранчино посланство (1575) преноћи у Скопљу у кући трговца Николе Пуцића, Дубровчанина.

Путописци 16. и 17. века помињу и многе Јевреје у Скопљу, а познато је да је Јевреја и ранијих векова највише било по живим и великим варошима. У 17. веку у Скопљу се јављају и Јермени, који се такође са Грцима, Јеврејима и Цинцарима јављају у 16., 17. и 18. веку у Српским Земљама дуж главних комуникационих линијâ.

Од интересантности у Скопљу путописци 16. и 17. века истичу: развалине старог града са православном црквом (Канеј, 1573), сахатну кулу (коју много хвали Хаџи-Калфа), мост на Вардару од 13 лукова, много џамијâ, амама, караван-сераја, безестан, лепа шеталишта, покривене чаршије. Један путописац 16. века (Соранчин, 1575) наводи да у Скопљу све што није духовник или војник живи од трговине и заната. При крају 16. века Скопље је страдало од пожара, јер имамо један запис од 1594 г.: „Изгоре Скопље“. Пре тога Скопље је било настрадало и од земљотреса, јер је записано под г. 1555: „Бист трус велик и Скопије град низложи се“.

У 16. веку Скопље је било и наш културни центар, кад оно 1569 и 1570 има књижару Кара-Трифуна, која продаје српске црквене књиге. У 17. веку у њему столује православни вла-

дика „Скопју и Пологу“ а у 18. веку митрополит „Скопију и Врањи“.

Од највећег је пак интереса истаћи да се Скопље у 16. и 17. веку сматрало као српски град и у Србији. Да је то одиста тако, ми ћемо навести више факата и спомена.

Путописци и католички мисионари га зову: „Scopia, metropoli di Servia“. Поред Турака помињу и Србе као становнике Скопља. Евлија Челебија помиње чак и српску цркву у Скопљу, коју посећују и католици. Соранчин путописац (1575) назива Скопље великим и насељеним градом у покрајини Србији. Александар Комуловић (1584) наводи да се Скопље налази у Србији, чији је главни град (Scopia, principale città della Servia). Тако је то остало и у 17. и 18. веку. Софијски архиепископ Петар (1655) и папски визитатор Стеван Гаспари (1671), кад набрајају главне градове у Србији (Le città principali di Servia), наводе и наше бело Скопље на Вардару. И П. Богданић га (1685) зове главним градом (метрополом) Србије. Кад су скопски митрополити у 17. веку одлазили у Русију, они су на протоколу у Русији изјављивали да долазе из „Српске Земље, из града Скопља“. Тако 1641 скопски митрополит Симеон сâм изјави на протоколу у Русији да је из „сербскіе земли города Скопіа“. То је исто 1687 год. у Русији изјавио скопски митрополит Јевтимије, који сâм себе титулира: „митрополить сербскіе земли скопскіе црькве“.

Скопље је 1689 доживело страховиту катастрофу, а пре тога бејаше лепа, богата и напредна трговачка варош. Доктор Едвард Браун (1669) назива га великом трговачком вароши, највећом у оном крају, „лепим и многољудним местом“. Највећи, најопширнији, доста китњаст опис Скопља у 17. веку, пред пропаст, дао је емфатични ефендија Евлија Челебија. Скопље се ширило тада по зеленој, убавој и широкој равници. Имало је 70 мâла, 2150 дућана, 10.060 кућа на један или два спрата, неке су камене и лепе, а све су биле покривене црвеном ћерамидом. Сем тога Скопље има 120 џамија, 110 чесама и 100 себилхана (као кијосци у којима послуга свакоме даје воде бесплатно). Трг је подељен на разне чаршије, а најлепше су: платнарска, свиларска, шаторџијска, обућарска, бојаџијска, калпакџијска. Уопште Скопље је чиста варош, у којој су улице равне и белим каменом калдрмисане. Тврђава је јака, лепа, петоугаона, са зидовима високим 150 аршина, са 70 кула. Пред

градском капијом, окићеном оружјем, мост који се чекрцима диже уза зид. У тврђави 100 војничких кућа, магацина нешто топова. У вароши има седам или девет гостионица, где се путницима даје храна бесплатно. Има ханова, бећарских одаја (за становање нежењених занатлија и калфи), безестан, покривену чаршију. Пред дућанима виђају се саксије са цвећем, а дућанције имају обичај да своје муштерије при улазу у дућан прскају мирисима. Скопље је чувено и као место у коме има песника и милосрдних људи; чувене су скопске богословске школе. Мора бити да је сва околина Скопља била тада под грозним виноградима, кад нам Евлија Челебија чак и ову хиперболисану белешку пружа: „Око Скопља има на 77.000 дулума приватних а толико исто и факуфских винограда“. Још Челебија наводи да у Скопљу има доста и Латина, што могу бити и Дубровчани. Сем српске цркве било је тада, како Евлија бележи, у Скопљу и јерменска црква, а Јевреји су имали и своју авру.

Најзад је Скопљу било суђено да пропадне: 1689 г. Аустријанци су га запалили и, док је богато Скопље горело и праштало, аустријска војска стојала је около и посматрала, уза звуке војне музике, пожар једне лепе и богате српске вароши, али из које су Аустријанци, пре него што ће га упалити са свију страна, изнели и упљачкали све боље ствари и робу. Како нам поменути скопски митрополит Јевтимије саопштава (1687), многи су становници Скопља почели да се селе у разне градове по Турској, чим су чули да се аустријска војска приближава. И кад је аустријски ђенерал Пиколомини 1689 г. дошао с војском пред Скопље, нашао је варош нему и празну: све се становништво бејаше иселило, оставивши своје куће и радње. Пиколимини у своме рапорту вели да је Скопље велико колико и Праг, да је лепо, са дивним џамијама и прекрасним баштама; али је Пиколомини, пошто је по трговачким дућанима без господара, покупио све што је било од вредности, запалио то убаво и богато Скопље, које је сагорело уза звуке аустријске музике. Бедно се Пиколомини брани што је запалио варош, која му никакав отпор није дала. Наш је летописац под годином 1689 забележио да „Немци пленише... и многонароднij град Скопие попалиша и разориша“.

После тога, пошто се Аустријанци, разбијених глава, почеше повлачити на север, разбегло се становништво поче враћати на згаришта својих домова. Да несрећа буде још већа, идуће 1690 године Скопље и његова нахија опет настрада, сада од Турака.

Неки Скопљанац је под год. 1690 забележио: „Халил-паша разби со војс(к)а Скоп'е и Качаник, исече скопска нахија“.

Катастрофу 1689 год. преживеле су само неколике камене зграде; од осталог Скопља бејаху само развалине, које се виђаху чак и крајем 18. века. У 18. веку Скопље се помало подизало из згаришта, становништво се старо враћало, а ново, нарочито са села, притицало, али је 1706 год. од куге јако настрадало. Дубровчанин Кабога те године није смео проћи кроз Скопље, него га је далеко обишао, па нам у свом путопису бележи да је у Скопљу од куге те године помрло 2000 душа. Патријарх Василије Бркић (1711) рачуна да у Скопљу има на 2000 домова у вароши, а у тврђави 30. Број кућа Бркић је очевидно преувеличао. Енгелов путописац (1792) преноћио је у Скопљу, али ништа важно о њему није забележио. Барону Феликсу де Божур Скопље има 5—6000 становника и налази се у Србији (Uscup ou Scupi. dans la Servie). Тада је (при крају 18. века) Скопље почело обнављати своју стару и славну индустрију сахтијана и марокена, и већ се почетком 19. века Скопље слави са те своје индустрије (Пуквиљ, 1805). Још нам Божур бележи о Скопљу: да су му улице прљаве, куће мале, стари му се градић распао, у околини виде се развалине од старог водовода, а трагови и развалине јавних зграда у вароши показују негдашњу величину овог тада неугледног места.

У 19. се веку Скопље полако подиже. У једном малом географском немачком делу од 1808 год. (Kamenzkoi) Скопље се рачуна у ред осредњих српских вароши. Француски консул у Приштини А. Вас (1812) рачуна у Скопљу на 15.000 становника и истиче трговинску важност Скопља на солунско-босанском путу, јер је „Скопље много веће и знатније за трговину него Приштина. Скопље је на самом путу којим пролазе каравани и поштоноше“; у трговинским је везама са Солуном, куда шаље жито и брашно. Ами Буе (1836) рачуна у Скопљу на 10.000 становника; али му је тада чаршија још мала а у дућанима виђала се најобичнија роба. Гризебах (1839) рачуна да у Скопљу има 2000 кућа. Познати Јордан Хаџи-Константиновић (1846) бележи о Скопљу: Град стар, велики и чудесан; око њега су близу 20 манастира, зиданих од српских владалаца. Наш смирени дечански монах Гедеон Јуришић (средина 19. века) назива Скопље великом вароши, чији се трговци „мешају са европским људима“. Аустријски консул Хан (1858) рачуна да у Скопљу има 20.800 становника (13.000 musли-

мана, 7000 православних и 800 Јевреја). Грк Николаиди (1859) бележи о Скопљу: у вароши је 8000 кућа, 20 ханова и велика чаршија, где три граничне покрајине Албанија, Србија и Македонија долазе да мењају своје производе. Енглески путописац Тозер (1865) рачуна да у Скопљу има 21.000 становника. У том времену Енглескињама, Макензијевој и Ирбијевој, Скопље је, при свем том што је било прилична варош, изгледало опало, јадно и жалосно, и његови су најимућнији трговци били Цинцари.

Пред крај 19. века Скопље је имало 4474 куће са 32.000 становника (17.000 муслимана, 14.000 хришћана, 800 Јевреја). Берлински Конгрес, који је изменио карту Балканског Полуострва и који је против интереса и осећаја српског народа створио и „окупацију“, утицао је својим одлукама на судбину и положај Скопља. Скопље је морало да чека на своје ослобођење још пуне 33 године, а затварање Босне од стране Аустрије подсекло је крила и Скопљу. До „окупације“ Скопље је у Босну извозило: дуван, гајтан, срмене израде, свилен конац, фино извезено чохано одело, платно сереско и др., а из Босне увозило со и разне гвоздене ствари. Престанком трговине са Босном град је много претрпео. Кад је за тим подигнута и жељезничка пруга до Солуна и везана солунска пруга са српском пругом, Скопље је било упућено и везано за Солун, коме је било потпуно потчињено у трговинском смислу. У Солуну се скопљански трговци снабдеваху колонијалном робом, и ако је она пролазила кроз Скопље за Солун. Скопљански трговци због неумешности и немања великих капитала, нису умели везати непосредне везе са Европом. Велике трговачке фирме у Солуну умеле су да сву трговину Старе Србије и Македоније сконцентришу у Солуну. У томе им је на руку ишла и сама Управа Жељезница, која је пренос до Солуна наплаћивала исто толико колико и до Скопља.

Па ипак је Скопље напредовало и повећавало се досељавањем здравог и снажног српског елемента из околних села. Од 1875 административни центар (столица косовског валије), Скопље је успело за турског времена да буде најважнији трговински центар у Старој Србији, јачи и од Призрена. Сваког уторника скупљао се у Скопљу велики пазар, на који је долазило 5-6 хиљада људи са разним производима: доношено је жито, коже, вуна, стока, сир, масло, пастрма, восак, вино, ракија, воће и др., па се то продавало за локалну потрошњу и за извоз. Ситна стока дотеривана је из Куманова и са Овчег Поља, па је нешто изво-

жена у Солун, а нешто клана на саланама за пастрму. Крупна стока, волови и коњи, дотеривана је из Санџака. Најбољи сир је доношен са шарских бачила, и најбоље масло из Санџака. Коже и жито извозили се у Солун, а скадарски су трговци извозили из Скопља само вуну, и то је била једина важна трговина коју је Скопље водило са Скадром, ма да је раније Скопље било у великим трговинским везама са Скадром. Вино и грожђе Скопље је извозило у Србију, нарочито у Београд, што су чак и српске народне песме из новијег времена истакле: у народним песмама онога краја пева се како „винари Белограђани“ гоне „карване“ вина (В. Кӑнчов).

После пуних 520 година Скопље је доживело велики историјски тренутак: да буде враћено својој матери Србији, од које су га 1391 год. отргли Турци. Скопље је ослобођено и враћено оној српској држави, која носи име Србија, а тако се, као што смо видели, зваше ранијих векова и она српска земља, у којој је Скопље било главни и највећи град, „митропола Србије“ у 16. и 17. веку.

(Наставиће се)

К. Н. Костић.

РУСКА ПОЛИТИКА НА ИСТОКУ И БУГАРСКА ШИЗМА[1]

I

Религиозни и национални принцип.

Када први пут походите Цариград, изненађени сте множином свештеника и калуђера који изгледају као да насељавају обале Босфора. Било да прелазите прљаве и тесне улице каквог засеока, да улазите у какав дућанић или кафану на Златноме Рогу, да идете уз Босфор или низ Босфор на каквој лађи, свуда наилазите на по неког „Оца“, „Брата“ и, за већину времена, на многа црквена лица. Бескрајна разноликост мантија и капа свих облика, свих народности, пролази пред вашим расејаним погледом који се најзад на то навикне и сматра их као саставни део пејзажа па можда и земљишта античке Византије.

Посматрајући из ближе земљу и људе, хватајући у лету одломке од разговора, запазићете лако са колико интересовања, па често и страсти, ти духовници говоре о политици. А ако вам се догоди да поведете разговор са каквим скромним грчким **каикчијом** на Босфору, или са кафеџијом који вам служи кафу у хладу каквог огромног платана, моћи ћете се доста лако уверити о интересовању које показују сви ти људи у пословима „Велике Цркве“ или бугарског егзархата.

Политика и вера као да чине једно у тој чудној земљи чији су обичаји и интереси тако далеко од струје идеја и навика западне цивилизације. И ако вам прве ваше туристичке импресије изазову жељу да то боље познате, ваша истраживања у прошлости само ће потврдити то сазнање које је дошло

[1] Ова документована расправа прештампана је 1907 године у засебну књигу из стручног часописа La Revue d' histoire diplomatique. Она уноси пуну светлост у питање које се у њој расправља, те ће, по томе, интересовати читаоце „Дела“. Прев.

само собом у живописној околини Стамбула или на цветним обалама Принчевих острва, у тишини турскога базара, као и у благој тишини гробља у Скутарима, свуда најзад где се Исток, прави Исток, открива први пут.

Тај исти закључак наметао се нама после више година студија о руској политици на Истоку.

На странама које ће доћи, постављамо себи за задатак да оцртамо епизоду велике свађе која је раздвојила Бугаре и Грке. И видеће се како је та религиозна свађа имала врло дубок политички значај и како је вршила врло велики утицај на општу еволуцију Источног Питања, а особито на руску политику у Турској.

* * *

После Кримскога Рата, нови министар Русије у Цариграду добио је поред осталих инструкција једну белешку са насловом: „Наши будући односи са Источном Црквом".

У тој белешци говорило се:

„Важно је за нас да све више и више учвршћујемо своје везе са православном црквом на Истоку, а нарочито са цариградским патријархатом, који јој је центар.

„Између осталих напада које је противу нас управљало лукавство наших непријатеља у последњем рату, енглески посланик захтевао је, 1853 године, од цариградскога патријарха, да објави да је руска црква шизматичка по сили извесних дисциплинских обичаја, никако догматских, који се разликују од обичаја на Истоку.

„Хтели су акредитовати у свештенству и код православних популација на Истоку, веровање, да је једини циљ наших посредовања у корист Цркве политичко господарство, да ми намеравамо потчинити и Цркву и становништво своје утицају у циљу завојевања.

„Ми немамо потребе рећи да није тако. Истина је да су наши политички интереси, као што су то увек били, и као што никад неће престати то да буду, по самој природи ствари, тесно везани за интересе православља. Наши противници то са свим добро знају. Када се боре противу Источне Цркве, као год и кад се праве као да је штите, да би себи боље прибавили средства да се боре противу ње, то не раде само из ревности за католичку и протестантску пропаганду, него још, и нарочито, са задњом мисли противу нашега утицаја!

„Од ратова царице Катарине, Исток пролази кроз прелазну

периоду. Наш је велики интерес да он могне једнога дана изаћи из ње а да не изгуби главни елеменат одржања и хомогености који се у њему налази, живахан и силан, од векова, у пркос несталностима које га раздиру, у пркос разноликости раса подјармљених турским освојењем. За нас је интерес првога реда да имамо у непосредну суседству популације које би биле везане за нас везама вере која је оживила Грчку и која успешно изводи на наше очи ускршавање словенских и румунских народности.

„Не устежемо се поновити: наше интересовање у корист наших једновераца на Истоку не сме се прикривати. Оно се заснива на два принципа који се потпуно могу признати: на принципу интимног верског уједињења и на принципу одржања отоманске царевине у смислу парискога уговора".

Гледиште које се развија у тој белешци потпуно је одговарало традицијама руске политике пре рата. Она је гледала, на Истоку, с једне стране, хомогени православни свет, „у пркос разноврсности раса" из којих је био састављен; са друге, мусломанску државу под чијим су јармом били наши једноверци. По некад, у логору непријатеља православља, руска дипломатија имала је да се бори са католичком и протестантском пропагандом које су биле у њеним очима елеменат опасности за тај принцип „живахне и силне" хомогености који је био и принцип одржања православног света. До год озбиљна опасност није давала маха да се предвиђа раздвајање које би дошло из унутрашњости самог православног становништва, верски протекторат, који је био основна идеја руске политике на Истоку, могао се вршити не бунећи савест дипломата. Њихов задатак био је олакшан реалном солидарношћу интереса која је постојала између православних популација уједињених под истим јармом.

После Кримскога рата, руска дипломатија наићи ће на опипљиве последице рада у тишини који се вршио од давно међу народностима на Истоку. Да би се боље разумело у чему су те промене морале реаговати на карактер руске политике, бацимо један ретроспективан поглед на стање православне Цркве пре и после рата.

Оно што се обично назива Источном Црквом никад није било једна црква, него више верских заједница потпуно независних у својим респективним организацијама и чије оснивање иде у назад за неколико векова. Али за рана, захваљујући повољним политичким погодбама, цариградски патријархат добио

је прво место међу свим автокефалним црквама на Истоку а њен највиши шеф добио је титулу „екуменског“, као да би се подвукла његова важност и улога која му је припадала у свим верским питањима општег реда. Па ипак, никад, од времена византијских царева, екуменски патријарх није претендовао да изађе из тачно одређеног круга својих верских атрибуција.

Од освојења Цариграда султан Махмуд подарио је једним ферманом нова права екуменском патријарху. У исто време, та карта јасно је одређивала односе Православне Цркве са мусломанском државом. Не правећи разлику у погледу расе и народности међу новим султановим поданицима, ферман је уједињавао у један народ, рум-милет, све оне који су припадали истој вероисповеди. Да би олакшао административни посао, султан је желео да има на челу покорених народа једнога шефа, одговорног пред владом. У томе циљу, патријарх је добио широку судску власт. Како је представљао интерес православног народа, он је позиван да заседава у дивану међу највишим достојанственицима отоманске царевине и овлашћен да чини представке влади за све послове који се тичу његова стада. Тако је после освојења Цариграда од Турака, титулар екуменскога престола добио из руку освајача нову власт коју његови претходници никад нису уживали у доба Византијске Царевине. Ауторитет црквеног поглавара и политичко представништво стицали су се у његовој личности. Историјске традиције којима је патријарх остао једини законити чувар, додаваху сјају његова положаја, нарочито у очима Грка, који успеше да одрже први ред међу освојеним расама. Али исто тако, за сав православни народ који беше изгубио своју независност, екуменски патријархат постаде неодољиво центар око кога су се груписале све наде и снови за слободом.

До год се турска владавина осећала јаком, штитила је принцип централизације. Екуменски патријархат беше се створио њеним органом асимилујући у себе независне словенске Цркве и трудећи се да се меша у администрацију осталих патријархата на Истоку.

Опозиција на коју је наилазио од стране својих нових стада није била врло озбиљна. За цело, словенске популације нису радо трпиле епископе који нису били њихове расе и који често нису говорили њиховим језиком. Службене неисправности грчкога свештенства биле су му донеле жалосну репутацију, и

оно је само спремало своје опадање својим непријатељским држањем према покушајима да се религиозни задатак Цркве одвоји од појелинињивања. Па ипак, и у пркос тим недостатцима, грчки црквени великодостојници имали су на својој страни интелектуалну надмоћност, коју им за тренутак нису могли оспорити Словени. Национална свест ових била је успавана.

Угњетени Турцима, они су још били врло срећни што им није било одузето право да исповедају веру својих отаца. То је била једина веза са прошлошћу коју су им оставили више или мање недирнуту. Словени су се навикли да гледају у цркви амблем својих најдражих традиција, једина застава која им је обећавала бољу будућност. Апсорбовање њихових дијецеза од стране екуменског патријархата ништа није променило у њиховим идејама. Немајући снаге да се боре са Грцима, Словени су подносили њихову надмоћност као привремену политичку потребу.

У осталом, успех који је однео екуменски патријархат, био је спреман из одавна. Инстинкт одржања био је спона између малих народа. Сутрашњи противници били су савезници у заједничком интересу да се чувају индивидуални животи пре но што се помишљало да се успоставе националне јединице. Свако за себе био је и сувише слаб да би се одвајао од осталих и заметнуо борбу. Од отоманскога завојевања, они су се приклонили да уђу у састав једног јединог и истог православног народа. Тај обичај толико је ухватио корена на Истоку, да, до сада, можете редовно чути овај одговор једнога Хришћанина из Турске кога питате којој народности припада: „Ја сам православни“.

До год је хомогеност православног народа остала принцип његове организације, задатак руске политике, као што смо већ рекли, био је прост. Русија је могла штитити својеједноверце само преко органа Цркве, јер је високо свештенство било једини представник интереса својих стада. И не би се могло порицати да су њихови заједнички интереси налазили у њему истинскога тумача. Тако се по вези са свим народностима које исповедају православну веру, руска политика руководила **вероисповедним** принципом, који постаде једна од најнеспорнијих традиција, угаони камен дипломатске акције.

За цело, та солидарност која је спајала православни народ, могла је бити само нестална, јер узрок религиозном уједињењу разних раса није био само у њиховој верској заједници него и у заједници јарма и угњетености. Време и догађаји мењали су

мало по мало погодбе опстанка и развитка народа који су били у ропству под Турцима.

Национални покрет који је поплавио Јевропу у првој половини деветнаестога столећа, имао је својега одјека и на Истоку.

Постављени у први ред, Грци се осетише први пробуђени на дах националне идеје која их је позивала на препорођај. Али кад им се учини да је час куцнуо да се отворено развије национална застава, они наиђоше на једну тешкоћу која изгледаше неочекивана. Због тога што се морао крити вековима и није смео признати да постоји, живи извор народности, коме треба светлости дана и слободе, — тај извор био је већ ту да усахне. Устанак Грчке противу турскога јарма био је надахнут живим и једнодушним осећањем. Мржња противу вековног непријатеља и жудња за независношћу — такви су били довољни покретачи да искупе народ око исте заставе. Али кад је била реч да се јасно одреде црте националне идеје, ваљало је више вештачком вредношћу заменити стварну садржину. Многобројне историјске превртљивости дубоко су измениле чак и до физичког типа становништво Краљевине Грчке. Нека се узме у обзир колико су пута земљу подјармљивали разни освајачи. Свако од њих улио је своју крв у вене урођеничкога становништва. Свакојако, ти изданци античке Јеладе били су прави сопственици права на историјско наслеђе које им је уливало легитимни понос. Они су од старих Грка наследили језик и споменике уметности.

Чим се осетила генетичка веза у Грчкој, помислило се на то да се садашњост приближи прошлости. Литература, напоредо са журнализмом, трудила се, у својој жељи да стопи традиције многобожачке старине са модерним тежњама донесеним из Јевропе преко младих људи одаслатих у иностранство, да доврши њихово васпитање. У Јевропи, романтизам је био на дневноме реду. Грчке националне аспирације нађоше у њему велику потпору. Јавно мишљење беше се узбудило патњама грчкога народа за чије се име везивала прошлост пуна грандиозних успомена. Зар нису Грцима имали да захвале за саме изворе културе, којој су творци били њихови претци? И тако модернизујући традиције античке Јеладе, Грци успеше да створе себи лепу заставу која је заваравала њихову таштину и давала модерном јелинизму декорум који му је недостајао.

Плодна, до год је била реч да се људи искупе за борбу, јелинска идеја била је мање плодна после победе, када отпоче

мирно дело унутрашње организације. Мешање античких и модерних идеја имало је за ресултат оснивање демократске државе у којој је влада имала слабу, често илузорну власт; народ, који не беше спремљен за зрелу и смишљену употребу слободе, дао се повести за говорницима који су ласкали његовој националној махни, таштини. Речитост демагошких адвоката постаде зао дух Грчке заводећи је често на опасан пут авантура.

Долазак независне државе није допринео формацији и развијању националне културе. У области уметности и литературе као и у области политике мешавина идеје није имала солидне основе и није донела ништа оригинално. Класични узори као и модерне творевине копирани су једно за другим са сервилном журбом. Трудили су се да очисте живи језик да би га што више примакли старом језику. Успели су само да створе конвенционални дијалекат, туђ за народне уши. Чак и они који се служе њиме кад пишу чувају се добро да га не употребе кад говоре, јер би их рђаво разумели, или би изгледали смешни[1].

Нове струје које се дочепаше друштва допринеше стварању „велико-грчке" идеје *(μεγάλη ιδέα)*. Засновача на историјским реминисценцијама као и на препондерантној улози грчког елемента у трговини и у политици на Истоку, та идеја може се свести као аспирација на финални тријумф јелинизма, коме би припао цео Исток. Присталице те идеје непријатељски су расположене према Русији, јер је сматрају као највећу сметњу остварењу њихова идеала. То ипак не смета Грцима да траже протекцију Русије у критичним тренутцима, ма да је иначе грде.

Грке који живе у Турској не треба мешати са њиховим сународницима у краљевини. Између те браће по раси постоји знатна разлика коју је важно не губити из вида када се цене разни чиниоци од којих сваки има оделито место на Истоку. За цело, разлика између тежња Грка у краљевини и оних из отоманске царевине припада пре области идеологије него области непосредне акције. Али ако политичке потребе чине да се те нијансе потискују у страну, оне за то не постоје мање стварно и тим самим нису за презирање.

Грци који су султанови поданици, активни и предузимљиви, успевају да акапаришу већи део земаљске трговине. Њихов ути-

[1] Срећни смо што можемо навести у прилог нашим оценама писца знаменитог дела: Turkey in Europe by Odysseus, London, 1900; V. chap. VII: The Greeks.

цај даје се осећати у престоници као и главним центрима царевине, фаворизиран познатом индолентношћу Турака. Ако се Грци из краљевине хвале да су наследили старинске Јелине, они из Турске тврде са не мање права да воде порекло у правој линији од Византинаца. Атина за једне, Цариград за друге, служе као полазне тачке, а Света Софија као споменик националне уметности, у исто време као и девиза, такмичи се са Акропољем и Партеноном. Између аспирација једних и других, постоји једна заједничка црта. Лебдећи у историјским реминисценцијама, они не воде рачуна о догађајима који су изменили изглед ствари и учинили немогућним повратак ка прошлости у којој се међутим завршују све њихове наде. Те „велике идеје“ све су се родиле из илузија које не рачунају са садашњошћу.

Па ипак, не би се могло порицати да византијска идеја садржи у себи више животне снаге него јелинска идеја. То зависи од тога што су историјске чињенице које јој служе као ослонац ближе данашњим погодбама на Истоку него многобожачке традиције античке Јеладе. Генетичка веза са Византијом није ту никако била прекидана. Она се одржала, побожно чувана у религиозној и националној установи екуменскога патријархата.

Тај двоструки карактер православне Цркве у Цариграду постао је саставна и непомична црта његове моралне физиономије. Скоро је немогућно одвојити религиозну основу источнога православља од историјског и националног облика који с њоме чини једно дело. Та особеност, која је у исто време и један недостатак оклопа, вршила је одсудан утицај на судбину „Велике Цркве“.

Уз слабљење турске власти ишао је препорођај подјармљених народа. Екуменски патријархат није имао довољно гипкости да би се прилагодио новим погодбама живота. Он није разумео значај нових струја које су избијале. У место да призна потпуну легитимност националних аспирација у којима је религиозни елеменат заузимао велико место и да се стави на чело покрету да би њиме управљао, патријархат заузе према њему непријатељско држање. Пробуђена национална свест Словена тражила је више слободе за своје ширење; на првоме месту, она је настојавала да национални елеменат добије свој део у Цркви и првосвештенству, и да божја служба не буде потчињена грчкоме језику, где је овај био туђ за уши верних.

Патријархат није имао снаге да раскине са својим вековним навикама. Да би се одрекао јелинизма у име чистог ре-

лигиозног принципа, ваљало је да дан препорођаја радикално измени уверења грчких црквених великодостојника. У своjем претераном конзерватизму, ови последњи нису више умели одвојити у вери садржину од форме и нису пристајали ни на какву измену ове последње, која би им изгледала као нека концесија недостојна Цркве.

У таким погодбама, борба између патријархата и словенских народности била је неизбежна. Слабљење рускога утицаја на Истоку после Кримскога Рата само је удвојило марљивост Словена.

Пораз Русије произвео је одмах у почетку велики утисак на православне народе на Истоку. Навикнути да усредсређују све своје наде у личности царевој, они лако пређоше на идеју да је за дуго свршено са руском моћи и да се од сада мора рачунати само на своје властите снаге. Од тада, шефови словенскога покрета посветише своје напоре националној пропаганди позивајући своје земљаке на буђење независног живота. Како су парохија и епископија образовале једине оквире у којима се могла развијати и добијати сталности национална организација, вође управише на првоме месту своје нападе противу сметња које су им чињене на тој страни. Далеко од тога да расположи екуменски патријархат на концесије, борба само јаче истаче у њему грчки карактер.

Питања која су се претресала на религиозном терену била су у основи само чиста политичка питања. Најјаче заинтересовани у борби били су Бугари. Док су Срби, већ од 1812 године, имали коштицу аутономне земље, Бугари нису располагали никаквим одређеним територијалним округом. Њихове аспирације за аутономном Црквом маскирале су чисто политички циљ: у њој су гледали са свим готову организацију, подесну да прикупи масу народну и да народу врати јединство које му је недостајало. Да би се постигао тај циљ, ваљало се борити. Али борба је изоштравала карактере и могла је, сама собом учинити услугу Бугарима подстичући развијање њихових националних аспирација.

Кнез Григорије Трубецкој.

(Превео с францускоr М. П. С.)

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

ДЕО ДРУГИ. — КЊИГА ПЕТА.

ЗА И ПРОТИВ

IV

Буна.

— Морам ти учинити једно признање, — поче Иван: — ја никад нисам могао да разумем како човек може волети своје ближње. Баш ближње, по мом схватању, и није могућно волети, — само удаљене човек може волети. Ја сам, видиш, читао некад негде о „Јовану Милостивом" (једном светитељу) да је он, кад му је дошао један гладан и промрзао путник, па га молио да га одгреје, — да је он тада легао са њим заједно у постељу, загрлио га и почео му дисати у уста која су била загнојена и из којих је излазио некакав смрдљив задах од некакве страшне болести. Ја сам убеђен да је он то учинио са унутрашњим мучењем, са лажним усиљавањем, због љубави коју му је дужност налагала, и због епитимије (покајне казне) коју је сам себи себи наметнуо. Да бисмо могли заволети човека, потребно је да се он сакрије, да нам није на очима, а чим он покаже своје лице — пропаде љубав!

— О том је не једанпут говорио и старац Зосима, — примети Аљоша, — и он је говорио да лице човеково многима, у љубави још неискусним, људима често смета да воле. Али има много и љубави у човечанству, и скоро сличне Христовој љубави, то ја сâм знам, Иване...

— Но, али ја за сад то још не знам, нити могу да појмим, и безбројна количина људи са мном такође. Јер питање је у том, да ли то од рђавих особина људи потиче, или просто отуд, што

им је таква природа. По мом схватању, Христова љубав према људима то ти је некакво на овој земљи немогућно чудо. Истина, он је био Бог. Али ми, брате, нисмо богови. Рецимо, ја, на пример, могу дубоко патити, али други никада не може дознати у коликој мери ја патим, зато што је он други, а не ја; а осим тога, ретко ће човек пристати да призна другог за страдалника (као да је то некакав ранг). А што неће да пристане, како ти мислиш? Зато, на пример, што од мене иде рђав задај, што ја имам глупо лице; зато што сам му ја једаред, некада, стао на ногу. Осим тога, није свеједно — патња и патња; понижавајућу патњу — ону која ме понижава — глад, на пример, — то ће још допустити код мене мој добротвор, али чим се појави каква узвишенија патња, на пример, страдање за какву идеју, не, — то ће он можда само врло ретко допустити; а неће допустити стога, што ће он, на пример, погледати на мене и наједаред видети да ја ни из далека немам онакво лице, какво би по његовој уобразиљи требао да има човек који страда за таку и таку идеју. И тада ме он одмах лишава својих доброчинстава, и немој мислити да он то чини из зла срца. Просјаци, нарочито просјаци од племићског реда, не би требали никад лично да се показују, него би требало да просе милостињу преко новина. У мислима човек још некако и може волети ближњег, и чак неки пут из далека, али из близа скоро никад. Кад би све било као на позорници, у балету, где просјаци, кад се појављују, излазе у свиленим ритама и поцепаним чипкама, па моле милостињу, грациозно играјући, но, тада би се још могло уживати у њима. Уживати, али ипак не волети.

...Него, доста о том! Мени је само било потребно да те ставим на моју тачку гледања. Ја сам хтео да отпочнем говор о патњи човечанства у опште, али боље да се задржимо на патњама саме деце. Тим незгодније за мене, наравно. Али, прво и прво, децу можеш волети чак и из близа, чак и прљаву, чак и са ружним лицем, (мени се, у осталом, чини да деца нису никад у лицу ружна). Друго, о великима ја још и стога нећу говорити, што они осим тога, што су одвратни и љубави не заслужују — они имају и одмазду: они су „појели јабуку“ и познали су добро и и зло, и постали су „као богови“. И једу је још и сад. Али дечица ништа нису појела, и за сад ни зашта нису крива...

...Волиш ли ти дечицу, Аљоша? Знам да их волиш, и теби ће бити јасно зашто ја сад само о њима хоћу да говорим. Што и она на земљи страшно пате, то су она, наравно, кажњена

због оцева својих, који су појели јабуку; — али то је расуђивање из другога света, срцу човечанском овде на земљи непојмљиво. То не сме бити да невин страда за другог, па још тако невин, као што су деца! Можеш ми се слободно чудити, Аљоша, чуди ми се, али и ја страшно волим децу. И обрати пажњу на ово: сурови људи, страсни, крвожедни, карамазовци, неки пут врло воле децу. Деца, док су деца, до седам година, на пример, страшно се издвајају — сасвим су друкчија од људи: као да су некакво сасвим друго биће и са некаквом другом природом.

...Ја сам, видиш ли, знао једног разбојника на робији: њему се дешавало у његовој каријери, кад је убијао читаве породице у кућама у које се увлачио ноћу због харања, — дешавало му се да закоље и неколико деце. Али седећи у тавници, он је децу волео, да је већ чудо било! Кроз тавнички прозор он је непрестано посматрао децу која су се играла на апсанском дворишту. Једног малог дечка био је научио да му прилази к прозору, и овај се врло спријатељио са њим... Ти не знаш зашто ја то све говорим, Аљоша? Мене нешто глава боли, и тужан сам.

— Ти говориш са чудноватим изгледом, — примети Аљоша са неспокојством, — као да си у неком безумљу.

— Збиља, мени је недавно причао један Бугарин у Москви — настављаше Иван Фјодоровић, као и не слушајући брата, — како тамо код њих у Бугарској Турци и Черкези на све стране чине злочинства, бојећи се да се Словени листом не подигну против њих, — то јест пеку, секу, силују жене и децу, прикуцавају апсеницима уши за плот ексерима и остављају их тако до сутра, а сутра их изјутра вешају — и тако даље, све то човек ни замислити не може! Збиља, неки пут се спомиње „зверска“ суровост и немилосрђе код човека, но то је страшно неправично, и увреда за зверове: звер никад не може бити тако немилосрдан, као човек, тако артистички, тако уметнички дивљи и немилосрдан! Тигар просто гризе, чупа, и само то и зна. Њему ни на памет не би пало да закуцава људе за уши преко ноћ ексерима, чак кад би он то и могао учинити. Ти су Турци, међу осталим, са сладострашћем мучили и децу, почињући тиме, што су их јатаганом изсецали из утробе материне, па до бацања у вис одојчади и дочекивања те бачене деце на шиљак од бајонета пред очима материним! То, што је баш пред очима материним — то им је баш и сачињавало главну сласт... Али ево ти, међу тим, једне сличице, која ме је јако заинтересовала. Замисли себи:

мало детенце-одојче на рукама престрављене и дрхтеће матере, унаоколо Турци који су ушли. Међу њима се заподену весела игра: они милују детенце, смеју се, да га насмеју, то им полази за руком, дете се насмејало. У том тренутку један Турчин нишани на њега пиштољем на један педаљ растојања од детињег лица. Дете се радосно смеје, пружа ручице да ухвати пиштољ, и наједаред артист одапиње обарач на пиштољу право детету у лице и размрска му главу... Уметнички, је ли? Збиља, кажу да Турци веома воле слаткише.

— Брате, на што све то?

— Ја мислим, да ако ђаво не постоји, те ако га је, дакле, човек створио, то га је он створио по свом образу и обличју.

— То онда као и Бога што је створио.

— За чудо како ти умеш да извргнеш речи, као што вели Полоније у Хамлету, — засмеја се Иван. — Ти си ме ухватио у речи; нека, мило ми је. Него леп ти је тај твој Бог, и ако га је човек створио по образу свом и обличју. Ти си питао сад, на што све то: ја сам, видиш ли, љубитељ и скупљач неких чињеничица, и, верујеш ли, записујем и купим из новина и прича, од куд било, неке врсте анегдотице, и имам већ лепу збирку. И Турци су, наравно, ушли у ту збирку, али то су све иностранци. Ја имам и наших домаћих мајсторија и вештиница, чак и мало бољих од турских. Знаш, код нас ти више раде батине, више је батина и камџија, и то нам је национално: код нас се ексерима закуцане уши не даду ни замислити, ми смо ипак Европљани, али батине, али камџија, то ти је нешто већ наше, и то нам нико одузети не може. У иностранству сад као да никако и не туку, ваљда су им се нарави очистиле, или су се закони такви удесили, да човек као да већ и не сме више шибати, али зато су они то себи накнадили нечим другим, опет чисто националним, као и код нас, и у толикој мери националним, да је то код нас скоро немогућно, премда се, у осталом, то канда и код нас хоће да накалеми, особито од времена религиозног кретања у нашем вишем друштву...

...Имам ти ја једну дивну књижицу, превод с француског, о том, како су у Женеви, ту недавно, свега пре једно пет година, извршили казну над једним злочинцем и убицом, Ришаром — чини ми се младићем од 23 године, који се покајао пред самим ешафотом. Тај Ришар је био нечији ванбрачни син, кога су још као дете од шест година, поклонили родитељи некаквим планин-

ским швајцарским пастирима, и ови су га однеговали, да га употребе за рад. Он је растао код њих као дивље зверче, пастири га не научише ничему; напротив, већ од седам година су га слали да чува стадо, на киши и зими, скоро без одела и скоро и не хранећи га. И, већ наравно, радећи тако, нико се од њих никад не би тргао и замишљао, нити би се кајао, напротив, они мишљаху да су потпуно у праву, јер им је Ришар био поклоњен као каква ствар, и они чак не налажаху за потребно ни да га хране. Сам Ришар сведочи да је у то време он, као блудни син у Јеванђељу, страшно желео да једе макар оне прекрупе, што су је давали свињама које су гојили за продају, — али му нису давали чак ни то, и тукли су га, кад је крао од свиња...

...И тако је он провео све детињство своје и сву младост, све донде, док није одрастао и док, ојачавши, није пошао у крађу. Овај дивљак поче зарађивати новац надничењем у Женеви. Што би зарађивао, то би попио; живео је као одљуд и свршио је тиме, што је убио некаква старца и похарао га. Ухватише га, судише му и осудише на смрт. Јер тамо код њих нема сентименталности. И гле, у затвору се око њега одмах скупише пастори и чланови разних Христових братстава, добротворне даме и остали. Научише га у затвору читати и писати, сташе му разјашњавати Јеванђеље, саветоваху га, убеђиваху, наваљиваху, тесаху, притискиваху, и једног лепог дана, он сам, напослетку, признаје свој злочин. Он се обрати, он сам написа суду да је он одљуд и да се ипак напослетку удостојио те је и њега обасјао и оразумио Господ и послао му своју благодат. Све се узбуни у Женеви — сва добротворна и благочестива Женева. Све што је било вишег и васпитанијег, навали код њега у затвор. Ришара љубе, грле: „ти си брат наш, на тебе се сишла благодат Божја!“ А Ришар само плаче од милине: „да, на мене се сишла благодат! Пре сам, целог свог детињства и младости, био срећан, кад бих добио свињске прекрупе, а сад се сишла на мене благодат, умирем у Господу!“

„Да, да, Ришаре, умри у Господу, ти си пролио крв и треба да умреш у Господу. Нека и ниси крив што никако ниси знао за Господа, када си завидео свињама на њиховој храни и када су те тукли за то, што си крао свињама храну (а то си врло ружно чинио, јер красти није слободно), — но ти си пролио крв, и треба да умреш“.

Освану му последњи дан. Клонули Ришар плаче и ништа

друго и не ради, него сваког тренутка понавља: „Ово ми је најбољи од мојих дана: ја идем Господу!“

— Да, — вичу му пастори, судије и добротворне даме, — „то ти је најсрећнији дан, јер идеш Господу!“

Сад се све то, у кочијама, пешке, креће губилишту, одмах за срамним колима, у којима возе Ришара. Ево их, стигли су до губилишта: „умри, брате наш, — вичу Ришару, — умри у Господу, јер се и на тебе сишла благодат!“

И гле, обасутог братским пољупцима, брат-Ришара одвукоше на ешафот, положише га на гиљотину те му ипак, онако братски, одфикарише главу за то, што се и на њега сишла благодат. Не, то је карактеристично. Ту књижицу су превели на руски некакви Руси из вишег друштва, који се заносе лутеранством, и бесплатно су је послали зарад просвећења руског народа новинама и другим издањима...

...Та лудорија са Ришаром у толико је добра, што је национална. Код нас је, истина, ружно сећи брату главу само за то, што нам је постао брат, и што се на њега сишла Божија благодат, али, понављам ти, ми имамо нешто друго своје, које канда није ништа лошије. Код нас је историјско, непосредно и најближе уживање мучити другога — шибањем. Некрасов има једну песму о том, како руски сељак шиба коња камџијом по очима — „по кротким очима“. Ко то још није видео? — то је русизам. Он описује како се немоћни коњ, на кога су натоварили сувише много терета, заглибио у блато са теретом, па не може да извуче. Сељак се острвио па га бије, бије га дотле, да већ не зна ни шта ради: у заносу шибања камџија га страшно, безбројно: „Макар што си клонуо и изнемогао, али вуци; скапај, али вуци!“ Кљусенце се напреже и вуче, а он почиње да га шиба, немоћног и без одбране, по плачућим али „кротким очима“. Изван себе, коњ тргне и извуче, и пође даље сав дрхтећи, не дишући, некако у криво, чисто са неким подскакивањем, некако неприродно и срамно, — код Некрасова је то страшно описано. Али то је тек само коњ, коње је и сам Бог за шибање саздао. Тако су нам то Татари објаснили и камџију нам за спомен поклонили. Али се могу шибати и људи...

...И гле, интелигентан образовани господин и његова дама шибају своју рођену ћерчицу, детенце од седам година, шибама, — то је код мене потанко (из новина) записано. Татица још воли, што је пруће са гранчицама: „ударци ће бити чешћи и збијеније“

вели он, и ево га где почиње учешћавати и удубљивати ударце на својој рођеној кћери. Ја знам поуздано, има и таквих — тих, што шибају — који се са сваким ударцем распаљују до сладострашћа, са сваким ударцем све већма и већма, све прогресивније. Шибају један минут, шибају на послетку пет минута, шибају десет минута, даље, већма, чешће, дубље. Дете вришти, на послетку већ не може да вришти, не може да дише: „Тата, тата, слатки тата, слатки тата!“

...Ствар некаквим врашким, лудим случајем долази до суда. Најму адвоката. Руски народ је код нас већ одавно назвао адвоката: „аблакат — најмљена савест“. Адвокат виче у заштиту свога клијента. „Ствар је, вели, тако проста, породична и обична: отац изшибао своју кћерчицу и гле, на срамоту наших дана, дошло до суда!“ Убеђени поротници удаљују се у своју собу и враћају се у судницу са пресудом која оца оправдава. Публика да се истопи од уживања, што су оправдали мучитеља. — Е-ех, та што нисам ја тамо био, ја бих избацио предлог да се оснује стипендија у част мучитељевог имена!... Дивне сличице. Али о деци ја имам још и лепших сличица, ја сам врло много скупио о руској деци, Аљоша....

...Једну девојчицу малу, петогодишњу, омрзли отац и мати „врло уважени људи, чиновници, образовани и васпитани“. Видиш, ја још једаред одлучно тврдим да у многих у човечанству има једно нарочито својство — то је љубав к мучењу деце, али само деце. Према свима другим субјектима човечанског рода ти се исти мучитељи држе чак благонаклоњено и кротко, као образовани и хумани европски људи, али врло воле мучити децу — чак само у том смислу и воле децу. Ту баш сама незаштићеност тих створова и саблажњава мучитеље — анђелска поверљивост детета које нема куд и нема коме да иде, — ето то баш и распаљује погану крв мучитељеву. У сваком се човеку, наравно, крије звер, — звер љутитости, звер сладострасног распаљивања услед вриштања мучене жртве; звер необуздано пуштеног са ланца, звер у разврату задобивених болести, звер костобољâ, болесних јетри и осталога...

...Ту су јадну петогодишњу девојчицу ти образовани родитељи мучили на све могуће начине. Они су је тукли, шибали, ударали ногама, не знајући ни сами зашто — све су јој тело претворили у модрице; напослетку, дођоше до највише префињености: на зими, на мразу, затварали су је преко целе ноћи у нужник, и

зато, што се није искала ноћу ради своје потребе (као да се петогодишње дете, које спава својим анђелским чврстим сном, још може у тим годинама научити да се иште) — зато су јој премазивали све лице њеном погани и нагонили су је да једе ту поган, и то ју је мати — мати нагонила! И та је мати могла спавати, кад су се ноћу чули јауци јадног детенцета, затвореног у оном поганом месту! Разумеш ли ти то, када мало створење, које још не уме чак ни да схвати шта се са њим ради, у оном одвратном месту, и у помрчини и зими, бије само себе својом сићушном песничицом у измучене грудиће, и плаче својим крвавим незлобним, кротким сузицама „Боги“, да га он одбрани?... Разумеш ли ти ту бесмислицу, пријатељу мој и брате мој, искушениче ти мој Божји и смирени — разумеш ли ти, зашто је та бесмислица тако потребна и створена! Без ње, кажу, човек не би могао ни опстати на овоме свету, јер не би могао познати добро и зло. Ама нашто да се познаје то ђаволско добро и зло, кад то толико много кошта? Та цео свет познања не вреди тада тих сузица детенцетових — „Боги!“ Ја не говорим о патњама великих, они су јабуку појели, па ђаво нека их носи, и слободно нека их све ђаво узме, али ови мали, ови мали! Само те ето мучим, Аљошка, теби као да није добро. Ја ћу престати, ако хоћеш.

— Ништа, хоћу и ја да се мучим, — промрмља Аљоша.

— Још једну, само још једну сличицу, и то само из љубопитства, јер је врло карактеристична и, што је главно, баш ових дана сам је прочитао у једном зборнику наших старина, у Архиву, у Старини, где ли, треба видети, заборавио сам чак и где сам је прочитао. То беше у најцрње време крепосног права[1], још у почетку столећа, и Бог нека поживи народног Ослободиоца![2] Био је тада у почетку столећа један ђенерал, ђенерал са великим везама и врло богат властелин, али од таквих (истина и тада их је било мало), који удаљујући се у мир после државне службе, тешко те нису бивали уверени да су заслужили себи право на живот и на смрт својих сељака-поданика! Таквих је бивало тада. Дакле,ето ти, живи ђенерал на свом поседу од 2000 душа, прави се важан, поступа са мање важним суседима својима, као са својим приживаљшчицима[3] и дворским будалама. Ту ти је псетарница

[1] У добу узакоњеног економског и духовног робовања руских сељака властели.

[2] Цара Александра II.

[3] Приживальщикъ — осиротео човек који је из сажаљења и милости примљен у кућу, где добива потпуно издржање — стан, храну и т. д.

са стотинама паса и мал' те не стотина псара — сви у мундирима, сви на коњима. Кад једног дана, један дечко његових слугу, свега од осам годиница, баци се некако у игри каменом и повреди ногу омиљеног ђенераловог ловачког кера. „А што је мој најмилији кер обангавио?“ — Саопштавају му да се, веле, ето овај исти дечко бацио каменом на њега и ногу му повредио. „А, ти ли си то, — омери га ђенерал, — држ'те га!“ Узеше га — узеше га од матере, сву ноћ га задржаше у апсу. Из јутра, тек што дан освану, полази ђенерал у пуној паради у лов... Седе на коња, око њега чанколизи, пси, псари, ловци, сви на коњима... Унаоколо скупљена дворска чељад, зарад јаче поуке, а испред свију мати малога кривца. Изводе дечка из затвора. Туробан, хладан, магловит јесењи дан, ванредан за лов. Ђенерал заповеда да дете свуку, детенце свлаче до голе коже, оно дрхти, обезнанило се од страха, не сме гласа да пусти... „Терај га!“ командује ђенерал, „трчи, трчи!“ вичу му псари. Дете трчи... „Држи! не дај!“ дере се ђенерал и напујда на њега читав чопор ловачких паса. Тако је вијано, док није пред живом матером полумртво пало, а пси га искидаше и рашчупаше на паран-парчад!... Ђенерала после канда ставише под суд. Али... шта да радиш са њим? Да га стрељаш? Због задовољења моралног осећања да га стрељаш? Говори, Аљошка!

— Да се стреља! — тихо проговори Аљоша, подигавши свој поглед на брата са бледим, некако искривљеним осмехом.

— Браво! — завапи Иван у некаквом усхићењу, — кад си већ и ти то казао, онда... Ех, пострижниче мој! Такав ли дакле бесић у твом срдашцу седи, Аљошка Карамазове!

— Ја сам казао нешто ружно, али...

— Па то и јесте оно, што је али... викаше Иван. — Знај, искушениче, да су бесмислице и сувише потребне на земљи. На бесмислицама свет стоји, и да није њих, на свету можда ничега не би ни било. Ја знам, шта знам!

— Шта ти знаш?

— Ја ништа не разумем, — настављаше Иван, као у бунилу, — ја сад и нећу ништа да разумем. Ја хоћу да остајем при факту. Ја сам одавно одлучио ништа на овом свету не разумевати. Ја, кад хоћу ма шта да разумем, ја одмах изневерим факат, напустим га, али ја сам сад одлучио остајати при факту.

— Што ти мене мучиш? — кликну Аљоша тужно и мукотрпно, — хоћеш ли ми казати већ једаред?

— Наравно да ћу ти казати, на то сам и ишао да ти кажем. Ти си ми мио, ја нећу да те упустим, нити ћу те уступити твоме Зосими.

Иван поћута за један тренутак, лице му доіје наједаред врло тужно.

— Слушај ме: ја сам узео као пример само децу, зато, да би испало очевидније. О осталим сузама човечанским, којима је натопљена сва земља одозго па чак до средишта — ја не говорим ни речи — ја сам тему своју нарочито сузио. Ја сам стеница, и признајем са свим пониженьем да ништа не могу да појмим, зашто је све тако створено и удешено. Људи су, јамачно, сами криви: њима је био дат рај, а они су зажелели слободе, и украли огањ с неба, знајући и сами да ће постати несрећни; не треба их дакле жалити. О, по мом уму — по мом јадном земаљском еуклидовском уму, ја знам само то, да патња постоји, да криваца̂ нема, да све једно из другог произлази непосредно и просто, да све тече и уравнотежава се, — али то је само еуклидовска будалаштина, та ја то знам, и ја тек не могу пристати да по њој живим! Шта се мене то тиче, што криваца нема и што све непосредно и просто једно из другог произлази, и што ја то знам? — Мени треба одмазда, јер ћу иначе ја уништити себе. И то одмазда не у бесконачности — где би то и кад било, него још овде на земљи, и да је ја са̂м видим? Ја сам веровао, па хоћу са̂м и да је видим; и ако у то време будем мртав, онда нека ме васкрсну из мртвих, јер ако се све без мене сврши, то ће за мене бити и сувише велика увреда. Тек ваљда нисам ја зато патио, да собом, злочинствима и патњама својима некоме нађубрим земљиште за будућу хармонију?! Ја хоћу да видим својим очима, како ће јеленче лећи поред лава, и како ће онај, што је заклан, устати и загрлити се са оним, који га је заклао. Ја хоћу да будем ту, када сви на једаред дознаду због чега је све то тако било. На тој се жељи оснивају све религије на земљи, а ја — верујем. А међутим, ту су још и та мучена дечица, и шта ћу ја с њима тада чинити? То је питање, које ја не могу да решим...

...По стотинити пут понављам: питања има врло много, али ја сам навео само децу зато, што је ту као дан јасно оно, што је мени потребно да кажем. Чуј: ако сви морају патити, да би страдањем купили вечну хармонију, онда нашто ту деца, кажи ми, молим те? Сасвим је непојмљиво, зашто су морала

да страдају и она — дечица —, и зашто да она својим патњама купују хармонију? Што ли су и она доспела у материјал и собом нађубрила за некога будућу хармонију? Солидарност у греху међу људима, то разумем; разумем и солидарност у одмазди; ал' тек ваљда нећемо с дечицом изводити солидарност у греху?... И ако је правда збиља у том, да су и она солидарна са оцевима својима у свима злочинствима оцева, онда, већ наравно, га правда није од овога света, и мени је она непојмљива. Неки ће шаљивчина можда рећи да ће дете и тако одрасти, те ће имати кад да нагреши, али ево, оно још није одрасло, а њега рашчупали пси!...

...О, Аљоша, ја не хулим на Бога! Та ја разумем какав то мора бити потрес васионе, кад се све на небу и под земљом слије у један похвални глас, и све што живи и што је некада живело ускликне: „Ти си у праву, Господе, јер се указаше путеви Твоји!“ Кад се већ и мати загрли са мучитељем који јој је са псима рашчупао сина њеног, па сви троје са сузама ускликну: „Добро радиш, Господе!“ — онда ће наравно настати врхунац познања, и све ће се објаснити. Али ето ту и јесте закачаљка, ја баш на то и не могу да пристанем И док сам на земљи, ја се журим да предузмем потребне мере...

...Видиш ли, Аљоша, можда ће се и збиља тако десити да кад ја сам доживим до тога тренутка, јал' ако васкрснем, да га видим, онда ћу ја и сам најпосле ускликнути са свима, гледајући на матер која се загрлила са мучитељем свога детета: — „Добро радиш, Господе“, али ја нећу да тада кличем. Док још имам времена, ја се журим да се оградим, и стога се од те највише хармоније потпуно одричем. Она не вреди сузице чак ни само оног једног на смрт измученог детета, што је тукло себе песничицом у груди и молило се у смрдљивој јазбини својој неискупљеним сузицама својим „Бо́ги“! Не вреди, јер су сузице његове остале неосвећене, неодмаштене, неискупљене. Оне морају бити наплаћене, иначе не може бити ни хармоније. Али чиме, чиме ћеш их искупити? Зар је то могућно? Ваљда тим, што ће се неко осветити њиховим мучитељима? Али нашто мени то, што ће дечица бити освећена? Што ће ми пакао за мучитеље, шта ту може пакао поправити, кад су дечица већ онако страшно намучена? И каква ми је то хармонија, кад је ту пакао: ја хоћу да опростим и хоћу да загрлим, ја уопште нећу да се више страда. И ако су патње дечије отишле на попуњавање оне

суме патњи која је била неопходна да се купи истина, онда ја тврдим унапред да је та истина и сувише скупо плаћена — она не вреди те цене! И, најзад, ја нећу да се мати грли са мучитељем, који је рашчупао њеног сина са псима! Не сме она њему опростити! Ако хоће, она нек за свој рачун опрости — нека опрости мучитељу за своју неизмерну патњу; али мучење свога рашчупаног детета она нема право да опрости, не сме опростити мучитељу, па макар му их и само дете опростило! А кад је тако, кад они не смеју опростити, онда где ти је ту хармонија? Постоји ли у целом свету биће, које би могло и имало права опростити? Ја нећу хармонију — из љубави према човечанству је нећу! Боље онда да ја останем са патњама неосвећеним, неодмаштеним! Онда боље да ја останем при неосвећеној патњи својој и при свом неутољеном негодовању, па макар ја и не био у праву. А и сувише је скупа та хармонија — није то за наш џеп, да плаћамо толико за улазницу. И стога се журим да своју улазницу натраг вратим. И само ако сам ја поштен човек, ја сам обвезан да је вратиим што пре. То ја и чиним. То није да ја Бога не примам, Аљоша, него му само улазницу са највећим поштовањем враћам натраг.

— Па то је буна! — проговори Аљоша тихо и оборивши поглед.

— Буна? Ја не бих хтео од тебе такву реч, — са дубоким осећањем рече Иван. — Зар можеш живети, кад се буниш? — а ја бих хтео да живим. Кажи ми сам искрено, ја те позивам, одговарај: замисли себи, да ти на пример сам подижеш зграду судбе човечанске, са намером, да на крају крајева усрећиш људе, да им најзад даш мир и спокојство, али би зато предходно морао на смрт измучити свега само једно једино мајушно створењице, баш оно исто детенце што је ударало себе песничицом у груди, па на неосвећеним сузицама његовим засновати ту зграду, — па би ли ти пристао да под тим условима будеш архитект — кажи, али не лажи!

— Не, не бих пристао, — тихо проговори Аљоша.

— И можеш ли ти одобрити идеју, да би људи, за које ти зидаш, пристали да приме своју срећу на неоправданој крви оног малог измученог, и, кад је приме, да остану за навек срећни?

— Не, не могу је одобрити. Брате, — проговори наједаред Аљоша, и очи му севнуше, — ти рече малочас: постоји ли у свем свету Биће, које би могло и имало права опростити? Па то Биће

постоји, и Оно може све опростити, све и свакога и за све, зато што је оно само дало невину крв Своју за све и за свакога. Ти си заборавио на Њега, а баш на Њему се зграда и зида, и то ће се после Њему ускликнути: „Имаш право, Господе, јер су се открили путеви Твоји“.

— А, то је онај — „Једини безгрешни“ и Његова крв! Не, нисам Га заборавио, него сам се напротив, за све време чудио, што Га тако дуго не изводиш на сцену, јер Га обично сви ваши у препиркама истичу на прво место. Знаш, Аљоша, ти немој да се смејеш, ја сам једаред саставио једну поему — пре једно годину дана. Ако би могао да изгубиш са мном још једно десет минута, ја бих ти је испричао?

— Зар ти написао поему?

— О, не, нисам је написао, — засмеја се Иван, — никад ја у животу нисам саставио чак ни два стиха. Него сам ја ту поему измислио и запамтио је. Пламено и одушевљено сам је измислио. Ти ћеш бити мој први читалац, то јест слушалац. Па збиља, што да аутор губи макар и једног јединог слушаоца? — насмехну се Иван. — Да ти причам или не?

— Ја те жељно слушам, — рече Аљоша.

— Поема се моја назива „Велики Инквизитор“, — ствар несмислена, али ја баш имам вољу да ти је саопштим.

V

Велики Инквизитор.

— Ето видиш, и овде је без предговора немогућно, — то јест без књижевног предговора, пхи! — засмеја се Иван, — а какав сам ти ја писац! Видиш, моја се радња збива у шеснаестом столећу, а тада, — ти би то, у осталом требао, да знаш још из школе, — тада је баш био обичај да се у песничким производима силазају на земљу небеске силе. Већ о Дантеу и да не говорим. У Француској су судски писари, а тако исто и монаси по манастирима, давали читаве представе, у којима су изводили на позорницу Мадону, анђеле, свеце, Христа, па и самога Бога. Тада је, све то било врло простодушно. У Notre Dame de Paris[1] код Виктора Ига, у част рођења француског престолонаследника у Паризу, за време Лудвика XI у сали општинског суда даје се поучна и бесплатна представа народу са насловом: „Le bon jugement de la très

[1] Богородичина црква у Паризу.

sainte et gracieuse Vierge Marie"[1], где се појављује она сама лично и изговара свој bon jugement (праведни суд). Код нас у Москви, у до-Петровско старо време, такође су се овда онда изводиле скоро такве исте позоришне представе, нарочито из Старог Завета; но осим тих позоришних представа тада се по целом свету разилазило много приповести и „стихова", у којима су, према потреби, суделовали свеци, анђели и све силе небеске. Код нас су се по манастирима бавили и преводима, преписивањем па чак и састављањем таких поема, па још кад? — за време татарске најезде. Има, на пример, једна манастирска поемица (наравно, са грчког): Идење Богородице по мукама, са сликама и са смелошћу, које нису ниже него код Данте-а. Мати Божија посећује пакао, а води је „по мукама" арханђел Михаило. Она види грешнике и мучења њихова. Тамо се налази, међу осталим, једна необично занимљива врста грешника у горећем језеру: они од њих, који су се загњурили у то језеро толико, да већ не могу више ни испливати, „њих већ и Бог заборавља" — израз необичне дубљине и силе. И гле, поражена и уплакана Мати Божија пада пред престолом Божјим и моли милост за све у паклу, за све, које је она видела тамо, без разлике. Разговор је њен с Богом колосално занимљив. Она моли. Она се не одмиче, и кад јој Бог указује на закуцане руке и ноге Њеног Сина и пита је: како Ја да опростим Његовим мучитељима, онда она наређује свим светитељима, свим мученицима, свим анђелима и арханђелима да падну заједно са Њом и да моле помиловање за све без разлике. Свршује се тиме, што Она измоли од Бога да престану мучења сваке године од великог петка до Тројчиног дана, а грешници из пакла се ту одмах захваљују Господу и вапију му: „право имаш, Господе, што си тако судио".

...Но, ето видиш, и моја би поемица била такве исте врсте, да се је појавила у то време. Код мене се на сцени јавља Он. Истина, Он у поеми ништа не говори, него се само јавља и пролази. Петнаест је векова прошло већ од оног доба, како је Он дао обећање да ће доћи у царству своме, петнаест векова има, како је пророк Његов писао: „ево ћу доћи скоро, а тај дан и час не зна чак ни Син, развма само Отац Мој небески", као што је Он и сам изрекао још на земљи. Али човечанство га чека са пређашњом вером и са пређашњом милином. О, чак још са већом

[1] „Праведан суд пресвете и милостиве Девице Марије".

вером, јер је већ петнаест векова прошло од оног доба, како су се престала јављати човеку јемства с неба:

Веруј ономе, што ти срце рекне:
Нема знакова ни јемстава са небеса.

И свега само једина вера у оно што је срце казало! Истина, било је тада и много чуда. Било је светитеља, који су на чудан начин болеснике исцељивали; понеким праведницима, као што веле њихови животописи, силазила је сама Царица Небеска. Али ђаво не спава, и у човечанству се већ почиње јављати сумња у истинитост тих чудеса. Баш у то време појавила се тада на северу, у Германији, страшна нова јерес. Огромна звезда, „слична светилнику“ (то јест, цркви), „пала је на изворе вода и они посташе горки“. Те јереси стадоше богохулно не признавати чудеса. Али тим ватреније опет верују они, који су остали верни. Сузе човечанства подижу се к Њему као и пре, чекају Га, воле Га, уздају се у Њега, као и пре... И гле, толико се векова молило човечанство са вером и пламеном: „Боже Господе, јави нам се“, толико је векова клицало к Њему, да је Он, у неизмерном сажаљењу свом, зажелео да се сиђе онима, што су Га молили. Он се силазио, Он је и дотле посећивао неке приведнике, мученике и свете пустињике још на земљи, као што је и записано у њиховим „житијима“. Код нас је Тјутчев, који је дубоко веровао у истинитост својих речи, објавио:

Клонуо под теретним крстом
Свега те је, рођени мој завичају,
У ропском облику обишао
Цар небески, благосиљајући те.

Што је неизоставно и било тако, то ти ја кажем. И гле, Он зажеле да се појави макар на један тренутак код народа, — код народа, који се мучио, који се патио, који је био смрадно грешан, али који Га је као дете волео. Радња се код мене збива у Шпанији, у Севиљи, у најстрашније време инквизиције, када су у славу Божију у земљи сваки дан гореле гломаче и кад су

У великолепним аутодафеима
Спаљивали опасне јеретике.

О, то наравно не беше онај силазак, у ком ће се јавити Он, по обећању Своме, у последња времена, у свој слави небеској и који ће бити изненадан и тренутан „као муња која заблиста

од истока до запада“. Не, Он зажеле да макар на један тренутак посети децу Своју, и то баш онде, где су у овај мах спаљивали јеретике. По неизмерном милосрђу Свом, Он долази још једаред међу људе у оном истом лику човечанском, у ком је ишао тридесет и три године међу људима пре петнаест векова. Он се силази на „вреле улице“ јужне вароши, у којој је таман синоћ у „величанственом аутодафеу“, у присуству краља, двора, витезова, кардинала и дивних дворских дама, пред многобројним становништвом целе Севиље, — кардинал, велики инквизитор спалио мал' те не читаву стотину јеретика ad majorem gloriam Dei.[1] Он се појави тихо, неприметно, и — за чудо! — сви Га одмах познају. То би могло бити једно од најлепших места поеме, — то јест, зашто су Га сви одмах познали. Народ неодољивом силом полети к Њему, окружава Га, купи се око Њега гомилама, следује за Њим. Он ћутећки пролази посред њих са тихим осмехом бесконачне патње. Сунце љубави гори у Његовом срцу, зраци Светлости, Просвећености и Силе теку из очију Његових и, изливајући се на људе, потресају њихова срца љубављу која се на све одазива. Он простире према њима руке, благосиља их, и од додира са Њим, чак само са хаљинама Његовим, излази лековита сила. У један мах, из гомиле кликује један старац, слеп још од детињства: „Господе, исцели ме, да Те и ја видим!“ И гле, као нека љуска силази с очију његових, и слепи Га угледа. Народ плаче и љуби земљу, по којој Он иде. Деца бацају пред Њега цвеће, певају и узвикују Му: „Осана!“ „То је Он, то је баш Он!“ — понављају сви, „то мора бити Он, то није нико други, него Он“.

Он застаје на паперти Севиљске саборне цркве, баш у оном тренутку, кад у храм са плачем уносе дечији отворен бели мртвачки сандучић: у њему лежи једна седмогодишња девојчица, јединица ћерка неког знатног грађанина. Мртво дете лежи све у цвећу. „Он ће васкрснути твоје дете“, довикују из гомиле уплаканој матери.

Патер саборне цркве, који је изишао у сретање детињем сандуку, гледа у неудомици и мршти обрве. Али гле, разлеже се вапај матере умрлог детета. Она се баци к Његовим ногама: „Ако си то Ти, онда васкрсни дете моје!“ — кликује она, пружајући према Њему руке. Спровод застаје, сандучић пуштају на паперту код ногу Његових. Он гледа са сажаљењем, а уста Његова тихо и

[1] У славу Божију.

још једаред изговарају: „Талита куми“ — „и уста девојка“. Девојчица се диже у сандуку, седа, гледи, смешећи се задивљеним отвореним очицама око себе. У рукама њеним је кита белих ружа, с којима је лежала у сандуку. У народу збуњеност, узвици, ридања, и гле, баш у самом том тренутку, наједаред пролази поред саборне цркве преко трга сам кардинал, велики инквизитор.

То је један скоро деведесетогодишњи старац, висок и прав, са изсушеним лицем, са упалим очима, али из којих још сија жар, као огњена искрица. О, он није у великолепним кардиналским хаљинама својим, у којима је блистао јуче пред народом, када спаљиваху непријатеље Римске вере, — не, у овај мах он је само у старој, грубој монашкој мантији својој. За њим на извесном растојању следују мргодни помоћници и слуге његове и „света“ стража.

Он се зауставља и посматра из даљине. Он је све видео, он је видео како су спустили сандук код ногу Његових, видео је како је васкрсла девојчица, и лице се његово намргодило и помрачило. Он мршти седе густе обрве своје, а поглед му сева злослутним огњем. Он пружа прст свој и заповеда стражарима, да Га ухвате. И гле, таква је његова сила и толико је већ научен тај покорни и уздрхтано послушни народ, да се гомила света онога часа склања испред стражара, а ови посред гробовског ћутања, које наједаред наступи, мећу на Њега руке, хватајући Га и одводе Га. Гомила у тренутку, сва као један човек, сагиба се главама до земље пред старцем-инквизитором; овај ћутећки благосиља народ и пролази даље.

Стража доводи Заробљеника у тесну и мрачну тамницу са сводовима у стародревној згради Светога Судилишта, и затвара Га у њу. Пролази дан, настаје тамна врела и мртва Севиљска ноћ. Ваздух „на ловор и на лимун мирише“. Посред дубоког мрака наједаред се отварају гвоздена тамничка врата, и сам старац велики инквизитор са свећњаком у руци улази у тамницу. Он је сам, врата се за њим одмах затварају. Он застаје на улазу и дуго се, читав минут или два, загледа у лице Његово. Најзад тихо прилази, меће светилник на сто и говори му:

— Јеси ли то Ти? Јеси л' Ти? — Али, не добијајући одговора, брзо додаје: — Не одговарај, ћути. А и шта би Ти могао казати? Ја и сувише добро знам шта ћеш Ти казати. А Ти немаш ни права да што додајеш на оно, што си већ казао пре. Што си дошао, да нам сметаш? Јер Ти си дошао, да нам сметаш —

Ти то и сам знаш. Но знаш ли, шта ће бити сутра? Ја не знам ко си Ти, нити хоћу да знам: да ли си баш Ти то, или само слика Његова, али ја ћу Те већ сутра осудити и спалићу Те на гломачи као најгорег јеретика, а овај исти народ, који је данас љубио твоје ноге, већ сутра ће, само на један знак моје руке, јурнути да згрће жеравицу на Твојој гломачи — знаш ли Ти то? Него Ти то можда знаш, — додаде он у дубоком размишљању, ни на тренутак се не одвајајући погледом од свога Заробљеника...

— Ја не разумем сасвим, Иване, шта је то? — насмехну се Аљоша који је за све време ћутећки слушао: — да ли је то збиља каква безгранична фантазија, или каква погрешка старчева, каква било немогућна забуна?

— Ти узми ако хоћеш то последње, — засмеја се Иван, — ако те је већ тако размазио савремени реализам, па не можеш да издржиш ништа фантастично — хоћеш да је забуна, па добро, нека ти тако и буде. Оно истина, — насмеја се он опет, — старцу је деведесет година, и он је одавно могао сићи с ума од своје идеје. А Заробљеник га је могао поразити својом спољашношћу. То је могао бити, напослетку, просто један занос, привиђење деведесетогодишњег старца пред смрт, па још распаљеног јучерашњим спаљивањем стотине јеретика. Али зар није мени и теби свеједно, а погрешка — а безгранична фантазија? Ту је ствар само у том, што је старцу потребно да се изговори, што се, напослетку, њему даје прилика да се изговори за свих својих деведесет година, те говори на глас оно, о чему је читавих деведесет година ћутао.

— А Заробљеник такође ћути? Гледа у њега и не говори ни речи?

— Па тако и треба да буде, у сваком случају, — опет се засмеја Иван. — И сам старац Му примећује да он нема ни права да ма шта додаје ономе, што је већ пре речено. Ако хоћеш, па у томе баш и јесте најосновнија црта римског католичанства — бар по мом мишљењу —: „све си, вели, предао папи, и све је, дакле, сада у папе, а Ти сад просто можеш да нам и не долазиш, или нам бар не сметај пре времена“. ...У том смислу они не само да говоре, него чак и пишу, бар језуити тако раде. То сам ја сам читао код њихових богослова. „Имаш ли Ти право да нам објавиш макар једну од тајана онога света, из кога си дошао? — пита Га мој старац, и он Му одговара у Његово

име: — „не, немаш право, — да не би на тај начин додавао ономе, што си већ једаред казао, и да не одузмеш од људи слободу, коју си Ти тако бранио, док си био на земљи. Све, што наново прогласиш, биће нападај на слободу људске вере, јер ће се јавити као чудо, а слобода њихове вере је Теби била драгоценија од свега на свету — још тада, пре хиљаду и пет стотина година. Зар ниси Ти тада тако често говорио: „Хоћу да вас учиним слободнима“. Но ето Ти, сад си видео те „слободне“ људе, — додаје наједаред старац са замишљеним осмејком. — „Да, та ствар је нас скупо стала, — наставља он, строго гледајући у Њега — али ми смо довршили најзад то дело — у Твоје име. Петнаест векова мучили смо се ми стом слободом, али сад је то довршено, и довршено је чврсто. Ти не верујеш да је довршено чврсто? Ти гледаш на мене кротко и не удостојаваш ме чак ни негодовања? Али знај да су сад, и баш сад, ти људи јаче него икада уверени, да су потпуно слободни, а међутим, сами су нам они донели своју слободу и покорно је положили пред наше ноге. Но то смо учинили ми, а да ли си то Ти желео, — да ли такву слободу?

— Ја опет не разумем, — прекиде га Аљоша, — да ли он то иронише, смеје ли се он?

— Боже сачувај! Он нарочито приписује као заслугу себи и својима, што су они напослетку савладали и победили слободу, а учинили су то зато, да би људе усрећили. „Јер је тек сад (то јест, он, наравно, говори о инквизицији) тек сад је, вели, постало могућно помислити први пут о срећи људској. Човек је био створен као бунтовник, а зар бунтовници могу бити срећни? „Тебе су у напред упозоравали, — говори он Њему, — ти ниси оскудевао у опоменама и упутствима, али ти ниси послушао предходне опомене, Ти си одбацио једини пут, којим је било могућно створити људе да буду срећни. Али, срећом, кад си одлазио, Ти си ствар предао нама. Ти си обећао, Ти си утврдио Својом речју, Ти си нам дао право да свезујемо и да разрешујемо, и, наравна ствар, сад већ не можеш ни мислити да нам то право одузмеш. Што си сад долазио, да нам сметаш?“

— А шта то значи: није оскудевао у опоменама? — запита Аљоша.

— Па у томе се и састоји оно главно што је старцу потребно да искаже. Чуј само. И старац настави:

Фјодор Достојевски.

(С руског превео Јован Максимовић)

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОГИЈА У ГОДИНИ 1913.

II

Коле је дао преглед пречишћених погледа модерне позитивистичне социологије о питањима суштине, метода и односа према посебним друштвеним наукама као и према биологији, психологији, и општој философији. Кратким потезима оцртао је користи преисторије, етнологије, антропологије, антропогеографије као социологијиних спомоћних наука. Поред збијених излагања о почетцима појединих социалних феномена, прелази на разчлањавање фактора социално-културног развоја: клима и земљиште, популација и раса, мисао објављена кроз науку, философију, уметност и акцију. Развој појединих социалних феномена приказује по учењима односних специјалних друштвених дисциплина: националне економије, упоредне науке о праву и новозасноване правне социологије, опште науке о држави. Морамо нагласити да је Коле по нашем схватању учинио велику погрешку када при развоју појединих феномена као и код излагања хипотетичних им генеза, препушта реч искључиво специјалним друштвеним наукама. Није нам могао нигде доказати на чињеницама потребу једне посебне науке социологије, до осим као некакве енциклопедије појединих социалних наука о појединим изолованим феноменима друштвено-културног живота, дакле у смислу школе Диркема. Учење о развоју друштва и друштвености може исто тако излагати и социјална философија као део материјалне философије, т. ј. тако звана „чиста социологија" Тениса и Ворда. Коле не показује да му је позната италианска социологија, а нарочито Астураро, као ни немачка, у првом реду Макс Вебер. Не узима довољно

обзира ни на Ришарове погледе, а потпуно су му непознати Салес и Фере и Максим Коваљевски. Иначе би морао посветити више времена и простора пречишћавању питања о могућности једне Опште Социологије као врховне синтетичне науке о друштву. Вунт је на поменутим страницама III дела своје Логике (3. изд. 1908) прокрчио пута тачним погледима, који се слажу и са Астурар̓овим и Ришаровим, наиме: да је Општа Социологија као наука о социалитету и облицима му као таковом, исто тако и могућа и потребна као што је Посебна Социологија већ и израђена као генетична наука о развоју појединих социалних феномена и интерфункционалности развојних им ступњева. Коле не спомиње да је интерфункционалност појединих социалних феномена управо главни предмет Посебне Социологије (по нашој терминологији) него се задовољава са излагањем учења појединих социалних друштвених наука, која учења једино спаја њихов однос према друштвеној суштини појединих феномена, а не иманентна спојеност развојних појава облика тих феномена. Што је прешао преко тог најважнијег задатка социологије, т. ј. преко интерфункционалности социалних феномена као предмета Посебне С̓оциологије, која тим својим quid proprium-ом престаје бити енциклопедијским снопићем учења појединих специјалних друштвених наука, то нам изгледа највећи недостатак Колеове књиге. Иначе је она и врло јасна и добра, као увод у, по нашем уверењу, тачне погледе на модерну социологију.

У колико преставља та модерна социологија значајан напредак према оном хаосу до 1900 па и 1905 године? Модерна позитивистична (тачније: неопозитивистична) социологија пречистила је два важна питања: разграничила се и са философијом историје и са културном философијом а знатно је развила методе својих истраживања и излучила све спекулативне основе и принципе старијих органицистичких, дарвинистичких и механистичких праваца. Неопозитивистичка социологија почела се подробније и критичкије бавити и са економским детерминизмом и извукла је лепе користи из њега, примењујући га и као хеуристичним средством. Дошло је и до споразумевања па и коначног споразума са социалном психологијом или психолошком социологијом. Психолошка расматрања просветљују индивидуално настојање социалних чињеница и њихово деловање на психу индивидуе, док сама социологија sensu stricto т. ј. као

наука о интерфункционалности социалних феномена и облицима социалитета, полаже све тежиште на објашњавање социалног функционисања тих чињеница и социалног прогреса, са његовим моментима. Да ли ћемо тај први део социалних познавања конституисати као посебну дисциплину, социалну психологију, да ли ћемо је сматрати само једном граном јединствене социологије са применом психолошког начина расматрања (или, како се још чешће вели, и ако мање исправно, „психолошког метода") то су питања подређеног значаја и решења ће бити с обзиром на економију научног рада а никако из неке иманентне потребе објекта које не можемо да видимо. Тако је дакле модерна социологија унела јединствености у мноштво праваца а почиње се увиђати да може бити науке и без система заснованих на само једном развојном принципу и фактору, па и да је такова систематизација и ненаучна, јер философска. Модерна, неопозитивистична социологија остварила је већ великим делом оно што је Вунт поставио тек програмом, а није видео да се то остварило. Данас постоји једна јединствена научна социологија која не зна више за аналогије (године 1913 није публиковано, колико знамо, ниједно дело ни на којем европском језику, било у Европи или у Америкама, нити механистичног нити органицистичног правца!) а која је искључила икоји фактор и функцију као за све облике заједница доминантан, „основан". Неопозитивистична социологија даје свима факторима и функцијама исто место у својим системима, а проблем јој је да штити мању или већу улогу једног и другог фактора и функције у развоју једног и другог проблема заједнице, једног и другог развојног система интегралне културе или и само једног комплекса културних појава и функција. У свим тим излагањима највеће тежиште полаже неопозитивистична социологија на сазнање праваца у развоју појединих феномена, на препознавање прогреса и „идеја водиља" свију појединачних развоја и прогреса сваког феномена посебице а понаособ облика заједнице. И Корнехо (Sociologia General, tomos, 1907/8, француски превод M. H. Cornejo: Sociologie Générale 1911, једна од најбољих социологијских систематика уопште, а најбоља после Спенсерове и поред још недовршене Милер-Лира) и Милер-Лир полажу све тежиште својих радова на откривање развојних праваца.

Тај део модерне социологије заступљен је у Колеовом делу сразмерно врло добро. На неколико страница формулише Коле

пет општих принципа социалног живота. 1. Принцип ограничености варијација у развоју: све заједнице пролазе кроз врло сличне, у основним цртама исте, облике. Развој је код једних убрзан, код других успорен али на истом развојном ступњу структуре заједнице показују и врло сличне економске, генеономске, правне, ратничке, политичке, моралне па чак и религиозне установе и преставе! Варијације су уско ограничене као што је уско поље вариирања људске природе и физичког, географског и климатског милјеа у којима се развијају заједнице. 2. Принцип континуитета: ништа друго до свеопшти принцип: in mundo non datur saltus, non datur hiatus, non datur casus. Сви социални феномени ма које епохе детерминисани су претходним, а сами су узроком следујућих феномена. Где заостане у развојном низу једна скупина, продужује друга, која је достигла исти ступањ на коме је прва заостала. Рим продужује Атику, Средњи Век Рим, Француска 17-ог века надовезује у развоју где застадоше Италија и Шпанија из шеснаестог столећа. 3. Принцип корелације: пошто постоји једна непрекидна интерфункционалност у социалном свету међу феноменима одн. функцијама социалитета, мора да се издвајају у току развоја и корелативни облици организовања појединих феномена са корелативном садржином престава и појмова. Такве заједнице са корелативним функцијским облицима, кроз које веје или их носи један психички тип друштва, називамо типима заједнице. Конт је разликовао три таква типа: теолошки, метафизички и позитивни, према трима фазама духа, у којима човек као један од многих из заједнице све појаве око себе и у себи објашњава божанством, метафизичким силама или их схвата позитивно-научно. Контов критеријум за постављања типова заједнице није згодан, јер у једној заједници са више слојева постоје напоредо сва три психичка типа а и непрецизни су појмови теолошког и метафизичког објашњавања. Слична је али боља, јер је с више ерудиције и с помоћу нове емпиричне и експерименталне психологије изведена, подела Фиркантова: у дивљаке, полукултурне и културне заједнице (Vierkandt: Naturvölker u. Kulturvölker, 1896). Али социологији треба једног знатно једноставнијег и одређенијег критерија за класификовање типова заједница него што су то сложена душевна стања. Спенсер је лучио милитарно и индустријско друштво, према томе да ли је у једној скупини од пресудније важности ратничка функција или

привредна, која је у „милитарном друштву" подређена ратништву као средство сврси. И та је подела недостатна, јер ми видимо друштва силна по обиму и динамици у којима нам је тешко гледати један и други тип, него чудновату смесу обојих, н. пр. Немачка и Јапан. И де Греф је покушао фиксирати коначно серију друштвених типова и то на основу развоја циркулације економских добара у оквиру једне скупине као causa divisionis. Тако добија друштва: а) без сваке циркулације, б) са малом изменидбеном трговином, в) средњом и великом трговином, г) са банковном организацијом, д) са „клиринг-хаус"-ом и т. д. Нама лично (насупрот Колеу) изгледа де Грефова подела најнесретнијом, јер подређује под један веома површан и од случајности одвисан моменат (н. пр. да ли у једној скупини функционише „Клиринг-хаус" или не, да ли је прво развијено банкарство за улоге или есконтне банке и т. д.) скупине бивствено различних, структура док раздваја исте или бар понајближе типове. Зато нам се чини Диркемова класификација још увек понајзгоднијом иако је нешто гломазна са својим разликовањем: а) друштвени сегмент — хорда; б) полисегментарна једноставна друштва — браственичка племена у којима види јукстапозицију сегмента, хорде без подређивања једног браства (првобитног сегмента) под друго; в) полисегментарна једноставно сложена друштва: народ састојећи се из савезних браствених племена; г) полисегментарна двојно сложена друштва: народ у коме је извршено стапање првобитног племенског народа и подвргнутих непријатеља, дакле скупине са развијеним сталешким листањем скупине, и т. д. Недостатак је Диркемове поделе што ју је тешко протегнути и на савремене толико сложене националне скупине а изгледа нам и превећ упрошћеним типизирањем једино на основу развојне групне сложености без обзира на сложености функција саме скупине. Једном речју: одређивање типова још је нерешен проблем социологије.

(Наставиће се)

Мирко М. Косић.

КЊИЖЕВНО-НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

Песме Јосипа Миличића.[1]

Против очекивања, ове смо зиме готово остали без збирки песама. Али с примицањем пролећа, као да и наши песници оживљују и дају од себе гласа. Готово у исти мах, јавише се ових дана г. г. Вељко Петровић, са својом збирком: На прагу, Војислав Илић-Млађи са Крвавим Цветовима и Јосип Миличић са својим песмама под чудним насловом: 3. Овом приликом задржаћемо се само на г. Миличићу и његовим песмама.

Шта му значи овај загонетни наслов, сличан фрамасонским шифрама? Колико се сећам, г. Миличић је раније издао још две збирке песама, те ваљда она тројка треба да значи трећа свеска, трећа збирка. Та му новост није била потребна, јер његове песме имају саме у себи много новог и оригиналног. Он куражно оставља утабане путове, које су пре десет и петнаест година прокрчили Дучић и Ракић, а по којима тапкају, готово у месту, још многи наши млађи лиричари. Миличићева поезија доноси нам нове облике, свој посебни нагласак, боје и речи, али не изилази из скромног домена чисте лирике, који можда није већи од Пјеротске капице, не иде у бизарности, нема амбиције да запрепашћује драгог читаоца. За то Миличић није ништа мање културан и модеран дух; само њега култура није завела у сува поља људске мисли, он се не стиди да више слуша своје срце него своју главу, он не тражи по себи философа и пророка, а кад велика мисао сине кроз његове топле и безазлене стихове, то није производ дугог рада његовог мозга, него одјек његове душе, инстинкт његове уметничке природе. Мисао је њему само средство, једна врста

[1] Дубровачка Библиотека, књига I: Јосип Миличић: 3. Награђено од Матице Српске у Дубровнику. Издање Јована Тошовића у Дубровнику. Београд, модерна штампарија „Пијемонт“, 1914. Цена 1 динар.

алата у раду, као језик, као азбука, као перо, мастило и хартија. Она му служи као фењер у ноћи, чија светлост није светлост откровења, већ треперав зрак који помаже песнику да не залута, даје му меру, чува га и заштићује. Али права светлост откровења је у његовом срцу, у његовом темпераменту, у карактеру, у његовој природи и души.

Друга добра моћ Миличићеве поезије јесте један фини проседе да се не каже све, а да се осети све. Док су у нашој лирици песме често прецизне као геометријске фигуре, ови стихови, као све што је непосредно, су незаокругљени, слике недовршене, последње консеквенце неизвучене. Песма личи на звук сувог лишћа, на лет лептира, путовање облака, играње сунчевих зрака по песку, на тишину ноћи, ствари дубоко упечатљиве, али ништа одређено. Она нема додирне осећајне жице у души, узбуди нам машту, поведе нас својим путем, открије нам нешто свога видика, па нас после остави, и ми, обузети чаром у пола откривених ствари, идемо даље у вечитој жељи за потпуним и савршеним...

Уз стрме краје великих острвâ
у другом низу средаше се цвеће,
млад неко с барке удаљене пева:
„драги те, душо, преварити неће“.

Свеће се гасе — онај пева даље:
„доћи ћу када месец буде сјајан“. —
— А ја на барци лежећ' полеђице
без мисли звезде бројим и пребрајам.

(Рибарева Песма)

Г. Миличић не мари много за слик, од кога су његове неке колеге начинили готово циљ својим песмама. Он воли слободан стил и, што ме радује, он је у томе много успео, и ако су се, пре њега, код нас, неколике лире раштимовале, кушајући стих без слика. Зар се овде осећа и најмања оскудица слика:

Снег, снег, снег!

Девојко моја,
где ћу до године једне,
до две,
самац овако у соби
проводит' зимне дане?
Да л' ћу се сећати тебе,
да ли ћу наћи негде
и мира и среће?

(Први Снег)

А кад и пева у слику, то није на онај готово једини начин наше модерне лирике који је постао већ комотан калуп и за поезију n-тог реда: она милион пута понављана строфа у једанаестерцу са сликовима на крају првог и трећег, и другог и четвртог стиха. Миличић има своју строфу, коју је сам створио или је бар он први уноси у нашу литературу; у њој после два три стиха без слика, сликује се трећи са петим или четврти са шестим, па чак и седмим. И слик долази тада тако изненада, да изгледа као случајан, врло природан и непосредан.

Увек је исти. Само када чека
за гором сунце, чека га са песмом
оштрога лишћа и купом мириса;
а бесни олуј мŷком, мрка лица.
А ја што увек тек о сили сањам,
због једне ситне среће ил' несреће,
данас сам титан — сутра кукавица.

(Бор)

Или:

Увек је гледам, не пуштам је с вида:

Прелеће салом као звезда небом;
власи јој вије ветар бурна плеса;
смех јој се чује, неће да га скрива;
прси јој трепте, рекао би: жели
сав чар живота махом да ужива.

(Валс)

Миличић има и ту добру особину што уме да одабере предмет свога певања. Ни најмање свакодневан и плашећи се баналности као чуме, он не трчи за необичним, за неупотребљаваним, за зачуђавајућим и пренеражавајућим... Он и ту остаје песник и наиван. Он пева о ветру, залуталој души, изласку месеца, валсу, пролетњој киши, првом снегу, толико понављани репертоар песника свију времена и раса. Али у свакој тој лепоти, Миличић открива своју сопствену лепоту, да нам предмет дође нов као да никад о њему нисмо чули друге песме. Ето, шта има више опеваног од ветра, а он се овом песнику јавља у снажној визији као „уморан, с'рван путник, скиталица вечни, долазећ' из далека", који му куца на врата... „чудан путник, скиталица вечни", лупне на врата и оде, оставивши му утисак да је и он такав, да и њега тајна сила тера кроз свет и пучину...

и куцам, свуда куцам, ал' не враћам се нигде,
већ за жељама срћем, што чим сам до њих стигô,
расплину се и згину.

(Ветар)

Или Први Снег, који је једна од најбољих песама у збирци. Миличић, док снег пада, проналази, тако природно, топлу успомену једне девојке, која је крикнула лане када је видела „беле снежне звезде, како силазе мирно и тку полако преко дебла и грана ткиво бело и свилено". Колико стихова у тој песми, толико тачних опсервација, сјајних упоређења и упечатљивих контраста. Нарочито оно просто, а тако елегантно упоређење снежних пахуљица с белим лептирима мајским што имају два светла ока и две шиљасте усне да сишу процвале руже... Опис му је жив, покретан. Ево само примера у опису лёта два голуба: „што но су сад две тамне силуете, онда две тачке, све блеђе... па ништа".

Можда Миличић има и извесних мана. Можда би се оне могле лако наћи кад би се намерно тражиле. Али ја нисам критичар од заната. Мени је пријатно кад ми до руку дође лепа књига, и ја уживам, откривајући њену лепоту. И нашто бацати правом песнику његове ситне мане у очи? То му неће користиту нити га начинити бољим. Он сâм зна најбоље кад је дао нешто добро. То се осећа само по себи, јер не долази из рачунског разума, већ из скривених дубина душе, чији се живот управља по правилима која мало зависе сд нас. Занатски део свога посла, песник ће пак наћи у једној од толикобројних теорија књижевности, које су све више мање добре и више мање рђаве.

Потпуности ради, поменућу још, да је његов језик, изузев неколико провинцијализама, који не сметају, врло чист, што зачуђава, кад се зна каквим језиком пишу многи који су прошли кроз школе нашег народа у Аустро Угарској. Употребљује источно наречје и стил који се преко Саве зове београдски.

Dr. Милутин Ускоковић.

Hans Delbrück, Regierung und Volkswille. Eine akademische Vorlesung (Berlin, 1914, 8⁰ S, 205).

Са државно-правног гледишта однос између владе и воље народне врло је интересантан, али је он још интересантнији са гледишта државно-правне философије. Делбрик је покушао да докаже да је однос та два чиниоца, у практичном животу, један реални однос, и да међу њима постоји врло тесна веза.

Влада руководи пословима, који у делокруг њен спадају.

Она се јавља као орган пун одговорности, који ставља у покрет цео државни апарат. Какав је однос између владе и воље народне? На основу чега влада долази на управу? Је ли она израз воље народне, или је израз нечег другог? Несумњива је ствар да влада не може бити израз целокупне воље народне. Воља целога народа, као таква, не да се скалупити и разним мерама принудити, да у свој својој целини буде за владу. Кад говоримо о народу, ми од тога апстрахујемо појам народности, и под појмом народа разумемо скуп оних лица, која живе у једној држави.

У односу према влади, народ своју вољу манифестује преко пуноправних гласача као већину и мањину. Чим постоје два дијаметрална дела воље народне, влада не може бити изразити представник целокупне воље народне. Она је напротив израз само њене већине.

Но тај однос воље народне није само према влади, он је такав код сваког бирања. На последњим изборима нови председник Сјед. Америчких Држава Вилзон добио је само релативну већину, а збир гласова његових противника скоро је за 2 милиона већи од Вилзонових. Је ли онда Вилзонов избор израз воље народне? Наполеон I, када је 1804 као конзул изабран за цара, добио је $4^1/_2$ милиона гласова, против 2500. Наполеон III 10 децембра 1848 изабран је за председника са 5.430.000 гласова, против Кавењака са 1.418.000; 2 децембра 1851, при избору за председника за десет година, изабран је са $7^1/_2$ милиона гласова, против 650.000.

Енглеска, мајка парламентаризма, стајала је са својим парламентом у односу према вољи народној у разна времена разно. Енглески парламенат био је израз воље народне у борби против Луја XIV и у седмогодишњем рату. Али у 23-годишњем рату против републике и Наполеона (1793—1815), Енглезима се беше досадило поднашање ратних терета, те јавно мњење често пута захтеваше закључење мира.

Као врло важна чињеница, која се као закључак свега овога јавља, јесте: да у држави велики број људи не узима никаква удела. Но баш због тога, у држави постоје партије, које акцију народну крећу живљим темпом и са више учешћа. Партије су, пак, организације, које стављају у покрет своје чланове, како у односу према држави, тако и у односу према појединцима. Не буде ли тих организација, онда је немогуће о акцији народној

ни говорити. Наслањајући се на жељу, да акцију народа изазову у овом или оном правцу, партије (организације) стварају оделите групе, које чине, да се воља народна, скоро ни у једном питању не да једногласно изразити.

Да ли је оно народ, чија воља бива путем избора изражена? Дилема је несумњива. Ако ја народ оно, што изиће на биралиште, онда воља његова изражена на тим изборима не представља и вољу бесправног дела народа. С друге стране, пуноправни гласачи једини имају право, да се изражавају за једну или другу ствар на изборима.

Како је човечанство дошло до тога да већини призна право владе над мањином? У чему се састоји идеја већине, има ли она својих дубљих основа? У државноправно-философској литератури има незнатан број дела која о томе говоре.[1] Да код већине има више памети, те да јој се на основу тога даје то право, не може се тврдити. Једини разлог јесте, што је код већине маса већа, и као таква представља већу власт него што је то случај код мањине.

Регулисавање односа мањине према већини задавало је бриге Енглеској још 1867, када је од стране демократа проповедан нарочити систем за то. Чувени представници Стјуарт Мил и Гроте беху дошли до закључка, да се еманципација и самосталност индивидуе не дају постићи системом већине, напоменувши да већина без мањине исто тако може бити деспотска као и сам Наполеон. За репрезентативни систем ни Мил ни Гроте нису се изразили, сматрајући га штетним за бираче, док су пропорционалном систему, као смањеној слици бирачког тела, не само са демократског, већ и са државноправног гледишта, придавали већи значај и надмоћност.

Као што је познато, пропорционалним системом осигурава се заступништво и мањини на најпростији начин. Од ове основне поставке изведени су разни системи бирања. Али се пропорционалном систему замера, да он својим демократским карактером омогућава, да посланик у своме изборном округу буде неограничени господар; да утицај његов на ток локалних послова бива огроман, да чиновништво зависи од њега и да он заводи систем посланичких препорука при општинским и државним лиферацијама.

[1] Graham Wallas: Human nature in politics (London, 1910, p. 232); G. Simmel: Soziologie, S. 185; Gierke: Über die Geschichte des Majoritäts-prinzips, S. 320.

Међутим демократија не може да заведе корупцију преко пропорционалног система. Ако у једној демократској земљи има корупције, није за то крива ни демократија, ни њен пропорционални систем, већ је корупција један социални феномен, једно зло, које треба што пре искорењавати. Највеће корупције има у Америци, где је демократија и пропорционални систем нису изазвали, јер би она постојала и под другим системима.[1] У Америци постоје нарочите организације, које купују бираче, који су се толико ниско спустили да своје право гласа продају ономе ко више плати. У индустријским државама, глас једног Црнца плаћа се са 2 долара, а белца са 3, док се у Њу-Јорку пење до 25 долара. Новац дају нарочита удружења, која га добивају од продаја звања. За једно место у највишем суду плаћа 50—100 хиљада долара. У Сент-Лују једна концесија продана је за милион и 250.000 долара.

Код пропорционалног система поставља се као основа, која се противи приговорима противника: да посланик не може заступати интересе појединаца, већ државу као целину. Стога се отишло толико далеко, да се завело кумулирање гласова, забранило се посланичким кандидатима кандидовање на више места, и т. д. Како је са пропорционалним системом спојено гласање по листама, то онда пропорција одузима избор кандидата из руку бирача и ставља га у руке изборних организација. Посланик није више апсолутни господар, већ члан организације (партије), и тиме губи онај опасан утицај на ток локалних послова.

Но поред свега овога, воља народна није изражена ни у пропорционалном систему. Је ли могућ тај израђај у референдуму? И овде се показује илузија да воља народна може доћи до свога потпуног изражаја. И код референдума остаје увек један велики део грађана удаљен од изражавања своје воље. Тако у Швајцарској, ниједан пројекат од 1874—1898, који је изнесен био на референдум, није примљен од свих бирача. Учешће у кантонима било је 25%, а да није било штампе и изборних организација, учешће би било још мање. Осим тога, у основи својој, референдум је конзервативан. Народ никад неће изгласати оне законе, који ремете његов дотадањи живот у свима правцима. —

[1] The new Encyclopedia of Social Reform. New-York, 1908 (одељак под истим именом). Исто то мисли и James Bryce: American Commonwealth. Нарочито је опасан утицај парламентаризма на владу оцртао: Emil Faguet: Le culte de l' incompétence et l' Horeur de la Responsabilité.

Исто тако ни посредно бирање као ни сталешко представништво не може да опстане пред пропорционалним системом.

Пропорционалност ствара два табора: мањину и већину. Да ли већина може тирански поступати као и појединац? Већина то може урадити, и онда мањини остаје право опструкције, под којом треба разумети заустављање целог парламентарног механизма, било употребом згодних одредаба из пословника, као што су: дугачки говори, подношање питања и интерпелација, или напуштање сала, кад је опозиција довољно јака. Но исто тако и мањина може тирански поступати према већини и онемогућавати је у правилном функционисању, за шта већини остаје да од владе захтева нове изборе, и др.

Пошто смо из досадањег видели, да ни влада ни парламенат нису изрази целокупне воље народне, шта је онда воља народна? Народна воља могла би бити нека жеља, која се не би дала ни схватити ни представити. Наполеон је рекао: „Народ је као вода, коју можете држати у суду: разбије ли се суд, она се бесцињно разлива на све стране“. „Народ је“ вели Хегел, „онај део државе, који не зна шта хоће“.

Јесу ли тачни ови наводи, који тако чудно говоре? Зар није код појединца, често пута, најтежи задатак знати шта се хоће? Један народ не може ни знати све шта хоће, јер скуп појединаца није оличен у једном органу, преко кога би његова воља могла бити изражена. Кад је тако са народном вољом, онда се и народни суверенитет, који је у историји имао и има толике примене, показује као фикција, јер кад један народ не може имати воље, не може имати ни свога суверенитета.

Ови закључци изгледа да се противе схватању демократије, јер претпоставке о народној вољи и народном суверенитету показале су се, са гледишта државно-правне философије, као нетачне. Али та нетачност могућа је само за теорију која философским истраживањима хоће што боље да формира закључке до којих је дошла. И када би ови закључци били тачни и са реалног гледишта, како би било могуће да идеја демократије игра у светској историји тако важну улогу и да неизмерне успехе показује, када би основе њене биле апсурдне?

Нас се само тиче онај однос појединаца према држави, који је реалне садржине (а не философски однос) и тај реални однос слободно можемо назвати народном вољом. Главна је ствар да воља бирача буде слободно изражена. У реалном од-

носу између владе и воље народне не постоји философски појам народне воље, исто онако као што не постоји ни идеална држава. Јер ако би се примио философски појам народне воље, онда би воља требала бити изражена од целога народа, т. ј. од целога скупа (жене, деца, мушки) који као целина живи у једној држави. Ограничење ма у ком правцу противи се схватању правог филосфског појма воље народне. А такво схватање противи се суштини народне воље у реалном односу према влади и парламенту.

Своје наводе Делбрик је поткрепио са доста историјског материјала, и ако му у обради овога питања недостаје добар распоред градива. Екскурзије су врло честе, те дело оставља утисак претрпаног материјала. Но ипак зато, Делбрик је овим делом дао студију, која је за проучавање горњег питања од врло велике вредности, како за научнике тако и за политичаре.

Страшимир Љ. Милетић.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД

НОВО ОСЕЋАЊЕ У ПОЕЗИЈИ.

Ако Тен ни по чему другом не остане велики, он ће остати по својој теорији о утицају средине на уметност, јер социалне науке су далеко од тога да поричу њену основаност, напротив оне је све већма потврђују. Чак, док је идеја о утицају средине на уметност била нова за време Теново, данас је због прогреса социалних наука обична. Како се овим не негира лични талент, онда је критика Фагеа, којом противставља као тачно супротно гледиште, погрешна.[1] Једна страна нашег живота утиче на другу. Елементи се додирују, укрштају, спајају, одударају. Неки су у тесној, чврстој и непосредној вези, други у широј, лабавијој и посредној. Али један утиче на све, и сви на једнога и сваки на сваког, па ма како били удаљени. Колико који има утицаја, који је важнији, а који је најважнији — за данас није одређено.

Према томе ток целокупног друштвеног живота одређује правац уметности. Јер мења ли се живот, мења се и душа, а мења ли се душа, мења се и уметност, јер основни елеменат њен је осећање. Душа једног човека на северу је друкчија од душе човека на југу, а душа човека на истоку друкчија од душе човека на западу. Томе је разлог априористичка конструкција душе и различита природна и социална средина у којој људи живе. Душа варира према расама, стаблима и нацијама. Овима се придружује као трећи разлог време. Колика је разлика између схватања и осећања једног примитивног и једног модерног човека! Какав ли је био један човек из каквог народа старог века који је умро хиљадама година пре нас! (Па ипак међу свима има заједничких особина јер је у основи душа душа и човек човек. И за то нам ниједан човек није непојмљив и далек)

[1] Emile Faguet, Politiques et moralistes du dix-neuvième siècle, troisième série: Taine.

— Отуда, као што историчари литературе закључују (Julius Hart[1]) свако време има своју уметност, као што свако време има своје идеје, своју религију, своје невоље и грчеве. Па и сваки човек има своју уметност, која стоји у известном одређеном односу са уметношћу друштва у коме се налази индивидуа. Што је друштво једноставније, то је и уметност једноставнија; што је оно диференцираније, то је и уметност диференциранија, разноликија и индивидуалнија. И уметност се креће по ритму еволуције. Историја ово доказује и сувише јасно.

Данашње доба је компликовано, по своме саставу, таква је и уметност. Никада није било у поезији толико праваца, школа: заостали романтичари, реалисте, идеалисте, мистификатори, интегралисте, симболисти, декаденти и многи други. Но, као што је свако друштво и свако време имало, поред све разноликости, општег обележја, према томе и поезија: она базира у даном моменту на једном осећању. Исто тако и данашња поезија има једно опште осећање.

Почев од примитивних осећања, управо осећаја: од једне физичке радости и физичког бола, људи опевају постепено природу, отаџбину, Богове. У сваком се разно опевало, понекад готово све, али у једном је једно заузимало главно место, у другом друго. Како је пак љубав у корену свима осећањима, како су сва друга осећања љубав у разним облицима, само по изузетку, мржња‘ која у уметности игра једва какву улогу, то је довољно за закључке једино њу посматрати како се јавља временом у поезији. Из историје се види да се круг предмета, на које се односила љубав, ширио све већма готово правилно — концентрично. Најпре је заузимала важно место љубав према себи, затим према породици, драгани, отаџбини, природи, на све људе, на Бога. А данас у којој смо тачки? (Разуме се у томе није било математичке тачности, било је и скретања и регреса нити је обухватило све народе и у једнакој мери).

Погледајте на економски развој. Почев од кућевне привреде човечанство прелази преко градске и националне на интернационалну. А право продире све више и простире се на све веће целине. И томе, изгледа, неће стати на пут ништа, и поред свију криза у којима ће се свет налазити, по мишљењу и чувених правника (Oppenheimer, Jellinek, Kohler). Сама држава има све шири задатак. Она постаје културном и економском. Људи постају,

[1] Geschichte der Weltliteratur und des Theaters aller Zeiten und Völker.

како бар за данас еволуција показује, моралнији. Људи се дакле ослобођавају скучене себичности.

Друштво се у наше дане стално социализира у пркос све разгранатијој подели рада, која изгледа, на први поглед, све више раздваја људе, међутим стално их солидарише, упућујући једне на друге, будећи у њима свест о узајамној потреби. У духовним наукама место специализације наступа универзирање. „Из ускости опет у ширину: овај покрет је обележје наших дана. Задржати, што нам је донела подела рада — поново отети, што нам је одузела — и обадвоје спојити у једну нову синтезу“.[1] Домен науке се све већма шири. Техничке науке побеђују ваздух и помислиће можда једног дана и на победу звезда. Астрономија, физика и све скупа откривају део по део, споро али сигурно, безгранични космос. Философија постаје идеалистичнија, спиритуалистичнија[2]. Најновији материализам није прави материализам. Духови су засићени простим позитивизмом и емпиризмом. Данас се поново страсно тражи Апсолутно. А идеализам, спиритуализам значи универзирање, јер он гледа у дубину и у безмерност. Материјализам, који се повукао, узан је, јер гледа споља и мали круг појава, те је и сувише известан, а ко да буде данас известан?

Упоредо са свим тим развија се и уметност. У сликарству и вајарству се иде ка синтазирању у идеализам[3]. Реализам полако узмиче на свима позицијама. У драми и у роману иста појава по мишљењу Рудолфа Крауса[4]. Наступа нова струја неоромантизма у коју ће се вероватно слити неколико сродних, али за сад подвојених праваца. У лирској поезији се то још јасније показује. Дух постаје активнији. Он сам себи ствара свет. Над овим нехармоничним светом зида један потпуно идеалан хармоничан свет. Stuart Merill, француски симболиста је за симболизам рекао[5]: „Другим речима, треба бити апсолутан господар форама Живота, а не бити њихов роб као Реалисте и Романтичари. „Међутим не треба се задовољити, као Романтичари и Парнасовци, лепотом са свим спољном, већ симболизмом форама лепоте те сугерирати

[1] Die Arbeitsteilung im geistigen Leben, von Professor Willy Hellpach, у Archiv für Socialwissenschaft und sociale Politik, 1913, 36 B. I H.

[2] Dr. Fritz Berolzheimer, Kritik des Erkenntnisinhaltes, 1904, S. 204.

[3] Apollo, p. 322 (6 édition) par Salamon Reinach.

[4] Das Schauspielbuch, Zur Entwicklung des moderun Dramas, S. 9, Dr. Rudolf Krauss.

[5] Anthologie des Poètes français contemporains (1861—909) II, G. Walch. Credo s. 452

сву бескрајност једне мисли или једне емоције која се није јоште изразила“.

Па где је кључ за ове појаве у уметности? Кључ лежи у људској души. У поезију продире ново осећање, осећање космичко, осећање љубави према свему у космосу, према целом космосу. Само велика љубав према стварима, чврсто припијање уз њих, може да дâ машти снаге да се отргне од уског круга ствари које нас окружују. Улепшавање обичнога, и гледање у свему Лепоте и Добра — то је само одблесак наше љубави, нашег осећања да смо сродни, врло блиски, да смо на дну једно. Тако се само може објаснити идеализам, јер нада и вера су, без којих он не може бити, резултат истога. Тако се објашњава и симболизам, јер она нејасна осећања, она сутонска неодређеност, оно сливање душе у природу и природе у душу, она чежња за бесконачношћу, оно што се у једној ствари види само један делић од целине долази такође од истог осећања. Тако се објашњава све већи обим предмета опевања и све веће уплетање философских проблема у поезију: од куда смо, зашто смо и куда ћемо?

Ово осећање је нијансирано према личности као пантеистичко, теистичко, мистично. Код неког је више спојено са свешћу, код другог је више несвесно. Код неких се оно сконцентрише на љубав према човеку; код других на љубав према Богу; код трећих према природи. Осем тога оно је спојено са себи сродним осећањима, која називамо метафизичким, као што је осећање чуђења, дивљења, бесконачности, нематеријалности.

Налазимо га још код ранијих великих духова: код Гетеа у његовом пантеизму, код Шекспира, нарочито у његовом „Хамлету“, код старих грчких философа, код неоплатонаца, код Т. Карлајла, који би у једном тренутку загрлио све, а у другом одгурнуо све са проклетством на уснама и коме се чини понекад да је васиона равнодушна, глупа, безциљна машина. Као врела и искључала струја бије код Шопенхауера. Код романтичара има нечег сличног, с поља готово истог. То се види по оном њиховом честом мотиву о ружи и лали, о чежњи цвета за цветом, о поздравима љубавника преко звезда. Али данас ,које обухвата и скорашње дане, му је време: налазимо га, где год се окренемо и све више. Код Фламариона, који пева становницима и најудаљенијих звезда и верује у час кад ће се све душе у васиони спојити и живети у хармонији. Врло одређено се види код Кнута Хамсуна. Он не ужива у природи само ар-

тистички, као Тургењев: махом у њеној спољној лепоти, већ је осећа непосредно и блиско; он је сроћен стопљен с њом. Он осећа у своме „Пану“ непосредну присутност Бога. Код Метерниха је оно више обојено неодређеношћу, етичким и теистичким осећањем. Наћиђете га код Достојевског и Толстоја као етичког. Оно се налази као мистично код Леониде Андрејева, у једној песми Ђорђа Андрејева Вјаткина[1], код Италијанца Б. Киаре[2], код Чеха Јарослава Врхлицког као космополитско, нарочито код Пшибишевског, код Хрвата Јанка Лесковара и Андрије Милчиновића — Исцрпна студија би пронашла још много других и ствар би још боље осветлила. Ми именујемо само нама познате. — Помињемо узгред да филозофи Гијо и Фује постављају на ово осећање решења многих проблема. Гијо показује на основу њега какав је могући и вероватан ток развијања људског друштва. По Фујеу је пак оно најјачи метафизички основ права.

Код нас је овог осећања било у Његоша као религиозног. Данас га налазимо код Д. Митриновића, у његовој песми „Мојим ноћима“, од најлепших у целој српској поезији по дубини, по снази, по таласању, које шуми као море, по анализи која иде до дна; код Љ. Вуличевића више као етичко и религиозно, код Проке Јовкића у разним облицима, кога непрестано занимају најкрупнији проблеми; код Ј. Дучића, нарочито у последње време; код Исидоре Секулићеве, врло озбиљне душе и префињено естетске; код Свет. Стефановића само у извесној граници; код С. Пандуровића више као посредно. Може се наћи вероватно и код још других у већој или мањој мери.

По нашем мишљењу то је осећање, на коме ће почивати поезија у будућности, права модерна поезија[3]. Јер многе ствари, које су се налазиле само код великих духова, постепено ће се налазити код већине, не смемо рећи, свију.

Ђ. Тасић.

[1] Руская Муза, Составил П. Я., стр. 455.

[2] Anime inferme.

[3] До сличног резултата је дошао и Wilchelm Hausenstein. (Versuch einer Sociologie der bildendenden Kunst, S. 793 у Archiv fur Socialwissen-schaft und Socialpolitik, 36. Band): „Само је ово истинито, да можемо да видимо у најновијим синтетичним уметничким покретима почетак једва опипљив, који ће добити своју потпуну социалну садржину, своју социалну супстанцију тек доцније — онда, кад друштво буде опет нешто са свим позитивно и кад се, као што је то предсказао van Gogh, буде уздигла над баналном крајношћу ствари религиозној страсти за оно-страност (Jenseits) појава, богаству новог дуализма“. Исто тако Gaston Riou. Du naturalisme à l' idéalisme dans la littérature y l e materialisme actuel. Paris. 1914.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ПОЗОРИШНА ПОЛИТИКА Г. ГРОЛА.

Краљевско Српско Народно Позориште требало би да негује национални репертоар са два разлога: оно је у, првом реду, једна национална установа и, друго, представљачко особље једино је кадро да са стварним успехом реализује национални репертоар. Ту просту ствар једино је г. Драгомир Јанковић био кадар правилно да схвати. Он је био једини управник који је, са вољом и разумевањем, неговао национални репертоар. И та воља и то разумевање били су одиста крунисани успехом. За мене су и данас најлепше успомене представе српских комада како их је схватио и давао г. Јанковић. Његова „Зла жена“, на пример, спада у ремек дела српске позоришне уметности. Он је таквим комадима који су, према данашњем развоју драмске књижевности, безначајни и наивни, поклањао исто тако велику пажњу, као што ју је поклањао делима одиста великих писаца. И, при свем томе, ја, у своје време, нисам био праведан према мудрој позоришној политици г. Јанковића. Ја сам тада још наивно веровао да у литератури постоје апсолутан суд и апсолутан укус. Судећи о литерарним делима, ја нисам тада водио рачуна о времену у којем су та дела створена. Стерија за мене није био велик, јер сам га ја поређивао са великим европским писцима који су производ других времена и друге културе. Моја недоследност и моја незналичка наивност превиђале су да се, посредством таквог мерила, може негирати или, бар, ниподаштавати целокупна српска књижевност. Али нова поређења пружају ми сада прилике да се, због једне оседеле неправде, свесрдно кајем.

Г. Грол ме је разочарао. Ја сам у њега више веровао, него у себе. Ја сам увек искрено ценио и увек сам срдачно поштовао

његов лепи литерарни талент. Ја се не стидим, што сам био први који је, када је г. Грол дошао за управника, у једном одушевљеном панегирику, узносио његову спрему, хвалио његов поуздани литерарни инстинкт, величао његову примчивост за уметничке утиске. Али, ја се данас тако исто не стидим да тврдим да више не верујем у г. Грола. Г. Грол ме је разочарао.

Г. Грол је завео једну политику која није од користи ни Позоришту ни њему. Некада енергичан, он је постао слабодушан и поводљив. Место „сибирског режима", он је завео млаки режим попуштања и компромиса. Г. Грол је, живећи у једном загонетном страху, заборавио да су прошла времена када су глумци могли стварати завере против Управе и када су те завере потпомогнуте штампом, могле имати неког стварног успеха. „Бедно стање" глумаца не може више бити платформа за агресивне смерове против позоришне управе. Глумци су изгубили симпатије београдске штампе. Она нема више вере у људе који су активни само у стварању интрига и у борби за своје личне интересе. Јавно мњење у Београду извојевало је глумцима једну завидну егзистенцију. А глумци су се зато реванширали глумачком незахвалношћу. Материјално обезбеђени, они су постали лењи и аљкави, постали су апатични и дрски (њихова дрскост их, чак, одводи пијане на позорницу), постали су већи игноранти него пре̂ће и отворено признају да су пробе и представе за њих само један несносан кулук. Глумци су пређе били боеми са буржоаским манирима. Сада су Spiessbürger-и са боемским манирима. Боемска је још, понекад, само њихова спољашност, али душа и срце могу справом изазвати завист једног ухрањеног рентора. Г. Грол то зна боље од мене. И отуда ја не могу да разумем зашто је он завео једну опортунистичку политику, једну политику компромиса и попуштања. Он моли кад би требао да заповеда. Паметна заповест га неће никад скрхати. Али, мољакања и преклињања, обећавања и попуштања воде га у поуздану пропаст. Он глумачку опозицију (која се једино своди на оговарања и каботенске интриге) према својој управи не крха заповестима и казнама. Он је само ућуткује повишицама и наградама у разним облицима.

Г. Грол не обраћа, готово, никакву пажњу националном репертоару. Српски комади дају се ретко, дају се рђаво и дају се тек да се каже да се дају. Он предпоставља рђаву или просечно рђаву француску драму српској драми. О страним комадима, који уживају његове симпатије, праве се барнумовске ре-

кламе, јер г. Грол сматра прве представе таквих комада као позоришне догађаје прве врсте. Ти комади његове симпатије, међутим, врло се рђаво дају. Њих нису кадри да схвате ни редитељи ни глумци. Представљачко особље, овакво какво је данас, може са успехом да реализује само просте и некомбиноване карактерне српске драме, или драме из области романтике. Глумци и већина редитеља нису ни за вишу литературу ни за вишу уметност. Човечно је од њих не захтевати оно, што далеко превазилази њихову снагу.

Представе се никада нису давале тако рђаво као данас. Редитељи, већином, не разумеју свој посао. Они нису кадри да продру у суштину једнога комада, па, према томе, нису кадри то учинити ни глумци. Отуда ниједан карактер није рељефно израђен. Редитељи, изгледа, поборници су кубизма и футуризма у позоришној уметности: они обожавају шарене и хаотичне површине без рељефа и без рефлекса. Конверзација у друштвеним комадима тече тромо, диалози су без духа и без гипкости. У трагедији још царује високопарни патос и трапава декламација. Пробе се дају као од беде и, када се преносе на прву позорницу, врше се без декорација и без реквизита. Отуда глумци за време представе лутају да се оријентишу у својој средини.

Г. Гролу не може нико живи замерити што воли Словене. Али, он нашу словенску политику не сме да преноси на позорницу Краљевско Српског Народног Позоришта. Прва позорница у Српству не сме да игнорише српски језик. Краљевско Српско Народно Позориште врло је близу да се претвори у прашки Дивадло или у Загребачко Казалиште. Осим г. Грола нико, ваљда, не схвата на тај начин нашу политику културног уједињења јужних Словена. У том панслoвенству г. Грола, вероватно, и ваља тражити разлога, што се његова Управа не одушевљава националним репертоаром. Али, ако је смешно чути Чехињу у каквом српском комаду, не мање је смешно чути је у „Хамлету“, „Женском пријатељу“ и (г. Грол, изгледа, не преза ни од чега) у „Сирану од Бержерака“ (за чију представу може г. Грол тражити само Кобуршки нос).

Ја ћу бити последњи који ће г. Грола прекоравати, што своје штампане критике не сматра за програм својега рада у Позоришту. Друкче се ради ван позоришта, друкче, опет, у позоришту. Његове критике, као ниједнога критичара иначе, имале су борбени карактер. Г. Грол је био у опозицији према једној управи која

њему, ма са којих разлога било, није била симпатична. Он је, као што је то обичај у таквим приликама, тражио да пошто по то нађе какву махну која ће бити нишан његову критичну духу. И когод тражи, он нађе. Позоришна критика, после, у првом је реду импресионистичка. Импресија зависи од момента, од расположења, од емоције. Импресија није никакав петрофакт. Оно, што ми се данас допадне не мора и сутра да ми се допадне. У литерарној и уметничкој импресији не мора бити доследности као што је нема ни у сну ни у хипнози. И отуда сам ја противан да се Грол критичар идентификује са Гролом управником. Реч може бити о опште литерарно-уметничким принципима који нису производ тренутне импресије. И то може бити терен са којег се може вршити успешна објективна критика.

Г. Грол је пошао једним рђавим путем. Ја не знам да ли се он може вратити са тога клизава пута. До сада, бар, није ништа учинио по чему би се могло судити да је свесан да води рђаву позоришну политику. А то је штета, јер је г. Грол, као мало ко, будио најлепше наде и стварао најсрећнија очекивања.

П. С. Талетов.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ БУГАРСКЕ.

У прошлом броју „Дела“ изложио је г. Politicus, како ће ова 1914 година вероватно бити година мира, јер велике силе не желе рат, а мали на Балкану тек што су завршили два крвава рата. Ово расматрање само по себи изгледа оправдано, али, као што је познато, политички догађаји не иду увек онако, како то логички изгледа најправилније, и зато није без интереса задржати се мало више на чисто балканским приликама, нарочито на бугарским стварима и бугарској политици. Постоји у Европи скоро утврђено мишљење, да је Балканско Полуострво један крајичак, где су немири, устанци, борбе, преврати и ратови стално на дневном реду; и кад они, који верују у солидност стања створеног Букурешким Миром, изјаве уверење да је Балканско Питање решено и да је ствар свршена, могу се чути у извесним дипломатским круговима осмејци и тврђења, да је то само примирје и да ће, вероватно, доћи до нове борбе. Ти дипломати, који то верују и, можда, на томе раде, рачунају са Турском, Албанијом и — Бугарском.

Турска Империја је данас најнесигурнији елеменат и балканске и светске политике. Турски политичари изгледа да не виде како се око Отоманске Империје све више стеже обруч великих сила, и, у место да се бране од тога, они сами својом политиком, неодређеном, двосмисленом, па донекле и авантуристичком, припремају својој земљи нове поразе. Али при свем том сама Турска неће ништа почињати. Њена акција је условљена споразумом са Бугарском. Што се тиче Албаније, то је држава под међународном контролом, и опасности од Албаније постоје само у погледу Србије и српских граница. Тој опасности Србија је потпуно до-

расла и после јесенашњег упада тешко да ће се албанска племена решити поново на тако опасно предузеће, које је једном већ скупо плаћено.

Остаје само Бугарска, и то не усамљена Бугарска, већ удружена са којом силом. Две силе долазе у обзир: Турска и Аустро-Угарском. Споразум са Турскок био би узгредан, главни је споразум са Аустро-Угарском. Тиме би Бугарска коначно пришла Тројном Савезу и очекивала користи од евентуалне надмоћности Тројног Савеза над Тројним Споразумом. Да видимо, да ли би се таква политика могла бранити и одобрити са чисто бугарског гледишта.

Данашње стање на Балкану заснива се на Букурешком Миру, иза кога стоје, раме уз раме, Србија, Грчка, Црна Гора и Румунија. По Бугарску то стање није повољно, али се до њега дошло кривицом самих Бугара. Према једном суседу, који је готов да нападне свог јучерањег савезника, и то мучки, без објаве рата, свака држава је дужна да се обезбеди природном и заштитном границом. Границе су испале неповољно по Бугарску, и она би хтела те границе да прошири. Сваки акт Бугарске у том циљу наилази на сложни отпор четири балканске државе. И сама помоћ Турске Царевине не би много помогла Бугарској. Насилним путем могла би Бугарска доћи до проширења само тако, ако би се потпуно предала Тројном Савезу, очекујући да Тројни Савез надјача Тројни Споразум. Кад би то учинила, Бугарска би била дефинитивно изгубљена за Словенство. Јер, од две ствари једна: или би Тројни Савез, ако би дошло до општег разрачунавања, победио Тројни Споразум, или би пак сам био побеђен. У првом случају Бугарска би се тренутно проширила, али би одмах дошла у непосредну зависност од Аустро-Угарске, чија је политика управљена стално против Словена и словенског напредовања, звали се ти Словени Срби или Бугари. Чак је вероватно да би победоносна Аустро-Угарска и територијално потчинила Бугарску. Друга хипотеза би била још кобнија по Бугарску. Победа Тројног Споразума значила би за Бугарску као државу потпуну пропаст. Бугарска би сама себе осудила на ишчезнуће. Једна словенска држава, која хоће да се бори против словенске идеје и словенске заједнице, морала би бити предана на управу другим словенским државама, да се не би злоупотребљавала словенска крв.

Као што се види, политика наслона на Аустро-Угарску и

Турску има за Бугарску толико опасности и повлачи толики ризик, да је тешко веровати да ће се бугарски паметни политичари таквом политиком завести. За мали и несигуран територијални прираштај ризиковати и саму државну егзистенцију, то не раде државници. И зато се може очекивати да ће бугарски политичари, ма колико били незадовољни Букурешким Миром, савладати тај осећај у себи, угушити га и, у пуној свести о кривици саме бугарске политике, тежити томе, да се у заједници и споразуму са балканским државама, побољша и положај Бугарске. Пронео се недавно глас о тражењу Бугарске да Србија уступи добровољно Штип и Кочане, па да Бугарска пријеђе балканском савезу. Тако престављати ствари сувише је наивно и тенденциозно. Добровољно се не дају предели ратом и крвљу освојени. Осим тога споразум са Бугарском може бити само у заједници са осталим балканским државама, које гарантују стање засновано Букурешким Миром, а предмет споразума је увек будућа ствар. Искреним споразумом са балканским државама Бугарска може очекивати коректуру граница, која коректура не мора бити према Србији, пошто је Бугарска природом и положајем својим упућена на Исток. У том правцу радити је благодаран посао и од увиђавности бугарских политичара зависи, да ли ће се у спољној политици бугарске краљевине поћи једино правилним и по Бугарску корисним путем, путем наслона и споразума са балканским државама. Та политика, јасна и одређена, уродила би најбољим плодовима баш по бугарске интересе, и не треба губити наду да ће тачност ових опажања умети умотрити и они бугарски политичари, који се још увек труде да поведу Бугарску путем неприродним, несигурним, и, по последицама, вероватно врло кобним за будућност Бугарске.

Један дипломата.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Јован Скерлић, Историја нове српске књижевности. (Београд 1914, стр. 526, 8⁰. Издање Задужбине И. М. Коларца).

После краћег, школског издања, које је на овом месту симпатично поздрављено, с обзиром на стварну потребу средњих школа за једним уџбеником Историје Нове Књижевности, г. Скерлић је објавио потпуно и илустровано издање своје Историје Књижевности. То је коначна реч г. Скерлића о новој српској књижевности, којом се речи ми у толико више и озбиљније мислимо позабавити, у колико смо лакше и без критичне оцене пропратили прво, ђачко издање. Стручну и опширну оцену овог г. Скерлићевог рада објавићемо у једном од наредних бројева „Дела“, а за сада се задовољавамо истаћи само прве импресије и прве ограде, које је апсолутно потребно што пре изнети.

О методи рада г. Скерлића, о периодизацији, о излагању књижевних особина и књижевних дела појединих писаца, као и о оцени њихове литерарне и уметничке вредности, о свему томе имаће да се дискутује са г. Скерлићем, и у једној белешци о томе не може бити говора. Али, за најновију књижевност, која је први пут у делу г. Скерлића представљена. можемо одмах рећи да је и непотпуно и нетачно и пристрасно изложена. Г. Скерлић је изоставио велики број књижевника и публициста, које као историчар, није смео изоставити. Г. Скерлић је даље нетачно и пристрасно ценио оне писце, чији је литерарни глас утврђен и које ничија хвала не може подићи на оно, што они нису, као и оне, које ничија покуда, па макар долазила и од г. Скерлића, не може помрачити. Љубомир Недић је, на пример, за Скерлића „дилетант, и ако врло интелигентан дилетант“. Светислав Стефановић по г. Скерлићу, „усиљава се да буде дубок и симболичан“, „он је један од оних писаца, који више хоће но што могу и његове амбиције нису у складу са његовим књижевним способностима“. То је суд литерарног историчара о таленту г. Стефановића! Само је питање, ко се сме на тај суд ослонити.

Г. Скерлић игнорише Драгишу Станојевића, Драгутина Илића, Владу Петковића (Dis-а), Владимира Станимировића, Ристу Одавића, Проку Јовкића, М. Вукасовића, В. Илића-Млађег, Момчила Милошевића, Д. Ненадића, Т. Ђукића и друге, случајно или намерно махом оне писце, који су блиски „Делу“. Г. Скерлић не помиње Стојана Новаковића, Гигу Гершића, Милована Миловановића, Владана Ђорђевића, Миленка Веснића, Перу Тодоровића, Живојина Перића, Драгољуба Павловића, Николу Вулића, Станоја Станојевића и читав ред писаца, који изгледа не уживају симпатије г. Скерлића. Књижевни критичар је за г. Скерлића Слободан Јовановић, ма да је он у ствари научар, па кад је споменут Слободан Јовановић, требало је говорити и о другима, који су такође и научари и публицисте. Са оним комплиментима Слободану Јовановићу, којима се једновремено цео правнички ред писаца дисквалификује, као људи „без општег и књижевног образовања“ тешко да ће се и сам отмени г. Јовановић сложити. У позоришне критичаре г. Скерлић уврштује и Милана Предића, а Перу Талетова, готово јединог и правог позоришног критичара и не спомиње.

Г. Скерлић је у једној ствари премашио и саме администраторе Књижевног Гласника. Док се ови убише доказујући да је Књижевни Гласник најбоље уређени српски и југословен-

ски лист, дотле по г. Скерлићу Књижевни Гласник ни више ни мање него чини епоху у српској књижевности! Нова српска књижевност везана је, по г. Скерлићу, за Књижевни Гласник. Српски Књижевни Гласник упутио је књижевност новим правцем, дао јој нов живот и смисао и т. д. И све то потписује професор историје српске књижевности! У предговору он истина каже да је детерминист и да схвата књижевност као највиши израз народног живота, а за Књижевни Гласник пак тврди да је водио српску књижевност, да јој је дао нов смисао. Ergo, Српски Књижевни Гласник је израз народног живота, ако се повуче логички закључак, и да би се проучила српска књижевност и српски живот, требало би проступирати редакцију Књижевног Гласника!

„Дело“ је лоше прошло под пером г. Скерлића, оно „Дело“ које има за собом пуних осамнаест година трудног и преданог рада на српској књижевности. Највећи број књижевника сарадника, што их је икад имао који часопис српски, имало је и има „Дело“ а својом објективношћу, свестраношћу и неискључивошћу оно је доприносило, колико је могло, ширењу књижевности и просвећивања. Г. Скерлић помиње само појаву „Дела“, не придајући му готово никакву већу важност. Г. Скерлићу ми то не замерамо, али литерарном историчару морамо замерити.

Издање је иначе технички врло лепо припремљено, снабдевено многобројним и добро успелим илустрацијама.

НАУКА.

Слободан Јовановић, Универзитетско питање (Говор држан на Св. Саву 1914 у Универзитету, Штампарија „Давидовић“, стр. 13, 8⁰).

Г. Јовановић, као ректор Универзитета, сматрао је за своју дужност да енергичније настане на реформи закона о Универзитету, У своме говору о Св. Сави г. Јовановић излаже, како је Универзитет у научном и васпитном погледу напредовао, али како тај напредак из извесних узрока није био онолики, колики је могао бити. Нарочиту пажњу обратио је г. Јовановић положају наставника Универзитета, истичући као аномалију, што је предвиђен мали број редовних и ванредних професора, тако да је терет наставе великим делом пао на доценте, који са малим платама и дуго година заступају често пута најважније катедре. Апстрахујући лични неповољни положај таквих наставника, ваља истаћи да и сам Универзитет од тога трпи знатне штете. На првом месту у угледу свом, јер кад за важне катедре постоје само доценти, ствара се мишљење да нема способних радника за ту грану научну; и друго, наставници Универзитета одвајају се од школе и траже споредне послове, којима би свој лични приход увећали, да би се могли издржати. У место да раде у школи, они се о школи мање брину, посвећујући се својим приватним пословима.

Овом стању се мора учинити крај, и министар просвете већ је спремио податке за измене закона о Универзитету, којим ће се проширити број редовних и ванредних професора и повећати плате, али ће се уједно и прецизније одредити услови под којима неко може бити биран за редовног, односно ванредног професора. Ми бисмо били и за увођење школарине, макар и незнатне, и то по предмету, тако да та школарина припадне једним делом наставницима, као што то у целом свету бива. И онда онај наставник, који држи више часова, који ради више, тај ће бити и награђен боље.

Р.

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИЦИ
Dr. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ и Dr. ЛАЗАР МАРКОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

ДЕЛО

Књига 70. МАРТ 1914 ГОДИНЕ Свеска 3.

ПРИЗНАЊЕ

(прича из циклуса „Наличја“)

Кад је Јованка Настићева отишла у тридесет другу резервну београдску болницу као милосрдна сестра, Станиша Милановић није био начисто са тим: шта сад треба да ради. Ако га Јованка још увек воли онда није требало ићи у болницу и лишити га среће, која му се осмехивала сваког дана између четири и пет часова по подне код учитељице француског језика за младе даме и господу; а ако га више не воли онда је ово био доиста згодан начин да га се отресе, а да јој то ипак не убије углед отмене даме. И док је још јуче веровао да Јованку Настићеву познаје боље него своју геодезију, коју шест година студира на техничком факултету, данас већ није знао шта треба да мисли о њој и шта све ово има да значи после синоћњих пољубаца, који су му још горели на уснама. Једино што му се чинило истинито у овај мах, то је осећање да се нешто морало десити и, на крају крајева, потпуно неразумевање свега што се догађа.

А за Станишу Милановића, младића из добре куће, некадањег мангупчета и бунтовника из једне београдске гимназије, ово је био нарочити догађај. У 1913 год. било је додуше крупнијих догађаја. Ко је хтео да чује и имао очи да види, тај је разумео да се на Брегалници одиграва једна крвава драма између дојучерањих савезника и браће, опијене славом победа. И душа свега тога била је усредсређена баш ту у престоници. Вести о победама стизале су једна за другом, возови су довлачили хиљаде рањеника, из болница су тешка, гломазна кола односила стотинама одсечених руку и ногу на Карабурму, гробље је расло и стизале су топле изјаве са свих страна. Али то су били догађаји општег значаја и они нису могли ни у ком случају везати за себе до краја једног слободног човека. Па и Милановића — и ако је

био и душом и телом син ове земље и Србин — ти догађаји, мимо најбоље воље, нису могли толико одушевити или дубоко ганути као што га је тронуо овај неупутан поступак жене у чије је очи он закопао своју судбину. Јер, треба знати, да је он због те исте Јованке, још као гимназијалац, услед несрећне љубави, двапут понављао разред, стално падао из понеког предмета и једанпут озбиљно кренуо за Америку преко Земуна. И после многих искушења једва јој се приближио и почео уживати у победи и то тек онда, кад је она постала права дама и личност која се радо примала у сва друштва.

И онда усред среће наједанпут: милосрдна сестра у тридесет другој резервној болници! Милановић то није могао разумети без бола и без тешког прекора, који је потицао са дна душе. Проклињао је и рат и људе и културу у XX веку, и све што му је на ум пало. И да није Јованку волео лудошћу једне страсне сањалице, и њу би проклео.

— Зашто и зашто? — питао се он у себи. — Шта сам јој на жао учинио? — и никако се није могао сетити.

Пустио је да прође дан два, да се ствар сама реши, да га она позове и објасни му како је све свршено, па да умре. Али прође и три дана, а она нити га позва нити дође. Четвртог дана он се одлучи да је нађе и да је пита, па ма шта било. Но на по пута се предомисли и застаде. Чинило му се да би то изгледало одвећ женски и да би се још више унизио. И већ се хтео вратити своме собичку, својој геодезији и својим мукама, кад му паде једна мисао на памет, која му се учини врло згодна за овај мах.

Не премишљајући ни тренутка, јави се за добровољног болничара и већ сутрадан он, који је проклињао све болнице, рањенике и све милосрдне и немилосрдне сестре, шетао се у белој кецељи, гологлав и напудрован, у пространој соби између болничких кревета на којима су лежали тешки рањеници...

*

Цело пре подне врпољио се нервозно не знајући како да се понаша према овим људима који су му тако страни и које он у животу није никад видео. Пред очима му је трептала слика његовог идола, који је сасвим равнодушно ћаскао скоро већ два часа са лекарима у кабинету једног чувеног хирурга неке стране мисије Црвеног Крста. Колико је пута прошао полагано поред тих мрских врата, премазани некад зеленом бојом, са картоном на коме је написано: „забрањен улазак“. О, колико се љутио и на

тај картон и на оне две пакосне речи на њему, исписане нервозном женском руком. А тај улазак чинио му се као улазак у рај.

Затим се снуждено враћао у своју собу, пролазио блесасто с краја на крај, очепио бог зна који пут војника болничара, који је доносио воду и млеко, и загледао у надглавне листе нервозно и с неким тупим болом који га је давио. Узалуд се трудио да сакрије своју срџбу. Па увиђајући да му то не полази за руком и осећајући и са̂м колико изгледа бедан, бежао је прозору који је гледао на улицу, и завлачио главу у руке не мислећи ни о чем. Али учестан јаук рањеника, лупа цокула о под и зврка звонцета у ходнику растеривали су дремеж и враћали га стварности истрајно и сурово, као мачка кад се игра с мишем.

И у првим тренутцима он се покајао што је дошао. — „Зашто ћу ја овде?" — питао се. — „Непотребан сам. Ето и без мене се ради или, још боље, не ради ништа. Само се мучимо." — Но тада би се сетио звонког смеха и брујања из собе у коју је „забрањено ући" и то га је прикивало на прозору са кога није смео окренути зајапурено лице, а очи помућене злобом. После би опет узео листе са дијагнозом, и читао би дуго једну за другом без разумевања. „Миленко Јанковић, редов тог и тог пука vulnus fatîg... и т. д. зрно у колену... операција за 25-VII... супа, млеко, сутлијаш, пола хлеба"... „Хм, тешко рањен..." срицао би он... — „Тешко рањен, али њему је ипак лакше но мени. Код њега је све начисто: рањен тешко и квит, то се зна. Боли га и излечиће се. Он јауче и тако ће најпосле проћи. Изићи ће из болнице и отићи својој жени, мајци... кога има, и бити срећан А ја? Ја сам рањен у срце и то се не лечи. Не лечи се, девет је година већ, па све горе. И онај смех гадан и те милосрдне сестре, нашто су оне? Да се кикоћу по кабинетима у које је забрањен приступ? Да носе беле кецеље и црвени крст на рукавима? И тај Миленко Јанковић је ипак срећан човек. Рањен, ето то је све. И он због тога јауче! Или можда не јауче он, јауче други. Свеједно ко јауче, биће му лакше, устаће, отићи ће кући. Ја да сам рањен, не бих јаукао. Смејао бих се. И она би била ту. Можда би она плакала, али ја не бих. Ја бих је тешио, осмехивао се и био храбар. И баш да умрем, био бих храбар. Она би ме нежно оплакала. Ах, те сузе, њене сузе! Ко би жалио умрети оквашен сафирима из њена ока?..."

Мисли су навирале, уједале, прогризале, крв је шибала сумње се низале, болничар је уносио воду, млеко, газу, рањеници су уздисали, јечали... Милановић није видео ништа...

Дошло је подне. Даме су изишле. Из собе, у коју је забрањен улазак, извлачио се плавичаст дувански дим. Хирург је имао снажне крупне зубе и срдачно се руковао са свима. Млад асистент са клинике придржавао горње капуте милосрдним сестрама и Јованки последњој пољубио руку. Само у врхове прстију финим додиром. Милановић је то спазио и та му се финоћа учинила сумњивом. Па ипак све сумње ишчезнуше чим је угледао златне коврџе изнад узвијених мрких веђа и под њима у небеском плаветнилу своју судбину. Познао је одмах да је још ту. Познао је по осмеху, по благом изненађењу на лицу, по радосном гласићу, по нежном стиску руке, меке као пролетњи снег. И он се смирио брзо без речи, без задњих помисли. Збацио је свој бели застирач, узео Јованку под руку и одвео је улицама не видећи никог. Шта му је она причала? Свеједно је, он није чуо, главно је да је све било један мали неспоразум. Срећа је била поново ту. Његова судбина још увек у њена два плава крупна ока...

*

И од тада они су заједно долазили, заједно дежурали, заједно се враћали дома. Болница је постала пријатно, занимљиво место и учитељицу француског језика заменила је изврсно. Колико новости и забаве! човек не може ни замислити. Па нова познанства, какав интересантан случај и све оно што се не може чути нигде на другом месту сем у болници. Милановићу се вратило старо расположење. Био је мало лењ и много срећан. Понекад, али то је било само понекад... хирург је волео да му Јованка помаже и она је то чинила радо. И Милановић је био често ту. Смејали су се и поскакивали иза сваке срећно извршене операције и честитали једно другом. Рањеницима су подносили морфијум под нос и, док су ови стезали вилице, хвалили њихово јунаштво, бројали полако један... два... три, затим додавали нож, воду, маказе, иглу и посматрали изблиза свежа плућа, мозак и кичмену мождину између поломљених пршљенова...

Неколико дана по доласку Милановићевом у болницу, у његовој соби завладала је ужурбаност. Пред подне су унели једно бледо момче, над ким је срећно извршена операција, и покрили га ћебетом да му не би озебла рана која је остала на рамену у место десне руке. Ушушкали су га лепо, уздигли му високо узглавник и метнули нову шајкачу на главу. Двојицу, који су то јутро умрли, изнели су на ћебету, а Милановић је намештао на рукав црвени крстић од муселина. Јованка га је свесрдно пома-

тала огледајући се на суседном прозору. Овда онда склизнуо би јој поглед на улицу, као да нешто врло важно ишчекује. — Доћи ће одмах — брбљала је весело и дотеривала косу. — Послали су момка. Дивно ће изгледати, Бога ми. — Затим је отрчала те уређивала кревете око рањеника, послала болничара за завојни материјал и загрлила две старије милосрдне сестре, које су тога часа ушле на врата. — Само да лепо испадне — говориле су оне једна другој. — Биће прекрасно — тврдила је Јованка. Неће бити боље слике. Ова је соба јединствена и доктори ће доћи.

— Ти ћеш држати завој, је ли луткице?

— Да — одговорила је Јованка, — а ви газу и маказе, ви госпа Даро... ју, па ево га долази!.. и сви се окренуше вратима на која је ушао фотограф са својим апаратом и, смешећи се још на улазу, направио један поклон.

И женскадија се растрча, као под шрапнелом, да ускоро увуче у собу читав венац девојчурака, девојака и госпођа. После дођоше и лекари, економ болнице са својим особљем, добровољни болничар брица и два богослова који су се затекли негде у ходнику. Уфронтише се, разместише рањенике са првих кревета, заузеше став и фотограф командова: мирно!

Све се ућута. Фотограф подиже десно раме, накашља се, одброја: један, два, три, четири... на здравље... затвори објектив, дубоко се поклони и поче склапати апарат и прибор.

Гомила се разиђе по соби, наста жагор, смех и цела ова бујица отицаше полагано на врата у многе ходнике. Рањеници су гледали некуд у таваницу, један је истрајно јечао за све време, а двојица здравијих у углу до пећи играли су карата.

*

Милановић и Јованка остали су и даље у болници. Живот је текао полако и пријатно. Рањеници су долазили и одлазили један за другим у команду, кући или у гробље. Долазили су нови све занимљивији типови: млади и стари, кршни и слаби, без руке и без ноге, пробушених груди, изломљених вилица и каквих ти све није било. У болници се тек може схватити рат. Али није било туге. Није је ни смело бити. По општем правилу јунак и не сме туговати. Нису туговали ни болничари ни милосрдне сестре. Занимања је било доста, новости увек. У доколици играло се санса, каткад „ајнца“, „фарбуле“, по мало, на ситно колико да се прекрате ноћи за време дежурства. Коњака је било, чаја, понуда. Србија се одуживала својој деци. Понекад се пе-

вало, бивало и свирке, а причало се по цео дан. Рањеници су занимљиви. Наш сељак радо прича, воли варош, диви се господи и искрено говори о свему што је било у дугим тешким часовима кад је далеко од својих. Говори у перо сестри све што треба да зна његова жена, вереница или мати. Не крије ништа. Ни пољупце, које у писму шаље. А сестре схватају све, разумеју жеље, љубав — јер је живот у основи свуд исти.

И Јованка је једног дана писала. И то Миленку Јанковићу, оном истом рањенику што је Милановићу сметао својим јечањем на дан његова доласка у болницу. Јављао се кући и писмо се најпосле претвори у препирку.

— Видиш, а то није истина — тврдио је Милановић. То треба да се зна. Јави им просто: одсекли су ми ногу до колена. Драга жено, није се могло друкче — трудили су се сви — али... морали су ми ногу одсећи, јер се крв искварила... И шта ту? То није ништа. Рат је, брате, ниси ти крив. И, после, ти си сељак... Ја на пример... ја у опште не бих ни речи казао да су ми, не дај Боже, осекли ногу до колена. Осекли па квит. Већ руку... е то је нешто друго. То не би смело бити. Парничио бих се са државом за руку. Сваки мој прст вреди сто хиљада динара. Јер ту је моје знање — ја цртам. Знаш како се црта? Мост, на пример, пропуст, канализација... Мени су руке неопходно потребне. Услов за живот, уверавам те. Нога је већ нешто друго. Јави им слободно.

— А jä, господине, знам шта кажеш — уздахну Миленко. — Али код нас сељака нога значи много... много, Бога ми. Ни орати, ни копати, ни сејати, ни дрва насећи без ноге. Са штакама се не коси и не крчи, а ја од тога живим. Из наднице сам се и до сад 'ра̂нио. А сад — петоро деце, све једно другом до ува, жена... а леба ни онако није било... Жена, чим чује, оде куд је ноге носе, а деца и кућа осташе без икога. Бар док ја дођем, па после како да Бог. Кад стигнем кући, видеће сви шта је и како је па... молим те, сестро, пиши ти како ја кажем...

— Каква је то жена? То је чудовиште! — настави упорно Милановић. — То не може бити ако те воли...

— Ко зна... можда воли... волела ме је док сам личио на човека. — Па, обраћајући се Јованки, настави тихо: „И кажи, сестро, да сам сад здраво и нек не брину“. „Ти, Симена, продај Миловану плот до воћа са поплетом како најбоље умеш, па купи Раји опанчиће и мало брашна. Ону стржеву греду исеци и по-

неку шљиву с краја те се огрејте — само немој стари ћеђак, очију ти".

Но Милановић му није дао довршити писма.

— Па и сад си човек, брате. Кажем ти: сељак без ноге, то није срамота. У рату је, није у крађи, зна свак. А ја сам гледао и пре старе људе без ноге и руке, па нико не бежи од њих. Што да побегне твоја жена? Кажеш волела те је. Добро, онда те воли и сад и неће побећи. Твоја кућа и њена је кућа, а љубав се не гаси тако лако, само ако је искрена.

— Знаш ли ти шта је љубав? Прави љубавници воле се и у гробу. Они умиру из љубави, разумеш ли?

— А не знамо ми то, господине. Сељаци смо ми — прости људи. Не умиру код нас од тога, већ ко од рада, ко од ракије, ко од глади. И лако је жени побећи у нас. Код нас жена грби, има да изломи кичму, ако зна шта је кућа. А још кад се нема, као код мене, онда ти је ту права пропаст. Гладовали смо и аргатовали целог века. А сад још и ово. Чељаде је оно. И какав сам ја сад! Тек једног дана видиш је: оде мајци или у свет. Али ја ћу већ удесити некако, само да ми не остави кућу, док не стигнем. Научићу да плетем корпе, котарице, моћи ћу по нешто и да скујем, није се од човека ништа отело.

— Грешници немају ни појма о љубави. Просто тегле и једу — и он погледом потражи плаве очи. Али га Јованкин поглед прекорно сусрете, и он се поче на мах правдати.

— Ништа, ништа, брате, немој ми замерити. Ја то тек онако да ми прође време и да те уверим да није срамота изгубити ногу у борби с непријатељем. А ти немој бринути. Ти си се борио за ову земљу и признање ти се. Твоје се зна. Ти си се одужио, сад је ред да се и земља теби одужи. Само Боже здравља, па без бриге!

— Уздам се у Бога, — прошапта Миленко и помери се на месту од болова који га усукаше.

Заћута мало, стисну усне, и истеже се полагано, намештајући скраћену ногу под покривачем. Затим погледа на писмо и рече тихо: — „Настави сестро: Сад вас све поздрављам много, и кума Радишу и баба Цају, а кмету Васи кажи да је свака сила за времена. И све вас грлим и желим сву моју дечицу да видим здраву, зато се претрпите и молите Богу. А сад нек вам Бог буде у помоћи. Ово писмо шаље рањеник у XXXII резервној болници

Миленко Јанковић".

Прошло је три месеца од тада. Милановић и Јованка већ одавно нису више у болници, али су тешки рањеници остали и даље. Миленкова нога позлеђивала се два-три пута и једва је којекако зарасла. Један по један рањеник пуштан је из болнице, па је и на њега дошао ред. Морао се помагати штакама. Примио је новчану храну, нешто веша и неколико поклона од госпођа, које су обилазиле болницу, захвалио се и изгубио на београдској калдрми, као и многи пре њега, без роптања и без радости. Миџао се корак по корак, полагано помоћу дугих црних штака и оне једне здраве ноге и трудио се да што пре избије на Теразије. Одатле би сишао на паробродску станицу, па сутра продужио даље бродом. Могао је и пречим путем, али је намеравао да сврати до Црвеног Крста и да затражи мало помоћи да би могао платити кола од последње бродарске станице до куће.

На Теразијама спази Станишу Милановића где купује новине. Одмах га познаде те му приђе.

— Добар дан, господине Милановићу!

— О, здраво, Миленко! Како си? Гле, па већ здрав. Бога ми добро је. Кући, а?

— У име Бога, кренух — одговори Миленко.

— Па како код куће? Пише ли ти жена, да није побегла?

— Није, дао Бог А онако по старом, сиротиња, петља увек.

— То је истина, него добро је само кад си остао жив. И пролепшао си се, море. Убелио се као лутка, неће те жена познати. Нема од бежања ништа.

Миленко се насмеши.

— 'Вала је Богу — због мене не би било штета, него због оне деце не би ваљало. Само да се једанпут стигне својој кући. Но биће потешко, трошка омало, а кад сиђем с лађе требаће кола. Сад идем до Црвеног Крста да потражим штогод.

— То је добро. Имаш право. Они дају. Не брини, дају они, дају. Даће ти се прилична сумица. А ја као узинат без новаца. Баш ми је криво. Него, ја — и он бркну руком по џепу.

— Ево ти колико да попијеш штогод и немој се љутити, — и стрпа му у шаку два гроша. — Па пиши, пиши Бога ми, радоваћу се.

Војник прими и захвали, а Милановић узе читати новине.

— Е у здрављу, господине, хвала — и војник се дотаче шајкаче.

— У здрављу, срећан ти пут, брате! Поздрави и журно изговори Милановић, не скидајући очију са листа.

У тај мах изађе неки младић у војничкој униформи и зграби га за раме.

— Шта си се то задубио у новине?

— Е, гле, откуд ти, Јоване? Здраво! — викну Милановић весело и пружи му руку.

— Из Албаније, знаш и сâм где сам био — одговори дошљак — овог чâса сам стигао.

— Баш ми је мило, друже, кад си се испетљао једанпут... рече Милановић и наједаред задрхта, очи му синуше и стегнувши чврсто новине он довикну за Миленком.

— Миленко, чуј, одликован сам, — па окренув се Јовану рече: ево види крст милосрђа. Дивно.

Миленко се осврте, насмеши се, климну главом и оде, а Јован замишљено погледа за њим и рече:

— Боље да су му дали што у готовом него то позно одликовање.

— Ти бунцаш, друже! Мене су одликовали, разуми!

— Тебе... а зашто? — зачуди се Јован.

— Какво је то питање? Зашто? Па ето за то: лечио сам овог овде, другог трећег. Нама је овде било теже него вама. Само onолика дежурства. Па милосрдне сестре како деру, а мораш бити каваљер. И увек лишен свог сопственог задовољства... Па шта би ви још хтели, ви ратници? Знате само да причате и то је све, а половина вас је била у комордијама, — брбљао је весело Милановић не скидајући очију са новина.

— А гле, и Јованка ура! — и он снажно уштину за мишицу Јована. — Правда је победила. Ова земља има будућности, јер награђује рад. Рад, рад, синко мајчин, па је признање ту, — и он задовољно згужва новине у џеп.

— А сад, драги мој ратниче, добро си ми дошао и данас си мој гост. Данас ја частим, — и узевши га под руку одведе га преко трамвајског колосека у хотел Москву.

Војник без ноге за то време одвукао се до првог угла и подбочен о штаке распитивао се код жандарма са линије о канцеларији Црвеног Крста.

Жив. Девечерски.

КРОЗ ЖИВОТ

(Приповетка из савременог живота)

— НАСТАВАК —

VII

После неколико минута седело је друштво за вечером. Данас се био окупио већи број гостију, а доктор је повео за собом, кад се враћао из вароши, и Миличина одушевљенога пријатеља, господар-Пају Стојковића.

Домаћица је, чим је стигла до постављена стола пред терасом, оставила Давида и почела позивати госте, да седну за сто, одређујући им места. Давиду је била оставила место до Милице, али га је одмах разумела, кад је овај, као да то не примећује, приступио жени једнога свог пријатеља и сео до ње. То је место домаћица уступила после професору Марковићу, који је, као обично професори, одмах помислио, да то не може бити случајно, но да мора имати некога нарочитог значења. И то је, дабогме, учинило, да је за време читаве вечере био још неприроднији него иначе. Обична судбина људи, који замишљају да свугде морају представљати свој „узвишени позив“, који га преносе и ван свога ограниченог круга, али готово увек с истом ограниченошћу. Марковић је поздравио Милицу као колегу, говорио јој о трновитој стази, којој су се посветили, о непризнавању с дечје и неразумевању њихова задатка и рада с родитељске стране и ваздан још таквих фраза, о којима је мислио, да ће Милицу изненадити и да ће се зачудити његовим правилним погледима. Дабогме, да су његове речи биле надевене више латинским наводима но ћуреће печење сланином, којим је баш сада Милицу послужио. Али Милица га је једва и слушала, његове фразе нису могле пробити ону јаку фалангу мисли, којима је она даље развијала темат, што

га је мало час прекинула и тражила даље потврде за своје гледиште. Професор је опет тумачио њезино ћутање тако, да се она у свему слаже с њиме (према оном: qvi tacet...), да је његово разлагање нарочито интересује, продужио је говорити сваки час понављајући исте мисли, и било му криво кад се ко за столом обратио с каквим питањем или с каквом напоменом Милици, што није тако ретко бивало.

Пошто је за столом био господар-Паја, то је цело друштво знало, да неће проћи без здравице. То је непријатно било за карташе (и карташице), који су тим већ унапред видели свој нестрпљиво очекивани циљ још даље одмакнут. А Стојковић, дабогме, да није могао пропустити прву прилику, када је био тако срећан, да се у друштву састане с најдуховитијом, најученијом и најчеднијом Српкињом, а да прву здравицу њој не наздрави. Само што на крају здравице није знао, шта да јој управо пожели, да ли најбољу службу, која би највише одговарала њезиним великим талентима, или најблагороднијега, најчеститијег, најученијег друга, који би у стању био да је најбоље схвати и највише њезиној срећи допринесе.

„Са мало мање „нај", ако је могућно", прошапта својој околини један цинични младић, који је, истина, знао да Стојковић не циља на њега оним речима, али није много ни жалио за тим. Он је био члан онога друштва, које би све пре жртвовало но један виц на рачун свога ближњег, па ма како он рђав био. Али ову је своју напомену бацио мало гласније, тако да је она отишла и даље од намењенога јој круга, те је и господар-Паја чуо.

„Ја говорим, како ја чуствујем, и не могу говорити, како бисте ви хтели, јер не знам, а и не марим да знам, како ви чуствујете. А вама, ако није право, не морате слушати..."

Господар-Паји је овај испад био готово добро дошао, јер и онако је у здравици био застао.

„Али молим, г. Стојковићу..." узе се извињавати цинични младић.

„Не морате слушати", упаде господар-Паја још љуће младићу у реч, који виде, да је, рачунајући на виц за најближу околину, непромишљено изазвао непријатну појаву; и сад не остаје му ништа друго но да oћути и једним презривим осмехом дâ себи задовољења.

Али се у н-ском друштву лако прелази преко тако немилих сцена, нарочито после здравица. Једно бурно „многаја љета" учи-

нило је свему крај. Само што се даље није наздрављало, на велико задовољство карташа.

Професор се Марковић понудио, да одговори у име Миличино, али му она захвали и прође господар-Паји, да му се укратко одужи на његовим топлим речима и на великој похвали, коју, као што рече, свакако не заслужује, а једва да ће је моћи икада и заслужити.

Давид се почео врло неугодно осећати, — у друштву с Милицом а ипак далеко од ње. Да је бар могао о њој говорити! Али и ако је његова сусетка на то нагињала, он је знао да ће најбоље бити, ако тај разговор избегне. Стога му би врло мило, кад виде, како се карташи почињу већ дизати са стола и састављати засебне групе. Милици није хтео прилазити, да не би опет била обраћена пажња на њих, а знао је да му госпођица Зорка не би ту ништа опростила. Стога одлучи, да ће најбоље бити, ако се уклони. Полако приступи домаћици, одведе је на страну, како то нико не би приметио да одлази, и опрости се с њоме. Домаћица као да је осетила његову потребу, да буде сам, није га задржавала, само му је рекла, да дође што пре, јер „гори од нестрпљења“ да говори с њим о ономе, што јој је напоменуо.

И Давид је заиста осећао потребу, да буде сам, и да сам себи да рачуна о себи.

VIII

Била је дивна јулска ноћ. Када је сишао на пут, осетио је с Дунава лак поветарац, који је нагонио таласиће, да окруже реку ситним, белим, вијугавим первазом. Скинуо је шешир с главе и дубоко одахнуо, — и тај је одисај сведочио, како му је тешко падало, што је морао за време вечере слушати равнодушне разговоре, одговарати на досадна питања и потискивати мисли, које су тако јаким чуствима проткане биле, да су га свега обузимале. Погледа око себе, као је хтео да се увери, да је сасвим сам, да се слободно може одати својим мислима, својим чуствима и да никога нема, кaји би га у томе могао бунити, и угледа изнад града, како се јавља пун месец. „Trübseliger Freund erscheinst du mir?“ — јави му се у свести, па се одмах сети и другога места из Гетеа. Ваљада ће и њему месец сада помоћи, да открије сву своју душу у самоћи. Када је стигао до извора, седе на једну кладу и погледа пут Дунава. Месец је већ бацио један млаз сребрнасте светлости на њ, и

таласићи су га једва дочекали, да се с њим поиграју. У дугој прузи треперио је Дунав од месечеве светлости. Нема тишина. Славуји су одавно умукли, који у пролеће оживљују ноћни мир овога места, па ни једначита се песма цврчкова није чула у овај мах. Само што извор не прекида своју песму и с истим се, не, с јачим жубором слива сада у своје камено корито, и само што још срце његово бије, и оно јаче него иначе.

Колико времена има већ како се Давид није зауставио на томе месту? Да ли је то та иста клада, на којој је још дететом седео? Да ли је то та иста клада, на којој је дечаком у стручак савијао прве пролетње цветове? Сећа се добро, и сада још, коме су ти цветови били намењени, сећа се, како није имао смелости да их преда, и како их је тужно гледао, што бесциљно вену у његовој собици. И наша чуства често тако бесциљно вену. Никну, расцветају се, али остају у нама и гину. Од оног је доба прошло више од двадесет година. И од тога доба Давид Петровић није сањао. Давид Петровић сања сад опет после двадесет година. Његово се чуство јавило опет у њему елементарном снагом и пробило кроз већ јаке стврднуте коре примљених принципа и стечених навика у животу. Давид Петровић сања... Да ли ће и ово чуство бесциљно увенути? Давид Петровић сања... Да су га видели другови његови, не би га познали. Није то онај Давид Петровић, што га они знају.

Такво чудо љубав ствара, и Давид је морао признати себи да је заљубљен.

Прибрао се и помирио се с том мишљу, устао и пошао даље. Пут је ишао између жбунова узаном стазом, која се сад добро видела на месечини. Стигао је до узбрдице и пошао лакше. И сад му је тек пошло за руком, да нагли ток својих мисли задржи и покуша да их среди.

Милица је заиста необична, ванредна девојка. Сваки даљи састанак с њом само је потврђивао, како је тачно било оно његово посматрање већ првога дана. И заиста, он је управо сада тек сазнао, шта значи то бити отворен и природан. А она то и може бити, јер је сав живот њен отворена књига, и нема ваљада другога човека у њезиним годинама, који у својој књизи живота не мора ни од кога ни једне речи да крије. Је ли то срећна констелација прилика, у којима се родила и одрасла, или је то рад једнога у себе повученог створа, који сам свој карактер ствара? И као што је она више посматрала но што је проживљавала.

тако му се чинило, да је и она више мислила, но што је читала. Јер њезине речи нису сећања, нису то ни неспретно из једне и друге књиге везани наводи, у којима девојке обично говоре, кад хоће да импонују, не, све то, ако и није само никло у њој, али није ни случајно прилепљено за њу но је промишљено и прочуствовано, у склад доведено и из њезина ја изведено. Али што га је нарочито потресло и освојило, то беше tabula rasa њезина срца. На то до сада никада није ни обраћао пажњу; њему се чинило, да свака девојка мора проћи кроз неколико љубавних епизода, које после у браку ишчиле не остављајући никаква трага за собом. Милица га је научила, да није тако. И ако је њезино суђење и претерано у неким извођењима, Давиду се учинило да је основна мисао тачна: поређења се ту не могу избећи, која често могу бити веома кобна за брачни живот већ самим тим што постоје, јер у брачноме животу не сме бити ни у мислима места за трећега. И при помисли да ће он постати први и неограничени господар у једном великом срцу, и да ће остати у њему стални и једини господар, њему се ширише груди од досад неслућенога миља. Он се не мора бојати, да ће неко осећање, везано за другога, и за један мах може бити само успавано или потиснуто, пробудити се и појавити, те оспорити му право на њезино срце позивајући се на своје prior tempore.

Али с убрзаним током мисли убрзао је и опет своје кораке, и он није ни приметио, како је готово у трку стигао до ћуприје. Ћуприја је била отворена, и он се ту морао зауставити, док лађа не прође. И заставши ту, застаде и досадашњи ток мисли у њему, и одједном му паде на памет мисао, од које се уплаши: А Милица? Да није то све само рачун без крчмара?

Кад виде да је пролаз слободан, упути се полако пешачком страном. У памети је дозивао своје састанке с њоме, њезине речи, поједине покрете, како га је дочекивала, како се праштала с њиме, не би ли из свега тога могао закључити, како је она расположена према њему. Ма како да је био својим чуством подмићен, да који било моменат протумачи у своју корист, он не могаде наћи ни једне тачке, на коју би се могао ослонити. Она је била према њему увек једнака: њен лик и њене очи нису ништа одавале; заман је тражио својим очима у њеним очима, да ли ће што наћи: оне су га гледале простодушно и искрено, али он у њима није могао открити оно за чим је ишао; кад јој је прилазио, никаква узнемиреност, ни незатајана се ни прикривена радост не показиваше у

њима; кад је одлазио, нити му је руку кад јаче стиснула, нити је задржавала у својој, нити се својим погледима на њему заустављала и пратила га. Њене су очи постајале светлије и лик руменији тек кад је у току разговора долазила до тога, да своје мишљење износи и своје схватање брани, као да је своје уверење хтела својом рођеном крвљу да посведочи. Мислећи на њену појаву, он је одједном угледа у једном таком моменту тако живо пред собом, да се чисто тргнуо: ослоњена левом руком на сеницу, десном оживљава овда-онда своје речи; невелике се груди полако дижу и спуштају и тим као да одају, како сва учествује у својим речима: смеђе, нешто мало упале очи, с вечитим хладом под собом, и високо уздигнутим, великим трепавицама постају живље и светлије и као да се подижу из својих шупљина, да вам ближе приђу, али покрети њезиних поширих, нешто бледих усана с јаким увојцима на крајевима не увлаче у сарадњу њезин лик, који је и сада стамен, као што се не мичу ни обрве нити високо, слободно чело, више кога се диже забачено нешто мало само извучена коса, која своју боју дели с црном и кестењавом.

Па шта мисли та девојка о њему?

Пошто није могао да нађе никаквих позитивних знакова, по којима би могао рачунати на њезину симпатију, он пође сад негативним путем. Да ли је икада опазио знаке каква нерасположењâ? Да ли је могао по чему познати да јој је његово друштво немило? Да ли је икада била пред њим повучена у себе и одбијала икоји разговор, на који би је наводио? Зар није и онда, кад је мислио да је увредио својим незгодном стављеним питањем о „њезину искуству“, које му се учинило, да ће изазвати у њој неки отпор, да се неће хтети тако из небуха о томе изјашњавати, — зар није и онда сасвим просто примила његове речи, како друга може бити ни једна не би, и на најприроднији начин развила разговор?

И он гласно узвикну у своме узбуђењу, јер је на ова питања могао сам себи само повољно одговорити. Али се од узвика одмах трже и погледа око себе, — по пустим улицама не беше никога, да буде сведок те радости његове.

Давид Петровић је имао уопште јако самопоуздање и веровао, да је срећан човек. И ако је готово све, што је постигао, био ресултат минуциозно унапред одређеног плана, и ако је све с рачуном радио, ипак никако није хтео ни среће да се одрече.

Признавао је себи до душе и тврдио често и пред другима, да је до свега, до чега је дошао, дошао једино својом челичном вољом и својим напорним трудом, — али је ипак у себи додавао, да није имао ни каквих било недаћа, које би га у томе ометале. Досадашње неуспехе своје у женидби никако није сматрао као несрећу. Он је увидео, да то не би била никаква срећа, да се заробио каквом размаженом. душом сиротом девојком, и хвалио је бога, што се ту свуд тако брзо „није свршило", а у случајевима, где му се учинило, као да би то била добра прилика за-њ, тешио се када се ствар разишла, тиме, да га је његова звезда од тога сачувала, која је за-њ нешто боље припремила. И никада се није на тим ствирима задржавао или једну прекинуту с нова започињао. Није ни чудо, — та он је тако мало срца у њих и уносио.

А сад? Насупрот свим својим ранијим замишљајима изневеравајући, тако рећи, и самога себе, одлучује се на једну ствар, у коју уноси све срце своје.

Да ли је то за њ његова звезда припремила? И да ли га је сад срећно повела?

И по благом месечином осветљеним, пустим улицама ишао је један човек, који се у том тренутку осећао срећан, праћен једино потмулим одјецима својих корака.

IX

А Милица?

Када је у виноград дошла, домаћица је дочекала, како се с мужем договорила, може бити чак и његовим речима.

„Ту су деца, ту су књиге, ту и клавир. Али смо ми сви овде зато да се одморимо. С децом се можете забављати, колико вам воља, али без књига и без клавира, а тако исто и књигама и клавиром, али без деце. Моме је мужу много стало до тога, да се ви потпуно одморите, стога вас не везујемо ни за наш домаћи ред. Ви имате своју засебну собу и својим временом располажите, како вам је најугодније".

„За човека је ипак најзгодније, кад хоће да се одмори, да се веже за један већ постојећи ред Стога ми допустите, да се и ја у свему покорим реду, што у овој кући влада; тако ће бити и за мене најбоље".

Деца су са снебивањем прилазили Милици. Најсмелији је био мезимац, једини син докторов, који још ни у школу није

пошао. Он јој први приступи и запита је на велико запрепашћење матере и сестара:

„А хоћеш ли ти и мене учити, кад пођем у школу?"

„Зар се тако говори с госпођицом доктором? Није он твој Полко, да јој ти кажеш", прекори га прва старија сестра.

„Не мари ништа, ми ћемо бити добри пријатељи, је л' тако, Душко?" рече Милица, подиже га и пољуби у чело.

После се пољубила с девојчицама, које су биле усхићене, што је „госпођица доктор" — тако им је речено, да треба да јој кажу — тако добра с њима. Оне су непрестано облетале око ње и обасипале је оном претераном преданошћу и љубављу, која је својствена девојчицама у тим годинама према великим девојкама (нарочито кад се о овим што необично прича), а која је овима већином веома досадна. Обе су девојчице ишле у вишу школу и надале се, да ће им госпођица доктор бити на годину „професор".

„Госпођица доктор" је налазила, да је њихова љубав и преданост према њој дирљива, али ваљада што је имала сама са собом толико много посла, није јој ни падало на ум, да се и са своје стране приближи „својим будућим ученицама". Ну ове то нису ни приметиле: у тим годинама љубав само даје и не тражи ништа; она је потпуно задовољена, само кад се прима, а на враћање и не помишља.

Цело је друштво имало заиста много обзира према Милици, у свем свом кретању она је била потпуно слободна. Изјутра је обично с књигом у руци походила велику оближњу башту, ту стару познаницу своју још из најранијега детињства, поподне је проводила у сеници, а пред вече је с домаћицом излазила на Дунав на купање или се с децом шетала дуж реке или до села одлазила. Већи је део дана проводила сама, и то никоме није долазило чудновато, јер су сви мислили, да тако учена госпођица увек има о чему да размишља, и да се она у тим часовима бави својом науком.

Али је наука била далеко од Милице, она је стојала сама са својим проблемом пред собом. Хтела је да реши сама у себи питање, шта ће бити, шта треба да буде од ње, — питање живота у оквиру њезина живота. И у својој усамљености прибирала је непрестано из свога искуства и из искуства своје околине све доживљаје, да би их као грађу употребила. Уз то су ускрсли у њој и сви јунаци и јунакиње из прочитаних романа и друге лектире, да јој и они помогну, да реши питање, шта треба жена да

учини, који је њен прави позив. Али као да су јој и Ана и Хања, и Вера и Соња Ковољевска, и Бартолина и Тора, и госпођа Бовари и госпођа Фенс, и многе друге у дугом реду говориле: „Све смо ми живеле једним животом, и то животом својим; све смо ми имале своју историју, и ти ћеш имати своју. Сваки је човек загонетка с одгонетљајем, што га његов живот даје, шта ти ми можемо помоћи? Уђи у живот, и што је у теби, показаће се ван тебе“.

У томе отпочеше и њезини састанци с Давидом Петровићем.

И ако многи тврде, да мушки већином нису ни лепи ни ружни (а женске да су већином лепе), то се тврђење не би могло и на Давида применити; ретко би ко, о томе запитан, могао рећи да није леп човек. Имао је црну косу, али је био бела лика, носа доста јакога и у дну савијеног, а тамно али сјајно око, које је свагда упирао у очи ономе, с ким је говорио, казивало је да уме да понире у душе других и да открива њихове тајне. Осим тога имао је и једну нарочиту особину, којом је, како се чини срачунато, умео да нарочито људе придобије. Али он је морао ту особину рано свићи, тако да је она сад прешла у природу његову и није изазивала оно непријатно расположење, коју срачуњеност изазива када се открије. При сваком дотицају с људима он је умео тако да се прикаже, као да је сав утонуо у њихове ствари, и њихове је речи умео да прати с таким саучешћем, да је то изазивало велико поверење у људи. Искрено је то било само онда, кад му је збиља што стало до тога, — али је често том привидном заинтересованошћу умео да сакрије и потпуну равнодушност. Према Милици се та заинтересованост попела до највише мере, овде је напротив морао да је блажи привидном равнодушношћу.

Милица је досад о Давиду знала да се с њим знала, и то је било готово све. И као што је Давид уопште чинио на све, с којима се први пут састајао, пријатан утисак, тако је било и код Милице. Али што је његово друштво начинило пријатним, беше то, што је умео да је изазове, да развије своје мисли и своја чуства, и да често срећно искаже једну мисао, која је мучила, али која се у том погодном облику никада пре тога у њој није јавила. Она је била према њему у једном за себе сасвим новом положају, он је био први човек, с којим је очи у очи слободно разговарала; досада је она то чинила увек с неким снебивањем и с неким потајним прекором самој себи. И први пут

је она осетила близину мушке снаге, од које је појачана била њезина нервна снага тако, да су јој осећања била бујнија и мисли живље. У осећању потенцоване своје моћи, она је осећала неко ново задовољство, и стога јој је било мило, кад се састала с Давидом, и ако себе није могла то све да протумачи.

После свакога разговора она га је понављала у себи задржавала се на изнесеним мислима, али ни за време разговора, ни после, није опажала, да је увек више говорила од њега. Опазила је само толико да су јој се многе срећне мисли јављале, које јој пре нису падале на ум, али су биле у непосредној вези с оним, о чему је мислила, и као да су већ готове дремале у њој и само чекале погодан моменат, па да се пробуде. И преживљујући своје мисли, њој се чинило као да се она у тим разговорима приближује своме циљу, и да ће одједном наћи и решење проблема, који је сад тако мучи.

Да је Давид чешће долазио но иначе, и да је ње ради долазио, то Милица није знала. Ма како се то чудно чинило, о својим односима према Давиду, и кад је он већ отпочињао интимније разговоре, није размишљала. Њој ти разговори нису били чудни, јер је и сама осећала потребу, да о томе говори, и поврај све чулности, која је нагло почела избијати из ње, није јој у његовој близини ни падало на ум, да би он могао бити тај, за кога јој је мати говорила: јави се, не знаш ни сама како, нађете се, заволите се и узмете. Он је задовољавао у њој тако рећи само теоријску страну њезинога проблема, интересантан јој био као књига, које се често лаћамо: мио јој био као човек, с којим се да разговарати о стварима, што су нам на срцу, али нам он сам није на срцу.

X

Госпођи докторки никако нису избијале из главе Давидове речи: А ако она мене залуди? Да јој је ко рекао, да је Дунав почео горе тећи, не би је већма изненадило, тако је она ту ствар сматрала немогућном. Она је добро познавала Давида и његове намере, стога и није, и ако је приметила да Давид чешће долази и готово се непрестано с Милицом забавља, приписивала томе никакво значење. Она је врло добро знала да је код мушких забављање једна ствар, а узимање друга, а нарочито код мушких Давидова карактера, и због тога се увек чудила девојкама и њиховим матерама, које су из тога, што се један човек радо забав-

љао с којом, одмах закључивале, и да би је радо узео за жену. У овоме је пак случају мислила, да је Давида, као интелигентна човека, веома занимало да види, како мисли једна учена и за наше прилике необична девојка, која је привлачила не само његову него и општу пажњу. Двојну природу у човеку није познавала. Често се чудила нечијим поступцима и мислила „да нису на њега налик", зато што су ти поступци потекли из његовога другог ја, које је може бити и за њега као и за њу у њему прикривено било.

И ако је врло копкало, да говори о том са својим мужем, ипак је то пропустила и тумачила тиме, што се Давидовим речима сматрала обвезана да ћути. Али ако Давид не дође два-три дана? Или ако и дође, а не буде прилике, да говори с њиме? Не би ли ипак боље било, да, пре но што би о том говорила с Давидом, прво „онако из далека", спомене што Милици, и да на тај начин сазна, ако и не баш шта мисли о Давиду, а оно бар како је расположена према браку уопште.

Као што неки пут грешимо, кад сувише уопштавамо своје мишљење и изузетке не признајемо, тако исто грешимо и у томе, што неки пут, баш противно ономе, издвајамо понеке случајеве и не подводимо их под опште правило, које нам се толико пута чинило као да је без изузетка. Али то је потреба човекова живота, јер човек, сит сталности, непромењивости, закона и неминовности, жуди за оним, што се издваја, што је необично, чудновато, и кад не може да га нађе, сам га ствара и замишља. У томе је и порекло уметности, стога она и није и не може бити копија живота но баш ослобођење од живота. Није дакле чудо, што је и докторка, и ако је знала шта је природна тежња сваке девојке, замишљала, да у Милице није те тежње, и да се она сасвим одваја од осталих жена.

Видела је да се у Давиду преварила. Како ли ће бити са Милицом?

И она је размишљала о томе, како ће јој прићи с тим питањем. Задовољиће се само тиме, да сазна шта Милица уопште мисли о браку, а никако јој неће ни помињати Давида. Бојала се, да га какогод не ода, ако га спомене. А после, ко зна, да ли то није било само његово тренутно расположење, дакле боље је то прећутати. На то се одлучила госпођа докторка, и то су јој биле последње мисли тога дана, с којима је и заспала.

А то су јој биле и прве мисли идућега дана, још пре но

је и очи отворила. Али плана није имала никаква, још није имала ни првога питања. „Оставићемо случају“, помисли у себи устајући, „он је у таким приликама најбољи помагач“.

После доручка седеле су госпођа Даница и Милица саме за столом. Доктор је био отишао у варош, деца се разишла по винограду.

„Мал' те да неће киша,“ — рећи ће докторка у намери, да задржи Милицу.

„Неће канда, облаци се ено већ разилазе.“

„А шта мислите данас чинити?“

„Што обично, отићи ћу мало у башту“.

„А нађете ли се кад с киме у башти?“

„Ни с ким. Башта је изјутра готово сасвим пуста. Једино, ако који радник прође или сељанка с пијаце. Ви знате, да наш свет нема много чуства за природу, а ни здравље не цени, док га има.“

„А није ли вам дуго време самој?

„Није. Мало шетам, мало читам.“

„Па шта читате сада?“

„О, ништа озбиљно. — Један роман.“

„Читате ли ви радо романе? Мени се веома допало, што је казала једна са својих снажних израза позната госпођа: Те свршиће се, те неће се свршити, развлаче ствар више но ми савијачу; док дођеш до краја, мука да те ухвати, а напослетку се ипак узму; то су нам могли одмах рећи, па крај.“

„Сада их још радије читам него пређе, јер ме и живот сад више занима, кад почињем улазити у њ. А она би госпођа може бити имала право, кад би у романима главно било то, да ли су се узели или не.“

„Али нас жене то највише занима у животу и у романима.“ И докторка се обрадова, што се тако брзо дочепала своје теме. „Ви сте, дабогме, изузетак, ви ту ствар гледате другим очима...“

„Неко је рекао, да читати значи мислити туђом главом. Ја не мислим тако. Читати значи напротив борити се с туђим мислима, туђим стављати своје насупрут, савлађивати их или полагати оружје пред њима. Често се пута слаже пишчево искуство с нашим, и онда находимо потврде за оно, до чега смо и сами дошли, али више пута се и не слаже. На сваки начин има случајева када тек касније, с проширеним искуством, ви-

димо, да је писац имао право, али има и обратних, где нам се пишчево становиште, које смо некада одобравали, чини сасвим неоправдано или чак и наивно. Стога и не можемо у старијим годинама да читамо писце, које смо некада гутали."

Докторка се уплаши, да јој се тема не измакне пре но што је и ухватила. Она поста нестрпљива и није готово ни слушала Миличина разлагања.

„Ама кажем вам ја да сте ви изузетак. Ви гледате на мисли, а ми гледамо на дела. Нама је главно, и у роману као и у животу, да дође, но, да се у кратко изразим, да дође до сватова."

„И заиста, жена инстанктивно осећа, да је у томе тежиште њезина живота, стога је то природно мора највише и занимати, у свом и у туђем животу. Људи су ту у срећнијем положају. Јер ако у браку и не постигну, за чим су тежили, ту им је још њихов позив, наука, уметност, политика, чиме се могу тешити и своје амбиције задовољавати. Жени је пак то ретко кад дато, и ако у браку није срећна, за њу је сав живот изгубљен или проћердан. Стога ја мислим, да је жени и много теже но мужу, кад немају деце. Каквим незнатним, ситним, често и ниским стварима испуњава тада обична жена свој живот! Брак је заиста средиште женина живота, из кога иду зраци на све стране и сав живот њен обасјавају, — какав је брак такав је и живот женин, она је сва у њему. Није се дакле чудити, што жена, кад сврши са својим сватовима, као што се изразисте, највише мисли о туђим."

„Проста ствар, то је њезино природно опредељење. Жена за то ту, да се уда. Зар није тако?

„Сасвим је тако, као што је, у крајњој анализи, и човек зато ту, да се ожени."

„Ту се дословце слажемо," узвикну докторка радосно. „Само што се наши људи почињу од тога ослобађати, па то, богами, прелази већ и на жене. Ето, на пример ви,.."

„Ја? Зар ви мислите, да свршити школе значи одрећи се брака? Не, то значи само одгодити то питање свакога живота. Ја сад тек ступам с двадесет и три године и са свршеном школом на поприште живота као шеснаестогодишња девојчица с првом дугачком сукњом или с првим балом. Као код ње појава на балу тако је код мене докторат улазница у живот," рече Милица смешећи се.

Докторка је морала у једном дугом: А! да да̄ одушке своме чуђењу.

„И то вас тако изненађује?“

Докторка је такође патила од опште људске слабости, и она је била уверена, да људе добро познаје, — а синоћ је себи морала признати, да се преварила у Давиду, сад ето у Милици. Али се ипак обрадовала, јер је и једно и друго више одговарало њезиној ћуди. Преваримо ли се у људима, не боли нас, кад то не иде на нашу штету, чак нам то онда и не пада на ум. Теоријска страна живота уступа пред практичном.

„То су наше предрасуде. Ми познајемо тако мало учених жена, нама се оне чине тако необичне, да није ни чудо што мислимо, да нису од исте крви и меса као и ми.“

„У мојој породици као што ми се од ранога детињства говорило, да треба да свршим школе, тако ми се исто говорило, и да је природни позив једне девојке, да се уда. И ја сам увек мислила, да се и једно и друго да постићи, али да само на друго не смем помишљати, пре но што се прво не сврши.“

„А пошто је сад прво постигнуто...“

„То може и друго наступити, буде ли прилике за то.“

Ове су речи докторку још више изненадиле. Она ни досада није могла, а да не примети, како је Милица сасвим природна девојка, али ове су је простодушне речи управо тронуле. Она је већ много пута водила овакве разговоре с девојкама и увек је наилазила на неко претварање, усиљено одбијање, и кад је била уверена, да је погодила најтајнију жељу срца. И то није било због тога, што би се из претеране нежности стиделе да изнесу своја чуства, која крију дубоко у својој унутрашњости, но што су навикле, да приказују увек друго, но што чуствују и да спољашњим знацима, често и без потребе, одводе људе од онога, што им се у унутрашњости збива.

„Јесте ли ви само решени, прилика неће изостати. Ви знате нашу пословицу: злату ће се кујунџија наћи.“

„Да, али овде та пословица више вреди у непренесеном смислу. Те кујунџије, на које ви мислите, заиста и траже злато“, — код тих речи Милица застаде и мало уздигнутом руком, као да одбија, показа незадовољство самом собом. „Толико сам пута себи предузела, да не парадирам с таком духовитошћу, том заразом нашега времена, па ипак. — Шта се мене и тиче, што те кујунџије траже?! Мени треба човек, искрен и отворен, који ће

ми пружити љубави и разумевања, и у мени то исто према себи изазвати.

„А зар се с таким човеком нисте још ниједном састали?"

„Кажем вам, да сам истом ступила у живот".

„Ви сте се и досада дружили с људима. Зар вам није никада досад пала ни мисао на ум: то би био човек, који би могао изазвати у мени љубав, кога би могла и хтела да разумем?"

„Досад никако".

„Зар баш никако?"

„Никако. Чврсто сам била одлучила, да на то не мислим, док школе не свршим, и то ми је пошло за руком".

„А откада сте их свршили..."

„Па то је тако рећи јуче било".

Настаде тајац, у коме се обе жене погледаше. И у том погледу видеше, да имају једну и исту мисао. У очима су једна другој виделе, што докторка није смела да каже, а што Милица није знала досада. То је један од оних погледа, што изазива речито ћутање, а оно казује више но речи, казује, што се не сме рећи или што се у истом моменту муњевитом брзином истом назрело, али што до речи још није сазрело.

Милица се тргла. Први пут јој сада паде на ум, да би Давид могао бити тај човек. Али она уједно и осети, да није сама дошла на ту мисао, да је она од другога у њој изазвана, и да није глас њезина срца.

Обе се жене осетише у неугодном положају. Ниједна није умела да се нађе, ниједна није знала како да продужи прекинути разговор.

Милицу је та помисао и прилично узбунила, што се докторки наравно није отело.

Тајац је непрестано трајао.

Милица се прва прибра.

„Ви бесумње мислите, да за такве ствари рок од јуче до данас није велики: што јуче није било, данас већ може бити. Али ја вас уверавам, да ми се све до овога тренутка није зауставила мисао ни на једном човеку".

Докторка је већ заустила да каже: „А овога тренутка?" али се зарана сети, да би то било врло нетактично. Али кад се већ захукала, није се могла зауставити и изусти: „Што јуче није било, данас већ може бити, тако је заиста, и верујте ми, да би се ја веома радовала, кад би тако заиста и било".

Докторка није опазила, да се ипак дотакла онога, што је била одлучила да никако не спомене, и мислила је да је умела да се одржи. Али жене су обично таке, оне ће готово редовно учинити управо оно, што су најодлучније решиле да никако не учине, и оне су таке и у великим и у малим стварима. И што је најлепше, оне то ни касније никако не примећују, — или бар не признају никако.

„Шта може ближа или даља будућност донети, то не знамо, и у тим је стварима веома тешко бити пророк.“

У том дотрчаше девојчице с једним цветом, да запитају госпођицу доктора, какав је то цвет. Она га узе у руке, погледа и рече, да не зна, и да се врло мало разуме у биљу. Девојчице се значајно погледаше, оне су биле уверене, да Милица није хтела да им рече, јер нису могле веровати да има што год што „госпођица доктор“ не би знала.

А тим је био прекинут и разговор између Милице и домаћице.

(Наставиће се)

X.

ПЕСМЕ

РАТНИ ПОГРЕБ.

Пред једном кафаном старог Београда,
После тол'ких дана опет гледам њега,
Насмејана, ведра, лица увек млада,
Које му сад краси из рата белега.

При заласку сунца и доласку кригли,
Причао је мирно он, капетан војни,
Кога су бојеви до јунака дигли,
Ма да је тек рањен и није покојни —

Причао је ствари из првога рата
С речитошћу оном што му војска дала:
Од његових речи страх не зна да хвата,
Исто тако ни лаж, клевета, ни хвала.

Он је с доста духа ређао те слике,
Кô из какве нове, страшне авантуре:
Видело се како, сред топовске рике,
Падају војници и заставе јуре,

Видело се како, крај највећег ја̏да,
Топло, снажно срце носе српске груди,
И како се воли своја земља, ма да
По њој нешто дува ветар тужне студи.

Он, поред осталог, исприча и ово:
„Кад смо били легли код једног редута
У битци која је дала Куманово,
Противника да би уклонили с пута —

Шрапнелска нас зрна узеше за мету.
Од игре картеча заклон још најбољи
У пушци је био и у бајонету,
У злокобној трци и божијој вољи.

И у оном часу када јуриш наста,
Глас један узвикну: „Милун се не диже!“
Сви грабљаху брдом, ал' брат његов заста,
Кроз паклену кишу полагано стиже

Месту где смо били, и крај брата клече.
Док с ножем на пушци лете сви војници,
Грмљава ваздухом док кô река тече,
Коју каткад људски запарају клици —

Он крај мртвог брата врши обред свети:
Пољуби војника, свећицу запали,
Поново устаде, јурну својој чети
Онако узвишен и онако мали.

Све се то свршило брзо, и у часу.
И док ватра смрти испред сваког зија,
По мени се миље необично расу,
Јер осетих да сам то ожаљен и ја“.

[illegible]

УЗ СВИРКУ.

(из „Успомена“)

Што ме је данас довело амо,
у ово мало, сиротно село?
Ал' ту, пред кућом, погледај само:
момци и моме. У кући вика.
Уђох. Ну старе, чађаве собе.
Уљане свијеће о гредама шкиље.
У ме сељаци, у шареној ношњи
смијућ' се, чудећ' се пиље.
Уз свирку играју многи.
Ал' ко је то тамо? О ситна вило,
валовите, гараве косе,
крвавих усана, к'о распухо шипак,
мокар од јутарње росе.

Да играмо и ми? — Мени је право.
Поведосмо лако, ко вјетар
ал' мала, који ти је ђаво?
Она ми вели: Како ти можеш
да волиш родицу моју;
у ње је коса куштрава, кратка
бирај де љепшу коју.
Играмо лудо. У мом се срцу
нејасна сета буди
док хармоника нескладно звони
и ружно играју људи.
Вели ми: „Је ли да добро играм?“
Признајем нихањем главе
и гледам, гледам замишљено
у њезине очи плаве.
Лепрша њена одјећа лака.
Она ми шапће: „Свиђам ли ти се,
реци ми право, овака?
Реци ми: волиш ли мене?“
Насмијах се: „До врага, мала,
што питаш таке ствари?
Љубав, знај, није шала!“
Смијем се, ал' она сад ћути
и играмо, играмо даље.
Не чуди мене што пита
ни што јој одговарам на то.
Чуди ме што играмо даље
док се око нас виче,
не марећ' што гледају у нас
ко да се нас и не тиче.

Рикард Николић.

ИЗ СТРАНЕ ЛИРИКЕ

ЈОЗЕФА.

Беснело је и тутњало целе ноћи, целе ноћи; пљуштала је киша и сурово откидала лишће у лепом, мирисном нeранџином парку.

А ти? — твоје се груди лагано дижу, као тужан и уморан лабуд... И преко тебе, бели цвете, прешао је оркан који уништава.

Расплетених, замршених, искиданих витица на своме узглављу, ти лежиш мирна, уморна као цветна чашица којој је бура покидала лишће. Беснело је и тутњало целе ноћи... целе ноћи...

(Превео С. П.) Рихард Цоцман.

ЧЕКАЊЕ.

Цео мој живот био је болно чекање. Најпре чежљиво очекивах љубав, док је најзад не нађох, после горчине и после испаштања.

...Док се дршћући одмарах у њеној сенци, ја сам осетила да у мени расте чежња за славом, док и она није дошла и пољубила моје слепоочнице. Па ипак сам стојала на вратима судбине, очекујући нешто што се приближаваше.

И то дође страховитом брзином — та несрећа која ми је ишчупала срце са тисућу корена... Па ипак сам стојала на вратима очекујући да се моја нога даље и даље крене.

...Преко прегаженог срца, преко увелог цвећа води ме пут и мртва младост; преко прашине, блата, преко јада, води пут последњој мети нашој, која се очекује целога живота.

(Превео С. П.) Хермиона Прајшен.

МАЈСКА НОЋ.

Муза:

Песниче, узми своју лауту и дај ми један пољубац; дивља ружа осећа како јој се развијају пупољци. Пролеће се вечерас рађа; ветрови се зажарују; и говедарка, чекајући зору, почиње слетати на прво зелено џбуње. Песниче, узми своју лауту и дај ми један пољубац.

Песник:

Како је црно у долини! Чини ми се да се доле над шумарком лелуја нека велом увијена прилика. Она је изишла из ливаде, њена је нога додирнула уцветалу траву; то је некакав чудан сан, она се губи и нестаје је.

Муза:

Песниче, узми своју лауту; на рудини ноћ у своме мирисном велу њиха зефира. Ружа, још чедна, љубоморно се затвара на седефастој стршљици коју умирући опија. Слушај! Све ћути; мисли на твоју драгану. Вечерас, под липама, зрак залазећег сунца оставља најслађи опроштај суморној грани. Вечерас ће све процветати: бесмртна природа ће се испунити мирисима, љубављу и жубором, као радосна постеља двају младих супружника.

Песник:

Зашто ми срце тако брзо куца? Шта је то у мени што се покреће и од чега ме је страх? Да то неко не куца на моја врата? Зашто ме полумртва лампа засењује светлошћу? Боже силни! цело ми тело дрхти. Ко то долази? Ко ме зове? — Нико. Сам сам; то сат искуцава. О, самотињо! О, сиротињо!

Муза:

Песниче, узми своју лауту; у жилама Божјим ноћас узавире вино младости. Моје груди су узнемирене; пожуда их притискује, а жедни ветрови ми сагореше усне. О, лењо дете! Гледај, лепа сам. Зар се не сећаш нашег првог пољупца, кад те видех онако бледа при додиру мога крила, и кад, уплаканих очију, паде у моје наручје? Ах! Ја сам те утешила једном горком патњом! Вај, још сувише млад, умирао си од љубави. Вечерас ти мене утеши, ја умирем од надања; потребно ми је да се молим Богу да бих жива дочекала дан.

Песник:

Јеси ли ти то, чиј ме глас зове, о јадна моја Музо! јеси ли ти то? О цвете мој! О бесмртнице моја! Једино невино и верно

биће у коме још живи љубав према мени! Да, ту си, ти си, плавојко моја, ти си, драга моја и сестро моја! И ја, у дубокој ноћи, осећам како се са твоје златне хаљине спуштају зраци у моје срце.

Муза:

Песниче, узми своју лауту; ја сам, твоја бесмртница, која те је видела оне жалосне и ћутљиве ноћи, и која, као птица коју зову њени мали, силазим с висине небеса да с тобом плачем. Некаква самотна досада те гризе, нешто је у твоме срцу јецало: дошла ти је некаква љубав каква се виђа на земљи: сем уживања, варка среће. Ходи, певајмо пред Богом; певајмо у твојим мислима, у твојим изгубљеним уживањима, у твојим минулим мукама; хајд'мо, у једном пољупцу, у непознат свет. Пробудимо насумце одјеке твога живота, говоримо о срећи, слави и лудости, и нек то буде сан, и то ма који. Пронађимо гдегод места где се заборавља; хајд'мо, сами смо, свет је наш. Ево зелене Шкотске и мрке Италије, и Грчке, моје мајке, где је мед тако сладак, Аргоса и Птелеона, вароши Хекатомба, и божанствене Месе, голубовима миле; и косматог чела променљивог Пелиона; и плавог Титареза, и сребрног залива, који у својој води у којој се лабудови огледају, показују белу Олосону и белу Камиру. Реци ми какав ће златни сан уљуљкати наше песме? Одакле ће доћи сузе које ћемо пролити? Јутрос кад је дан закуцао на твоје капке, који ли је замишљени серафим, нагнут над твојим узглављем, затресао јорговане у својој лакој хаљини, и тихо ти причао љубави које је сневао? Хоћемо ли певати наду, жалост или радост? Хоћемо ли крвљу попрскати челичне батаљоне? Хоћемо ли љубавника окачити о свилене лествице? Хоћемо ли ветру бацати пену бојног коња? Хоћемо ли рећи која то рука дан и ноћ пали свето уље живота и вечне љубави у безбројним лампама небеске куће? Хоћемо ли довикнути Тарквинију: „Време је, ево сени!“ Хоћемо ли сићи да на дну мора купимо бисер? Хоћемо ли водити козу у горку абоносовину? Хоћемо се пети на небо Меланхолије? Хоћемо ли за ловцем поћи на стрме планине? Кошута га гледа; плаче и моли; њу вресиште чека; јеленчад су тек рођена; он се спушта, коље је, њено још живо срце баца својим ознојеним псима да их распали. Хоћемо ли сликати девојку заруменена образа како иде на службу Божју, у пратњи једног пажа, и расејана погледа, поред своје мајке, заборављајући своју молитву на полуотворе-

ним уснама? Она трептећи слуша како у одјеку међу стубовима звони мамуза неког смелог витеза. Хоћемо ли рећи старим херојима Француске да се оружани попну на мазгале својих кула и да васкрсну наивну романцу којој је њихова заборављена слава научила трубадуре? Хоћемо ли у бело оденути меку елегију? Хоће ли нам човек Ватерлоа рећи свој живот и шта је покосио од људског стада пре него што је посланик вечне ноћи дошао на његову зелену хумку да га обори једним ударом крила, и да му на гвоздено срце прекрсти две руке? Хоћемо ли приковати на стуб горде сатире седам пута продато име једног бледог памфлетисте који, гоњен глађу долази са дна свога заборава да, цвокоћући од зависти и немоћи, ружи наду на челу генија, и гризе ловор који је његов дах испрљао? Узми твоју лауту! Узми твоју лауту! Не могу више ћутати; крило ме подиже на даху пролећа. Однеће ме ветар; оставићу земљу. Једну твоју сузу! Бог ме чује; време је.

Песник:

Ако ти, драга моја сестро, треба само пољубац пријатељских усана и само суза мојих очију, без муке ћу ти их дати; ако се попнем на небеса, нек те то подсећа на наше љубави. Ја не певам ни наду, ни славу, ни срећу, вај! па чак ни патњу. Уста ћуте да чују срце како говори.

Муза:

Та зар ти верујеш да сам ја као јесењи ветар који се храни сузама чак и на гробу, и за кога је бол само једна кап воде! О, песниче! Пољубац ја теби дајем. Травка коју хоћу да ишчупам са тог места, то је твоја лењост; твој бол припада Богу. Ма каква да је брижност која огрубљује твоју младост, пусти је, нек се шири та света рана коју су ти црни серафими задали у дну срца; ништа нас не прави тако великима као велики бол. Али, да би те то снашло, не мисли, о песниче, да твој глас овде доле треба да остане нем. Најочајније песме су најлепше, и ја знам бесмртних које су чиста јецања. Кад се пеликан, заморен дугим путовањем, по вечерњој магли враћа своме тршчаку, његови изгладнели тићи, видећи га да се у даљини спушта над водом, трче на обалу. Мислећи да дохватају и деле свој плен, они већ трче своме оцу са радосним крицима, тресући кљуновима по својим одвратним гушама. Хватајући се лагано узвишене стене, штитећи својим обореним крилом свој пород, он као меланхолични рибар гледа

у небеса. Из његових отворених груди крв тече дугим млазевима; узалуд је прелио дубину мора: океан је био празан а обала пуста; као једину храну доноси своје срце. Суморан и ћутљив, пао по камену, делећи својим синовима своју очинску утробу, свој бол уљуљкује у својој узвишеној љубави, и, гледајући како му истичу крваве прси, изнемаже и посрће на својој самртничкој гозби, пијан од пожуде, нежности и ужаса. Али се каткад, у божанственом жртвовању, заморен умирањем на предугим мукама, побоји да га деца не оставе жива; тада се подиже, шири своје крило према ветру, и, раздирући своје срце дивљим криком, баца у ноћ тако тужан поздрав, да морске птице напуштају обалу, а путник, задоцнео на жалу, осећајући да пролази смрт, предаје се Богу. Песниче, тако чине велики песници. Онима, који за време живе, дају да се веселе; али људске гозбе, које они нуде на својим свечаностима, већином личе на гозбе пеликанâ. Кад они говоре о превареним надама, о жалости и о забораву, о љубави и о несрећи, то није склад за растезање срца. Њихове декламације су као сабље: оне у ваздуху оцртавају блистав круг, али с њих увек виси по која кап крви.

Песник:

О Музо! незаситљива утваро, не тражи ми то више. Човек ништа не пише на песку у часу кад пролази орао. Видео сам време кад је моја младост на мојим уснама непрестано била готова да пева као птица; али сам претрпео тешко мучење, и најмање што бих о њему могао рећи, кад бих то покушао на мојој сили, пребило би је као трску.

(Превео Р. Караџић) Алфред де Мисе.

ГРОБ.

Ископао сам један гроб у овој мирној земљи, и ниједно око није заплакало, и ниједна уста нису затужила.

Ту је пусто и ћутљиво, ту леже широке сенке, ту почива на путу сива, укочена самоћа.

Само кад прве звезде подигну своје трепавице, а из нагомиланих облака извирне плашљиви месец,

Један ветрић, који уздише, иде мртвом долином, — то је моје расплакане љубави немирни, чежњиви бол.

(Превео С. П.) Вилхелм Холцамер.

КОЊАНИК.

Срце моје — ох! срце моје! — Чујеш ли како пролази онај лепи коњаник што долази из прошлости? Све дрхти у галопу његовог белог коња. Душо моја! Он јури кроз долину!... Онај лепи коњаник, онај снажни коњаник, носи мач и штит. Он има црно чело под образином од злата, онај високи коњаник што презире смрт!

О, срце моје, срце моје, — сећаш ли се како се он борио сав одевен у гвожђе!... Како је, под стенама страха, чувао своје очи од чврстог диаманта! И како је, имајући за другове само светлу храброст и беду, ишао, без страха и умора, прав, врло сиромашан, али поносит као какав краљ!...

О, срце моје, срце моје! Чујеш ли како пролази онај смели коњаник што долази из прошлости? Он има твоје лице, грко и презриво, он има твоју добродушност, он има твоју чежњу... Људи који га виде, људи који га с прагова опажају, вичу: „Ево жалости, ево мöре, ево бола и носталгије мутна погледа!... Па ипак, Боже мој, ти мораш знати како је добро очајање његово очајање! И ти знаш, Господе, шта сија тајним сунцем у овом лицу ноћи! Ах, љупки коњаниче! Коњаниче стегнути у гвожђе, авај! али рђаво заштићен, куда одлазиш ти, сну некадашњи, стара сêни дана славе и части?...“

Срце моје — ох! срце моје! Чујеш ли како пролази онај велики коњаник што долази из прошлости.

(С француског превео Р. Петровић)

Сен Жорж де Бухелие.

ОБИЧНЕ МИСЛИ И ОПАЖАЊА[1]

75.

О трима царствима. — У почетку беше царство оца, непознатог, невиђеног, недокученог, који је творац свега.

Друго беше царство сина, који се родио из бола оца и унео у свет страдање и победу смрти.

Треће је царство, које ће доћи и које ће бити царство духа и донети победу живота.

76.

О огњеним језицима. — Сићи ће прави огњени језици и пашће не само на све људе, но на све ствари, сва бића, мртва и жива; и проговориће сва бића огњеним језицима и говор њин биће огњеви, а речи њине муње и удари грома.

77.

Ново крштење. — Христос се крстио Духом оца, који је по библијском симболичном предању сишао с неба, спустио бога до човека и учинио да бог поднесе патње човекове.

Верујем у ново крштење Духом, који ће са земље уздићи се к небу, подићи човека богу и учинити да човек поднесе величанство бога.

78.

Блажени. — Блажени убоги, јер су они гладни богаства.

Блажени болни, јер су они гладни здравља.

Блажени тамни, јер су они гладни светлости.

Блажени велики, јер домашају очима сунце и имају у очима сунце, да све виде и свуда да светле.

[1] В. „Бос. Вила" 1913 г. бр. 15—18.

Блажени чисти, јер само они имају приступа к звездама.

Блажени који не верују но траже бога, јер се пред њима отварају путеви небески.

Блажени гоњени, јер они беже напред и измичу, а гониоци њихови иза њих су и остају за њима.

79.

О идентитету. — Имам неки пут осећање свог идентитета тако да ми се чини, да сам своје садашње мисли и осећаје имао и могао имати још у најранијем детињству, и изразио бих то још онда да сам на њих дошао.

80.

Два мишљења. — О људима треба имати два мишљења: једно боље, о њиховим манама; и једно лошије, о њиховим врлинама.

81.

Проста чињеница. — У историји биолошке еволуције сваки напредак условљен је био појавом нечег, што је одвојило од норме, што је било анормално.

82.

Три мисли о жени. — Поезија жене је у њеној лепоти.

Сан жене је виши од сна човека, јер свака жена сања о савршенству, док се човек задовољава и привикава свачему и само највећи имају сан о савршенству.

Жена мисли боље је волети ма и на погрешан начин, него не волети никако. Али жена и воли обично на погрешан начин.

Иначе на жене не треба трошити мисли, на њих се троши живот.

83.

Два песимизма. — Треба разликовати две врсте песимизма: песимизам мисли и песимизам срца.

84.

О стилу. — Јасан стил може бити онај који има јасноћу сунчане светлости и онај који има јасноћу месечине. Онај први има и топлоту, овај други сугестивност; онај може и да опече, овај да очара и успава.

85.

Хришћанска смрт. — Да се уђе у царство духа мора се постати прах; бити материја ради духа!

86.

Сумња. — Ако је крајњи циљ еволуције сазнање, свест, — зашто је потребан развитак од најнижег к вишему; од несвесног ка бесвесном, подсвесном, полусвесном и свесном? Шта је то што је онемогућило да се у једном моменту стварања створи свест, као у библијској причи? На што фазе? На што прелази и ступњеви? И шта је то, што их је учинило потребним, јер то није могла бити творачка моћ, но нека друга која је њу омела!

87.

О пужу. — Гдегод иде, на што се год ухвати, свуда он ставља свој прљави, балави траг. А сам ипак остаје прљав и балав увек. Има људи и у највишим круговима друштва и духа, у науци, у књижевности, у уметности, који имају ту прљаву и све запрљујућу природу пужа.

88.

О вођама пука. — Пазите на став оних који говоре пуку и воде пук. Једни су лицем окренути пуку и идући напред, они у страху да не изгубе кога од својих следбеника, једнако окрећу лице к пуку и пазе га, у оба смисла те речи. Други иду пред пуком уздигнуте главе, напред окренута лица и очију упртих к циљу. А пук следи их, гледећи им у леђа. Очарани и засењени својим циљем не окрећу се и не гледају нити маре да ли им цео пук следује, и нису ли их многи уз пут оставили. За то им се деси да дошавши циљу, окрену се и виде се остављени, сами, без следбеника. Док они први освр̀ћући се одвећ често изгубе најзад пут и не виде више свој циљ, у бризи да сачувају своје следбенике. Тада отпочне лутање и тражење пута. Али је мало Мојсеја да воде пук по пустињи и да га најзад ипак доведу у земљу обећану! Видећи их да су изгубили пут и циљ, пук је разочаран, преварен и окреће им леђа. — Тако обе вође пука остану најзад сами и остављени.

89.

О повратку к природи. — Одвише осећања за природу развија ропски морал. Зато су сви апостоли и проповедници повратка к природи (Русо, Толстој) уједно и проповедници ропског морала, религије трпљења. — Никаквог повратка! Бежи што даље напред, даље од природе, даље од самог човека; окрени им леђа, природи и човеку! Тако ћеш доспети и наћи вишег себе.

јер повратком наћи ћеш само оно што више ниси, што си оставио за собом; своју прошлост, своје дедове и претке и свога прапретка.

90.

Ново еванђеље. — Христос је човека одвећ понизио, одвише га бацио у прашину испред и испод творца, да би творац био виши и већи и узвишенији.

Заратустра се згрозио над том пониженошћу човека, он се подигао над њом, али су му очи и душа окренуте, у гњеву и срџби, над подјармљеним, погруженим човеком. Он је уздигнуће над низином човека, не уздигнуће у себи; за то је оно спољашње; и за то му је поглед одвећ много на ниже окренут.

Верујем у једно ново еванђеље, које ће проповедати уздигнуће човека у себи, изнад себе, шта више, изнад самог творца. Уздигнуће унутрашње, без погледа на низину човекову; и највише, које је човек икад дао себи и замислио. Једно еванђеље не само речи, но дела, које ће учинити да човек постане „идол самом себи“, једини прави и оправдани идол у осталом. То ће бити и последње оправдање хришћанства. Човек је морао тако ниско пасти, тако се унизити да би могао направити тај већи, тај највећи скок у висину; као што се пре скока погне и савије и нагне да би више одскочио и више се усправио.

91.

Двострука заповест. — Будите меки као восак да се може упити и утиснути у вас свачија беда; и будите тврди као камен да би могли поднети сав терет бола и беде свачије, а да не прснете под њим и не угнете се. Будите хладни и бледи као лед, да би се могли отопити од црвене топлоте и огња радости; и будите црни као угљен да би могли садржати у себи за векове насмејане зраке радости, која је души зора и сунце.

92.

О љубави к животу. — Све науке и све вере уче вас да волите живот због оних радости и лепота, које у њему налазите и због оних нада, којима вас он води из садашњости у будућност, и због којих треба да поднесете и зла, и боле, који вас у животу прате. О! научите се да волите живот због бола који вам он причињава и због зала којима вас он обасипа. Тако вољен, живот ће вас наградити срећама које и не сањате и све радости живота биће само осмејци вашег бола.

93.

О забораву. — Спустити вео заборава на све туге и недуге, које остављамо за собом! Тако учи сва мудрост досадања. О, не! Скинути га, као покров са свих својих умрлих часова; раскопати сва своја гробља; оживети све своје мртве! И у једном тајанственом колу заиграти као звезде, које играју коло ноћи и не сећају се белог и златом извезеног покрова дана, под којим ће лежати закопане! Заборавити на покров, на вео, на заборав!

94.

О побеђењу чула. — Не гледамо свет чулима, но духом, свешћу! Мада су нам чула иста каква је имало и човечанство пре нас, ипак, колико друкчији изгледа свет нама данас! Свака је ствар добила други облик, кретање, боју. Само у бојама, колико смо богатији од свих ранијих народа; или тек у тоновима! Какав је бескрајан поглед у нама, што знамо да нас очи варају и да средиште наше није наша земља, но далеко, бескрајно, дивно сунце; и да се свет не окреће око нас! Чула нас варају. У ослобођењу од чула величина је нашег духа; у побеђењу чула срж је наше културе духовне и материјалне. Дух је то, свеопшти, универзални који се у нама бори против обмане чула. Ми смо победили друге обмане и данас прелазимо и газимо последњу и најтежу и најјачу обману чула: представу материје! Материја је за нас обмана чула пипања, као што је кретање звезда око земље била обмана нашег чула вида. Материја је један облик енергије, и то мртви облик њен. Уништимо материју да би ослободили енергију! Дух је људски за то тако силан што је ослобођен од материје, што је нематеријалан, што је гола енергија.

95.

О хвалама рата. — Све што се у рату збива гадно је и одвратно, ниско и бедно. За то се машта људска од најстаријих времена трудила и труди да покрије тај гад и одвратност и беду, лепотом и сјајем и славом; само да би га дух човечји могао поднети. Као што све религије главну бригу поклањају и главну садржину имају у тежњи да човека измире са смрћу — отуд бајке о лепотама и наградама на оном свету, о рају и вечитом блаженству — тако се све уметности труде да улепшају одвратности рата, — отуд бајке о јунаштву, о бесмртности и слави. У истини, то је само покров за оно што је лешински гадно не само духу, него и самим чулима. Не да ми да верујем у величину мудрости

творца, када помислим да се велика и крупна и ситна питања решавају гнусним средством рата! Или је тако можда само на нашој несретној планети? Сама победа, једино оправдање свега зла, које се мора поднети да се до ње дође, збир је читаве масе гнусоба и далеко од тога, да остане на страни бољег, вишег, заслужнијег. — Једино племенито, али и врло болно, толико болно да је слатко од бола, осећање, које ублажава и, можда, чак и оправдава грозоте рата, јесте осећање сталне присутности судбине; своје игре са судбином и игре судбине са нама. Нигде и никад иначе није човек тако сав у крилу и окриљу судбине; није тако сав и тако немоћно, потпуно предан оном великом нечем што управља животима људи и народа. И само они који су велики храброшћу кадри су осетити сву сласт те преданости. То је највиша хвала рата.

96.

Питања. — Прошла је наша велика година, највећа година наше историје досад. И сад се питамо: како ћемо је предати потомству и вековима, што долазе? И под којим именом? И хоће ли се велики њени дани и месеци везати за велика имена њених твораца, и којих? Као што је косовска трагедија везана за имена косовских јунака и велика револуција за имена њених твораца и извршитеља? Или ће она ући у историју безимена, као величајни, безимени храмови индијских богова? Можда нема имена, једног нити више њих, довољно великих, да се за њих вежу величине дана и месеца наше велике године?

97.

О појму негације. — Појам негације постаје од капиталних појмова модерне философије. Бергсон се труди да га дефинише као одрицање могућег афирмативног тврђења; и ништа даље. Али ако загледамо дубље у биће негације, видећемо да она има и других карактера осим одрицања. Ако кажемо: „То није истина“, ми најпре одричемо могућу тврдњу да би то била истина. Али одмах даље потврђујемо одсуство истине, односно видимо истину у одсуству; особину коју негирамо, место на предмету ми видимо и имамо је у свести. Ми не можемо тврдити да нешто није истина, ако у исти мах не знамо, и нисмо свесни шта је истина. Још даље, ми у негацији осим одсуства могућно тврђене особине, осећамо присуство супротне, контрерне особине; дакле један део афирмације. „То није истина, није добро, није лепо“

отворило је у свести врата за тврдње: „то је лаж, рђаво, ружно". Можда негација и није друго до чувар врата свести, она је свакојако у служби свести једна функција свести. Замишљам да се свест људска морала доста развити, док је дошла до негативних закључака. Без сумње контрерни појмови: добро — рђаво, лепо — ружно, истина — лаж, постали су раније и независно, отуд независне и речи које их изражавају; и тек доцније се осетило у једном тврђењу одсуство контрерних особина, тек доцније када се од конкретног дошло дошло до апстрактних појмова. Јер и негација је у основи апстрактна, док је афирмација конкретна.

98.

О митизирању хероја. — То што је врлина Омирових јунака, што је чар грчке трагедије и индијских епоха, Дантеове „Комедије" и Гетеова „Фауста", то је: до митоса уздигнуто херојство. У миту је дах живота, у њему је мирис крви хероизма. Остало је декорација, парада, спољашњи сјај.

99.

О лажној отмености. — У колико је мање параде и спољашњег блеска у једном великом делу, у толико га лажна отменост више захтева, тражи и даје у уметности. Хоћемо Краљевића Марка са доламом и самур калпаком; Милоша Обилића са витерским гестом на кнежевој вечери. И све јунаке у парадном руху и маршу при смотри у Крушевцу пред полазак на Косово. Нећемо да чујемо пригушен крик царице Милице кад је и последњи брат пролази и неће да остане. Нити да на причешћу у Грачаници наслутимо, наслуктимо онај бол Косовке девојке, који је бол и милост, очајање и уживање у страдању; јединствени онај бол српске душе који не чу, нити опева и један други народ на свету.

100.

О јединствености уметничког дела. — Велико уметничко дело само је једанпут дато у свом савршенству и не може се још једанпут дати ни поновити. Оно је у пуном смислу јединствено и тако остаје. Отуд сталан неуспех свих који хоће да га још једанпут створе. Сва „поновна стварања" ретко су што друго до понављања, илустрације, репродукције, које пролазе док дело остаје.

101.

О будућности српске музике. — Верујем у велику будућност српске музике, не само за то, што је досад нисмо скоро никако имали, што је код нас музика била скоро пусто необрађено поље, које ће дати тим богатији род кад се почне обрађивати; него и особито, за то, што су наше народне мелодије, па нарочито и оне из нових крајева такве да плачу од чежње за једним Бетовеном, Вагнером, Чајковским. Тај плач музике српске проговорио је већ у поезији нашој и ја не сумњам да је близу час, када ће он пропевати и ударити у све жице и све инструменте глазбене богиње.

102.

О раду. — Рад је не само једина највиша утеха, но једино највише оправдање живота.

Свет. Стефановић.

ХАМЛЕТ

— КЊИЖЕВНА СТУДИЈА —

Племенити геније је од малена гледао туробно северно небо, а тешки сумор над данским морем шаптао му озбиљне и узвишене речи о животу и свету. Тада му се у души купило очајање као густа магла над морем у дугим монотоним данима на северној обали. Ћутљива природа га упутила на ћутање и тишину, у којој се живи великим животом самопознавања. Удубљен са̂м у се познао је оно, што нико пре њега није познао. Његово велико срце је дрско звало богове на суд, да му даду одговора, што ће на овоме свету, да очајнички клоне због грозног ћутања од њихове стране. Велико племенито срце је силно волело и мрзело, а испод облачног чела су севале муње сазнања. Сувише сунца је имао тај мрачни младић.

Ко не види племенитог патника како мрачна чела и туробна ока прати мутне таласе данског мора и како ослушкује њихово чудно шаптање! Магла, неодређеност, величанство и дубина!... Према њима се конформирала Хамлетова душа, да после гледа дворски сјај и лаж презривим оком и надчовечанском иронијом. Сувише сунца је имао тај мрачни младић, коме убише узвишеног оца.

Убише му племенитог оца, а нису знали шта су урадили. Хтели су да им буде боље у животу и да лепше проживе на овоме свету. Мислили су да они сами буду богови судбине. О, лешине једне на пустом узбурканом мору живота! Зар мислите да се успротивите његовим силним таласима? Зар мислите сами да стварате судбину? А да знате како је она узвишена над вашим жељама! Ви сте хтели његову круну и његову лепу жену. А та лепа жена без карактера — жене су без карактера — та лепа жена — о чуда! Зар је то Хамлетова мати? — Одрече се величана да приђе ситничару, прљавом духу. Ниске су и ништавне

жеље братоубице и краљоубице, и ако су покривене сјајем. Зато видим његову црну лешину, како се сама њиха на црном мору Судбине. Сама самцита, што је и најужасније, без своје воље се љуља за таласима како они хоће. Још мало па ће га појести рибе, а његов ће се костур спустити звечећи о морске корале. Мртав ће се до вечности кајати за своје грехе.

И како само краљица остави узвишеног краља, по карактеру недостижног, а по лепоти равног Адонису, да пређе ругоби! Бар да је био леп братоубица. Ето како нас изненађује женско несавршенство.

Убише краља, али не знадоше шта учинише; јер они гледаху Срећу у златној круни и свиленим фотељама. Али је то била само сјајна варка, а Срећа је дубоко ћутала у њиховим сопственим душама. Не поможе им ни златна круна, ни сав дворски сјај, јер се око њихових немирних душа стално лепршао дух убијенога краља као гладан гавран и вапијао за освету. Душе су им биле немирне под златном круном и краљевском таљаром. А судбина, коју су они сами хтели створити, створила је од њих лешине, тако лако, као играјући се. Али авај! у томе вртлогу је отрован мач опекао и невиног, племенитог младића Хамлета, и велике мисли су замрле у његову мозгу за вечност.

Све личности из Шекспирове драме су ишле одређеним смислом — истинитим и лажним, а само је Хамлет с карактером генија стојао у недоумици и сумњању. Сваки је на крају добио свој део — добио је и Хамлет. Само што Хамлет умире хладно — као Христос и Сократ што умреше — без вајкања, а убод отровног мача сматра за играчку. Чудновато силно дела то место у трагедији, где Хамлет, смејући се и шалећи се, умире. Његова трагедија није његова смрт, него његово душевно осећање и сумњање. А чудновата надчовечанска иронија чини га већим од човека.

Сваки од нас иде несвесно лажним смислом. И сваки мисли да је најбољи пут који је изабрао, а тек кад прође тај пут увери се какав је он — да га није одвео жељеној мети. Само ретко ко — њих зову мудрацима — иде путем који му није жудња изабрала и не нада се ни добру ни злу.

Оно, што изненађује код Хамлета, то је она многостручност карактера. Баш из те многостручности карактера излази да Хамлет нема строго обележен карактер у смислу употребе те речи у обичном животу. Јер сваки обичан човек има свој карактер строго обележен. Само што је тај карактер код људи састављен

из врло мало црта — дакле није сложен. Према своме карактеру сваки ће друкче реагирати на животне утицаје. Управо из тога реагирања се постепено код човека образује карактер. Новорођенчад немају карактера, што се по њиховом лицу види — сва су њихова лица једнака. Док се одрасли људи сви разликују својим лицем, које је бар донекле израз душевни. А у свом телесном и духовном развићу сваки друкче реагира на спољне утицаје. Исти пут ће двојица прећи различито: један брже, један спорије; сваки се друкче бори у животу: неки добротом, неки лукавством, неки снагом, а неки помоћу лажи. Али сваки од њих има тиме тачно обележен карактер. Његов карактер је његов начин реагирања на живот.

Али како да се објасни Хамлетов карактер? Је ли то карактер себичњака, осветољубивца, меланхоличара, сентименталца, мудраца, узвишеног човека? Не, његов карактер није ниједан од ових засебно, већ сви скупа. Од идеалних тежња и мисли Хамлетове племените душе па све до силног момента освете. Хамлет је духовно преживео све оне карактере. Ту лежи психолошки проблем, како то може бити да се у једној души сложе толике противности. Али колико је борбе морао претрпети Хамлет због те карактерне сложености!... Тако се задуго у његовој души трле освета и племенитост, побожност и скептицизам, поданост и прометејизам. Какве моменте није преживела та велика душа, па опет је страдала због замки практичније, лукаве околине. Хамлет се није вежбао за лукавства друштвене околине, а то му је било потребно да би се одржао на друштвеној површини.

Из ове сложености карактера дошла је Хамлетова неодређеност, затезање у свима његовим поступцима и сумњање у све. Јер сваки човек са извесним карактерним цртама — било какве да су оне — делаће према томе на шта га те карактерне црте упућују. Само што Хамлету то није могуће, јер је бескрајно сложен карактер, савршенство човечанске психе. Његови поступци нису одређени стога што Хамлет има пуно карактерних црта, које се међу собом косе. На пример: он је племенит и осветољубив. Је ли могуће да је то спојено уједно у једном човеку? Он је врло осетљив и врло груб — до крајности. Он је плашљив и повучен — али наједном се појављује као неустрашив и надчовечански презире смрт. — Отуда долазе његови тешко објашњиви поступци: из највеће племенитости у суров

злочин без кајања. Хамлет убија Полонија, па се зато иронично смеје, пропраћајући га вицевима на онај свет. Али то има и других разлога: ова иронија Хамлетова је из свесности ништавила нашега живота. Ова је свесност тако јако развијена код Хамлета, да се он смеје убијеном човеку. Ово место силно дела на човека — кад Хамлет са олимпијске висине посматра умирање човека, кога је мало час убио. А ево зашто она тако силно дела на човека. Зато што је сваки човек добро настао да одржи живот и учини га што пријатнијим, сматрајући његов престанак за велику несрећу, док Хамлет као савршен мудрац види живот у вечности, а у животињском ланцу живота само једну тачку због које се не треба паштити. И онда се морамо њему дивити кад стоји пред смрћу са хладним, ироничним осмехом; ми му се морамо дивити, који стојимо са страхом и побожношћу пред смрћу.

И ако постоји неки бол код Хамлета, то је стога што је у опште такав светски ред, а не због њега лично. Хамлет увек готово изолује своју личност, па говори у опште о светским стварима. То га чини нарочито симпатичним.

Хамлет је племенит. Он воли свакога и пристао је великодушно на сваку жртву за другога и опрашта свакоме; Хамлет је груб до убиства — он убија Полонија као од шале.

Хамлет је идеалан младић. Његова млада душа зна само за велике покрете и све њене мисли су узвишене; а Хамлет је осветник, што с највећом страшћу прободе краља мачем. — Хамлет не опрашта увреду.

Хамлет је меланхоличан. Тешке, туробне мисли увек ћуте на његовом лепом челу; Хамлет се шали иронично, а понекад тако распусно и без граница, да га околина са чуђењем посматра. Његове су шале некад и голе и иду до краја, оне нису нејасна илузија, која може свакојако да се тумачи. Такав је онај распустан дијалог у позоришту између Хамлета и Офелије. Хамлет просто тако исказује своју жудњу за девојком, да га Офелија пренеражено слуша. Без икаквих обзира он јој каже шта би желео, управо шта жели у оном моменту кад стоји пред њом.

Хамлет је велики ум. Из генијалног мозга сијају велике мисли, које нам објављују мрак овога света. Са тамног чела сијају мисли, као мисли са тамног поноћног неба. Често лица, са којима он долази у додир, и не знају за узроке својих радња и душевних покрета, а Хамлет им их открије једном реченицом,

да се они зграну од своје страшне слике. Хамлет је велики мудрац.

Хамлет је луд. Хамлет је луд, јер су често његови поступци тако необјашњиви да сви узвикују: „Хамлет је луд!" Па опет колико сунца има тај осветљени младић! И како сунце његовог ума лепо зрачи облаке његове неисказане туге!

Хамлет је ироничар и скептичар. Он се свему подсмева, не верује ни у љубав, ни у Бога — цео свет му је нула. Он говори о светињама овога света са заразним презирањем и то тако убедљиво, да оно прелази и највеће идеалисте. Оваква презрива иронија је провучена кроз све говоре Хамлетове; Хамлет је пун узвишене љубави и огроман бол кида срце његово због Офелије. У сваком моменту Хамлет доказује, да његово пријатељство није обично пријатељство, а његова љубав није обична љубав. Јер шта је светско пријатељство? Ништа друго него удруживање двојице или више њих, да би се лакше издржала борба у животу. А љубав, светска је љубав за уживањем. Хамлетово је пријатељство као и љубав — изнад просечнога тако високо, да га околина не разуме. Зато кажу „Хамлет је луд". Околина га не разуме, а ко га познаје, тај га поштује до обожавања. Као Хорације; Хамлет је и идеалист.

Њега непрестано колеба сумња — велика мати дубоких откровења.

За Хамлета се може рећи: Хамлет је све, само није једностран.

Друкчије се не може објаснити његова неодлучност и колебање, него том многоструčношћу карактерних црта и њиховом супротношћу.

Ради упоређења узмимо једнога обичнога човека, просечног човека, који преставља већину у овом животу. Оно што нарочито одликује таквог једног човека, то је његова одређеност у поступцима. За сваки случај, он је тако рећи унапред одређен и приступа хладно на рад. Он има одређен колосек, којим иде целога живота. Он се не буни против постојећег светског и божанског реда, већ гледа, да што лакше и мирније спроведе своју егзистенцију до гроба. Изван свога колосека он не гледа даље, нити га што узвишеније дира и интересује. Он је као у тунелу железничком: око њега је мрак, али његова локомотива иде сигурно по шинама.

Даље Хамлета одликује велика узбудљивост. У томе он

јако личи на песнике. У осталом у Хамлету треба видети самога Шекспира. Његове мисли нису философске, већ и велика песничка откровења, до којих он долази не размишљањем већ својом узбудљивом природом. Јер Хамлет се за све интересује и све га дира, узбуђује. Кад је реч о смрти, њега не дира само његова сопствена смрт, већ га узбуђује уопште факт да смрт постоји. Тако силно дела оно место, и ако у некој очајничкој иронији баш тим јаче, кад Хамлет посматра лобању дворске будале, коју је гробар ашовом избацио из гроба. То је посматрање Хамлетово тако силно, а речи импресивне и убеђујуће, да човек једном осети ништавност живота и силину смрти. Цео живот човечји нам просине пред очима, па чак и његово труљење у гробу.

Па оно потцењивање славе Александра Великог. Ту нам слава излази као нешто празно, без вредности, јер је она за Александра Великог ништа, чим је он умро; његовим пепелом се лепе куће.

Па она иронија о краљевима. Краљ ће проћи кроз црева једнога слепца — просјака. Само што највише дира овде, то је што није чиста иронија, већ измешана са извесним очајањем. То је његов светски бол. Та његова узбуђења на сваком кораку показују да је он и песничке природе. Јер код песника још од малена свака појава изазива интересовање, које је у самој ствари потекло од узбуђења. Зато је његов карактер тако многострук, што на тај начин — баш том узбудљивошћу и интересовањем није образован за практичан живот, већ за све.

Тако се његова генијална природа развијала стално од колевке до гроба. Увек примчив за спољни свет, а са сталном детињском жудњом за сазнањем, његов геније никад није старио.

Што се тиче савршенства моралног, инелектуалног и физичког, може се казати — што је утврђено посматрањем природе — да су оне савршеније јединке, које се доцније потпуно развију, зато што се оне дуже развијају. Све морално и интелектуално васпитање једног пилета, које је овога момента изашло из јајета, у томе моменту је извршено. Ако сте јаје разбили на патосу, оно ће одмах ревносно почети кљуцати по патосу, и ако на њему нема ниједне травке, зрна, ни црва. Целог свог века оно се даље не развија, него само зна за тај један посао, који врши ради органских функција.

Ако овај пример пренесемо на људе, видећемо да овде има

различитих егземплара. Што се човек пре развио, биће све несавршенији, а што се доцније развијао биће напротив савршенији, баш тиме што се дуже развијао. Ако пођемо још даље видећемо да је генијална природа у сталном развоју, и да никад не достиже крај свога развића. Отуда је примећено, да код гениалних природа има нечега дечачког, нечега што се виђа код дечака, који се тек развијају и који жудно и с интересовањем посматрају природу.

Тако и Хамлет не прави утисак озбиљности — бар озбиљности у светском смислу те речи.

По својој спољашности Хамлет је тип плавога човека. Код плавих људи карактер је много мање одређен него код црномањастих. Само црте на лицу плавог човека су много нејасније и мање маркиране, него код црномањастих. Осим ове физиолошке појаве наступа још и та да су плави нежнији и више меланхолични или бар сентиментални. Изгледа, да је то дошло отуд, што су плави мање способни за животну борбу, јер су мекши. На једном месту, каже краљица за Хамлета, да је пун, а такви су људи увек мање способни за борбу.

А како су туробне северне обале утицале на младу душу, у којој су тако чудно спојене нежност и узвишеност!... Густа, плава магла ћути данима над бескрајним морем; зато и туробна мисао иде у бескрај. Тамо ретко кад сунце позлати морске воде. Дуге су ноћи са очајничким криком северног ветра, и праштањем таласа. А после удара таласа шири се шум, што много личи на уздах. Кадгод грмне талас о обалу, одмах се тај уздах даље распростире по црном ноћном мору. Црне су ноћи на северним обалама, да их ни најцрња меланхолија не може дочарати. Злослуто језиво шуме четинари, а меланхолија је све већа. Тамо на северним обалама нема белог цвећа и сјајног сунца. Бескрајно је море, туробне магле, узвишено страшна музика ноћне буре, зато и мисао лагано тоне у мрачни бескрај и тражи оно што никад неће наћи; зато душа тугује за питомим обалама и сунцем и цвећем незнанога мириса и блештаве боје. Какви ли су људи тамо? Цео дан хладна магла, а ноћу њихов осветљен прозор гледа као око у узвишену северну ноћ и слуша страшну музику мора. Има ли ту лепоте? Чудна је то лепота, лепота црних бурних ноћи над морем, усамљених, без живих створова. То је друга лепота — то је озбиљна Лепота. Она буди велике мисли.

У таквој се природи развила Хамлетова душа — мислилачка, гениална, песничка, дубоко племенита и тако грубо гоњена од својих рођених.

Код Хамлета се јавља страховито очајање због света и путем размишљања (разума). И то чини Хамлета необичним или, како његова околина каже за њега, „лудим". Јер обичан човек може очајавати због ствари, које му доносе непосредне штете — моралне или материјалне, — управо због онога што се тиче непосредно његове коже; а њега се ништа не тиче нити га боли, што је уопште овакав ред у свету. Само што је Хамлет савршен и његова велика душа обухвата цео свет. Његова мисао, изашла из велике маште доводи га до очајања.

Само што Хамлет не остаје на томе очајању.

Код њега се јавља сумња као код сваког дубоког мислиоца. Ниједан дубок мислилац није догматичан у својим тврђењима. Са сумњом почиње интелектуално усавршавање. Зато се за Хамлета не може казати да је пун очајања; многобројне су црте, које га одликују.

Ова сумња у све потекла је из многоструччности Хамлетовог карактера. Човек са мало, али строго обележеним цртама, брзо се помири са једном мишљу, била она тачна или не. Само се Хамлетова мисао не задржава на једном месту, него се свуда лепрша као немирна тица, када тражи своје гнездо изгубљено. И та немирна тица стално лети и тражи истину — гнездо своје. Она силази у најмрачније провале само да би га нашла. Али авај! никад не може наћи оно што тражи. Само може тешко и нејасно назирати Садиски Кит испод тајанствене копрене.

Тако је Хамлетов немирни дух неспрестано тражио истину и, никад миран, мучио Хамлета и набирао му боре на меланхолично чело. Али баш та вечита сумња постепено га је водила интелектуалном савршенству.

Велики је Хамлетов бол био због несавршенства жена. Он је непосредно потекао због несавршенства Офелије, у којој је Хамлет видео идеалног створа. Разуме се да се разочарао, јер садржина никако није одговорила форми. И како да је Офелија лепа — право савршенство природе симбол, Лепоте у природи, — ипак она нема душу, какву замишља мушки Хамлет. Управо она је форма без садржине.

Уопште узевши; жене немају карактера као што га ни новорођенчад немају; само овај израз „немају карактера" не треба

узети у његовом рђавом значењу, већ тако, да немају карактера, у колико је овај отисак рада и борбе у овом животу. Сам природни ред, управо нужност природе је таква, да је човека више упутила на рад и борбу, него жену. Потреба живота не захтева од жене тако јако обележен карактер.

Али зато је велики утицај човековог карактера на стварање женског карактера — управо карактер жене се конформира на карактеру човека. Зато се често виђа у заједничком животу човека и жене, да жена прима од човека многе црте његове; чак се често и њихова лица конформирају. Такав је ред у природи. Само што не треба узети апсолутно. Разуме се да и жене имају бар донекле карактера — само према човеку га мало имају. Али оне имају лепоту, то им је потпуно доста, ако не и сувише. Разуме се да су и умне способности мање, јер оне потичу из карактера, као суме животног делања.

Страховит је бол Хамлетов, кад је видео дисхармонију женског тела и душе. А ко зна шта је силни Хамлетов дух замишљао о Офелији у својој безгранично идеалистичкој души, која је необично волела? Његова необична, дубока љубав није очекивала нешто обично и свакодневно, већ слично себи самој. И зато је дошло разочарање са очајањем.

Хамлетов идеалистички дух хоће само савршенство; он хоће савршенство у љубави, хоће љубав без граница, готово божанску, ванземну. Ту је сукоб његових идеалистичких тежња са стварношћу. И тада из пламене осећајне душе уздижу се високе мисли, да нам као муња обасјају мрак и тајанственост света. Где код других после очајања долази самоубиство или телесна и духовна клонулост, ту се код великог духа Хамлетовог јављају велике мисли. Али и његова племенита душа претрпи велике болове, док дође до савршенства.

(Свршиће се)

Смедерево. Драгиша Лапчевић.

ИЗ НАУКЕ О ЖИВОТУ

Битне особине живих бића. — Множење: безсполно и сполно. Укрштање. — Укрштање са максималном, оптималном и минималном разликом у сроству. — Наслеђе. — Поједини случајеви наслеђа: мешовито (blended inheritance), делимично (particulate inheritance) и наизменично (alternative inheritance). — Варијације. — Математичко и графичко претстављање варијација. — Вариран›а могу да буду врло мала (флуктуентне варијације) и врло велика (мутације). — Појам о популацијама и чистим линијама. Примена науке о наслеђу у пољопривреди.

Шта је живот, готово је немогуће рећи са неколико речи. Најзад то је сасвим и излишно. Да би се стекао појам о животу најбоље је посматрати поједине појаве живота; оне су врло разноврсне.

Појаве живота могу се посматрати и проучавати искључиво на двема групама предмета: на биљкама и на животињама. Многе од појава живота виђају се и у биљака и у животиња, а многе само у биљака или само у животиња. Те заједничке појаве живота и биљкама и животињама можемо узети као битно обележје живих бића. У њима се у исто време оличава оно неоспорно генетичко јединство, које постоји међу те две групе живих бића. Па које су то појаве које квалификују подједнако и биљке и животиње као жива бића?

То су: храњење, растење, множење и смрт. Посматрајмо један храст и једну кокошку, дакле једног изразитог претставника биљног света и једног представника животињског света. Својим снажним и разгранатим кореном зарио се храст дубоко у земљу и отуда сиса огромне количине воде снабдевене растворима различитих минералних материја; ти раствори струје непрестано кроз његове дрвенасте судове све до самога лишћа, да се ту најзад задрже. С друге стране развио је храст своје моћне гране у ваз-

духу, из кога помоћу свога многобројног лишћа непрестано упија угљену киселину и кисеоник. Вода и минерални раствори с једне стране, угљена киселина и кисеоник с друге стране послужиће храсту као материјал из кога ће он справити све материје потребне за исхрану његовог тела. Храст се дакле храни, али се храни т. зв. неорганским материјама, од којих једне узима помоћу корена из земље, а друге помоћу лишћа из ваздуха. Из тих неорганских материја храст ствара све органске материје из којих је саграђено његово тело. То што важи за храст, важи готово и за сав остали биљни свет: он из неорганских, мртвих материја, справља органске, живе материје. Многобројне су те материје: ту долазе: скроб и беланчевине, целулоза и шећери, ту долазе разне масти, миришљава уља и боје. Биљке су индустријске радионице може се рећи свију могућих потреба животињскога света.

Кокошка се, као што је познато, исто тако храни. Али она не може да живи од оних истих материја од којих живи храст; она не може да из неорганских материја ствара органске, већ за своју исхрану узима непосредно органске материје. Она се храни, као што је познато, зрневљем кукуруза, пшенице, јечма, ражи и других биљака, храни се готовим органским материјама, које су биљке произвеле из неорганских. Цео животињски свет, било посредно било непосредно, живи од биљног света.

Према томе, с обзиром на то што биљке из неорганских материја стварају органске и на тај се начин исхрањују, а животиње се користе само готовим биљним творевинама, готовим органским материјама, између те две групе организама постоји оштра разлика.

Друга појава, коју можемо посматрати и код биљних и код животињских организама, јесте р а с т е њ е. Велики и поносити храст развија се, као што се зна, из мајушнога жира, а кокошка из јајета. У жиру који пада с дрвета на земљу налази се већ зачетак, клица, будућега храста, као год што се у јајету, које кокошка снесе, налази зачетак будућег пилета и будуће кокошке. Кад падне жир на повољно земљиште, онда се мала клица тргне из сна у коме је дотле почивала и почне да расте. Прво развије свој коренчић, којим се утврди у земљу, па онда стабаоце и прве листиће. Даље се млада биљка из године у годину све више развија и расте, док не достигне границе, које су историјским развитком одређене њеној врсти. Исто тако ако се јаје унесе у једну пећ (термостат) са сталном температуром од 40° C, онда ће се

из њега, након 21 дана, развити пиле, које се после постепено развија у кокошку. Дакле расте.

То што важи за храст и кокошку то важи и за све остале биљке и животиње.

И храст и кокошка, када достигну у своме личном развитку границе које су одређене њиховим врстама, као што смо рекли, самим током историјског развитка, онда они престану да расту. По том живе и даље извесно време, које је опет за сваку и биљну и животињску врсту одређено самим током историјског развитка, па најзад угину. Дакле умиру!

Али пре него што ће подлећи смрти храст је произвео хиљадама жирова из којих су се развили нови храстови, а кокошка је снела многобројна јаја из којих су се развиле нове кокошке. Та појава која је заједничка и биљкама и животињама јесте множење.

Множење биљака и животиња бива на различне начине, али се они ипак сви могу да групишу у главном у две врсте: бесполно и сполно множење. Бесполно је множење без икакве сумње старије од сполнога. Први организми, који су према схватањима наше науке били само ћелице, множили су се простом деобом: од једне ћелице постајале су две, од две четири ит.д. Али у току историјског развитка организама и облици бесполнога множења знатно су се изменили и умножили. Стога ћемо се ми зауставити да посматрамо све те главније облике бесполнога множења, од којих неки имају врло велику вредност и у области наше пољопривредне производње.

Бесполно множење врши се у главном: 1) деобом, 2) спорама, 3) пупљењем, 4) полним телашцима и 5) деловима.

Множење деобом нарочито је заступљено код једноћеличних биљних и животињских организама. Најниже и најпростије међу њима, — амебе, множе се искључиво деобом. Чим ћелица нарасте до једне одређене величине дели се: од једне ћелице постају две, обе мање него што је била ћелица (матера), из које су оне постале. Нове ћелице опет расту, да би регенерисале потребну величину, па се и оне деле. Умножавање се врши, као што се види, по обрасцу геометријске прогресије. При овом начину множења матера ћелица губи своју индивидуалност, те на тај начин и умире.

Пошто се сваки једноћелични организам састоји из два

битна дела: протоплазме и једра, то деобу они у првом реду и трпе, и то тако, да свака нова ћелица (кћер) добије по половину протоплазме и једра од матере ћелице.

Деоба једноћеличних организама може да буде у главном по два типа: тзв. непосредна деоба (амитоза) и посредна деоба (митоза, кариокинеза). У првом случају матера ћелица просто се предвоји у два дела, а у другом случају на једру матере ћелице одигра се претходно читав низ врло интересантних промена, које постепено доводе до деобе. При овој деоби једрова материја (хроматин), за коју се држи да је материјални носилац наследних карактера, раздели се тачно по пола на обе нове ћелице.

При множењу деобом, од једне ћелице могу у један мах да постану не само две, већ и више нових индивидуа ћелица. У том се случају једро матере ћелице издели у већи број (3, 4, 5 итд.) једара, и свако од њих добије одговарајући део протоплазме. Тако једро од спорозоита Coccidium Schubergi подели се у већи број нових једара. Свако од њих добије одговарајући део протоплазме и на тај начин постане пуно нових индивидуа (мерозоити).

Од вишећеличних да поменемо као пример за ову врсту множења Microstomum lineare (једна глиста). Множење спорама такође је заступљено и код биљних и код животињских организама. А шта су споре? То су телашца, већином једноћелична, са опном или љуштуром, која служе за размножавање. Међу биљкама спорама се множе не само једноћеличне, већ и биљке са доста високим ступњем организације, као што су папрати. Споре у папрати развијају се на наличју листова, и укривене су у органе, који се зову спорангијама. Маховине се такође множе спорама. Али нигде се јаче та врста множења није одомаћила него у гљива. Организми те групе, који живе искључиво паразитски или сапрофитски[1], имају да благодаре за своје веома велико распрострањење највише томе што се множе спорама, јер се прах од спора може врло лако да разноси на све стране.

И за множење пупљењем имамо исто тако примера и међу биљним и међу животињским светом. Чак се и неки једноћелични организми множе на тај начин. Таква је инфузорија Po-

[1] Паразитима називамо оне организме што живе на живим биљкама, или животињама, или у њима, и хране се на рачун њихов, а сапрофитима пак оне што живе на биљним или животињским материјама које већ труле.

dophria gemmipara међу животињама и Saccharomyces cerevisiae међу биљкама. Међу вишећеличним животињама множење пупљењем најлакше и најлепше може да се посматра код хидре, која живи готово у свима нашим барама. Она додуше, ако прилике заповедају, може да се множи и сполно. Бесполно, и то пупљењем, множи се увек ако има довољно материјала за исхрану. У том случају на животињици, која је иначе врло просте грађе, појаве се пупољци, којих може у исто време бити и повише[1]. Кад се пупољак потпуно развио, онда отпада од матере и отпочиње самосталан живот. Ако животиња буде била осуђена на гладовање, онда она прибегне сполном множењу, т. ј. произведе полне елементе, јаја и спермије, угине, и после себе остави оплођена јаја, која могу да одолевају разним непогодама дуго времена, и чим се буду повратиле опет повољније прилике да се развију у нову хидру.

Извесне биљке и животиње производе нарочита телашца помоћу којих се размножавају. Од биљака да напоменомо крсташицу Dentaria bulbifera. У пазуху његога лишћа развијају се нарочити пупољци, булбили, који по том испадају, разнесу се, и из сваког од њих развија се нова биљка. На исти начин може да се множи и Lilium bulbiferum. Слично томе међу животињама понаша се слатководни сунђер (Spongilla lacustris). Он се под нормалним приликама множи сполно, али чим наступе суше и воде понестане у барама, где он живи, онда се у његовом телу развију нарочита телашца, тзв. гемуле. Та се телашца састоје из повећег броја ћелица; споља су заштићена кутикуларним омотачем, испод кога је један амфидискус, а до самог телашца опет један (унутрашњи) кутикуларни омотач. Ако бара сасвим пресуши, сунђер угине, а гемуле остану одолевајући свима непогодама, да се из њих опет, чим се поправе прилике, развију нови сунђери.

Размножавање деловима нарочито је заступљено код биљака. Једна гранчица од врбе или винове лозе посађена у влажну и подесну земљу развија се увек у нову биљку. Том особином биљака ми се веома много користимо у пољопривреди. Читаве градине цвећа подижу се расађивањем гранчица. Кромпир који игра тако важну улогу у исхрани људи размножава се полагањем пупољака његовог меснатог подземног стабла у земљу. Из сваког пупољка развија се нова биљка. Чак и калемљење гранчица од

[1] В. слику 1. у другом делу чланку.

неке племените (културне) биљке на младицу неке дивље биљке можемо ставити овде.

Међу животињама имамо такође примера за ову врсту размножавања. Неке глисте могу да се испарчају у делове и да се опет сваки део развије у потпуну животињу. У том погледу нарочито је интересантна једна туниката (плашташ), Clavellina. Ако се само један делић од њених шкрга исече, онда ће се из тога делића развити цела животиња.

На тај смо начин показали у главном све врсте бесполног множења, а сад нам остаје да се упознамо са сполним множењем, и да укажемо на битну разлику између њега и бесполног множења.

Ма да се говори о сполном множењу и код једноћеличних организама, ми смо мишљења, да се о њему може стварно говорити само код вишећелнчних организама. Код једноћеличних организама има само појава сексуалног живота, али сполног множења стварно нема. Појаве сексуалног живота у једноћеличних организама састоје се у томе, што се по две ћелице, протозојске или протофитске, исте врсте, с времена на време: или потпуно међу собом спајају, дајући једну ћелицу, која се после бесполним путем може да множи, или само за извесно време ступе међу собом у везу, те измењају извесне материје, па се опет раздвоје. Први случај је познат под именом копулације, а други случај под именом коњугације. Ћелице које међу собом копулирају називају се гаметима. У неким случајевима те су ћелице по облику и величини једнаке и тада се зову изогаметима, или су и обликом и величином различне и тада се зову анизогаметима. У овом последњем случају разлика између гамета може да буде веома слична разлици која постоји између женске полне ћелице (јајета) и мушке полне ћелице (спермије) у вишећеличних организама.

Дакле појаве сексуалног живота код једноћеличних организама заиста постоје, али њима се никада не постиже непосредно продукција нових јединака, као што је то при сполном множењу вишећеличних организама. Код једноћеличних организама приликом свакога полног акта морају да се жртвују по две целе јединке, да би дале једну једину нову. Код вишећеличних организама пак никада целе јединке не морају да се жртвују да би произвеле један нов организам, оне дају зато само по једну ћелицу, или највише две, из свога организма. Отуда полна продук-

тивна моћ вишећеличних организама може да достигне необично велике границе. На којој особини вишећеличних организама то почива сад ћемо видети.

Познато је да код вишећеличних организама разликујемо два спола: мушки и женски. Додуше нису нимало ретки примери где једна иста јединка има квалификације и једнога и другога спола. Ти су примери далеко многобројнији међу биљкама него међу животињама, мада ни међу овима нису ретки. Па у чему се састоји битно обележје мушкога и женскога спола?

Зна се опет да вишећелични организми производе нарочите ћеличне елементе који служе за размножавање врсте. Ти елементи јесу код животиња јаја и спермије, а код биљака семенови пупољчићи и поленов прах; они постају у нарочитим органима, који се називају полним жлездама. Женске полне ћелице увек су веће од мушких полних ћелица. Ако нека јединка има жлезде у којима постају јаја, семенови пупољчићи, дакле већа врста полних ћелица, које су у исто време још и непокретљиве, онда је то обележје женскога спола, ако пак јединка има жлезде у којима постају спермије, односно поленов прах, које су још у исто време активно или пасивно покретљиве, онда је то обележје мушкога спола. Жлезде у којима постају јаја зову се јајњацима, а жлезде у којима постају спермије зову се семењацима (тестикуле), семенови пупољчићи опет код биљака постају у органима који се зову плодницима, а поленов прах у органима који се зову прашницима.

И јаје и семенов пупољчић, и спермија и поленово зрно увек су у вредности једне ћелице. Да би се могла да добије нова животиња морају јаје и спермија неке врсте да се споје међу собом, исто тако да би се могла да добије путем сполнога множења нека нова биљка, морају да се споје међу собом семенов заметак и поленово зрно Процес спајања те две врсте полних ћелица зове се оплођавањем. Оплођавање је извршено када се једро јајета, односно семеновот заметка, споји са једром спермије, односно поленовог зрна. Једра тих ћелица, као и готово свију осталих, имају у себи једну материју, која се, изложена утицају неких боја, јако боји, и стога се назива хроматином. За ту се материју, са доста разлога, мисли да је носилац наследних особина.

Јаје које је примило у себе спермију зове се оплођено јаје (иначе неоплођено), и оно је способно да се развија у нову животињу. Тај развитак обавља се увек по извесним строго утвр-

ђеним законима. Оплођено јаје почиње одмах да се бразда (дели). На тај се начин врши умножавање ћелице. Развитак сваке јединке почиње од једног оплођеног јајета, дакле од једне ћелице, од које првом деобом постану две, другом четири и т. д., умножавајући се стално у геометријској прогресији. Међусобни распоред тих ћелица врши се тачно тако, да као крајњи резултат тога развитка буде облик, који ће потпуно улазити у калуп оне врсте од које су јаје и спермија били, па не само то, већ ће готово у свему личити и на јединке, које су дале јаје и спермије. Та појава назива се у нашој науци наслеђем. То је ваљда једна од најинтересантнијих појава, која се може посматрати и код биљака и код животиња. Та нам појава у исто време најбоље указује и на то, колико су јаје и спермија, семенов заметак и поленово зрно, или у опште ћелице, сложени елементи. Ма колико хомологе ћелице извесних врста (или јединака исте врсте) изгледале нашим очима сличне, ипак међу њима постоји исто толика разлика, колика је разлика међу јединкама из чијег су тела оне исчупане.

Полне жлезде могу да произведу веома много полних ћелица. Али готово увек је производња мушких полних ћелица далеко већа од прозводње женских полних ћелица. Да напоменемо само да се производња јаја код једне жене рачуна само на неколике стотине, док производња спермија у човека на билионе. Ако једна јединка производи само женске полне ћелице, јаја, а друга мушке, спермије, онда се за такве животиње каже да су са разлученим споловима (кокошка). Но има случајева, као што смо напоменули, да једна иста јединка производи и мушке и женске полне ћелице, и онда се такве животиње (а и биље) зову хермафродитима (пуж, глиста, пијавица, љубичица, јагода, крушка и т. д.).

Дакле код животиња и биљака које се сполно множе производе се у нарочитим органима, полним жлездама, две врсте, особито по облику и величини различитих ћелица, које се зову полне ћелице, и те ћелице ступају међу собом у такву везу, да дају заједно једну ћелицу, оплођено јаје, која се после развија у нов организам. У томе и јесте главна карактеристика сполног множења. Свака од те две ћелице носи у себи све одлике оне јединке (лица), која ју је дала, стога дете увек садржи у себи и особине оца и особине матере, па чак и онда кад се оне не

виде јасно, јер су прикривене. Но о томе приликом излагања о наслеђу.

Да овде наведемо још један начин множења, коме је доста тешко одредити место. То је тзв. партеногенетичко множење. Његова је одлика у томе, што се јаја развијају без оплођења. Такав случај имамо код пчеле. Јаја из којих се развијају трутови неоплођена су. У биљних вашију тај начин множења нарочито је јако заступљен. Међу биљкама имамо такође примера партеногенетичког множења.

На тај смо начин поменули у главном све врсте множења. Али не треба мислити да се сви организми служе само једном врстом од њих. Врло су чести случајеви где се једна иста врста служи наизменично сполним и бесполним начином множења, или партеногенетичким и сполним. Тако морски полипи дају пупљењем медузе, које по изгледу ни мало не личе на своје родитеље, а медузе опет производе јаја и спермије, и сполним путем дају опет полипе. Филоксера се опет множи наизменично партеногенетички и сполно. Преко целога лета виђају се само бескрилне женке које носе неоплођена јаја, из којих се опет развијају женке, а пред јесен појаве се крилате женке, које снесу две врсте партеногенетичких јаја: мала и велика, из малих се развију мужјаци, а из великих женке, мужјаци оплоде женке, које снесу оплођена јаја. Та јаја презиме, па се из њих на пролеће опет развију женке, које даље носе партеногенетичка јаја. Дакле ту се партеногенеза смењује са сполним множењем.

Само да напоменемо да се јаја могу потстаћи на партеногенетичко развиће и вештачким путем. Данас се нарочито много врше огледи те врсте (O. Hertwig, Loeb, Delage, и др.). Разним хемијским реагенцијама неоплођено јаје може да се потстакне на развитак. То је вештачка партеногенеза.

Довде смо говорили о сполном множењу у опште, о његовој карактеристици, а сад да видимо на који начин две полне ћелице, женска и мушка, долазе једна с другом у додир и кад се може међу њима извршити спајање.

(Наставиће се)

Н. Дивац.

ХЕГЕЛ

— НАСТАВАК —

Н. ФИЛОСОФИЈА ИСТОРИЈЕ.

Хегелова философија историје је најинтересантнији део његове философије духа и један од најзначајнијих, ако не најзначајнији покушај философије историје. У њој је Хегел идеју еволуције потпуно конзеквентно и свесно схватио, и тврђење његово, да еволуције у смислу времене сукцесије разних ступњева развитка има само у области духа, овде је нашло најјаснијег и најсјајнијег израза. Знање Хегелово у области светске историје веома је знатно, и ако показује понегде и осетне празнине и нетачности. Његове конструкције су у појединостима на много места натегнуте, али има и конструкција тачних, лепих и веома интересантних.

Остварење државе бива у светској историји. По Хегелу философија историје има да одговори на три питања: 1) шта је циљ светске историје? 2) која су средства њена? и 3) какав је ход светске историје, или који су ступњеви у развићу човечанства?

Циљ историје је реализација слободе духа, не само слободе као спољашњег стања, него и као унутрашње свести. Сресво, којим се идеја слободе остварује у историји, јесте држава. Ход светске историје јавља се у разним ступњевима развитка, који су претстављени у историском животу појединих историских народа. Светска историја претставља план који има да се изведе, а тај је план откровење божанства као идеје у човечанству преко појединих народних духова. У светској историји реализира се светски дух преко духова појединих народа. Нису сви народи носиоци светскога духа, него само историски народи. Развиће светскога духа у току историје Хегел доводи у везу с развићем појединца, и тако дели историју на четири периоде: 1. детињство, које

преставља Кина; 2. младост, коју преставља Грчка; 3. зрелост, коју преставља Рим, и 4. старост, коју преставља хришћанско-германски народи, с којима Хегел мисли да је историја завршена.

Своје циљеве остварује светски дух у појединим народима преко појединих историских индивидуа. Страсти појединаца су сресство које употребљава светски дух за своје циљеве. Личности, чије страсти падају уједно с објективним циљевима, представљају велике индивидуалитете. Оне су у првом реду средства којима светски дух изводи своје циљеве. Нама изгледа као да велики индивидууми својевољно изводе своја дела, док у ствари кроз њих корача светски дух. Живот појединаца, који не живе животом историје, срећан је, али позорница историје није срећа, него несрећа, што се види на великим личностима: Алексанадар је умро млад, Цезар је убијен, а Наполеон протеран. Историја је позорница несреће зато, што је она позорница борбе. Борба је апсолутно нужна да би било прогреса. У историји влада производење новога, прогрес, док у природи влада понављање истога, стагнација. Дух у прогресу иде од несавршеног савршеном; светски дух је идеја која се развија у времену, и тај се развитак карактерише променљивошћу. Са своје негативне стране та нам се променљивост преставља као пропаст негдашње величине. Сваког посматрача рушевина Картагине, Рима и других великих градова обузима туга за пропалим сјајним и културним животом. Међутим променљивост има и своју позитивну страну, а то је нестајање оног што је ниже и јављање вишега, с те стране промена није апсолутна промена већ трансформација на боље. Овако схваћена променљивост чини те увиђамо, да прошлст није нешто што је изгубљено већ нешто што је сачувано у садашњости.

Земљиште, на коме се збива светска историја, је стари свет (Америка је земља будућности), а Средоземно море центар тога света, и земље около њега прва седишта културе.

Постоје три главне епохе у светској историји: оријентална, грчко-римска и германско-хришћанска. У оријенталној епохи је само један слободан, у грчко-римској многи, у хришћанско-германској сви. Државна форма прве епохе је деспотизам, друге епохе демократија и аристократија, треће епохе монархија (ова је конструкција очевидно натегнута, тачнији би ред био: деспотизам, аристократија и демократија, јер је у деспотској монархији један слободан, у аристократији су многи слободни, а у демократији сви).

У области Оријента Хегел наводи три нације: Кину, Индију и Персију. Кина и Индија не спадају у историју зато што се не мењају; оне представљају два супротна момента, који имају да се синтезирају. Персиско царство је прва историска држава, и то зато што је пропало, а пролазност је услов за прогрес. Персиска држава је пропала зато што је морала дати место једној новој, вишој форми. У другој епохи имамо два историска народа: Грке и Римљане. Персијанци, Грци и Римљани су три велика народа и државе, које су завршиле свој историски живот. У хришћанско-германској периоди нема једног народа као носиоца прогреса него их је више; и у њиховој историји постоји пргрес, али у оквиру самих народа, светски дух се ту не објективира више само у једном народу. То је зато што та епоха представља по Хегелу завршетак историје, јер по њему нема новог момента у историји, који би тражио нов народ као носиоца свога. Споменули смо како Хегел доводи у везу ове епохе са људским индивидуалним развитком: по њему детињство представља Кина, дечаштво Персија, младост Грчка, зрелост Рим, а старост хришћанско-германски народи. Само вели Хегел, не треба потпуно идентифицирати историјске епохе са добима живота индивидуума; постоје само извесне карактерне особине код обојих, које се слажу.

Кина представља принцип фамилијарни, то је држава, која представља једну велику породицу. У њој је цар све, отац свих Кинеза, најмудрији, најбољи човек, који је и шеф религије, који се брине непрестано за све, који представља душу државног организма. О Кини има Хегел интересантних примедаба. Тако по њему социални морал јавља се у Кини као објективни систем државе, у коме не постоји унутрашња свест о нужности и оправданости самога система. У Кини не постоји племство, него само један племић, цар. У њој влада апсолутна демократија, јер систем је истина хијерархијски и деспотски, али почива на демократији: пред царем су сви једнаки, сваки по способности може да заузме сваки положај. Највећи чиновници у Кини су историци, чији је задатак да пишу историју. Пошто у Кини не постоји више духовна свест, то су науке и уметности остале у њој на релативно ниском ступњу. Само се историске и филолошке науке развијају. Кинески је морал философски (Конфучије).

Контраст Кини је Индија. То је народ а не држава, и то зато што у њој нема друштва, већ постоје само одељене касте. Ова по-

дељеност представља чист апстрактни принцип индивидуализације, који се јавља у области аристократије, чиме се Индија уздиже над Кином. Али ни у њој принцип слободе још не постоји. Док је Кина земља прозаичног разума, дотле је Индија земља духа који сања, фантазије, осећања, што се манифестира у индиској поезији и религији, која је у исто доба индиска философија.

Историја у правом смислу почиње тек с Персијом, у коју Хегел убраја и оне народе (Асирце, Међане, Вавилонце, Јевреје, Египћане и Феничане) који не припадају Персији, и од којих неки имају засебан и много виши историјски значај од ње. Он то чини с тога што посматра Персију у доба највећег њеног развитка, за време Кира, који је на једанпут уводи у историју готово у целом њеном обиму. Оно што карактерише Персију, народ Зенде, јесте његова религија, веровање у светлост. Хегел налази да и сама држава персиска објективира тај принцип: она представља државно јединство, које не уништава делове, она омогућује народима у њој да могу манифестирати своју партикуларну историску вредност — и у томе је по Хегелу значај Персије. О Јеврејима и Египћанима Хегел говори само у толико у колико то има везе са његовом основном историском концепцијом, што не стоји у сагласности са стварном историјом тих народа. Хегел није знао, колико је стар Египат, јер тек после њега постаје права наука о Египту; ми данас знамо, да је Египт прва историска држава, прво седиште културе које има значај за историски процес. Значај Египта по Хегелу је у томе, што Египат поставља један проблем, који је изражен у Сфинксу. Сфинксом, који је пола животиња пола човек, египатски дух хоће да изрази своју тежњу за слободом и немогућност да до те слободе дође: ослобођење човека од природе Египат поставља као задатак који има да се реши.

Јеврејски народ представља у историји својом религијом идеју духа одвојеног потпуно од природе, идеју духа у апстрактној форми. У јеврејској религији дух је творац и у извесном смислу господар природе. Међутим дух треба схватити као нешто што је у природи, што излази из природе, што није над њом. Хегел допуњава значај јеврејског народа доцније прелазећи на хришћанске народе.

Прелаз од персиског царства ка новим народима, који се јављају као носиоци историје, чини по Хегелу Египат: из египатског духа постаје грчки. Међутим ово је више један идеалан прелаз. Дух се јавља у грчком свету у једној вишој форми,

као слободан дух, или као нешто што је свесно своје разлике од природе. Натпис у храму богиње Нејте у Саису гласио је: „Ја сам оно што постоји, што је било и што ће бити; нико није открио мој вео“. Грк је томе додао: „плод, који сам родила, је Хелиос (Бог светлости)“. На тај начин грчки Аполон са својом девизом: човече, познај себе, постаје решењем загонетке Сфинкса.

Грци преставља̂ју доба младости човечанства. Њихова историја, вели Хегел, почиње једним а завршава се другим младићем (почиње Ахилом а завршава се Александром, одакле Хегел изводи историску нужност што је Александар умро млад). Грчки дух преставља слободу индивидуалитета, та слобода иде до лепоте, али не даље, т. ј. то је слобода духа, која не одваја дух од природе, већ га оставља у хармоничном јединству с природом, што сачињава индивидуалну лепоту. Тај се елеменат грчког духа јавља у три форме: као субјективно, као објективно и као политичко уметничко дело. Као субјективно уметничко дело лепота индивидуалитета се јавља као лепо људско тело; као објективно уметничко дело она је свет богова; као политичко уметничко дело она је демократски устав (Хегел на име сматра грчко државно уређење као демократско, рачунајући ту и Спарту, што је нетачно). Све форме грчког живота, и државног и друштвеног и духовног, само су остварење идеје индивидуалитета.

Грчку историју дели Хегел на три периода: 1-ва периода до персиских ратова; 2-га до пелопонеских ратова; 3-ћа до Александра Великог и његових следбеника. Сваки историски народ, т. ј. народ који се развија и пропада, има по Хегелу у своме развитку три периоде: 1. периоду развића, у којој народ постаје свестан себе; 2. периоду победе и величине, у којој дати историски народ долази у додир с претходним историским народом, уништава га и тиме себе диже; 3. периоду пропасти, у којој дати историски народ долази у везу с будућим историским народом. Поменуте три периоде грчке историје Хегел сматра за идентичне са овим трима периодама, при чему он и македонску државу рачуна за грчку.

О другој периоди грчке историје Хегел је направио неколико лепих примедаба. У њој долазе Грци у везу с Персијанцима, међу њима настаје борба у којој Грци побеђују. Та победа долази у највеће победе у светској историји. „Несумњиво да су веће битке бивене, али ове битке живе вечито у успо-

мени не само историје народа, него и науке и уметности, племенитог и моралног. Јер то су светскоисторијске победе: оне су спасле светско образовање и духовну моћ и одузеле азијатском принципу сву снагу“ (в. Hegel, „Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte“, Reclams Universalbibliotek, стр. 336). Јер Хегелов критеријум праве вредности једног народа у историји је: „не формална храброст, нити тако звана заслуга, већ вредност ствари“. И даље: „Никада у историји није се надмоћност духовне снаге над масом, и то над знатном масом, показала у таквом сјају“. (н. и. м.) Грчка историја је по њему најважнија у човечанству, грчки народ је најважнији народ — У другој периоди грчке историје главну улогу играју Атина и Спарта. Оне по Хегелу престављају два супротна принципа. Политички Спарта је у основи демократска као и Атина, али је Атина дело духа, Спарта дело јединства без духа, јер она преставља једну милитарну државу у стању непрестаног рата, Атина међутим преставља демократију у најбољем смислу, у којој постоји једнакост и конкуренција, у којој индивидуалитети јачи духом излазе на површину и у могућности су да развију своје способности. Врхунац свој достиже Атина у Периклу, кога Хегел сматра за највећег државника. Перикле има све три основне особине атинског духа: лепоту, храброст, мудрост. Хегел тврди даље за Перикла да је оснивач маритимне моћи Атине, што је међутим нетачно, јер је то био Темистокле.

Основ грчког духа је слобода, али та слобода није још унутрашња слобода, слобода индивидуума; ова последња се међутим нужним начином јавља као субјективна слобода, као слобода рефлексије, и дејствује разорно. Софисти су први преставници те слободе као субјективног принципа, којим се руши традиција и дата реалност. Принцип унутрашње слободе може се међу тим јавити или као принцип моралне самовоље, као што је то случај код софиста, или као принцип објективног морала, али са субјективном санкцијом, као код Сократа. Атањани осуђујући Сократа у супротности су са објективним принципом, на коме почива сама атинска држава, с друге стране опет они су у праву, јер за њих је обичај био нераздвојна форма тога принципа. У Спарти се тако исто јавља принцип субјективног морала, али као принцип разузданог чулног уживања. Пропадање Грка почиње од пелопонеских ратова, овима следује македонско царство под Филипом непријатељско Грчкој, под Александром стављено у службу

Грка. Хеленистичку периоду Хегел врло мало узима у обзир, у њој међутим постају уређеније грчке државе но што је то раније био случај и у тој периоди јављају се као самосталне позитивне науке.

Принцип унутрашње слободе духа јавља се први пут у римском свету, али још у једном формалном облику, као апстрактни принцип слободе индивидуума, као слобода личности у правном смислу (приватно право). Корелат овој слободи и оно што њену реализацију омогућује јесте њена супротност, држава. Тако држава и право преставља у римском свету два принципа, који су у супротности један с другим и који се допуњују. Индивидуум постаје слободан само тиме што се потпуно потчињава држави у свима другим правцима. Рим у светској историји има још један значај, а то је што он преставља светско царство, чији је принцип друкчији од персијског. Док у Персији сваки народ задржава свој индивидуалитет, дотле је Рим насилничка држава, која уништава индивидуалност држава и народа, која је универзална. Духовни живот је у Риму врло слаб упоређен са грчким. Рим је држава прозе; ту човек има да изврши трудан рад, зато је то доба зрелости. Од почетка свога Рим има у себи нечега насилног: он је у почетку држава разбојника, и тај карактер задржава кроз целу историју (по Хегелу то се види и из начина на који је Рим дошао до првих жена). Проза римског духовног живота огледа се и у њиховој религији; грчки богови су богови поезије, римски су практични, њима се Римљани обраћају само у нужди, очекујући од њих помоћ у практичном животу.

Римску историју Хегел дели на три периоде: 1. периоду постанка и развитка римског народа, која траје до другог пунског рата и завршује се победом над Ханибалом; 2-га периода до оснивања римске царевине и 3-ћа до пропасти њене (при чему Хегел рачуна византијску царевину за продужење римске, не придајући јој самосталну улогу). Прва периода карактерише се борбама патриција и плебејаца, и њиховим релативним измирењем. Затим Рим се окреће споља, баца се свом снагом на спољне непријатеље, и савлађује Картагину. У другој периоди Рим покорава околне народе, али у њему настају грађански ратови, који показују, да Рим не може да измири супротности државе и индивидуума. Једино решење које остаје, да се та супротност измири, јесте прибегавање царском режиму. Цезар је то видео, и он је био срество светско-историског развитка да се то изведе. „Цезар је двоје учинио: он је изравнао унутрашњу супротност и у исто

доба створио једну нову споља. Јер влада светом до тада је била продрла само до Алпа, Цезар је отворио једну нову позорницу, он је засново позорницу, која ће сада постати средиштем светске историје. Затим је учинио себе владарем света, борбом, која није одлучена у самом Риму, него тиме, што је он цео римски свет освојио" (н. и. м. стр. 401). Хегел прави једну духовиту примедбу о Цезаревој смрти: „Смрт Цезарева није била смрт монархије, ова је била историска нужност и морала се јавити." Царство преставља такође немогућност, да се измире она два момента, држава и право, јер индивидуалност као правна личност је у царству истина потпуно загарантована, али она губи своју политичку слободу, споља постаје нула, пошто је у царству само један политички слободан, император, а остали политичко робље. Ова нерешена противвречност улази у саму свест Римљана, и пошто није било могућности да се она реши, остало је само повлачење њиховог духа у себе. Доиста виши сталежи за време царства бавили су се само својим приватним пословима, науком и поезијом, прибегли су унутрашњем занимању. Међу тим како Римљани нису били продуктивни, њихово занимање науком и уметношћу остало је непродуктивно.

Право спасење од противречности римске државе доноси хришћанство, којим почиње четврта периода светске историје, периода старости. У хришћанству се најзад јавља унутрашња слобода духа као принцип, ту дух долази до свести о себи. О Христу вели Хегел: „Најдубља мисао је спојена са личношћу Христовом, са историјским и спољашњим, и у томе је баш величина хришћанске религије, што се она и поред све ове дубине лако може схватити од свести са спољашње стране и што она тражи да се дубље у њу уђе" (н. и. м. стр. 423). Византију Хегел не рачуна за преставника хришћанске слободе и о њој вели: „Византиско царство је велики пример за то, како хришћанска религија може остати апстрактна код једног образованог народа, ако се целокупна организација државе и закона не реконструише по њеном принципу" (стр. 431). Византија се бави само догматским препиркама, које улазе у саму широку масу, у потврду чега Хегел наводи једно место из једног од светих отаца о Цариграду: „Овај град је пун занатлија и робова, који су сви дубоки теолози и који проповедају у својим радионицама и на улицама. Кад хоћете да промените сребрни новац код мењача, он вам даје поуке о томе, чиме се разликује отац од сина; кад питате за цену хлеба,

одговара вам се, да је син нижи од оца, а кад питате, да ли је лебац печен, одговара вам се, да је син постао из ничега" (н. и. м. стр. 432). Хегел још напомиње, да је византиско царство услед оскудице унутрашњег јединства морало пропасти, и да је се историски фатум његов манифестирао у срчаним Турцима.

„Германски дух је дух новога света, чији је циљ реализација апсолутне истине као бесконачног самоопредељења слободе, оне слободе, који своју апсолутну форму има за садржај. Мисија германских народа је у томе, да дају носиоце хришћанског принципа" (н. и. м. стр. 435). Споменули смо раније, како у хришћанско-германској периоди нема више прелаза од једног светско-историског народа на други, већ да у њој као завршној периоди свака држава ради на принципу слободе. Носиоци његови су најпре романски народи, затим Германи, па најзад Хегел спомиње и словенске народе, али их не сматра за носиоце тога принципа, јер по њему они још нису ушли у историју. О Словенима вели Хегел: „Осим тога налазимо на Истоку Европе велику словенску нацију, чија се станишта протежу на западу Елбе до Дунава; између њих су се утиснули Мађари; у Молдавији, Влашкој и северној Грчкој налазе се Бугари, Срби и Албанци, који су исто тако азијског порекла и заостали као сломљени варварски заостаци из судара и противсудара народа. Ови су народи истина засновали краљевине и водили значајне битке са разним народима; они су каткада као предтрупе или као неко средње биће учествовали у борби хришћанске Европе и нехришћанске Азије, Пољаци су ослободили опсађени Беч од Турака и један део Словена придобијен је за западни разум. Али цела ова маса искључена је из нашег посматрања стога што се још није јавила као самосталан моменат у реду манифестација ума у свету. Да ли ће то у будућности бити, овде нас се не тиче: јер у историји имамо посла са прошлошћу" (н. и. м. стр. 445[1]).

(Наставиће се)

Dr. Бранислав Петронијевић.

[1] На ово тврђење Хегелово о Словенима надовезала је руска панславистичка философија историје тврђење, да су Словени позвани, да играју нову пресудну улогу у историји у садашњости и будућности.

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ

4. НОВИ ПАЗАР.

Питање о Новом Пазару (о његову постанку и његовим везама са Трговиштем и Расом) јесте једно од најинтересантнијих питања у српској историјској географији. Град Рас или Раса (грчки ἡ Ῥάση) помиње се као тврђава од 10. па до краја 12. века. Почетком 11. века помиње се као владичанска столица рашког епископа (ἐπίσκοπος Ῥάσου). Из ове се рашке епископије доцније, у 13. веку, развила аутокефална српска народна црква. Још се град Рас помиње у другој половини 12. века као престоница Стевана Немање. Иначе се у нашим споменицима Раса јавља и као име области, управо Рашка у најужим границама (као околина данашњег Новог Пазара), још и као река Раса (данашња Рашка). Интересантно је да се то јавља и у 16. и 17. веку. 1202. г. у једном запису: градь Рась, 1305. г. рашки епископ Григорије II столује „у дому светих апостол иже ва Расе“. 1452 помиње се манастир Сопоћани „ва Расе“. Светостефанска хрисовуља цитира села у „Расе“: Дежево, Сути, Беково, Тушимља. 1547, у једном запису, спомиње се река Раса. И у доцнијим записима 16. и 17. века Сопоћани и Ђурђеви Стубови рачунају се „ва Расе“. Према овоме, како се име Раса јавља за три географска објекта, име места, реке и управо једне жупе, не може опстати мишљење И. Руварца да је стари Рас био предео а не град.

Па где је био тај Рас, град Рас? Теодор фон Ипен, заслужан за испитивање прошлости наших земаља, узима да је стари град Рас данашњи Нови Пазар и да је ту на римском друму, у Новом Пазару, била и римска statio Asinoe. Мишљење Ипеново, да је стари Рас данашњи Нови Пазар, нетачно је. Исто тако ни statio Asinoe неће бити где је Нови Пазар. Ја претпостављам да се је наш средњевековни Рас развио баш у римској

statio Asinoe, и да су од тог римског назива постали и развили се сви наши средњевековни и данашњи називи: Рас, Раса, Рашка, Расина (Rasinoe?).

Стари Рас био је несумњиво на месту Пазаришту, које је удаљено око седам километара западно од Новог Пазара, у једној проширици реке Рашке, где се она састаје са Себичевском реком, испод Градине. То је место обележено као Пазариште и на аустријској генералштабној карти. Ту стављају стари Рас: Гиљфердинг, Ирбијева и Макензијева, С. Тројановић (који помиње развалине старих зграда), Ј. Цвијић, а по њему И. Косанчић, Ј. Гравје и Ј. Дедијер. На самом месту били су Гиљфердинг и Цвијић (који су и описали положај и трагове од града Раса).

У 15. веку у оном крају јавља се, као емпорија, Трговиште, где се баве Дубровчани и где имају чак и своје дућане. Дубровчинин Брајко Богојевић пише из Трепче у септембру 1422 г. кнезу и судијама у Дубровнику: „Господо племенита, тужу се Богу и господству ви на Радоша Љубојевића и на Радовца Прибичића и на Матија Витковића и на Михоча Скожнића: убише ми сина мога Мароја у Трговишту, Богом јесте жив а ни(је) ми мртав. Најахавше на стачун[1] мој, њега ухвативше а осрамотивше, и што је било динар[2] кон[3] њега, све је изгинуло[4]. А тому јест сведочба: Мароје Радојевић и Бранко зет Иванков и Видач Радмиловић и Богдан Мрцинић“. У 15. веку јављају се у Трговишту и турске власти: 1459 субаша а 1461 кадија. У исто време, 1461, у дубровачким књигама јавља се поред Трговишта, Tergoviste, и Novi pazar, locum Sclavoniae jurisdictionis Theucrorum. Јављају се, дакле, у исто време, готово једно поред другог, и Трговиште и Нови Пазар. И К. Јиречек је у недоумици, па вели: Тешко је одлучити јесу ли Трговиште и Нови Пазар једно или два места (Раније своје мишљење да се Нови Пазар пре 15 века звао Трговиште напустио је).

Никако не може бити да је Нови Пазар раније Трговиште. Да су та два места једно исто, зашто би се Пазар звао Новим? Важно је да се Трговиште, упоредо са Новим Пазаром, помиње од 15. па до краја 18. века, па га чак и један непоуздан географ 19. века помиње (Wimmer, 1833): на Белом Дриму (!) места: Tirgouschan (Трговиште) и Buhue (Бихор). Дубровачки аналиста Лукарић (Gi. di Luccari) чак зна да је Нови Пазар подигао Ese Macedone, а то је турски војвода Исе бегъ.

[1] Напавши на дућан [2] новаца [3] код [4] пропало.

који се у нашим споменицима помиње у половини 15. века. Несумњиво је, дакле, да је Нови Пазар постао у турској периоди, да су га Турци основали, и да је од прилике постао као и Сарајево у Босни. Турци су заузели, у половини 15. века, стари Рас (свакако тада зван Трговиштем), па им се учинило згодније ако се извуку из долине Рашке и наместе на ширини, где је данашњи Нови Пазар. И ту су тако подигли једну од својих војних етапа, свој административни и војни центар, око кога се временом, на оном важном трговачком друму, развила и прилична варош. Ваља дакле разликовати Трговиште од Новог Пазара, као што и наш народци песник лепо разликује Стари од Новог Пазара, или, просто, од Пазара. У народним песмама: Стари Трг манастир, Стари Пазар (столица Реље Крилатице), Нови Пазар, Јењи Пазар, Пазар и Пазари; „Све се види до Новог Пазара, до Пазара до новога града". Шта више, према записима из ранијих векова, народ је Нови Пазар звао и просто: Пазар. Па и данас, како то истиче г. С. Тројановић, наш га народ обично зове: Пазар.

Назив Трговиште, нарочито као апелатив, врло је чест у Српским Земљама. Тим се именом назива не само трг, варош, место где је раније била каква варош (варошиште, пазариште), него има примера да се тим именом зове чак и који већи земљишни простор. На извориште Ибра и данас се налази Рожа или Трговиште, у коме сам ја раније тражио дубровачко Трговиште 15. века (в. Цвијићев Преглед 5, 141 бр. 277). У ранијој турској административној подели постојала је и каза трговишка, а и место Трговиште, али ће ово место бити пре Рожај. Хаџи Калфа помиње место: „Тиргушну, међу кадилуцима Јени-Пазаром, Бухором (Бихором) и Подмилом, (Подлимље). У њој станују Срби". Још је, у овоме, интересантнији извештај другог турског географа Евлије Челебије, савременика Хаџи-Калфина. Челебија, на име, бележи: Новопазарски кадија има под собом три кадије: босанског, трговишког и „боровничког" (брвеничког). Те кадије сваког седмичног пазара долазе у Нови Пазар, да са новопазарским кадијом расправљају сељачке послове, па се зато и град (Нови Пазар) дели на три дела. У турским ферманима 17. века редовно се помиње Трговиште. Све се то односи, нема сумње, на Рожај, као и овај карактеристичан запис од 1770 године: „Знати се когда бис(т) тешки зулум од проклетије Турака. Изиде Тевтиш од Призрена

и Мрла-бег на Рожаје; Рожајци се не даше, а бег паде у Трговиште с војском. Војска изеде ж(ито) и сир и масло и волове, и краве, и овце, и овнове, и христијански домови од зулума опустеше. Сиротиња бијежаше по леду и снијегу и плакаше љуто и горко зело. И тада Трговиште опуште од зулума".

Т. фон Ипен забележио је да народ оно место близу Новог Пазара, на Рашкој, зове Пазариште или Трговиште, а Турци: Ески Пазар (Стари Пазар). Ту је било негдашње Трговиште, о чему одсудно пресуђује и овај драгоцени запис 16. века: „Сија књига Матеја При(би)салића ва Трговишти, иже ва Расе, под крилом Светије Тројице, зовом Сопоћани" (3. апр. 1595. г.). Старије, српско име Трговиште ипак није било сасвим заборављено поред турског назива Пазариште.

Према путописцима 16. и 17. века, Нови Пазар је био у 16. и 17. веку важна трговачка варош са дубровачком колонијом. Бенедето Рамберти (1534 г.) видео је у Н. Пазару дућане и дубровачких трговаца. Катарин Зено (1550) помиње у Новом Пазару настањене многе трговце Дубровчане и Млечане. И анонимни папски визитатор 1581 г. помиње да у Новом Пазару има доста Дубровчана, који су у једној од својих кућа тада имали импровизовану капелу, али капелана нису имали. Француски амбасадор у Цариграду Noailles, у свом пролазу кроз Нови Пазар 1573 г., остао је у Новом Пазару два дана на стану код дубровачког племића Aloys-a Gylliati-ja, настањеног у Новом Пазару. И путописац Павла Контарина (1580) помиње дубровачке дућане (магацине) у Новом Пазару.

У 17. веку, изгледа, није се смањила дубровачка колонија у Новом Пазару. Истина Марин Бици (1610) помиње да у Новом Пазару има свега две куће Дубровчана, али већ 1626 г. Hayes-ов путописац тврди да је у Новом Пазару све трговина у рукама Дубровчана. Матија Гундулић (1674) извештава да Дубровчани трговци настањени у Новом Пазару, имају своју цркву и капелана, кога издржавају сами, а општина (дубровачка) даје му од неког завештања годишње 40 дуката (40 pezze di reali). И Чери (Cerri, 1676) помиње дубровачку колонију у Новом Пазару (Noui passar).

Евлија Челебија помиње у Новом Пазару „френски хан" и настањене „Френке". Тим општим именом Челебија зове западноевропске трговце, с којима меша и наше Дубровчане.

Кад је 1689 г. настрадао Нови Пазар, највише је пострадала дубровачка колонија у њему настањена. Али се већ почетком 18. века опет јављају Дубровчани у Новом Пазару. Помиње их (1706) Кабога. 1729 дубровачка колонија у Новом Пазару плаћа и издржава свога капелана. Ф. Јукић, који зна да је некада у Новом Пазару била дубровачка колонија, спомиње у Новом Пазару фрањевачки манастир Св. Ане, који је, у времену његова проласка кроз Нови Пазар (1852), био upола порушен. Дубровачка се колонија помиње у Новом Пазару и у средини 18. века. Негде у другој половини истога века Дубровчани напустише Нови Пазар и колонија им се растури, јер Енгелов путописац (1792) помиње да су Дубровчани некада похађали и да су ту имали своју колонију.

Нови Пазар је у 16. веку био жива, напредна и богата трговачка варош, о чему сведоче путописци, који су кроза-њ пролазили, па се неки од њих нешто у њему и задржали (дан-два). Старији путници као да су у Новом Пазару застајали да се приберу за мучно путовање преко Копаоника, или да одахну кад се сруче с Копаоника преко Ибра у Нови Пазар. Рамберти (1534) га назива веома чувеним и великим тргом, који је пун трговине и многих хришћанских и турских дућана у којима су дубровачки и турски трговци. К. Зено (1550) је нешто опширнији у опису Новог Пазара: Нови Пазар се простире на лепом пољу; тргује разним стварима које долазе из различитих земаља; насељен је Турцима, хришћанским Србима, многим Дубровчанима и Млечанима; има много мошеја и каравансераја; јевтино се ту живи; варош је опасана зидинама у опсегу четири и по миље; Нови Пазар је под босанским санџаком. Noailles-ов путописац, Канеј (1573) назива га великим и трговачким местом (terra grande et mercantile). Путописац млетачког баила Павла Кантарина (1580) рачуна у њему 6000 кућа, готово све самих турских, са 100 хришћанских По истом путопису Нови Пазар је имао тада 16 џамија и врло дугу чаршију (базар), где је било дућана сваке врсте.

Све до пред крај 17. века Нови Пазар се врло добро одржао као трговачка и врло велика варош. М. Бици (1610) га назива великом и лепом вароши, и рачуна у њему преко 3.000 кућа. По Бицију тада је у Н. Пазару било поред Турака православних Срба у великом броју (Ma gli scismatici sono in molto numero). Лефевр, путописац француског посланика барона Сансија (1611), рачуна у Новом Пазару само 1.000 кућа, али га ипак

зове вароши доста великом и добро насељеном. По Лефевру, све су му куће биле ниске и ћерамидом покривене, а већином су били зидане од земље или камена. Софијски ае. Петар, у својој историјској дисертацији (1655) рачуна Нови Пазар у ред главних вароши у Србији. И Матија Гундулић (1674) рачуна Нови Пазар у Србију и назива га великим местом (terra similmente grossa). Најопширније пак описује у 17. веку Нови Пазар говорљиви и емфатични Евлија Челебија: Нови Пазар се налази на тромеђи трију вилајета. Има 40—50 махала, 23 џамије, 7 хришћанских цркава, 5 богословских и 11 основних школа, 49 чесама, много ханова, 3.000 једноспратних и двоспратних кућа црепом покривених; куће су у баштама; у чаршији има 1.110 дућана, у којима се израђују разне ствари и продају лепе индијске, арапске и персијске тканине.

Нови Пазар је настрадао 1689. године. Михаило Луиђи Муцио у свом делу La Sacra Lega contro la pottenza (Napoli, 1690) вели о нашем Пазару: „Место где се задржавају каравани и где се роба растоварује. Ова варош била је 1689. г. заузета, похарана и разрушена од Срба, са великом штетом трговаца, а нарочито Дубровчана". Та несрећа мора бити да је била врло велика, кад нам Дубровчанин М. М. Кабога, који је 1706. пошао кроз развађени и још неподигнути Нови Пазар бележи: „О в о место (Novo Pasaro) би некада врло гласовита варош у Леванту, а сада је ништа; где беше (некад) 12.000 кућа, (сада) нема више од три стотине". И у том пропалом Новом Пазару Кабога је нашао своје земљаке трговце. Али то страдање Новог Пазара није било ни прво ни последње.

Важна је ствар за историју српских варошких насеља да у Новом Пазару у 17. и 18. веку има поред Турака и Срба православних. Синђел пећског патријарха Арсенија IV., Партеније Павловић (доцнији владика) врло је лепо описао бегство и ломљаву патријархову, у чијој је пратњи и он био. Они су из Хаса кренули са Брђанима ка Новом Пазару, „који су узели (германска и славено-српска војска) из агарјанских (турских) руку не без крвопролића (до 70 људи је заклано, и хришћана и агарјана). И кад смо дошли до Новог Пазара, и уредисмо се да по два уђемо у град, те да се ту одморимо од путног умора и да се са тамошњим хришћанима утешимо, кад изненада дође глас да су наши војници катане са капетаном Станишом отишли и оставили град празан и пуст, а Турци близу дошли..."

Ипак се је Нови Пазар у току 18 века, после 1737. године, подигао и био је не без хришћанског становништва. 1744. године помиње се у Новом Пазару „кнез новопазарски Ђуро Пећанин Ћурчија“. Тај је кнез био, свакако, пред Србима у Новом Пазару, њихов представник, кмет или мале-башија. Мора бити да се у другој половини 18. века Нови Пазар прилично подигао, кад барон Феликс до Божур помиње да се на његову тргу продају и мењају производи из Македоније, Босне, Србије, Арбаније, Румелије. Енгелов га путописац (1792) чак зове и знатном вароши (città rispettabile).

Нови Пазар је настрадао 1806. и 1809. г. Барон Гамера путник по Турској у почетку 19. века, бележи о Новом Пазару: Варош су пре две године спалили Србијанци; има на 9.000 становника. Један запис (1804) вели о Карађорђу: „И све Турце истера от Дунава до Пазара, а Пазар не бијаше то време примио“; а други 1806: „Ведомо буди всјакому суду и правди, каде прифати Шијак Сјеницу и Пештер и попали Пазар и остави и Сјеницу и Пазар“. Ипак, и после те паљевине, Х. Пуквиљ (1807) у Новом Пазару рачуна 12.000 становника. Много више је настрадао Нови Пазар у српско-турском рату 1809. године, када је, по извештају Р. Вучинића (1810), прешао у згариште (reduit en cendres).

Какав је Нови Пазар пре тога изгледао, најбољи нам је сведок Амедеј Шомет, који је путовао по босанском пашалуку 1807. и 1808. гоиине. Шомет бележи о Новом Пазару: По пропространству и броју становништа то је друга варош босанског пашилука. Има 15.000 становника, од којих су 5.000 Турци, има 100 Јевреја и 600 Цигана, а остало су православни (Срби). Пре устанка Срба у Србији Нови Пазар је био знатна трговачка варош (très commerçante). Будући на срећном положију, у њему су се скупљали производи из Босне, Србије, Албаније, Румелије, Немачке о чувеном његовом вашару, који трајаше 30 дана, а почињаше 26 октобра.

И Шарл Пертизје (1822, La Bosnie) рачуна Нови Пазар као трговачку варош у Босни најважнију после Сарајева. Вук Караџић (1827) бележи о Новом Пазару: стари град с великом вароши. 1838 и 1839 у Новом Пазару био је радио неко време и енглески вице-консул.

Ами Буе (1836) рачуна у Новом Пазару 6—8000 становника, Срба православне и муслиманске вере, са нешто Арнаута, Цин-

цара, Цигана и Јевреја. Улице су, као и по осталим турским варошима, биле рђаво калдрмисане. Само је једна улица у средини вароши била снабдевена дућанима. Имао је три џамије и порушену тврђаву.

J. Милеру је (1844) Нови Пазар: „Stolze, reiche, lebensvolle bosnische Handelsstadt".

J. Г. Јуришић (средина 19. века) назива Нови Пазар „вратима од Босне", а друм од Видина и од Ниша иде преко Куршумлије „до у Нови Пазар".

Ф. Јукић (Сл. Бошњак, 1851, 1852) рачуна у Новом Пазару најпре 12.000 а за тим 20.000 становника. 150 домова је православних, 5 јеврејских а остало су муслимани. Има две тврђаве. место је трговачко и има доста богатих трговаца.

Од прилике ту статистику Новог Пазара даје и Гиљфердинг (1857): око 12.000 становника, 1500 муслиманских и 100 православних кућа. Улице су довољно широке и праве, али су куће бедне, мале и од ћерпича.

Пред окупацијом Босне и Херцеговине, по Рошкијевићу (1868) и Вј. Клајићу (1878), Нови Пазар је био доста знатна трговачка варош. Водио је знатну трговину вуном, воском и кожама са Скадром и Дубровником. Посредовао је у саобраћају и у трговини колонијалном робом између Солуна и Сарајева. Чак је стоком трговао и са Србијом.

Окупација је убила и Нови Пазар. Трговина, од које се хранио, престала је, јер су пресечене све везе са Сарајевом. Славни Нови Пазар је вегетирао све до Ослобођења 1912 године. Кад би биле обновљене старе везе са Босном, Нови Пазар, упућен више на Јадранско Море, постао би вероватно што и Трговиште 15. или Пазар 16. и 17. века.

У разним путописима од 16—19 века и географским делима Нови Пазар је назван: Novi Pasar, Nuovo Pazaro, Novobazzarro, Novopasaro, Novi Bazar, Novi Pazar, Novi Passar, Novo Pazar, Noui Pasar, Novo Bazar, Nova Bassar, Noua Pasar, Nobozar, Noroposam, Nova Bazar, Kembasal, Jeni Bazar, Yéni Bazar, Jggu Bazar, Nuovo Mercato, Neumarkt, Newmarckt, Neuwemarscheit. Диканж је помешао Нови Пазар са Новим Брдом (а тиме помео неке ситније географе на Западу, који су га експлоатисали): „Noui Basar. Novibazaria, Novobardium seu Nouus Mercatus, olim veteris Rasciae nunc praefecturae civitas princeps".

К. Н. Костић.

ЖАН ЖАК РУСО КАО ПЕДАГОГ

— СВРШЕТАК —

Са говором почиње други период живота, од друге до дванаjесте године, и о њему говори друга књига. Патња је оно, што понајпре има Емил да научи. Снаге се развијају и дете постаје себе свесно. Али не треба само и искључиво мислити на његову будућност, ни жртвовати садашњост неизвесној будућности, већ треба бити хуман спрам деце, а то значи у детету треба само гледати дете. Што је најважније, треба допустити да се жеље простиру само донде док допиру снаге, пошто је дете само тада слободно, јер слободан је онај, који хоће само оно што може. Уопште узев деца неће хтети оно, што је по њих бескорисно и штетно, али ако дете показује недопуштене жеље, онда само не, јер тиме постаје неслободно, већ на супрот тим жељама истаћи физичке сметње; зависност од самих ствари је једино природна зависност, дакле на место закона треба да ступи искуство не моћи друкчије. У Емиловом васпитању за време тога периода играју велику улогу сила, нужност, немоћ, принуда. Дужност, кривица, послушност и заповедање — све сами појмови морала — не постоје за њега, он живи тада само у физичком свету, а не моралном. Исто тако не треба прерано резоновати са децом. Истина је, да је један од главних задатака васпитања учинити децу разумном, али хтети дете васпитати путем разума, значи почети са краја, јер природа хоће да деца, пре но што постану људи, буду деца. Дакле не разлози, већ гвоздена нужност не моћи друкчије; не заповести, не уторитет, већ треба своју надмоћ истаћи на супрот детињој немоћи, јер га само нужност учи стрпљењу. Први покрети природе су увек правилни, зато дете неће никад да шкоди, и ако може да нанесе много штете: оно не ради рђаво.

Отуда и потиче потреба, да прво васпитање буде чисто негативно: довољно је сачувати дете од порока и заблуде. Отуда пре свега треба развијати тело, органе, чула и детињу снагу, а дух оставити недирнут, и то што је год више могуће. Али ова је метода још и од користи, јер васпитач добија прилику, да позна карактер детињи тиме што га пушта да се слободно развија. А ако би у детињој околини било рђавих примера, ваља му страсти преставити као болести; јер дете још не треба да зна за моралност или иморалност људских радњи. А пре него што им се буду налагале дужности, треба им говорити о њиховим правима, особито их треба поучити појму својине, и то путем искуства, а не поуком, да би дете научило, како својина може почивати само на раду. Исто тако треба избегавати, да се дете доведе у такав положај, да мора лагати; јер су за лагање код деце одгогорни и криви васпитачи кад питају децу о ономе што се десило и траже да им обећају учинити оно што нису у стању да учине. Нарочито им не треба држати моралне придике, јер су оне деци досадне, нити их гонити, да се моле и често иду у цркву, јер ће да уздишу за лепим временима, кад више неће морати да се моле. Једина поука у моралу нека буде: не чини никоме зла! јер је по Русо-у врлина негативне природе. Уосталом, ова заповест у ствари није потребна за дете, васпитано по Русовљевим захтевима.

Тек сад прелази Русо на наставу и учење. Основно је правило: децу не треба сматрати ни за генија ни за глупаке, већ просто децом. Деца немају у својој глави ни појмова ни идеја, зато памте само речи; а неспособна да сама суде, немају ни памћења. Зато многи греше, што терају децу да уче стране језике, јер их уче само речима и опет речима; на против деца у периоду од дванајесте до петнајесте године могу добро да науче само свој матерњи језик, пошто разни језици дају истим идејама различит смисао, зато језике може да савлада само онај, који разуме различито схваћене идеје, а то баш деца не могу. Деца у свима језицима у ствари мисле својим матерњим језиком А тек учити их да говоре грчки или латински! Исто тако Русо замера настави географије и настави у историји, јер прва пружа деци само имена и називе, а друга пак није у стању да учини да деца схвате и разумеју узрочну везу међу догађајима. Исто је тако Русо противан учењу басни на памет, јер се само одрасли могу њима поучити, а деца их увек погрешно разумеју. Чак шта

више напада и учити их читању. Емил, тако мисли Русо, једва да сме у својој дванајестој години знати шта је то књига, јер је читање за децу бич божји. Али како је интересовање једини велики покретач, који људе води ма каквом циљу, то мора васпитач детету улити то непосредно интересовање за читање и ad oculos му показати корист од тога.

Али кад све то отпадне у настави, шта ће тада да ради васпитач са дететом? Да би му извежбао разум прво треба да му вежба тело и да га учини јаким: тако ће мâли да постане паметан. Мора бити исто тако окретан као и дивљак, јер се код њега развијају слободно и у подједнакој мери и разум и снага. Међутим све су ово тешкоће, које васпитач треба да савлада и успех постигне без прописивања, просто нечињењем, а ипак и то под видом слободе не сме да дозволи, да васпитаник учини и један корак, који он није предвидео. Исто то важи и за телесна вежбања. Дете треба навићи и на хладноћу и на топлоту, дати му довољно сна, учити га да плива, а нарочито му вежбати чула, што се обично занемарује: нека мери, рачуна, налази, упоређује. Руку треба учити да уме пипати, вид изоштравати одмеравањем даљина, цртањем са природе и наставом у геометрији, али у њој поћи од опажаја: фигуре, не доказе! А да се слух развије, учити дете певању, и то да пева просте мелодије без патоса и афектације.

Трећа књига описује период од дванајесте до петнајесте године. То је време када дете има више снаге него жеља. Овај вишак ваља употребити ради стицања знања. У исти мах је то доба намењено учењу. Мотив стицања знањâ је детиња радозналост, и докле она допире, дотле досеже и настава. Детету ваља обратити пажњу на поједине појаве у природи, тиме оно стиче жељу за знањем. А да му се задовољи та жеља, показивати му увек предмете, саме ствари, које може видети, никако му не саопштавати учења, у која мора веровати тек на основу ауторитета васпитачевог! Астрономију треба почети са посматрањем сунчевог заласка, а географију описом вароши, или очеве куће, дакле географија прво мора бити познавање завичаја. У настави из физике упознати га са грађењем појединих справа, а ради познавања општих закона природе ваља почети са појавама, које му падају у очи. Увек треба пустити да дете чини само оно, чију корист увиђа, и да учи само оно, што је корисно по његово садашње доба старости. „Чему то служи?“ биће од сада света реч,

реч која ће одлучити између мене и њега при свима радњама нашега живота. Дакле, не треба га учити ономе, од чега ће видети користи тек као човек; наш прави учитељ је сопствено искуство. Што дете не жели да зна, не треба му ни говорити, и што само не може да доживи, да види и да чује, не треба га томе ни учити, јер ће све то за њега бити само знање речи. Од књига је Русо захтевао само једну — Робинсона Крусе — која ће за дуго једино сачињавати његову лектиру. Емил треба да посећује занатске радионице и да сам редом пронађе све занате, па чак и сам изучи и то темељно неки занат, понајпре столарски. Корист је од тога учења велика, јер се тиме код Емила уклањају сталешке предрасуде и друго, Емил постаје Робинсон и у практичном смислу.

Четврта књига говори о времену пубертета, које по Русо-у траје од шеснајесте године па до женидбе. Постепено у току наставе у ранијем периоду постало је дете способно за расуђивање, оно стиче појмове и идеје. Већ се бу̂де страсти, које потичу из самољубља, зато сад почиње васпитање у моралу. До тада Емил није ништа знао о моралу. Сад га треба учити да позна и себе и друге људе, као и своје односе према њима, нарочито треба код њега пробудити осећања милосрђа и поштовања према свима људима. А ако се код њега пробуди сексуална радозналост, треба му давати просте и истините одговоре. Најбоље ће дете научити да познаје људе проучавањем историје, где се излажу њихова дела. Али ипак учитељ не треба да даје свој суд о овој или оној личности, већ само изложити чињенице и само чињенице, а пустити дете да о томе оно само су̂ди. Особито Русо препоручује Плутарха, јер се из биографаја најбоље учи познавању људи. Овде долази и читање басни и настава у религији. По Русо-у је религија велике већине људи ствар географије — укратко: наша религија зависи од тога, да ли смо се родили у Риму или Меки. У настави религије Русо нарочито захтева да се детету не саопштавају такве истине, које оно није у стању разумети. Исто тако не сме Емил припадати овој или оној позитивној религији, већ мора бити поучен оној религији, на коју и са̂м мора доћи, чим почне целисходно употребљавати свој разум — т. ј. ваља га поучити природној религији. Природна религија — то је религија срца, и њу је Русо изложио у „Исповести савојског викара“. Природна религија не слаже се ни са једном

позитивном религијом, већ је непосредни израз осећања, а при том не противречи разуму.

Међутим Емил је постао пријатељ свога васпитача, он је већ зрео и одрастао човек. Ипак га васпитач још не напушта, јер треба да га доведе до женидбе. Зато је потребно да Емил уђе у свет, да га позна и да образује свој укус. Емил одлази међу људе у Париз, место рђавог укуса. То ће код њега изазвати размишљање. На против читањем списа античких писаца, који стоје ближе природи, развија се код Емила дух за простим, лепим и добар укус.

Пета књига говори о васпитању Софије, којој је намењено да постане Емилова жена и која стога треба да има све особине, које чине природу њеног пола и рода. Према томе ова књига садржи Русовљеве мисли о васпитању женске деце. Али Русо држи, да се васпитање женске деце мора разликовати од васпитања мушке деце. Као разлог Русо наводи то, што су они по природи својој неједнаки. Русо правда многим чињеницама искуства. Пре свега жена је створена, да се допадне човеку, отуда треба да је снажна и умиљата, дакле да буде природно васпитана. И сама женска деца теже да се допадну, воле украшавање, зато се и играју са луткама и уживају у њиховом одевању, дакле нека пре свега уче шити. Одавде се види, да њихово васпитање треба почети са ручним радовима. Они пак сами собом указују на цртање, а цртање на писање. Прерано читање нема ни за девојчице никакве вредности. За женску су децу бескорисне многе игре, јер се игром стиче одлучност и самосталност, међутим женска деца треба да стекну послушност, коју ће задржати кроз цео свој живот. То је потребно зато, што оне или подлеже вољи мужевљевој или мишљењу других људи. Зато је прва и највећа врлина жене блага нарав. Разлика мушке деце и женске огледа се особито у томе, што мушка деца питају: Чему служи ово или оно?, а женска пак: Шта ће о томе рећи свет? Исто тако треба искористити и наклоност женске деце да радо говоре и с њима говорити о томе, које се особине код жена највише допадају људима и шта све чини добар глас једне жене, јер им то чини задовољство и ласка њиховој сујети. Жена мора бити оне вере, које је и њен муж, и како није способна да схвати и разуме такве ствари, то јој просто ваља рећи у шта је дужна да верује, јер — тако држи Русо — као што суд о њиховој моралности зависи од јавног мишљења, исто тако и њихова вера зависи од

ма каквог ауторитета. Као што су моралне проповеди досадне мушкој деци, исто су тако досадне и женској деци — дакле не треба их ни држати. На против женска деца треба да осете вредност врлине, и само ћете јој тако улити љубав према врлини; покажите јој човека поштена и заслужна и уверите је да ће само такав човек моћи да учини жену срећном, то ће љубав бити за њу најјачи подстрек за врлину. Свет — то је књига за жене, зато Русо тражи, да се женска деца рано уведу у свет, да би га познала у његовој правој светлости. Ако се Софија буде васпитала у томе духу и у том смислу, биће оно што је т. ј. жена и ништа више.

Али васпитач и после женидбе Емилове остаје код њега још неко време, док једнога дана не постане сасвим излишан. Тај дан — то је дан кад Емил постаје отац, и кад и сам постане васпитач своје деце, јер је способан за ту дужност. А тиме је и васпитање од стране васпитача оправдано: оно је било зато ту, да би себе учинило излишним.

Русовљев значај: Русо је пре свега камен темељац и почетак новог доба. Све што је у теорији васпитања речено пре њега, представља само припрему; све што је речено после њега, зависи од њега. И не само то, већ се модерна педагогија још находи под његовим утицајем, и покрет, који је потекао од њега, још се није приближио свом крају. А за наше модерно гледиште на природу, које је друкчије него гледиште претходних векова, имамо да захвалимо Русо-у, јер супротност наивног и сентименталног указује опет на Русо-а, а баш та супротност је оно, што нашу свест чини модерном свешћу, па према томе и наше доба модерним. Још више то важи за наше гледиште, које имамо о детету и детињој природи. Јер одбрана детињих права јесте неоспорно највећа Русовљева заслуга. Зато је и оправдано задржати се мало дуже на њој. Русо тврди да су захтеви детиње природе за одрасле детиња права. А потпуно свестан своје супротности према пракси претходних векова, која је почивала на гледишту да у детету треба видети будућег човека, и да се зато дете сме лишити и нагнати да се одрекне многих ствари, и да ће оно увидети оправданост тога одрицања тек као зрео човек, тврди Русо да дете није само и једино будући човек. Да би оправдао то своје тврђење, Русо се позива на два разлога. Први му се разлог састоји у овоме: ако се доба детињства жртвује доба зрелости, та жртва ма како да је корисна, ипак остаје жртва, т. ј. дете је лишено

нечега, што му је требало дати, и тиме несумњива детиња срећа у садашњости жртвује се неизвесној будућности. А други је разлог у овоме, и тај одлучује: дете не може бити човек у правом смислу те речи, ако пре тога није било дете у правом смислу те речи, дакле баш том жртвом жртвује се и циљ, ради кога се приноси та жртва. Ма како да је први разлог у пола тачан, — јер се не дâ искључиво тврдити да је детињство самом себи циљ — ипак је други разлог довољан да оправда Русовљево тврђење, и ако се мора рећи да је оно претерано, и да је баш зато, што представља крајност, полунетачно, и да истина лежи у синтези Русовљевог тврђења и гледишта педагошке праксе до појаве Русо-а, дакле да се детињство мора сматрати и као циљ и као средство у исти мах. Само пак то Русовљево тврђење јесте у историском погледу ствар колико нова толико и велика. Али поред тих принципијелних ствари садржи Русовљево дело и многе друге неоспорно тачне погледе. У првом реду ту стоји његово признање да је потребно и физичко васпитање, а нарочито његово истицање васпитне вредности игре. И једно и друго почивају на општем принципу да у ствари код човека чине тело и душа нераздвојну целину. Исто тако ствар стоји са његовим захтевом наставе у занатима, чија се васпитна вредност састоји у томе, што се дете учи да стечене телесне способности стави у службу корисних радњи; оно се учи да цени вредност рада, добија могућност, да и даље развија своје способности — и то је најглавније — тачност у раду, корист од израђених ствари као и успех у изради чине детету необично задовољство. Но поред наведених преимућстава та настава садржи у себи још једно преимућство вишег реда, које Русо, стојећи на становишту индивидуалистичке етике, превиђа, а то је — образовање моралне воље путем заједнице рада и заједничког успеха. У ред Русовљевих заслуга спада и његово признање вредности принципу паралелизма филогенетичког и онтогенетичког развитка, и ако се код Русоа тај принцип више ћутке претпоставља него што се изрично истиче; његово наваљивање да се чула образују помоћу посматрања ствари и предметâ, што представља принцип очигледне наставе, његов захтев, да се деца навикавају још од рођења, његово давање првенства формалном образовању над чистим нагомилавањем многих знања, што очигледно показује његове речи, да и ако Емил не зна многе ствари, које знају деца из вишег сталежа и за шта она тврде да знају, ипак је Емил из-

макао испред њих самосталношћу у расуђивању, владом над добивеним знањем и пластичношћу у говору и мишљењу; његово одрицање вредности моралној поуци — и ту је у праву, јер се морално васпитање стиче дружењем и заједницом са другима — његово признање разлике између мушке и женске деце, па према томе и да се васпитање једних и других мора разликовати. Ипак се не може у сваком погледу дати за право Русо-у, јер је одвећ радикалан. У осталом све су то ствари, које су за садашње доба тако јасне, да се саме по себи разумеју.

Али када се мало дубље загледа у Русовљеве принципе, видеће се не само многе противречности већ и нетачности. Ту у првом реду стоји са̂м облик васпитања који је Русо предлагао и по коме се ради потпуне природности у васпитању мора васпитаник уклонити из друштва и чувати од утицаја културе. Ово потпуно противречи принципу заједничког васпитања, које је једино оправдано, и то из ова два разлога. Прво: сваки човек се рађа, живи кроз цео свој живот у друштву, и чак шта више упућен је на друштво. Друго, социални нагони који несумњиво постоје, а за доказ њихове егзистенције ваља се позвати на наше непосредно искуство, могу се развијати а и развијају се тек у заједници, а такву једну заједницу чини и школска заједница. Али и са̂м Русо противречи себи, а тиме признаје тачност изнете замерке, што захтева да у другој епоси детињег живота једина поука у моралу буде: „Не чини никоме зла!“; међутим под тај „нико“ могу спадати само дру̂ги људи. Али наведени облик васпитања има за Русоа дубљи значај јер чини conditio sine qua non његовог начина васпитања, које је познато под именом природно васпитање. У ствари оно представља појам негативног васпитања, и он чини централну тачку Русовљеве теорије васпитања, и не само то, већ и основни принцип, који опредељује све остале принципе у Русовљевој теорији васпитања. А појам негативног васпитања не значи ништа друго до допустити да се детиња природа развија следујући само законима свог сопственог развића. Одавде се види, да је за Русоа појам негативног васпитања идентичан појму природног васпитања, јер се ми у том случају однашамо према детињој природи уздржавајући се, дакле негативно, не хотећи да одређеним утицајима дамо детињој природи нарочити облик већ дозвољавамо, да се она сама собом развије, а то значи детиња природа остаје оно, што је — на име детиња природа. Али појам природан,

како га је Русо схватио, претпоставља појам слободан, и пошто је појам слободан негативан појам, он значи независност од свих утицаја културе, јер за Русоа култура чини потпуну антитезу природноме. Дакле појам природног васпитања претпоставља нужним начином појам слободног васпитања. Али овде мора Русо да опет учини једну нову претпоставку, да би му могао безусловно важити, т. ј. етички бити дозвољен, принцип природног и слободног васпитања, на име да је појам природан идентичан појму етички оправдан, другим речима, да су сви нагони, сва осећања и све диспозиције, који укупно чине детињу природу, сами собом упућени на добро. У осталом да и сам Русо доиста чини ову претпоставку, и ако implicite, види се по томе, што уклања Емила испред утицаја друштва, хотећи тиме да покаже да је сваки човек као појединац, узет сам за себе, морално добар, а да тек у друштву постаје рђав. Наравно да Русо није ни у овој прилици показао, зашто је то тако. Одавде се јасно види, да принцип природности у васпитању претпоставља принцип слободе а да овај принцип претпоставља, да је човекова природа сама собом упућена на добро. Али последња претпоставка противречи искуству; на против показује да су људи међу собом различити, и не само то, већ и да је сваки човек ма у ком погледу под „наследним теретом". Са признањем ових чињеница отпада тачност другог принципа, са нетачношћу тог принципа отпада и тачност првог и основног принципа, јер према изложеноме, он важи безусловно само ако је појам природан идентичан појму морално добар; али то није случај, дакле на место природног васпитања мора доћи морално васпитање, васпитање које не противречи принципима етике. А да дете може да ради и друкчије и то баш потпуно према својој природи, признаје и Русо на једном месту у другој књизи свог Емила. Најзад исто је тако једностран па зато у пола тачан Русовљев појам васпитања у опште. Јер по Русо-у васпитање је чисто негативне природе, и само у толико, у колико је негативно, оно је природно. А природно васпитање јесте једино оправдано васпитање. Али то ништа не смета Русо-у да васпитника пренесе у нарочиту околину и да васпитач под видом слободе у ствари изнуђава од васпитаника само оне покрете, које је предвидео у свом васпитном плану. Тако Русо чини исто оно, што је хтео да избегне својом критиком — наиме неприродност. Но самим тим признаје Русо, да васпитање није просто нечињење, већ да оно у себи обухвата

и одређене утицаје и да ти утицаји одговарају извесном одређеном циљу. А појам утицаја јесте позитиван појам, обухвата у себи нужним начином и појам одређеног дејства. То исто показује и емпириски појам васпитања. Одавде се види, да васпитање није само негативно, већ и да је позитивно. Али не само то, већ Русо није увидео ни праву природу васпитања, наиме да је оно у првом реду позитивне природе, а тек у другом реду негативне природе, управо да је негативно зато, да би могло у пуном смислу те речи бити позитивно. То значи да право васпитање у одређеним случајевима допушта саморазвиће, а у другим не. То зависи просто од истакнутог циља васпитања. Али одавде се види и то, да је Русовљев принцип природности делимично тачан. Има још једна тачка код Русо-а, која нас мора интересовати. То је оно место, где Русо тврди да се право васпитање воље постиже зависношћу од ствари и свешћу не моћи друкчије. Чудновато, као да јака и доследна воља код васпитача не представља исту такву елементарну силу и препреку, о коју се мора сломити детиње упорство. Па ипак, поред све своје једностраности, тај принцип јесте у основи својој тачан. Јер доиста само та свест, не моћи друкчије васпитава човекову вољу и то у толико пре што је поука у стању само да створи свест о неоправданости односно оправданости онога што се хоће. На тај начин постоје три васпитача човекове воље: његова природа, спољне ствари и други људи. У осталом и овај Русовљев принцип јесте један доказ више, да васпитање није само негативне природе, јер су ствари и њихов утицај нешто, што је различито од детиње природе.

Све се ове немогућности и противречности, које налазимо код Русо-а, дају просто објаснити. Току историског развића био је потребан такав човек, убеђен идеалист и фанатик, једностран али зато радикалан, пун вере у будућност, зато непоколебљив, човек слабе логике, али пун одушевљења и воље. То се тек јасно види, кад се узме у обзир скептицизам многих њему сувремених енциклопедиста, код којих је тај скептицизам укочио сваку вољу за рад и који се стално питају: „На што све то?“ Тај човек — то је био Русо, и да није био такав, не би постао духовни leader револуције.

Милорад Ј. Ванлић.

РУСКА ПОЛИТИКА НА ИСТОКУ И БУГАРСКА ШИЗМА[1]

II

Покушаји за канонску солуцију.

Екуменски престо био је упражњен после оставке коју је поднео последњи његов титулар Софроније, декембра 1866 године. Софроније је напуштао своје место заморен борбом противу многобројних елемената опозиције. Није осећао у себи довољно снаге да консолидује власт својега положаја, која је постала колебљива захваљујући једној реформи уведеној у организацију Цркве 1860 године. Та реформа, чији су се главни основи одржали до данас и која је имала неповољних последица за интересе Цркве, треба да буде напоменута[1].

Њена је карактеристична црта појачање световног елемента који је био позван да узме непосредна удела у вођењу послова Цркве стварањем једног мешовитог савета, састављеног из световних делегата и црквених достојанственика. Синод, који је дотле био једини административни орган Цркве, задржао је од тада надлежност само у чисто духовним питањим. Што се тиче патријарха, предата на милост и немилост странкама које су раздирале грчки народ у Цариграду, он је задржао у својим рукама само фиктивну и колебљиву власт која му се могла одузети свакога тренутка, јер, према новој уредби, довољно је било двема трећинама синода на окупу и мешовитог савета да учине три пут поновљене напомене патријарху, па да његова оставка буде ува-

[1] Испричали смо историју те реформе у једној студији која је изашла у једном руском часопису (Весник Европе, април—јуни 1901). Русија и екуменски патријархат.

жена према јасном смислу уредбе. Блага и помирљива карактера, Софоније није успео да савлађује тегобе којима је био окружен. „Постављен између неповерења турске владе и интрига високог свештенства и световњака, писао је ђенерал Игњатијев, патријарх је немоћан да учини добро које се од њега тражи; са разорним елементима који подгризају патријархат, чак и какав Фотије не би донео озбиљних побољшања. Независна и енергична човека не би трпили Турци; у брзо би га оборили са екуменског престола...“ — „Увек сам био мишљења, закључивао је амбасадор, да је уводоћи фамозну уредбу, Порта успела да поткопа патријаршијску власт и да инвалидира старинске повластице Цркве. Данас је очигледно за цео свет да администрирање Црквом постаје немогућно ако се уредба радикално не измени. Требаће, на име, учинти тежим збацивање патријарха и ублажити право које даје уредба двема трећинама синода и мешовитог савета да захтевају пад патријархов. Без тога, биће још мање стабилности него у прошлости. Ништа није лакше интригантима Фанара и Пере него да саставе већину по уредби; чланови синода заинтересовани су тим честим променама које им отварају изгледе да дођу на власт.“[1]

Избор новога патријарха био је у фебруару 1867 г. Патријарх Григорије VI, који је већ раније заузимио екуменски престо, био је поново изабран овога пута. Захваљујући својем строгом и часном карактеру, тај црквени великодостојник уживао је велику популарност код православног народа. И баш његове заслуге створиле су му знатан број непријатеља. Григорије VI мрзио је интригу и није тражио власт. То је била верска душа код које су духовни интереси Цркве били претежнији од свих других обзира политичког и националног реда. Грк пореклом, он није мислио спуштати Цркву на ниво огорченог органа јелинизма, присталица егзалтиране грчке странке. У његовој личности, чисто верски елеменат триумфовао је у Великој Цркви и заметнуће оштру борбу са световним странкама заслепљеним претераним национализмом. Тренутак је био озбиљан и одлучан. Реч је била о правцу који ће узети велика питања отворена на терену религиозне политике. За време избора, руска амбасада посветила је била све своје напоре успеху кандидатуре Григорија VI, употребљујући свој утицај једно за другим код Порте, на Фанару и код пред-

[1] Телеграм ђенерала Игњатијева. Пера, 6—18 декембра 1866, № 279.

ставника православних земаља које су имале право гласа у том питању.

Чим је патријарх изабран, амбасадор Русије посла првога секретара амбасаде, г. Онуа[1], да му преда уобичајена честитања. Нови изабраник врло је љубазно примио г. Онуа. После измене комплимената: „Одгајен сам и одрастао сам, рече му, у идеји да наша Црква може очекивати спаса само од Русије; у моје време није било бугарског питања; била је само Велика Црква, над којом је бдила Русија. Данас многи људи мисле да Русија поклања све своје симпатије Бугарима. Што се мене тиче, ја имам уверење, да Русија неће лишити патријархат своје моћне потпоре“.

Пре но што ће примити положај, патријарх постави општој Скупштини сазваној ради избора две претходне погодбе: 1-во да ли ће му народ дати своју потпору за захтеве старинских привилегија датих цариградском патријархату Мухамедом II и садржаним у старинском берату[2]; 2-го брза ревизија црквене уредбе и уклањање свих чланова који не би строго били саобразни прописима црквених канона.“[3]

Скупштина одушевљено прими предлоге часнога прелата. Од своје стране, министар спољашњих послова, Фуад паша, изјави своје живо задовољство депутацији која му се представи ради саопштења ресултата гласања. Сам султан изгледао је као да се надмеће са својим министрима примајући новога патријарха са необичним почастима. Поверење православног народа, потпора руске дипломатије, обзири турске владе, све је изгледало да прориче присталицама Григорија VI срећни понтификат.

Водећи потпуно рачуна о озбиљности посла који ће предузети, патријарх се са много енергије даде на рад. Он чврсто одлучи да се пре свега ослободи утицаја с поља. Чекајући на пројектовану ревизију уредбе, он по својој власти одлучи о овим мерама: 1-во повући из мешовитог савета четири духовна лица која су улазила у његов састав, не дајући да се она замене са толико чланова световњака. Та је мера имала за циљ да јасно повуче демакарционү линију између духовничког и световњачког елемента и, остављајући овоме последњем бригу о економским

[1] Касније министра Русије у Атини.

[2] Акт инвеституре којим је султан потврђивао избор патријарха; у том акту била су побројана права и надлежност новог изабраника у цивилним питањима.

[3] Телеграм ђенерала Игњатијева, Пера 18—30 фебруара 1867, № 42.

пословима, учинити крај увлачењу световњачких утицаја у синод: 2-го не замењивати према уредби шесторицу чланова синода који су ускоро морали из њега изаћи, али их привремено заменити са толико епархијских епископа, изабраних између најобразованијих и најуваженијих[1].

У исто време, патријарх није пропуштао ни једну прилику да изрази жељу да што више причврсти везе између Велике Цркве и Русије. Једнога дана он рече амбасадору Русије да би, по његову мишљењу, било веома желети да се установе непосредни односи између двеју Цркава изван сваке интервенције руске владе. „Кад политички агенти, рече, добију дужност да расправљају о верским стварима, увек су готови да им приписују прикривену политичку мисију, под маском вере. Не би више тако било онога дана када би високо руско свештенство отворило са патријархатом (у духовним питањима) непосредне и трајне односе, независне од сваке владине акције“. И достављајући те речи, посланик додаје, да се много разговара о томе кад год се сретне са патријархом[2].

Неколико месеца после својега избора, Григорије VI саопшти представнику цареву, под печатом најдубље тајне, пројекат за решење бугарске размирице који беше сам израдио. Више сличних покушаја чињено је већ било и пре њега. Састављане су комисије да испитају то трновито питање и да му нађу решење, али су те комисије давале Бугарима само илузорне концесије које их нису могле задовољити. Патријарх Григорије изгледаше, на против, одушевљен широким духом помирљивости и искреном жељом да се дође до споразума. Кад је сазнао за његов рад, ђенерал Игњатијев овако је сводио своје утиске: „Патријархов пројекат обухвата целину измена које дају најстварније гарантије бугарским аспирацијама. Господин Григорије никако се, у осталом, није варао о замашају своје комбинације. „Ја подижем својим рукама, рекао ми је, мост за политичку независност Бугара“[3].

Пројекат патријархов давао је Бугарима аутономну Цркву уздигнуту на егзархат и састављену из јепископија са становништвом искључиво бугарским. Те епископије обухватале би ова места: Видин, Ниш (у оригиналу стоји Nichova), Ћустендил, Врача,

[1] Телеграм ђенерала Игњатијева, 28. фебруара—12 марта 1867 № 64.

[2] Телеграм ђенерала Игњатијева, Бујукдере, 18—30 јула 1867 № 195.

[3] Тајни телеграм ђенерала Игњатијева, Пера, 2—14 маја 1867, № 158.

Софија, Ловча, Самоков, Червена (Рушчук), Трнов, Преслава, Дристија (Силистрија) и Варна. — Филипопољ, чије је становништво мешовито и састављено великим делом од Грка, остао би потчињен јурисдикцији екуменског патријархата. По себи се разуме да би нови егзархат примио сразмерни део дуга патријархата, који је представљао суму од више зајмова закључених у разна времена и достизао доста округлу суму[1].

Како ће бити примљене идеје патријархове међу Бугарима, питао се амбасадор, па је додавао: „Ако су сачували ма и једно зрно политичкога разбора и мало праве оданости према православљу, они би требали журно да приме тај неочекивани изглед који као да најзад отвара излаз из једнога питања које је дуго сматрано као питање које се не може решити". Свакојако, амбасадор се надао да неће бити мудрости код Бугара.

Његова предвиђања у брзо ће се испунити, али се опасност отежавала са свих страна. Тек што су Грци сазнали за садржину патријархова пројекта, одмах му се силно одупреше. Представник Грчке у Цариграду узимао је у обзир пројекат патријархов као максимум концесија које се могу дати Бугарима, и говорио је ђенералу Игњатијеву „да би, ради отклањања сваког неспоразума, било прешно окружити Бугаре линијом Балкана". По његову мишљењу, „сва политичка будућност Грчке ту се расправља још од данас. Постављено је питање између славизма и грцизма. Ствар је дакле у томе да се не покаже слабост".

Како се верско питање показало као свађа између двеју раса, Порта је брзо разумела корист коју од тога може извући. И она је делила страх Грка да састав бугарске Цркве „не учини да избије политичко тело са којим би се даље имало рачунати". Док то не буде, турски министри старали су се да заварају обе стране и да задобију њихово поверење подстичући их уз то да буду неповерљиве према Русији.

Патријархат је био готов да призна аутономну бугарску цркву образовану од епископија северно од Балкана где је становништво било искључиво бугарско. Веза између нове Цркве и матере Цркве требала се састојати у чисто номиналној зависности прве; то је, у духовном погледу, васалство коме би у будућности одговарао сличан политички ред који је лако било пред-

[1] Телеграм ђенерала Игњатијева, Бујукдере, 27. јуна—9. јула 1867 године, № 175.

видети. Али незадовољни уским границама у које су хтели затворити њихову народност, Бугари су тежили за ширим простором.

Главна тешкоћа коју им је ваљало савладати састојала се у у тој прилици у томе, што су такмичарске расе биле често врло јако измешане. На југу Балкана, било је у много случајева тешко да се утврди демаркациона линија између две народности. Час по неки град у коме су живели Грци био је опкољен чисто бугарским селима, час, у истоме месту, било је тешко утврдити која раса има већину.

Расејани по мало свуда чак до капија Цариграда, Бугари нису могли захтевати природне географске границе које би одговарале границама њихове народности. И за то, мењајући терен распре, заснивали су своје захтеве на неодређеним границама тражећи црквену аутономију, не за територијални округ, него за бугарски **народ**. Многобројни пројекти израђени од Бугара били су сви засновани на принципу чисто националном, док им Грци увек стављаху на супрот потребу територијалне демаркације да би се дошло до практична компромиса. Свака од двеју страна показивала се непредусретљивом, и неодољиво, непосредни преговори међу њима не могаху се завршити споразумом. А свако је са својега гледишта имао право. Било је немогућно цариградском патријархату да призна нову Цркву која ће се образовати у његову крилу са границама тако нејасно одређеним и које су давале стално маха новим тумачењима у колико би бугарска пропаганда узимала шире размере. С друге стране, стављајући се на бугарско гледиште, разумећемо лако да им њихове савршено легитимне аспирације нису давале маха да се задовоље узаним границама које су Грци пристајали дати им. Радило се о њиховим националним интересима, који су за њих имали животну важност. Религиозна страна била је тако рећи само случајна. Историјске прилике нису им давале да на други начин служе националној ствари, осим покривајући је верском заставом. Да је сам екуменски патријархат био кадар да се уздигне изнад националних бораба и да оствари идеју о правој заједници без националистичкод духа, онда би се можда дала наћи каква солуција. Она се састојала, чини нам се, не у раздвајању епископија код којега су се борили између себе грчки и бугарски елеменат, него у унутрашњој реорганизацији самога патријархата на основици поштовања за сваки национални елеменат који му даје поуздане и правичне гарантије за своје слободно развијање. Али је цариградска

Црква стављала на супрот својим противницима национализам исто онако претеран као и њихов. Није било довољно да му је на челу био патријарх достојан свакога поштовања и који, у осталом, није и сам био без грчкога патриотизма. Патријарх је располагао стварном влашћу само у толико у колико му је то допуштао његов морални утицај.

Видели смо да је одмах после својега избора Григорије VI помишљао да постави патријархову власт на солидније основе. Акламиран од стране православног народа у Цариграду, он је од народне Скупштине добио формално уверење да ће му она дати сву своју помоћ у делу ревизије црквене уредбе коју беше одлучио да предузме. Али популарност главара Цркве није се одржала пред вешћу о његовом помирљивом држању у бугарском питању. То је било довољно да расхлади жарке симпатије којима је некада окружавано његово име. И покретљив и импресионистички грчки народ био је убеђен од стране партијских вођа да патријарх стари, и да се даје завести панславистичким смутњама, којима више није био кадар давати чврст отпор. Истина је да се Григорије VI није знао одупирати многобројним утицајима који су се борили око патријаршијског престола. Није успео да задржи чврсто и одмерено држање које је био изабрао у почетку својега другог понтификата и његова политика колебала се, очевидно, између жеље да нађе правичну солуцију озбиљном отвореном питању, и страха да се не замери својим сународницима. И тако је дошао мало по мало готово да жали због концесија које већ беше дао Бугарима, одбијајући упорно да учини још један корак више на томе путу.

Година 1868 била је особито повољна за Бугаре. Критско питање задавало је велике узнемирености Турској. Отоманска влада мислила је да је у очи рата с Грчком. Верна својој традиционалној политици, Порта се трудила да нађе у самој царевини противтег грчкоме елементу који јој је био непријатељски расположен, и наравно, у томе критичном тренутку нису штедили храбрења сваке врсте, па чак и обећања Словенима. За један тренут Порта је била обузета узнемиреношћу видећи покушаје приближавања између Бугара и Велике Цркве. „Употребила је сва средства да реагује противу тенденције која није одговарала њеним интересима; — огледала је нарочито да подстиче национална осећања Бугара противу концесија представљаних као претеране и илузорне у исто време“. Протурили су глас да би

влада обезбедила Бугарима реалније користи. Велики везир Али Паша прими једну бугарску депутацију којој изјави „да је „Порта расположена да призна Бугаре као народност (милет)“, али би се уздржала од сваког мешања у верску размирицу. Концесија коју је обећао велики везир није била таква да расхлади марљивост Бугара, који су већ гледали у њој клицу аутономне организације ка којој су их гониле све њихове тежње[1].

Користећи се добрим расположењима турских министара, Бугари огледаше да заинтересују непосредно Порту за своје преговоре са Великом Црквом. Предлоге и пројекте сваке врсте подносили су Турцима, убеђујући их да је питање више политичког него верског реда и да је према томе влада падишахова компетентна за њ. Турци нису тражили ништа друго него да се умешају у унутрашње ствари верских заједница да би приграбили управу над њима. Али од стране високог грчког свештенства не наиђоше ни на какву предусретљивост.

Бојећи се једнако да ће се утврдити споразум између патријархата и Бугара, и да ће се тако изгубити сва корист од решења размирице, Порта одлучи да се наметне између двеју страна и да им издиктује основице погодбе која је морала садржавати ове тачке:

1. Слободан избор свештенства од Бугара;

2. Цркве које су начињене о трошку бугарског становништва биће признате за њихову националну сопственост и они ће имати права да граде нове;

3. У свакој епископији бугарски митрополит и епископи бираће другу резиденцију а не ону у којој су грчки црквени великодостојници;

4. Специјални бугарски синод, коме ће председавати какав бугарски примат, заседаваће у Цариграду;

5. Бугари који буду хтели остати потчињени грчким владикама, имаће право на то;

6. Духовна супрематија патријархова биће призната и његово ће се име спомињати за време службе божје.

Тако је, као што је напомињао амбасадор Русије, цео предлог имао за циљ не измирење, него трајно одржање несугласица. Не говорећи о многобројним споровима које мора подићи право признато Бугарима да захтевају цркве саграђене некада о њиховом

[1] Телеграм г. Стала, отправника послова Русије. Пера, 13—25 фебруар и 5—17 марта 1868, № 42 и 64.

трошку, пројект је садржавао једну контрадикцију која је скакала у очи између 3 и 4 члана. Одиста, бугарски синод који би заседавао под председништвом једнога примата у престоници екуменског патријарха, како се то могло сложити са обавезом постављеном у ранијем члану да бугарски епископи бирају друге резиденције а не оне у којима су грчки епископи?

Пројект буде саопштен Бугарима преко министра спољашњих послова Фуад Паше, у наточ обећању које беше дао патријарху да то неће учинити. Зла воља Порте била је очигледна и ђенерал Игњатијев не пропусти да то изјави Фуад Паши. Представник царев огледа све своје напоре наговарајући патријарха да учини све што може да би дошло до брзог и непосредног споразума. Није штедео журне препоруке ни бугарским шефовима. Али је време протицало брзо. Што се тиче патријарха, дотеран до краја свакојаким интригама које су се сновале око њега, он је све више и више постајао неодлучан. Под утицајем чланова својег синода, он изјави Игњатијеву да, „ако Порта објави своју одлуку, Велика Црква протествоваће и оставиће потом одбрану својих права божанској заштити“.[1]

У том међувремену, Порта упути екуменском патријарху два пројекта за решење размирице. У ноти (тескери) којом се спроводила пошиљка, Порта је констатовала немоћ напора да се дође до солуције. „Како је потребно одржати права, прерогативе и привилегије грчкога патријархата, — говорило се у ноти, — како је не мање потребно одржати, у погледу верске слободе, високе концесије дате свим редовима поданика Царевине; како, поред осталога, стање у коме се налазе ствари од кад је то питање избило ни може и даље трајати, — Порта се потрудила да нађе средство за погодбу која не би била у супротности са правима која постоје и са основним верским канонима, и то на начин да се прометне у споразум и у мир непријатељство које је потицало из те ствари“.

Утисак који је на патријарха и на грчко свештенство учинио тај корак био је врло жалостан. Али Григорије VI био је још више увређен када, незадовољна тим актом мешања у послове Цркве, Порта овласти Бугаре да публикују у листовима текст тескере и пројекта.

Одлучени да не признају бугарску Цркву која би се конституисала на супрот патријархату и да њену хијерархију тре-

[1] Телеграм Ђенерала Игњатијева, Бујукдере, 11—23 јуна 1868. № 163.

тирају као отпадничку, грчки великодостојници гледали су да скину са себе сваку одговорност. Тако су пребацивали Русији да је у неку руку навела Велику Цркву на ту жалосну одлуку остављајући је њеној властитој снази. „Тим тобожњим напуштањем с наше стране, напомињао је Игњатијев, они гледају да унапред оправдају појаву на Истоку једне отпадничке секте коју се труде да примакну нашим староверцима.“ Раздражено грчко јавно мишљење ишло је још даље и оптуживало руску амбасаду да је она сугеровала Порти предлоге које ова беше учинила.

Корак Портин, наравно, није се могао оставити без одговора од стране патријархата. Оправдано увређен поступком који су употребили према њему, Григорије VI, од своје стране, није се уздржао да очита лекцију великом везиру, кога је прикривеним речима оптуживао да је дао доказа о великом незнању у испитивању питања која прелазе његову компетенцију.

„Узвишена влада Његовог Царског Величанства, писао је Григорије VI, не знајући вероватно да су сва црквена питања у суштини верска, мисли да бугарска размирица није у вези с вером, и без сумње сматра за религију догму. Ми смо дакле принуђени, и по компетенцији и по светој дужности, да јој доставимо до знања да је свако верско питање које се дотиче установа и светих канона цркве, подједнако верско питање; према томе, до год се признаје да припада, као православни хришћанин, нашој Цркви, не може се, без осуде газити ни један од апостолских и синодских канона, него се они сви морају примати као божанске речи; јер је у свакој православној Цркви као један члан вере да су апостоли и свети екуменски концили надахнути Богом. Дакле, како се то питање не може решити а да не буде упоредно испитано са апостолским и синодалним канонима, очигледно је да је то верско питање. Тако исто, како су два предлога, предложена за решење тога питања, очигледно у супротности са више светих канона, из тогаизлази да су ти предлози противни вери.

„Сам тај разлог био би довољан, без сумње, да оправда пред узвишеном владом и васељенском православном Црквом, одбацивање тих пројеката; али, поред осталога, ти пројекти, кад се добро испитају у целини, изгледају противни не само канонима Цркве, него у самој суштини и духу хришћанства, то јест Догми вере“.

Патријарховој посланици било је додато детаљно обарање

двају портиних пројеката. Ови последњи заснивали су се на националном принципу, који су истицали Бугари и имали су као слабу страну недостатак тачности у границама будуће бугарске Цркве. Није било тешко доказати још један пут да је одсуство тачности намерно уносило забуну и пометњу у разграничавање Цркава. Постојање у истоме граду (Цариграду) двеју црквених власти — баш — митрополита (егзарха) бугарског са његовим синодом поред патријарха по јединој побуди разлике у расама, било је у формалној контрадикцији са канонима Цркве.[1] Исти канони, као и практика које су се држали свуда захтевали су тачно одређивање граница свакој црквеној области.

Пројект је утврђивао да, у епископији са мешовитим становништвом митрополит мора припадати народности већине, али да мањина има права изабрати себи епископа. Овај последњи био је потчињен у исти мах двема верским властима, власти своје народности и власти митрополита у главном месту. Та двострука потчињеност такође је извор сталних неспоразума.

„Што нарочито подиже замерке патријархове противу пројеката Порте, изводио је укратко Игњатијев своје импресије, то је што ту није питање о једној Бугарској, то јест о широј или ужој црквеној области, него о Бугарима који би се тако свуда склонили, где год би се нашли, под канонску власт о којој су дотле снивали. То би било, по мишљењу господина Григорија, кидање црквених веза због принципа народности“.[2]

Патријархова посланица није садржавала у себи само оштру критику за портине пројекте и бугарске претенсије. По што је довољно доказао ненадлежност владе у верским пословима, господин Григорије закључивао је са потребом да се размирица поднесе одлуци екуменскога концила који би се морао сазвати у Цариграду.

У ранијој фази размирице, када су се њихови захтеви постављали на одмереније основе, мисао да се обрате арбитражи свих автокефалних Цркава на Истоку више пута долазила је у разговоре Бугара са амбасадором Русије. Сада, улоге се беху измениле. Од угњетених раније, они су постали нападачи. И када

[1] Тај неоспорни аргуменат заснива се на XII канону IV екуменског концила, чиј текст не даје маха за два тумачења. То је тачка која се најјаче даје нападати с гледишта црквеног права у организацији бугарског егзархата.

[2] Ђенерал Игњатијев кнезу Горчакову. Пера, 22 октобра—3 новембра 1867, № 267.

Велика Црква, од своје стране, предложи да се размирица поднесе концилу Цркава на Истоку, Бугари живо протестоваше, предвиђајући да концил не би могао задовољити оне од њихових захтева, који су били противни канонима Цркве.

Турци, од своје стране, викали су противу идеје о екуменском концилу, бојећи се нарочито да Русија, преко својих представника у концилу, не добије сувише утицаја у пословима Цркве. Министри турски подстицали су Бугаре да протествују противу концила. У исто време, храбрили су испод руке Бугаре да се уреде у независну Цркву и да приступе избору својих епископа и синода према пројекту Порте који је одбацио патријарх. Дали су разумети Бугарима да им ферман, којим се освештава дефинитивни састав бугарске Цркве, не би био одбијен чим би се епископи, окупљени у престоници, сложили о основима нове организације.

(Наставиће се)

Кнез Григорије Трубецкој.

(Превод с француског)

БРАЋА КАРАМАЗОВИ

ДЕО ДРУГИ. — КЊИГА ПЕТА.

ЗА И ПРОТИВ

V
Велики Инквизитор.

— НАСТАВАК —

— „Страшни и паметни дух, дух самоуништавања и небића, — велики дух говорио је с Тобом у пустињи, а нама је саопштено у књигама да Те је он бајаги „искушавао“. Је л' тако то? И је ли се могло казати шта било истинитије од онога, што ти је он објавио у три питања, и што си Ти одбацио, а што је у књигама названо „искушењима“? А међутим, ако се икада на земљи свршило право, громовито чудо, онда је то било тога дана, на дан та три искушења. Баш у појави тих трију питања и састојало се чудо. Кад би могућно било помислити, само на пробу и као пример, да су та три питања страшнога духа без трага изгубљена у књигама и да их треба наново васпоставити, наново измислити и сачинити, да се опет унесу у свете књиге, па због тога скупити све мудраце земаљске — управљаче, првосвештенике, научењаке, философе, песнике, и задати им задатак: смислите, створите три питања, али таква, која не само да би одговарала размеру догађаја, него би осим тога, у три речи, само у три реченице човечанске, изражавала сву будућу историју света и човечанства — мислиш ли Ти да би сва премудрост земаљска, кад би се на једно место скупила, могла измислити макар шта слично по сили и дубини оним трима питањима, која ти је доиста тада дао моћни и праведни дух у пустињи? Већ само по тим питањима,

само по чуду њихове појаве, можеш разумети да имаш посла не са текућим обичним човечанским умом, него са вековечитим и апсолутним. Јер у та три питања као да је скупљена у једну целину и предсказана сва доцнија историја човечанства и у њима као да су јављена три обличја, у којима ће се саставити све неразрешиве историјске противречности човечанске природе на свој земљи. Тада се то још није могло тако видети, није било тако јасно, јер је будућност била непозната, али сад, кад је прошло петнаест векова, ми видимо да је у та три питања све у толикој мери погођено и предсказано и тако се показало као истинито, да се њима ништа више не може ни додати, нити од њих одузети...

...Реши дакле Сам ко је имао право: Ти или онај, који Те је тада питао? Сети се првога питања; и ако не буквално, али смисао је тог питања овај: „Ти хоћеш да идеш у свет и идеш голих шака, са некаквим заветом, који људи, у својој простоти и у својој урођеној брљивости, не могу ни да схвате, и којега се они боје и страше, — јер ништа и никада није било за човека и за човечанско друштво несносније од слободе! А видиш ли ово камење у овој голој и врелој пустињи? Претвори га у хлебове, и за Тобом ће потрчати човечанство, као стадо, благодарно и послушно, премда вечно бојажљиво, да ћеш повући руку своју од њих и да ће им нестати Твојих хлебова. Али Ти не хтеде лишити човека слободе и одбио си понуду, јер каква је то слобода, пресудио си Ти, кад је послушност купљена хлебовима? Ти си одговорио да човек не живи само од хлеба, али знаш ли Ти да ће се баш у име тог истог хлеба земаљског дићи на Тебе дух земаљски и судариће се с Тобом и победиће Те, и сви ће поћи за њим, кликујући: „Онај који је сличан овоме зверу, тај нам даде огањ с небеса!“

...Знаш ли Ти да ће проћи векови, и човечанство ће прогласити устима своје премудрости и науке, да нема злочинства, па дакле да нема ни греха, него има само гладних. „Нахрани, па тада можеш захтевати од њих врлину и честитост!“ — ето шта ће написати на застави, коју ће подићи против Тебе и којом ће се разрушити храм Твој. На месту храма Твога подићи ће се нова зграда, подићи ће се наново страшна Вавилонска Кула, и премда се она неће довршити, као ни она пређашња, ал' ипак би Ти могао избећи ту нову кулу и за хиљаду година смањити патње људске, — јер они ће и тако доћи к нама, пошто се најпре хиљаду година намуче са својом кулом! Они ће нас тада опет про-

наћи под земљом, у катакомбама, где се скривамо (јер ћемо ми бити наново гоњени и мучени), наћи ће нас и завапиће: „Нахраните нас, јер они, што нам обећаше огањ с неба, не дадоше нам га“. И тада ћемо већ ми дозидати њихову кулу, јер ће је дозидати онај, ко их нахрани, а нахранићемо их само ми, у име Твоје, и слагаћемо им да је у Твоје име. О, никада, никада они себе без нас неће нахранити! Никаква им наука неће дати хлеба, догод буду остајали слободни, него ће се свршити тим, што ће они донети своју слободу код наших ногу, па ће нам казати: „нахраните нас, па макар нас и заробили!“ Разумеће, напослетку, и сами, да се не да ни замислити да слободе и хлеба буде довољно за све у исто време, јер никада, никада они неће бити кадри правично међу собом поделити оно што имају! А увериће се и о том, да не могу бити никад ни слободни, зато што су слабачки, порочни, ништавни и бунтовни. Ти си им обећао хлеб небески, али, понављам опет, може ли се небески хлеб, у очима слабог, вечно порочног и вечно неблагородног људског племена, упоредити са земаљским хлебом? И ако за Тобом у име хлеба небеског пођу хиљаде и десетине хиљада, онда шта ће бити с милионима и са десетинама хиљада милиона бићâ, која неће бити кадра презрети и одбацити земаљски хлеб за љубав небеског? Или су ваљда Теби миле само оне десетине хиљада великих и силних, а остали, као песак морски, многобројни милиони, слабих, али љубећих Те, треба само да послуже као материјал за оне велике и јаке? Не, нама су мили и слаби. Они су порочни и бунтовници, али на крају крајева ће баш они и постати послушни. Они ће се чудити нама и сматраће нас за богове зато што смо им се ми ставили на чело и пристали да ми издржимо слободу, од које су се они уплашили, и да над њима господаримо, — тако ће им напослетку бити страшно да буду слободни! Но ми ћемо им рећи да смо послушни Теби и да господаримо у Твоје име. Ми ћемо их обманути опет, јер Тебе ми већ нећемо пустити к себи. У тој ће се обмани и састојати наша патња, јер ћемо морати лагати. Ето, шта је значило оно прво питање у пустињи, и ето шта си Ти одбацио у име слободе, коју си ставио изнад свега. А међутим, у том питању се садржаваше велика тајна овога света. Да си пристао и примио „хлебове“, Ти би тиме одговорио и учинио задоста свеопштој и вековечитој душевној муки човечанској, како сваког појединог бића, тако и целога човечанства скупа — муки услед неизве-

сности: „коме да се поклони?“ Јер нема непрекидније и мучније бриге за човека, него, кад остане слободан, да што пре пронађе онога, коме ће се поклонити.

...Али човек тражи да се поклони оном, што је већ неоспорно, и то у толикој мери неоспорно, да сви људи наједаред пристану да се томе сви могу клањати. Јер брига тих бедних створова се не састоји у томе, да се пронађе оно пред чим ћу се ја или неко други поклонити, него да се нађе нешто такво, да сви поверују у то и да му се поклоне, али неизоставно сви заједно. Ето, та потреба заједничког клањања и јесте најглавније мучење свакога човека лично, као и целога човечанства од почетка векова. Да би настало свеопште клањање, то јест, да би се сви клањали баш једном и истом, људи су уништавали један другог мачем. Они су стварали богове и довикивали један другом: „оставите ваше богове и дођите, да се поклоните нашима, иначе смрт и вама и боговима вашим!“ И тако ће то бити до скончања света, чак и тада, кад нестане богова са света: свеједно, они ће пасти на колена макар и пред идолима.

...Ти си знао, ти ниси могао не знати ту основну тајну природе човечанске, али Ти си одбацио једину апсолутну заставу, која Ти се нудила, па да њоме доведеш све људе дотле, да Ти се поклоне без поговора: — заставу хлеба земаљског, а одбацио си је у име слободе и хлеба небеског. А погледај шта си Ти учинио даље. И све опет у име слободе! Кажем ти да човек нема мучније бриге, него да нађе онога, коме би што пре могао предати онај дар слободе, с којим се то несрећно биће (човек) рађа. Али слободом људи овлађује само онај, ко умири њихову савест. Са хлебом ти се давала неоспорна застава: ти даш хлеб, а човек Ти се поклони, јер ничега нема неоспорнијег од хлеба, али ако у исти мах ма ко овлада његовом савешћу и помимо тебе, — о, тада ће он чак бацити хлебац Твој и поћиће за оним, ко му превари и збуни његову савест. У том си Ти имао право.

...Јер тајна бића човечанског није у том, да само живи, него у том, зашто да живи. Док не утврди и не одреди себи представу зашто да живи, човек неће пристати да живи, и он ће пре уништити сам себе, него што ће остати на земљи, па макар сами хлебови били око њега. То је истина, али гле, како је испало: место тога, да овладаш слободом људи, Ти си им је још више повећао! Или си Ти ваљда заборавио да је спокојство човеку милије, па чак и смрт му је милија, него слободан избор

у ствари познања добра и зла? Нема ничега примамљивијег за човека, него слобода његове савести, али нема ничега ни мучнијег. И ето, место чврстих основа за умирење савести човечанске једаред за свагда, Ти си узео све, чега год има необичног, загонетног и неодређеног, узео си све, што је било изнад снаге људске, и с тога си са људима поступио као да их никако и не волиш, — и ко је све то учинио: Онај, Који је још пошао да жртвује за њих живот Свој!! Место да овладаш људском слободом, Ти си је још умножио, и оптеретио си њеним мукама душевно царство човеково за навек. Ти си пожелео слободну љубав човекову, да он слободно пође за Тобом, занет и плењен Тобом. Место чврстог стародревног закона, човек је морао слободним срцем да решава у напред сам, шта је добро и шта је зло, имајући за руководство само Твој лик пред собом, — али зар је могуће да се ти ниси сетио и помислио да ће он одбацити, најзад, и оспорити чак и Твој лик и Твоју истину, ако буде пригњечен таквим страшним теретом, као што је слобода избора? Људи ће ускликнути најзад да није у Теби истина, јер је немогућно било већма их оставити у забуни и мучењу него што си учинио Ти, оставивши им толико брига и неразрешивих задаћа. На тај начин, Ти си сам положио темељ за разорење Свог рођеног царства, и не криви за то никога више. А међутим, зар се то Теби нудило?

Има три силе, једине три силе на земљи, које су могле за навек победити и пленити савест тих немоћних бунтовника, за њихову срећу, — те су силе: чудо, тајна и ауторитет. Ти си одбацио и једно и друго и треће, и сам си дао пример за то. Када Те је страшни и премудри дух поставио на врхунцу храма и казао ти: „Ако хоћеш да дознаш јеси ли Ти син Божији, Ти скочи доле, јер је речено за Онога, да ће Га анђели прихватити и понети, и неће пасти нити ће се угрувати, и дознаћеш тада да ли си Ти Син Божији, и доказаћеш каква је вера Твоја у Оца Твога“, али Ти си саслушао то и одбацио си понуду — ниси се подао, нити си скочио доле. О, наравно, Ти си ту поступио гордо и величанствено, као Бог, али људи, али то слабо племе, које се буни, — да ли су и они богови? О, Ти си разумео тада, да, учинивши само један корак, само један покрет да се бациш доле, да би Ти онога часа искушавао Господа и сву би веру у Њега изгубио, и разбио би се о земљу, коју си дошао да спасаваш, и обрадовао би се онај паметни дух, који Те је кушао.

...Али, понављам, колико има таквих као што си Ти? И зар си Ти збиља могао помислити макар само и на један тренутак да ће и људи бити кадри издржати такво искушење? Зар је тако природа човечанска створена, да одбаци чудо и да у таквим страшним животним моментима, у моментима најстрашнијих основних и мучних душевних питања својих, остаје са̀мо са слободним решењем срца? О, ти си знао да ће се велики подвиг твој сачувати у књигама, да ће достићи до дубине времена̂ и до последњих предела земаљских, и надао си се да ће, следујући за Тобом, и човек остати са Богом, немајући потребе за чудеса. Али Ти ниси знао, да тек што човек одбаци чудо, он ће одмах одбацити и Бога, јер човек тражи не толико Бога, колико чуда. Па пошто човек није кадар да остане без чуда̂, то ће он понастварати себи мноштво нових чуда, својих рођених чуда, и поклониће се врачарском чуду, бабским врачбинама, па макар он сто пута био бунтовник, јеретик и безбожник...

...Ти ниси сишао с крста, кад су Ти викали, ругајући Ти се и исмевајући Те: „сиђи се с крста, па ћемо поверовати, да си то Ти“. Ти ниси сишао стога, што ипак ниси желео да чудом поработиш и заробиш човека, и жудио си за слободном вером, а не за чудном. Жудио си за слободном љубављу, а не за ропским усхићењима једног заробљеника пред силом, која га је за навек ужаснула.

Но и ту си Ти судио о људима и сувише високо, јер, наравно, они су робови, макар што су створени као бунџије. Осврни се и погледај у натраг па пресуди, ево је прошло петнаест векова, иди те погледај на њих: кога си Ти подигао и узнео до Себе? Кунем Ти се, човек је створен слабији и нижи, него што си Ти о њему мислио! Може ли он извршити оно што и Ти? Тиме, што си га тако много ценио и уважавао, Ти као да си га престао жалити, стога што си сувише много од њега захтевао, — и то ко? — Онај, Који га је заволео већма него самога себе! Да си га мање уважавао, Ти би мање од њега и захтевао, а то би било ближе и сличније љубави, јер би лакши био и терет његов.

Човек је слаб и низак. Шта је у томе, што се он сад на све стране буни против наше власти и поноси се тиме, што се буни? То је гордост детета и ђачића. То су мала деца, која се побунила у школи и истерала учитеља. Али доћи ће крај и одушевљењу дечијем, и оно ће их скупо стати. Они ће пообарати и испретурати храмове и прелиће земљу крвљу. Али ће се досе-

тити, најзад, та глупа деца, да премда су она бунтовници, ипак су она немоћни бунтовници, који ни своју сопствену побуну не могу да издрже. Купајући се у глупим сузама својим, они признају, најзад, да онај, који их је створио као бунтовнике, мора да се исмевао с њима. Они ће то казати у очајању, и то што кажу биће хула на Бога, од које ће они постати још несрећнији, јер природа човечанска не може да поднесе хуљење на Бога, и, на крају крајева, сама ће се себи свагда и осветити за то хуљење.

Еле, немир, забуна и несрећа — то ти је данашња баштина људи после онога, како си Ти онолико страдао за њихову слободу! Велики пророк Твој у привиђењу и у фигури говори да је видео све учеснике првога васкрсења и да их је било из сваког поколења по дванаест хиљада. Али ако их је било толико, то и они као да нису били људи, него богови. Они су издржали и отрпели крст Твој, они су отрпели десетине година глади и голотиње у пустињи, хранећи се скакавцима и корењем, — и, наравна ствар, Ти сад са поносом можеш указати на ту децу слободе, слободне љубави, слободне и величанствене жртве њихове у име Твоје. Али имај на уму, да је њих било свега тек неколико хиљада, па и то богова, а остали? И чиме су криви остали слаби људи, што нису могли да издрже оно, што и они јаки? Шта је крива слаба душа, што није кадра да смести толико страшних дарова? Па зар си Ти збиља долазио само изабранима и за изабране? Али ако је тако, онда је ту тајна, и ми је не можемо разумети. А ако је тајна, онда смо и ми били у праву проповедати тајну и учити их да није важна слободна одлука њихових срдаца, нити љубав, него тајна, којој се они морају покоравати слепо, чак и против своје савести. Ми смо тако и учинили. Ми смо исправили велики подвиг Твој, и засновали смо га на чуду, тајни и ауторитету. И људи се обрадоваше, што су их наново повели као стадо, и што је, напослетку, са њихових срдаца скинут тако страшан дар, који им је донео толико муке.

Јесмо ли били ми у праву, учећи и радећи тако, кажи ми? Зар ми нисмо волели човечанство, кад смо тако смерно признали његову слабост и немоћ, кад смо са љубављу одлакшали његов терет и кад смо одобрили његовој немоћној природи да макар и греши, али са нашом дозволом?

Што си Ти сад дошао, да нам сметаш? И што ти ћутећки и тако продирући гледаш у мене кротким очима Својима? Ражљути се, ја нећу Твоје љубави, стога што и ја Тебе не волим. И

шта ја имам да кријем од Тебе? Или ја зар не знам с ким говорим? Оно, што ја имам да Ти кажем, све Ти је већ познато, ја то читам у очима Твојима. И зар ћу ја сакрити од Тебе тајну нашу? Можда ти баш хоћеш да је чујеш из мојих уста, па ево Ти, чуј је: ми нисмо с Тобом, него с *њим*, ето ти наше тајне! Ми већ одавно нисмо с Тобом, него с *њим*, већ осам векова. Равно пре осам векова узели смо ми од *њега* оно, што си Ти с негодовањем одбацио, онај последњи дар, који ти је он нудио, кад Ти је оно показао сва царства земаљска: ми смо узели од њега Рим и мач ћесаров и објавили смо само себе за цареве земаљске, за цареве једине, премда нам све досад још није пошло за руком да доведемо наше дело до потпуног завршетка. Али ко је крив?

О, ствар је та још и данас тек у почетку, али она се отпочела. Дуго ће још имати да се чека на њен завршетак, и још ће се свет много напатити, али ћемо ми постићи и бићемо ћесари, и тада ћемо помислити већ и на васионску срећу људску, а међу тим, Ти си могао још и тада узети мач ћесаров? Зашто си Ти одбацио тај последњи дар? Да си тада примио тај трећи савет моћнога духа, ти би потпунио све што тражи човек на земљи, то јест: коме се треба поклонити, коме дати у руке савест и на који начин да се напослетку сви сједине у један неоспоран општи и сложни мравињак, јер потребност свесветског, васионског сједињења јесте треће и последње мучење људско. Човечанство је од увек у целини својој тежило да свој живот удеси неизоставно васионски, свесветски. Много је било великих народа са великом историјом, али што су виши били ти народи, тим су били и несрећнији, јер су јаче од других осећали потребу свеопштег сједињења људи. Велики завојевачи, Тимури и Џингисхани, пролетели су као вихор по земљи, тежећи да освоје васиону, али и они су, премда несвесно, изразили ту исту велику потребу човечанства — потребу васионског и свеопштег сједињења. Примивши свет и ћесарски плашт, Ти би основао светско царство и светски мир. Јер ко да влада људима, ако не они, који владају њиховом савешћу и у чијим су рукама хлебови њихови.

Ми и узесмо мач ћесаров, а узевши га, наравно, одбацисмо Тебе и пођосмо за *њим*. О, проћиће још читави векови лутања и лудовања слободног ума, њихове науке и људождерства, јер почевши дизати вавилонску кулу, он ће свршити људождерством. Али тада ће и допузити до нас звер и лизаће нам наше ноге и попрскаће их крвавим сузама из очију својих. А ми ћемо узјахати

на звера и подићи ћемо чашу, а на њој ће бити написано: „Тајна!“ Али тада, и само тада ће настати за људе царство мира и среће.

Ти се поносиш Својим избраницима. Али Ти имаш само избранике, а ми ћемо задовољити све. Него и са тим Твојим избраницима не стоји баш најбоље: колико ли се њих између тих Твојих изабраника — између јаких, који би могли постати изабраници — колико ли се њих уморило и посустало, очекујући Тебе, те су пренели и још ће преносити силе духа свога и жар срца свога на какву другу њиву, и свршиће тиме, што ће баш против Тебе подићи слободну заставу своју. Али Ти си сам подигао ту заставу. Код нас ће пак сви бити срећни и неће више ни дизати буну, нити уништавати један другог на све стране као у твојој слободи. О, ми ћемо њих убедити, да ће они тада тек и постати слободни, кад се одреку од своје слободе ради нас и кад се нама покоре. Па шта, хоћемо л' ми тада бити у праву, или ћемо слагати? Они ће се и сами уверити, да смо у праву, јер ће се сетити до каквих их је страхота и забуна доводила Твоја слобода. Слобода, слободан ум и наука завешће их у такве шумске честе и халуге, и ставиће их пред таква чуда и неразрешиве тајне, да ће једни између њих, непокорни и свирепи, сами себе уништити, други непокорни, али слабачки, уништиће један другог, а трећи који остану, слабомоћни и несрећни, допузиће до могу наших и завапиће нам: „Да, ви сте били у праву, ви сте једини владали Његовом тајном, и ми се враћамо вама — спасите нас од нас самих“. Добијајући од нас хлеб, они ће, дабогме, јасно видети да ми њихове рођене хлебове, њиховим рукама зарађене, узимамо од њих, да их опет њима раздамо, без икаквог чуда; увидеће да ми нисмо камење у хлебове претварали, али ће они доиста већма волети то, што хлебац добијају из наших руку, него и сам хлебац. Јер ће се они и сувише добро сећати, да су им се пре, без нас, сами хлебови, које су они зарађивали, претварали у њиховим рукама у само камење, а кад су се вратили к нама, онда се само камење у њиховим рукама претворило у хлебове. И сувише, и сувише ће они оценити, шта значи то подчинити се једаред за свагда! И док људи не схвате то, они ће бити несрећни.

Ко је највише потпомогао то неразумевање, реци? Ко је раздробио стадо и растурио га по незнаним путевима? Али стадо ће се наново скупити и наново ће се покорити, али тада једаред за свагда. Тада ћемо им ми дати тиху, смирену срећу, срећу слабачких створова, онаквих, како их је Бог створио. О, ми ћемо њих

уверити, напослетку, да се не поносе, јер Ти си их уздигао, и тиме си их научио да се поносе; доказаћемо им, да су они слабачки, да су они само сажаљења достојна деца, али да је дечија срећа слађа од сваке друге. Они ће постати бојажљиви и попочеће гледати у нас и припијаће се уз нас у страху, као птичићи уз своју мајку. Они ће се дивити и ужасавати, гледајући нас, и поносићи се тиме, што смо ми тако снажни и тако паметни, да смо могли умирити такво бујно стадо од хиљада милиона.

Они ће раслабљено дрхтати од гнева нашега, умови ће се њихови уплашити и клонути, очи ће им се напунити суза, као у деце и у жена, али ће они тако исто лако, кад им дамо знак, прелазити на весеље и на смеј, на светлу радост и на срећну дечију песмицу.

Да, ми ћемо их нагнати да раде, али у часове слободне од рада, ми ћемо им удесити живот, као дечију игру, са дечијим песмама, хором, са невиним играма. О, ми ћемо им дозволити и грех. Они су слаби и немоћни, и они ће нас волети као деца зато, што ћемо им дозволити да греше. Ми ћемо им казати да ће сваки грех бити искупљеи и опроштен, ако буде учињен са нашом дозволом; а дозвољавамо им да греше стога, што их волимо, а казну за те грехе ћемо најпосле узети на себе. И узећемо је на себе, и они ће нас обожавати, као добротворе, који су пред Богом узели на себе њихове грехе. И они неће имати никаквих тајана од нас. Ми ћемо им дозвољавати или забрањивати да живе са својим женама и љубазницама, да имају или да немају деце. — Све ће то зависити од њихове послушности, — а они ће нам се покоравати радо и весело.

Најмучније тајне њихове савести, — све, све ће то они нама доносити, а ми ћемо све одобрити, и ови ће поверовати нашој одлуци и пресуди са радошћу, јер ће их она избавити од велике бриге и страшних садашњих мука личног и слободног одлучивања. И сви ће бити срећни, сви милиони створова, осим нас, стотине хиљада њихових управитеља. Јер само ми, ми, који чувамо тајну, само ћемо ми бити несрећни. Постојаће хиљаде милиона срећне дечице, и сто хиљада нас страдалника, који смо узели на себе проклетство добра и зла. Тихо ће умрети они, тихо ће се угасити у име Твоје, и тек ће иза гроба наћи смрт. Али ми ћемо сачувати тајну, и зарад њихове рођене среће мамићемо их наградом небесном и вечном. Јер кад би што и било на ономе свету, онда наравно не за такве, као што су они.

Говоре и пророкују да ћеш Ти доћи и да ћеш наново победити, да ћеш доћи са својим изабраницима, са својима гордима и снажнима, али ми ћемо казати да су они спасли сàмо сáме себе, а ми смо спасли све. Кажу да ће осрамоћена бити блудница,[1] која седи на зверу и која држи у рукама својима тајну, да ће се немоћни и слаби наново побунити, да ће раздерати њену порфиру, и разголитити њено „гадно“ тело. Али ја ћу тада устати, и указаћу Ти на хиљаду милиона срећних младенаца, који нису знали за грех. А ми, који смо узели на себе грехе њихове, за срећу њихову, ми ћемо стати пред Тебе и казаћемо: „суди нам, ако можеш и смеш“.

Знај да Те се ја не бојим. Знај да сам и ја био у пустињи, да сам се и ја хранио скакавцима и корењем, да сам и ја благосиљао слободу којом си Ти благословио људе, и ја сам се спремао да станем у број избраника Твојих, у број снажних и јаких, са жудњом „да испуним број“. Али ја се тргох и дођох к себи и не хтедох служити безумљу. Ја се вратих и придружих се оној дружини, која је исправила подвиг Твој. Ја одох од гордих, и вратих се смиренима зарад среће тих смирених. То, што ја говорим Теби, збиће се, и царство ће се наше саздати. Понављам Ти, већ сутра ћеш Ти угледати то послушно стадо, које ће на први знак моје руке полетети да згрће жеравицу око Твоје гломаче, на којој ћу Те спалити зато, што си дошао да нам сметаш. Јер ако је икога било, ко је већма од свију нас заслужио нашу гломачу, онда си то — Ти! Сутра ћу те спалити. Dixi“.[2]

Иван стаде. Он се беше разжестио говорећи, а говорио је са заносом; а кад је свршио, он се наједаред насмехну.

Аљоша, који га је непрестано слушао ћутећки и који је пред крај, у необичном узбуђењу, много пута покушавао да прекине братовљев говор, али се очигледно уздржавао, — наједаред проговори, као да се откинуо и полетео с места.

— Ама... то је бесмислица! — повика он црвенећи. — Твоја је поема похвала Исусу, а не хула на њега... као што си ти то хтео. И ко ће ти поверовати у то твоје о слободи? Зар тако, зар тако њу треба разумевати! Колико правилније то схваћа православље... То је Рим, али није ни сав Рим, то није

[1] Црква. — [2] Рекох.

истина, — то су најгори у католичанству, инквизитори, језуите!... А не може никако ни постојати такво фантастично лице, као што је тај твој инквизитор. Какви су то греси људски, које су они узели на себе? Какви су то носиоци тајне, који су примили на себе некакво проклетство због људске среће? Кад је њих ко видео? Ми знамо језуите, о њима се говори рђаво, али зар су они такви, као што си их ти описао? Нису они ни из далека такви... Они су просто римска војска за будуће светско земаљско царство, са императором — римским првосвештеником на челу... Ето, то је њихов идеал, али без сваких тајана и узвишене туге... Најпростија жеља за влашћу, за земаљским прљавим благима, за поробођењем... на форму будућег спахијског права — с тим, што ће они постати спахије... ето, то им је све. Они можда ни у Бога не верују. Твој инквизитор који страда и коме је тешко — то је само фантазија.

— Ама чекај, чекај, — смејаше се Иван, — гле како си се разжестио. Фантазија, велиш ти... Па добро! Наравно, фантазија. Али ипак дозволи: зар ти збиља мислиш да је сав тај католички покрет последњих векова збиља само пука жеља за влашћу, једино због прљавих блага. А да то тебе отац Пајсије тако не учи?

— Не, не, на против, отац Пајсије је једаред говорио чак налик на то твоје... али, наравно, не тако, ни из далека не тако, — трже се наједаред Аљоша.

— Него, то је драгоцено саопштење, крај свега тога твога „ни из далека није тако“. Ја питам тебе нарочито, као зашто би се ти твоји језуити и инквизитори скупили само због једних прљавих, гадних материјалних блага? Као зашто да се међу њима не би могао десити ни један страдалник, кога мучи велика туга, и који воли човечанство? Видиш: замисли да се нашао макар један између свију тих, који желе само једино материјална и прљава блага — макар само један такав као мој старац инквизитор, који је и сâм јео корење у пустињи, претеривао и беснео побеђујући тело своје, да би учинио себе слободним и савршеним, али који је, међутим, целог свог века волео човечанство и који је наједаред прозрео и увидео да то није никакво велико морално блаженство постићи савршенство воље, а овамо да се у исто време увери како су милиони осталих бића божијих остали удешени само за подсмех и да они — ти милиони — никад неће бити кадри да изиђу на крај са својом

слободом; да из јадних бунџија никад неће изаћи неки великани за довршење куле и да велики идеалиста није због таквих гусака маштао о својој хармонији. Разумевши све то, он са вратио и придружио... паметним људима. Зар се није и то могло десити?

— Коме то да се придружи, каквим паметним људима? — скоро у заносу и хазарту ускликну Аљоша. — Не постоји код њих ни један такав ум, немају они никаквих таквих тајана... Осим можда само једна безбожност, то им је сва тајна. Твој инквизитор не верује у Бога, и то му је сва његова тајна!

— Па нека је и тако! Једва си се једаред сетио. И збиља је тако, збиља само у том и јесте сва тајна. Али зар то није патња, баш и за таквог човека као он, који је сав свој живот утукао на подвиг у пустињи и није се излечио од љубави према човечанству? Не заласку свога живота, он се јасно убеђује да би само савети великог страшног духа могли макар колико толико обезбедити у неком сносном поретку слабачке бунтовнике, — „недовршена створења, која су створена тек за пробу и на подсмех“. И гле, уверивши се о том, он види да треба ићи по упутству паметнога духа, страшнога духа смрти и разорења, а за то да треба примити лаж и превару, и већ свесно водити људе на смрт и пропаст, и при том их варати целог пута, да не би како приметили куда их воде, зато, да се ти бедни слепци макар уз пут сматрају за срећне. И имај на уму, превара у име Онога, у Чији је идеал тако страсно веровао старац целог свог века! Па зар то није несрећа! И кад би се макар један такав нашао на челу целе те војске, „која жуди за влашћу једино због прљавих блага“, — зар није доста макар један такав, па да изађе трагедија? Па не само то... Доста је и један такав, који стоји свима на челу, па да се нађе, најзад, права руководећа идеја читавог римског дела са свим његовим армијама и језуитама — виша идеја тога дела. Ја теби искрено говорим, да такав једини човек никад није недостајао међу онима, који су стојали на челу покрета. Ко зна, можда тај проклети старац, који је тако упорно и у толикој мери волео човечанство, можда он постоји и сад у облику читаве множине многих таквих стараца, и то нипошто не случајно, него постоји као споразум, као тајни савез, који је већ одавно образован ради чувања тајне, да би се она очувала од несрећних и немоћних људи, с тим да их учини срећнима. То неизоставно постоји, а и треба тако да буде. Мени се чисто привиђа да чак и слободни зидари имају нешто у својој основи слично тој истој тајни, и да стога като-

лици и мрзе тако слободне зидаре, што виде у њима конкуренте, виде комадање идејиног јединства, док би, међутим, требало да буде једно стадо и један пастир... У осталом, бранећи своју мисао, ја изгледам као писац, који није издржао твоју критику. Доста о томе.

— Ти си можда и сам слободан зидар! — оте се наједаред Аљоши. — Ти не верујеш у Бога, — додаде он, али сад већ необично тужно.

Њему се учини, осим тога, да брат гледа на њега са подсмехом.

— Па чим се свршава твоја поема, — запита он наједаред, гледајући у земљу. — Или је она већ свршена?

— Ја сам хтео да је довршим овако: кад је инквизитор ућутао, он неко време чека да чује шта ће му Заробљеник одговорити. Њему тешко пада Његово ћутање. Он је видео како га је Заробљеник све време слушао, дубоко и тихо му гледајући у очи, и очигледно не желећи ништа да му одговори. Старац би желео да му Овај каже нешто, па макар и што горко, страшно. Но Он се наједаред ћутећки приближава старцу и тихо га пољуби у његова бескрвна деведесетогодишња уста. И то је сав одговор. Старац се уздрхти, нешто се покрену на крајевима усана његових; он иде к вратима, отвара их и говори му: иди и не долази више... не долази никако... никада, никада! И пропушта га на „на тамне градске улице“. Заробљеник одлази.

— А старац?

— Пољубац му гори на срцу, али он остаје при својој пређашњој идеји.

— А и ти заједно са њим, и ти? — тужно ускликну Аљоша.

Иван се засмеја.

— Ама то је лудорија, Аљоша, та то је само бесмислена поема бесмисленог студента, који никад ни два стиха није написао. Што ти то тако озбиљно узимаш? Валда тек не мислиш ти да ћу ја сад поћи право онамо, језуитама, да ступим у скуп људи, који поправљају Његов подвиг? О, Господе, та шта се то мене тиче! Та ја сам ти казао: мени да је само да до тридесет година довучем, а после — пехаром о земљу!

— А лепкави листићи, а драгоцени гробови, а плаво небо, а вољена жена! Како ћеш ти живети, чиме ли ћеш их волети? — тужно кликоваше Аљоша. — Зар је то могућно са таквим на-

клом у грудима и у глави? Не, ти нарочито идеш, да им се придружиш... а ако им се не придружиш, ти ћеш сам себе убити, а нећеш издржати!

— Постоји једва таква сила, која ће све издржати! — проговори Иван, сад већ са хладним осмејком.

— Каква то сила?

— Карамазовска... сила нискости Карамазовске.

— То значи да потонеш у разврату, да удавиш душу у распадању. Је ли? Је ли?

— Па скоро и то... Али до тридесет година ћу можда и избећи то, а после...

— Ама како ћеш избећи? Чиме ћеш избећи? То је немогућно са твојим мислима.

— Опет на Карамазовски начин.

— Је л' онако — „све је дозвољено"? Је ли све дозвољено, је ли тако, је ли тако?

Иван се намргоди и наједаред некако чудновато побледе.

— А, то си ти, дохватио јучерашњу речцу, на коју се Миусов нашао онако увређен... и оно што је онако наивно бубнуо и изговорио брат Димитрије! — насмехну се он. — Па, најпосле добро — „све је дозвољено", кад је већ реч изговорена. Не одричем се. А ни Мићењкина редакција није рђава.

Аљоша га посматраше ћутећки.

— Ја сам, брате, одлазећи, мислио да на свем овом свету имам макар тебе једног, — проговори Иван са неочекиваним осећањем, — а сад видим да ни у твом срцу мени нема места, мој мили пустињаче! Од формуле: „све је дозвољено" ја се одрећи нећу, но па шта, хоћеш ли се ти зато од мене одрећи? А? А?

Аљоша устаде, приђе к њему, и ћутећки га тихо пољуби у уста.

— Књижевна крађа! — повика Иван, прелазећи наједаред у некакво усхићење. — Тај пољубац си ти украо из моје поеме! Али, хвала! Устај, Аљоша, хајдемо, — време је и мени, и теби.

Они изађоше, али се задржаше код гостионичког улаза.

— Ево шта, Аљоша, — проговори Иван одлучним гласом. — Ако стигнем, ако будем кадар уживати у лепкавим листићима, ја ћу их волети, само сећајући се тебе. Ја само кад знам, да си ти негде ту, па већ нећу изгубити вољу за живот. Је ли ти то доста? Ако хоћеш, узми то макар као изјаву љубави. А сад — ти десно, ја лево, — и доста, чујеш ли, доста! То јест, ако

ја сутра и не бих отпутовао (али канда ћу сигурно отпутовати), и кад бисмо се опет некако састали, ипак ти са мном о свим тим темама ни речи! Веома те молим. А у погледу брата Димитрија те такођер нарочито молим да чак и не почињеш разговор никад више, — додаде он наједаред раздражљиво, — све је исцрпено, о свему смо доста говорили... Је ли тако? А ја ћу теби од своје стране за то такођер једно обећање дати: када, око тридесет година, зажелим да „треснем пехар о земљу“, ја ћу ти ипак доћи, да још једаред разговарам с тобом, па ма где ти био... макар чак из Америке, то да знаш. Нарочито ћу доћи. Врло ће занимљиво бити да и тебе видим у то доба, какав ли ћеш тада бити? Видиш, доста свечано обећање. Него збиља, ми се сад праштамо можда на каквих седам, па и на десет година. Но, иди сад твоме Pater Seraphicus[1] — он умире; јер ако умре без тебе, још се можеш ражљутити на мене, што сам те задржао. До виђења! Пољуби ме још једаред, ето тако, а сад иди...

Иван се наједаред окрену и пође својим путем, већ не освр ћући се. То сад беше налик на оно, кад је јуче отишао од Аљоше брат Димитрије, премда је јуче било сасвим на други начин. Чудновата та примедбица пролете као стрелица у тужном уму Аљошином — тужном и жалосном у том тренутку. Он малко застаде и очекну, гледајући за братом. Он однекуд уочи наједаред да брат Иван иде некако у раскорак, и да његово десно раме, кад се састраг гледа, изгледа ниже од левога. Никад он то није пре опажао. Али наједаред се и он окрену и скоро потрча манастиру.

Већ се јако смркаваше и њему беше скоро страшно; нешто растијаше у њему ново, на што он не би могао дати одговора. Подиже се опет као и јуче ветар, и стародревни борови туробно зажубориже око њега, кад он уђе у скитски шумарак. Он скоро трчаше. „Pater Seraphicus“ — откуд је он то име узео — откуд? — севну Аљоши кроз главу. Иване, јадни Иване, кад ли ћу те опет видети... Ево и скита, Господе! Да, да, то ће он, — то ће ме Pater Seraphicus спасти... од њега, и то за навек!“

После се он са великом недоумицом сећао неколико пута у свом животу како је могао он наједаред, кад се растао са Иваном, сасвим заборавити на брата Димитрија, кога је јутрос, свега пре неколико сати, наумио био неизоставно пронаћи и пре тога не одлазити, па макар се те ноћи чак и не враћало у манастир.

[1] Анђеоском Оцу...

VI

За сад још врло нејасна.

А Иван Фјодоровић, раставши се са Аљошом, пође кући, у дом Фјодора Павловића. Али, — чудновата ствар, — њега наједаред обузе некаква неиздржљива туга која је, што је главно, са сваким кораком, што се је више приближавао кући, бивала све већа. И није та туга била чудновата, него то, што Иван Фјодоровић никако није могао да одреди у чему се туга састојала. Њему се често и пре дешавало да тугује, и не би било чудо, што је туга дошла у таквом тренутку, када се он, већ сутра — пошто је наједаред прекинуо са свим оним, што га је овамо привукло — спремао да наново наједаред скрене у страну и да ступи на нов, потпуно непознат пут, и опет сасвим усамљен као и пре, много се уздајући, али ни сам не знајући у што, и много, и сувише много очекујући од живота, али ништа не знајући сам определити — ни у очекивањима, па чак ни у жељама својима.

Па ипак, у том тренутку, премда је мучна чежња за новим и непознатим доиста била у његовој души, њега ни из далека није то мучило. „Да није ово одвратност према родитељској кући? — помисли он у себи. „Па скоро да ће то и бити, толико ми је постала одвратна, и, макар што ћу данас последњи пут прећи тај скрнавни праг, ипак ми је одвратно. Али не, није ни то... А да не буде то због растанка са Аљошом и због разговора са њим: „Толико је година ћутао са целим светом и никог није удостојавао да са њим говори, па сад наједаред напричао толико глупости".

И збиља — то је могао бити младићски јед младе неискусности и младе сујете; јед због тога, што ниси знао да се лепо изразиш, па још са таквим створом, као што је Аљоша, у погледу кога су у срцу његовом јамачно постојали велики рачуни и наде. Наравна ствар, било је и тога — то јест, тог једа; чак га је несумњиво морало бити, али и то није било оно право, још увек није било оно право. „Такав терет и туга — да ми је већ мучно, а нисам кадар одредити шта хоћу. Боље и да не мислим..."

Иван Фјодоровић већ покуша и „да не мисли", али и тиме не могаде помоћи. Што је главно, она — његова туга — била му је тиме непријатна, и тиме га је једила, што је имала некакав случајан, потпуно спољашњи изглед; то се осећало. Негде је стојало и испречило се некакво биће или предмет, као кад ти се неки

пут нешто испречи пред оком, па га дуго времена, у каквом послу или у ватреном разговору, не опажаш, а међутим, очигледно се једиш и скоро се мучиш, и једва једаред се сетиш да уклониш тај непотребни предмет, често врло ништаван и смешан, тек макар какву ствар, која је заборављена не на свом месту, мараму која је пала на патос, књигу која није спремљена у орман, и друго, и друго. Напослетку, Иван Фјодоровић, у врло рђавом и јетком стању духа, стиже до родитељске куће, и наједаред, од прилике на једно петнаест корака од авлијских врата, погледавши на капију, на један мах се досети, шта га је то тако мучило и узнемиривало.

На клупи код капије седео је и освежавао се вечерњом хладовином лакај Смердјаков, а Иван Фјодоровић, тек што га опази, разумеде да је и у његовој души седео лакај Смердјаков, и да ето баш тога човека и не може да поднесе његова душа. Све му се наједаред расветли и постаде јасно. Још малочас, од причања Аљошиног о његовом састанку са Смердјаковим, нешто мрачно и непријатно наједаред као да му се забоде у срце и изазва у њему, у истом тренутку, пакост као одговор. За тим, за време разговора, он на неко време заборави на Смердјакова, али овај му ипак остаде у души, и тек што се Иван Фјодоровић растаде са Аљошом и пође сâм кући, кад се наједаред заборављено осећање опет наједаред брзо поче указивати. „Ама зар мене збиља тај ништавни неваљалац може у толикој мери узнемиривати!“ помисли он са неиздржљивом љутитошћу.

Ствар је била у томе, што је Иван Фјодоровић збиља врло омрзао тога човека у последње време, а нарочито последњих дана. Он чак поче и сам да опажа ту скоро мржњу према томе створењу, која биваше све већа. Можда се процес мржње био тако заоштрио баш стога, што је у почетку, кад Иван Фјодоровић тек што беше дошао код нас, било нешто сасвим друго. Тада Иван Фјодоровић осети према Смердјакову наједаред некакво нарочито саучешће, нађе да је он врло оригиналан. Сам га беше навикао да се с њиме разговора, али се увек чудио некој неразложности, или, боље рећи, неком немиру његовога ума, и није разумевао шта ли би то могло тако стално узнемиривати „тог посматрача“.

Они су говорили и о философским питањима, и чак о том, зашто је сијала светлост првога дана, кад су сунце, месец и звезде били створени тек четвртог дана, и како то треба разумети; али Иван Фјодоровић се ускоро увери да ту ствар није у сунцу, ме-

сецу и звездама; да су сунце, месец и звезде, истина, врло занимљива ствар, али за Смердјакова потпуно равнодушна, и да њему треба сасвим нешто друго. Било како му драго, али се код Смердјакова, у сваком случају, поче показивати безгранично самољубље и притом самољубље увређено.

Ивану Фјодоровићу се то нимало не допаде. Од тога се и поче његова одвратност према Смердјакову. Доцније се почеше у кући нереди, појави се Грушењка, почеше се они скандали са братом Димитријем, појавише се разне тешкоће. Они су се разговарали и о том, али премда се Смердјаков о том разговарао свагда са великим узбуђењем, ипак се никако није могло дознати шта он сам ту жели. Човек се чак могао чудити нелогичности и нереду неких његових жеља, које су и нехотице избијале на површину, и које су свагда биле подједнако нејасне. Смердјаков је непрестано испиткивао, задавао некаква обилазна, очевидно нарочито измишљена питања, али зашто — то није објашњавао, и обично би, у најватренијем тренутку својих сопствених питања, наједаред ућутао, или би прелазио сасвим на друго што.

Али главно, што је напослетку Ивана Фјодоровића коначно разједило и испунило га таквом одвратношћу — то беше некаква одвратна и нарочита фамилијарност, коју је Смердјаков почео јако исказивати према њему, и то — што даље, тим већма. Није то, да је он дозвољавао себи да буде неучтив, напротив, он је говорио свагда необично учтиво, али се међутим ствар тако окренула, да је Смердјаков очигледно почео сматрати себе, бог би га знао одкуд, да је он напослетку у нечем чисто као солидаран са Иваном Фјодоровићем; говорио је увек таквим тоном, као да је међу њима двојицом било већ нешто уговорено и бајаги потајно; нешто некад са обе стране изговорено, само њима двојици познато, а о чему други смртни, који гамижу око њих, ни појма немају. Но Иван Фјодоровић и ту дуго не схваташе тај прави узрок своје све веће одвратности, и напослетку му, тек у последње време, пође за руком да се досети у чему је ствар.

Са гадљивим и љутитим осећањем он сад хтеде проћи ћутећки на авлијску капијицу, и не гледајући на Смердјакова, али Смердјаков устаде са клупе, и, већ по том једном покрету, Иван Фјодоровић се у једном тренутку досети да овај жели да се са њим о нечем нарочитом разговара. Иван Фјодоровић погледа на њега и стаде, и то, што је он наједаред тако стао и није прошао даље као што је то још пре једног тренутка желео, тако

га озлоједи, да се сав стресао. Са љутином и одвратношћу гледаше он на ушкопљеничку измождену физиономију Смердјаковљеву, са брижљиво зачешљаним зуловима и са малим, на више уздигнутим чуперком косе на темену. Лево, жмиркаво око његово мигаше и смешаше се, као да би хтело да каже: „што идеш, нећеш проћи, зар не видиш да нас двојица, као паметни људи, имамо о чем да се разговарамо“.

Иван Фјодоровић се стресе.

— Торњај се, неваљалче, зар сам ја твоје друштво, будало! — беше му већ на врх језика, и у мало што му се не оте са усана, али, на највеће његово чудо, с језика му се оте нешто сатвим друго:

— Шта ради отац? Спава ли, или се пробудио? — тихо и смирено проговори он — тако, да се и сам изненадио, и наједаред, опет сасвим неочекивано, седе на клупу. На један тренутак дође му скоро страшно, он се после сетио тога. Смердјаков стајаше пред њим, забацивши руке на леђа, и гледаше с неким самопоуздањем, скоро строго.

— Још се одмарају, — одговори он полако, не журећи се. („Сам си, као вели, први проговорио, а не ја“). — Чудим вам се, господине, — додаде он, оборивши поглед, некако пренемажући се, метнувши десну ногу малко напред и играјући се крајичком лаковане ципеле.

— А што се ти мени чудиш? — изговори Иван Фјодоровић испрекидано и сурово, савлађујући се и уздржавајући се из све снаге, и наједаред са одвратношћу разумеде да осећа најјачу радозналост и да ни зашто неће отићи одавде, док је не задовољи.

— А што ви, господине, не идете у Чермашњу? — наједаред га погледа Смердјаков и фамилијарно се насмеши. „А чему сам се ја насмешио, то треба и сам да знаш, ако си паметан човек“, — као да говораше његово мало лево око, које жмиркаше.

— А што да ја идем у Чермашњу? — зачуди се Иван Фјодоровић.

Смердјаков опет поћута неко време.

— Па чак вас је и сам Фјодор Павловић толико за то молио, — проговори напослетку Смердјаков, не журећи се и као и сам не полажући ништа на свој одговор и не ценећи га: као вели: хоћу само да те се отресем, па ти ето наводим макар какав узрок, тек само да рекнем шта било.

— Та говори јасније шта желиш, несретниче! — повика, напослетку, срдито Иван Фјодоровић, прелазећи од смирености на грубост.

Смердјаков метну десну ногу уз леву, исправи се још већма, али гледаше и даље са оним истим спокојством и са истим осмејком.

— Стварнога нема ничега... ја то тек онако, уз реч...

Настаде опет ћутање. Тако ћутаху скоро један минут. Иван Фјодоровић знађаше да је он требао сад одмах да устане и да се ражљути, а Смердјаков стајаше пред њим и као да очекиваше: „Баш да видим, као вели, хоћеш ли се расрдити, или нећеш?“ Бар тако се чинило Ивану Фјодоровићу. Напослетку, он се покрену, да устане. Смердјаков баш као да ухвати згодан тренутак.

— Страшан је мој положај, Иване Фјодоровићу, не знам просто како да помогнем себи, — проговори он наједаред одлучно и на махове, и код последње своје речи уздахну.

Иван Фјодоровић одмах опет седе.

— Обојица су сасвим луди, обојица су дошли већ до оне најситније детињарије, — настављаше Смердјаков. — Ја то за вашег родитеља и за вашег брата Димитрија Фјодоровића говорим. Ето они ће сад устати, то јест Фјодор Павловић, и одмах ће ми почети досађивати сваки час: „Шта, зар није дошла! Зашто није дошла?“ — па тако до саме поноћи, па чак и после поноћи. А ако Аграфена Александровна не дође (зато, што она, канда, никако и не намерава да дође), он ће опет кидисати на мене ујутру: „Зашто није дошла? Због чега није дошла, па кад ће доћи?“ — баш као да сам им за све то ја нешто крив. С друге опет стране, то вам је таква ствар, да чим се сад смркне, па и раније, ваш ће се брата с пушком у руци јавити ту негде у суседству: „Пази, вели, ниткове и чорбару: ако ли ми је за времена не спазиш и не јавиш ми да је дошла — тебе ћу првог као пса убити!“ А чим сване, он ће ме, исто као и Фјодор Павловић, почети стављати на јежеве муке: „тешто није дошла, те хоће л' се скоро појавити“, — и онда опет и пред њима испадам ја кривац зато, што њихова госпоја није дошла. И тако се свакога дана и сваког сата све жешће љуте обадвојица, и неки пут ми дође да из страха сам себи живот одузмем. Ја се, господине, од њих никаквом добру не надам.

— А што си се мешао у туђе послове? Зашто си преносио гласове Димитрију Фјодоровићу? — љутито проговори Иван Фјодоровић.

— А како се не бих мешао? Па ја се нисам ни мешао никако, ако баш хоћете да знате у потпуној тачности. Ја сам од самог почетка непрестано ћутао, јер нисам смео да им се противим, а они су ме сами одредили да им будем слуга — као неки Личарда код њих да будем. Ништа друго и не знају од тога доба, осим ову једну реч: „Убићу те, ниткове, ако је пропустиш!“ Ја као сигурно рачунам, господине, да ће ми се сутра појавити моја стара дугачка падајућа болест...

— Каква то дугачка падајућа болест?

— Такав један дуг наступ, необично дуг. По неколико сати, па бога ми, и по читав дан и два траје. Једаред ми је то трајало три дана, бејах пао с тавана. Престане да ме мучи, па тек опет почне; и ја сва три дана нисам могао доћи к себи. Фјодор Павловић је слао по Херценштубе, по овдашњег доктора, па ми је он лед на теме метао, и још један лек је употребио... У мало што нисам умро.

— Па кажу да се падајућа болест не може унапред знати, да ће, рецимо, баш у тај и тај сат бити. Како ти то велиш да ће ти сутра доћи? — запита га Иван Фјодоровић са нарочитом и јетком радозналошћу.

— Право кажете да се не може унапред знати.

— Осим тога, ти си тада пао с тавана.

— На таван се ја сваки дан пењем, могу и сутра пасти с тавана. А ако не с тавана, ја ћу у подрум упасти, јер ја и у подрум сваки дан идем, по својој потреби.

Иван се Фјодоровић подуже загледа у њега.

— Много ми нешто увијаш и заплећеш, и ја те нешто не разумем, — проговори он полако, али некако страхотно: — ти мора да хоћеш да се сутра начиниш да си пао у падајућу болест, па да се тако претвараш једно три дана? А?

Смердјаков, који гледаше у земљу и који се и опет играше прстима десне ноге, метну десну ногу на њено место, а место ње истаче напред леву, подиже главу и, насмехнувши се, рече:

— Кад бих ја чак тако што и могао, то јест да се бајаги претворим, и пошто то вештом човеку баш није ни тешко учинити, то сам ја и ту у свом потпуном праву да то средство употребим зарад спасења живота мога од смрти; јер кад ја у болести лежим, онда баш да Аграфена Александровна и дође њиховом родитељу, не могу они тада болесном човеку замерити: „што ниси јавио“. И сами би се морали застидети.

— Ех, несрећо! — чисто насрну наједаред на њега Иван Фјодоровић са лицем искривљеним од љутине. — Шта се тако непрестано кукавички бојиш за свој живот! Све су ти те претње брата Димитрија само коцкарске речи и више ништа. Неће он тебе убити; убиће, али не тебе!

— Убиће као муву, али прво мене. Него другог нечег се ја још већма бојим: да се после како не помисли да сам му и ја саучесник, кад он какво чудо над родитељем својим учини.

— А што да мисле да си му саучесник?

— Па зато, што сам му ја те исте знаке као велику тајну саопштио.

— Какве знаке? Коме си саопштио? Ђаво да те носи, говори јасније!

— Морам вам се потпуно исповедити, — са педантским спокојством отезаше Смердјаков, — да ту ја и Фјодор Павловић имамо једну тајну. Они, као што и сами изволевате знати (ако само изволевате то знати), већ неколико дана, како дође ноћ или чак и вече, они се одмах изнутра закључају. Ви сте се напослетку почели сваки пут рано враћати горе у вашу собу, а јуче просто нисте никуда ни излазили, па стога, можда, и не знате како су они сад почели да се брижљиво закључавају преко ноћ. И сад да дође макар и сам Григорије Васиљевић, они би и њему само тако отворили кад би се можда по гласу уверили да је он. Али Григорије Васиљевић не долази, јер им сада у собама служим ја сâм, — тако су они сами наредили од самог оног тренутка, кад су отпочели ту своју намеру са Аграфеном Александровном, а преко ноћ се сад чак и ја, по њиховој наредби, удаљавам и ноћевам у засебној кући, али с тим, да до пола ноћи не спавам, него да дежурам, да устајем и око куће обилазим и да чекам кад ће Аграфена Александровна доћи, јер они ево већ неколико дана њу чекају, баш као луди. А они размишљају овако: она се, вели, њега боји, то јест Димитрија Фјодоровића (они њега зову Мићком), па ће стога мало доцније са дна авлије к мени доћи; а ти, вели, пази на њу до саме поноћи, па и касније. А ако она дође, а ти притрчи вратима и лупни ми руком у врата, или у прозор из баште — прва два пута лакше, овако: један-два, а после одмах трипут брже: куц, куц, куц. И тада ћу, вели, ја одмах разумети да је то она дошла, и отворићу ти врата полагано. А други знак су ми саопштили за такав случај, ако се што нео-

бично догоди: најпре два пут брзо: куц, куц, а после, причекавши малко, још један пут много јаче, и тако ће они онда разумети да се нешто изненада десило и да је мени здраво потребно да их видим, те ће ми и тада отворити, а ја ћу поћи и јавићу му. То је све за тај случај, ако Аграфена Александровна не би сама дошла, него ако пошље кога да што јави; осим тога, може наићи и Димитрије Фјодоровић, па да и о њему саопштим, да је близу. Они се здраво боје Димитрија Фјодоровића — тако, да кад би чак Аграфена Александровна већ дошла, па би се он и она закључали, а у тај се мах негде близу појави Димитрије Фјодоровић, онда сам ја и ту неизоставно дужан да их одмах обавестим, лупнувши три пут — тако, да први знак са пет удараца значи: „Аграфена Александровна су дошли“, а други знак од три ударца — „здраво је нужно“; па су ми чак и сами неколико пута показивали примером и разјашњавали. А пошто у целој васиони о тим знацима знамо свега само ја и они, то ће они, без икакве сумње и нинајмање не питајући ко је (јер они се врло боје гласно питати ко је) — откључати. И ето, ти исти знаци су сад Димитрију Фјодоровићу познати.

— А откуд су му познати? Јеси л' му их ти казао? Како си му смео казати?

— Ама зато, што сам се бојао. И како бих ја смео oћутати и не казати им? Димитрије Фјодоровић су сваки дан наваљивали: „Ти мене обмањујеш, ти од мене нешто кријеш? Ја ћу ти обе ноге пребити!“ И ето, тада сам им ја исте те тајне знаке саопштио, да би, ако ништа друго, видели мојy покорност, и баш тиме да се увере да их ја не обмањујем, него да им све на свету саопштавам.

— Ако ти мислиш да ће се он тим знацима користити и да ће зажелети да уђе, ти га не пуштај.

— Али ако ја сам будем лежао у наступу падавице, онда како да их не пустим — кад бих се иначе баш и смео усудити да их не пустим — знајући какви су страшни и безобзирни.

— Ех, до ђавола! А откуд си ти тако уверен да ће ти доћи падајућа болест, ђаво да те носи? Смејеш ли се ти мени, или не?

— Како бих се ја смео вама смејати, и зар је мени до смеја, код оваког страха? Предосећам да ће ми доћи падајућа болест — предосећање такво имам, просто, од самог страха ће ми доћи.

— Ех, несрећо! Ако ти будеш лежао, чуваће стражу Григорије. Ти унапред кажи Григорију, и он га неће пустити.

— Ја Григорију Васиљевићу о тим знацима без наредбе господинове не смем нипошто ништа говорити. А односно тога, да ће их Григорије Васиљевић чути, па да их неће пустити, — они су се баш данас због јучерашњег случаја разболели, а Марта Игнатјевна су наумили, да их сутра лече. Тако су се мало час договорили. А то је њихово лечење врло занимљиво: Марта Игнатјевна зна некакву наливку и увек је имају; јаку, са некаквом травом, они знају таку некакву тајну. А они лече тим тајним леком Григорија Васиљевића једно три пут у годину дана, кад му се сва слабина одузме, — то му се дешава као некаква капља, некаква узетост, једно трипут преко године. Тада она узме пешкир, натопи га у оној наливци и сва му леђа Марта Игнатјевна таре пола сата, док се сасвим не осуши, чак док сасвим не поцрвени и не отече, а затим му оно остало, што је у стаклету, дају да попије са некаквом молитвом, али не све, стога што један мали део у тој реткој прилици и себи остављају па такођер попију. Па како они обоје, да вам кажем, не пију никакво пиће, они се одмах изврну и позадуго чврсто спавају; а кад се пробуди Григорије Васиљевић, он је скоро увек после тога здрав, а Марта Игнатјевна се пробуди, и увек је после тога глава боли. Па ето дакле, ако сутра Марта Игнатјевна ту своју намеру изврши, онда тешко да ће они шта чути и да неће пустити Димитрија Фјодоровића. Они ће спавати.

— Каква бесмислица! И све ће се то као наручено наједаред збити: и код тебе падајућа болест, и они обадвоје ван себе! — викну Иван Фјодоровић. — Ама да нећеш ти сâм тако да измајсторишеш, да се тако деси? — оте му се наједаред, и он страшно намршти обрве.

— Како бих ја то тако удешавао... и што да удешавам, кад ту све од Димитрија Фјодоровића самог зависи, и само од његових мисли... Ако они што зажеле да учине — они ће учинити, а ако неће, онда их ваљда нећу ја нарочито довести, да их угурам код родитеља?

— А што да он код оца долази, па још полагано, ако Аграфена Александровна, као што ти сам велиш, неће никако ни доћи, — настављаше Иван Фјодоровић, бледећи од љутине. — Ти и сâм то говориш, а и ја сам за све време, од како сам овде, био уверен да старац само фантазира, и да њему тај гад неће доћи. Што ће Димитрије да јуриша и продире код старца, ако она неће доћи? Говори! Ја хоћу твоје мисли да знам.

— Па ви и сами изволевате знати зашто ће они доћи — нашто ту моје мисли? Они ће доћи једино због своје пакости, или због свог сумњичења, у случају, на прилику, моје болести; они ће посумњати и поћи ће због нестрпљивости у собе, да траже, као и јуче: да није прошла некако кришом од њих. Њима је такође потпуно познато да је Фјодор Павловић један велики куверат спремио, а у њему три хиљаде запечаћене, под три печата, превезано трачицом и написано сопственом њиховом руком: „анђелу моме, Грушењки, ако усхте доћи", а затим, после једно три дана, још су испод тога дописали „и пиленцету". Е па ето, то и јесте сумњиво.

— Којешта! — викну Иван Фјодоровић, скоро ван себе. — Димитрије неће поћи да отима новац, па још да притом убија оца. Он га је јуче могао убити због Грушењке, као разјарена пакосна будала, али неће поћи да пљачка!

— Њима су сад здраво потребне паре, у највећој мери потребне, Иване Фјодоровићу. Ви чак и не знате колико су им потребне, — разјасни Смердјаков необично спокојно и са ванредном разговетношћу. — А осим тога, они исте те три хиљаде сматрају као своје рођене, и тако су ми сами исказали: „мени, вели, родитељ остаје још равно три хиљаде дужан". А на све то размислите, Иване Фјодоровићу, и неку чисту истину; јер то је скоро сасвим тако, мора се рећи да Аграфена Александровна, ако само она сама то зажели, она ће га неизоставно нагнати да се њоме ожени, то јест самог нашег господина, Фјодора Павловића, ако само зажели, — но, а она ће, можда, још и нешто више зажелети, то јест да постане права госпођа. Ја и сам знам да су њихов трговац Самсонов, њој самој, са највећом искреношћу говорили да ће та ствар бити врло паметна, и при том су се смејали. А она је и сама паметна женска. За њу нема смисла да полази за таквог гољу, као што је Димитрије Фјодоровић. Е па сад, кад то узмете у рачун, размислите и сами, Иване Фјодоровићу, да тада већ ни Димитрију Фјодоровићу, па чак ни вама и вашем браци, Алексију Фјодоровићу, ништа после смрти родитељеве неће остати, ни једне рубље, јер Аграфена Александровна ће зато и поћи за њега, да се све на њу препише, и да све капитале, што год их он има, на њу преведе. А нек умре ваш родитељ сад, док још свега тога ничега нема, онда ће сваки од вас одмах добити сигурно по четрдесет хиљада, па чак и Димитрије

Фјодоровић, кога они тако мрзе, јер они тестаменат нису писали... Све је то Димитрију Фјодоровићу одлично познато.

Нешто као да се искриви и задрхта на лицу Ивана Фјодоровића. Он наједаред поцрвене.

— Па зашто ти онда, — прекиде он наједаред Смердјакова, — после свега тога мени саветујеш у Чермашњу да идем? Шта си ти тиме хтео да кажеш? Ја да одем, а гле шта ће се код вас догодити! — Иван Фјодоровић једва дисаше.

— Потпуно тачно, — тихо и смишљено проговори Смердјаков, али пажљиво пратећи Ивана Фјодоровића.

— Како то потпуно тачно? — запита Иван Фјодоровић, са тешком муком уздржавајући се и грозно севајући очима.

— Ја сам то говорио, што ми је вас жао. На вашем месту, да сам само *ја* ту, ја бих све то одмах оставио... а не бих код таквог чега седео... одговори Смердјаков, са најискренијим изгледом посматрајући како севају очи Ивана Фјодоровића.

Обојица заћуташе на неко време.

— Ти си, канда, некакав велики идиот, и, већ, наравно... страшан неваљалац! — устаде наједаред са клупе Иван Фјодоровић. Затим одмах хтеде проћи на капијицу, али наједаред стаде и окрену се Смердјакову. Деси се нешто чудновато: Иван Фјодоровић се изненада, као у некаквим грчевима, угризе за усну, стиште песнице и — још један тренутак, наравно, и он би јуришао и насрнуо на Смердјакова. Бар овај је то приметио у том истом тренутку, задрхтао је и устукнуо свим телом назад. Но тренутак прође за Смердјакова срећно, и Иван Фјодоровић ћутећки, али као у некаквој недоумици, пође на капијицу.

— Ја сутра у Москву путујем, ако хоћеш то да знаш, — сутра рано изјутра, — то ти је све! — љутито, разговетно и гласно проговори он наједаред, чудећи се после себи и сам, што ли му је тада требало да то каже Смердјакову.

— То би било најбоље, — прихвати овај, баш као да је само то и чекао, — једино је то незгодно, што вас из Москве могу телеграфом одавде узнемирити, у случају ако би се онако што десило.

Иван Фјодоровић опет застаде и опет се брзо окрену Смердјакову. Али и са овим баш као да се нешто десило. Сва фамилијарност и немарност његова наједаред ишчезоше; све лице његово изрази необичну пажњу и очекивање, али већ бојажљиво и ропски покорно, баш као да би хтело да каже: „Имаш ли можда

још што да кажеш — хоћеш ли још што додати?" — просто се могло читати у његовом пажљивом погледу који се беше чисто упио у Ивана Фјодоровића.

— А зар ме не би и из Чермашње дозвали... ако би се онако што десило? — викну наједаред Иван Фјодоровић, однекуд наједаред страшно повисивши глас.

— Па и из Чермашње ће вас... узнемирити... промрмља Смердјаков скоро шапатом, баш као да се био збунио, али и даље пажљиво-пажљиво гледајући Ивану Фјодоровићу право у очи.

— Само Москва је даље, а Чермашња ближе, па ти, ваљда, путни трошак жалиш, кад тако наваљујеш баш за Чермашњу. Или ме можда жалиш, што ћу морати много заобилазити?

— Сасвим тачно... промрмља Смердјаков гласом, који се већ беше пресекао, гнусно се смешећи и опет се грчевито спремивши да за времена одскочи натраг.

Али Иван Фјодоровић се наједаред, на велико чуђење Смердјаковљево, засмеја и брзо оде на капијицу, и даље се смејући...

Ко би погледао на његово лице, тај би јамачно закључио да се он никако није стога засмејао, што му је било пријатно. А он и сам ни зашта на свету не би могао објаснити, шта је било тада с њиме у том тренутку. Он се кретао и ишао као у некаквим грчевима.

Фјодор Достојевски.

(С руског превео Јован Максимовић)

СОЦИАЛНИ ПРЕГЛЕД

СОЦИОЛОГИЈА У ГОДИНИ 1913.

III

4. Четврти је принцип еквивалентности свију облика и функција на појединим развојним ступњевима. Кад се говори о „нижим“ и „вишим“ облицима, не значи да су „нижи“ подређени „вишима“, него је пре обратно случај: „виши“ следе „нижима“, израшћују из њих. Нема апсолутно хијерархије у развојном низу појединих функција, већ постоји узајамна зависност, а то је еквивалентност. Једино због економије мишљења смемо подређивати поједине групе функција другима или и једној јединој функцији, на пр. привредној или и научној, а никако није допуштено побуђивати мишљење да је тај хијерархични однос иманентан феноменима социалног живота.

5. Принцип диференцијације и то тројаке: а) диференцијација индивидуа, б) диференцијација социалних функција; и в) диференцијација међусоциалних група. На примитивном ступњу, у хорди, браственичким и племенским заједницама, и феудалној скупини и на чисто аграрном селу (у колико је нетакнуто утицајима из града) личи једна индивидуа на длаку другој истог спола, старости и позива. Тек у граду, у народној и националној заједници развезује се појединац тих тетизирајућих и нивелишућих спона са својом групом а у том га носи диференцијација социалних функција, настајање сложенијих облика привредне, правне и политичке организације, подела рада у науци, пречишћавање и облагорођавање појмова и престава о браку и породици, вери и уметности, финија разликовања у моралним нормама а пре свега обазирање на мотиве деловања појединца,

развијање моралне аутономности сваког појединца, као таквог без обзира на веома материјалне интересе његове групе. Појавом нових облика заједница: диференцованих вероисповести, уметничких, научних, привредних организација, удружења, и развијањем јавне друштвености уопште, унапређен је процес еманциповања индивидуе од своје крвне, сталешке и позивне групе, дата је могућност да се у оквиру тих група диференцују појединци у знатном степену. Подела рада постаје међународном, одговарајуће диференцоване групе у границама народних скупина стапају се, кругови постају већи, диференцованост је интерсоциална, међускупинска, према томе и индивидуа слободнија, неодвиснија, јер је индивидуа у толико самосвојнија, у колико је већи непосредни круг коме она припада, како је то лепо расветлио Зимел у књизи: Über sociale Differenzierung (3. Aufl. 1910).

То су по Колеу пет основних принципа друштвеног живота. Основни закон друштвеног развоја гласи пак код њега: интелектуални развој одређује социални развој и управља њима. Код разних социолога фигурирају тежње и чежње (Војанс и Бако) као последњи покретачи, код других опет потребе (Диркем, Опенхајмер); Коле се враћа на Конта и де Робертија, постављајући интелект и његова спознања као основни мотор друштвено-културног развоја. Према Вормсу наглашује Коле, да се само за оним стварима може тежити којих смо корисност, фактичну или фиктивну, упознали, сазнања се шире и продубљују у колико се више понављају акције исте идејне заснованости. Тежње и потребе нису покретачи друштвена развоја, него тек његови плодови, резултати. Пометњу је проузроковао телеолошки начин схватања: ту је циљ сваке радње уједно и разлог и замењују га са узроком. Интелектуални развој није безуслован, једномеран и беспрепречан за све групе једног друштва. Владају у њему т. зв закон успоравања и закон ширења, како их је назвао де Роберти (Sociologie de l' action, 1908, стр. 182 и след.). Наука је развијенија од философије, философија предњачи уметности, акција, практично делање, заостаје иза духовне садржине уметности. Носиоци тих функција разно су школовани а редовно у истој постепености падања нивоа, у коме реду и долазе по својој интелектуалној развијености једно за другим. Идеја се рађа у појединцу и веома споро шири на све шири круг заједнице. Демо

кратизацијом знања не постизава се само дизање масе него уједно даје нов подстрек елити за излучивање нових, виших идеја. Тек веома интензивна настава, која не само прелази границе знања прошлих генерација, него приводи масу и најновијим спознањима науке и философије, новим, сложенијим објавама ма којих идеја у уметности, може довести у склад растојања осећајних престава и деловања масе са постигнутим сазнањима, излученим идејама науке, философије и уметности.

У последњим поглављима анализише Коле још и т. зв. секундарне факторе развоја друштва који се опет деле на: а) пресоциалне: *α)* физички милје, *β)* раса; и б) социалне: *α)* економски и *β)* правни и политички фактор. Сажетом приказивању деловања тих „секундарних развојних чинилаца“ следује оцртавање „развојног механизма“ т. ј. процеса ширења и продирања нових спознања, а тиме једновремено и дизања читавог нивоа маса. У тим излагањима ослања се Коле потпуно на Тардову теорију поснимања и Паретово учење о циркулацији елита у појединим заједницама. Књига се завршује кратким погледима на питање прогреса и могућности успешног, научно заснованог реформисања друштва. То је програм неопозитивистичне социологије. У оквиру тог програма, који није Коле ни у најнезнатнијем делу поставио, него веома прегледно и јасно резимовао и за шири круг интелигената, ради се данас у социологији, испитују поједини феномени, пишу монографије, спрема грађа за једну систематику социологије која ће надметнути Спенсерову и несравњиво већом ерудицијом а нарочито широким обзирањем на савремене друштвене појаве. Спенсер је градио на етнографској и преисторијској основи, и зато његова социологија ћути о савременим друштвима; модерна социологија пак наглашује нарочито потребу познавања постојећих друштава а на по се западне културе и у сврху њезиног што темељнијег проучавања развија се посебна дескриптивна социална дисциплина т. зв. социографија.[1]

Године 1913 изашло је осим Колеовог дела још једно које може добро да испуни своју сврху, а то је: Введеніе въ изученіе соціологіи од руског историчара Карјеева. У свом трећем, проширеном издању на 432 странице излаже он прегледно сва важнија питања око односа социологије према осталим дру-

[1] Види R. S. Steinmetz, Die Stellung der Soziographie in den Geisteswissenschaften, објављено у Archiv für Rechts-u. Wirtschaftsphilosophie, год. 1913.

штвеним наукама, о социологијским методама, о улози индивидуе и скупине у друштвеном развоју, о објективизму и субјективизму у социологији, о проблему прогреса и т. д. Од нарочите је вредности Карјеева књига у једном погледу: у њој су, што је природно, доста опсежно изнесени приноси руске социологије (напосе Лаврова и Михајловског) општој социологији. Насупрот Гумпловичу и његовој школи (Раценхофер и Опенхајмер) и Диркему, наглашује Карјеев, у сагласности са Диги-ем да је једина реалност личност појединца, групе су само сумације личности; и према томе он заснива социологију на психологији (као и Тард, Џидингс, Зимел, Петен и др.). И Карјеев полаже тежиште, као и Коле, на интелектуални развој, а то значи у развоју социологије једно „Натраг ка Конту", од Спенсеровог емоционализма. За нас ће бити од нарочитог интереса да упознамо Карјеевљеве погледе о односу социологије према историји. А можемо се ослонити на Карјеевљеву упућеност и у те више, методолошко-философске проблеме, јер је он већ дао више темељних радова као о Основним питањима философије историје, о Теорији историјске науке и т. д. Карјеев се ставља на становиште хајделбершког философа Винделбанда и што је у овога idiographische Wissenschaft, назива Карјеев „конкретном науком" (т. ј. дескриптива појава као индивидуалности, без икаквог нарочитог класификовања феномена по сродности им, без постављања „типова" а још мање некаквих опћих закона!). Винделбандов и Рикертов израз nomotetische Wissenschaft, заступљен је овде једноставнијим (али и мање тачним) „апстрактна наука". Историја је наука али конкретна, док је социологија апстрактна, по својим циљевима, те посредно и делом по свом методу. Пуне су смисла речи Карјеева: неисправно је нападати историју што не испуњује задаће социологијине и историчари су имали право одговорити да се историја не може одрицати својих задаћа (стр. 148). Занимљиво је да је још један историк и социолог, сада већ покојни Мануел Салес и Фере готово истим речима одредио однос историје и социологије: „чињеница, то је област историје, типичност, социологије. Историја корача између две трачнице које јој одређују правац: простор и време; континуитет и сукцесија њезини су закони; она проучава народе један по један, а сваки народ у периоду за периодом, свако доба по чињеници за чињеницом. Социологија,

насупрот, уздигнувши се над простором и добима на високе изгледнике, одакле се обухватају једним погледом сва друштва, проучава постанак, елементе, споне, снаге, структуру и организацију заједница, класификује их у типове, прати развој сваког типа и утврђује законе и узроке му, и са целом прошлошћу у зеници сагледа велика обрисја будућности. Однос историје и социологије јесте потпуно исти односу природописа и биологије. Историја је конкретна наука, социологија апстрактна". (Sociología General, Madrid, 1913, стр. 22). Не мислимо се дотицати крупног питања, је ли историја уопште наука, у смислу осталих. То је питање било поводом великих и често врло огорчених распра, јер су историчари, осетљиви као и сви људи, закључивали да се хоће и њима пречити карактер и част научењака, када се тврди да историја испада из оквира појма наука. То међутим никако не стоји. И ми смо мишљења да историја није у строгом смислу наука, али смо зато свагда готови признати да рад историчара стоји свагда у једном реду са радом сваког научењака, да огромне тешкоће око критике извора, интуирања оног често компромитирајућег али ипак неизбежног „духа времена" изискује далеко протанченије живчане функције, него на пр. рад петрографа и статистичара; да су велики историци, али једино велики, много ближе небесима философије, „царице науке" него ли извесним често пута преземаљским наукама. И баш зато што смо мишљења Салес и Ферeовог земљака Рибере (Lo scientifico en la Historia, Madrid, 1906) да је историја битно различна од наука, не можемо одобравати његову паралелу: природопис: биологија—историја: социологија. Само чиста Darstellungsgeschichte носи исто обележје које и етнологија и социографија, као дескриптивне пред-дисциплине социологији, док се сви велики историци уздижу до једне Begriffsgeschichte и као такови престају бити помоћници социолога, него живе искључиво историји која је у њих нешто друго но што су две остале науке Но морамо се радовати да и Карјеев и Салес и Фере виде могућност споразумног рада историје и социологије и да се не прикључују неверницима могућности и потребе једне опште друштвене науке, него су место зановетања Белова и других, и сами помогли социологији колико су знали и умели. Карјеевљев Увод у социологију још увек је после Ковальевскових радова, један од најбољих радова које имамо ма на којем од словенских језика.

Осим тих мање или више програмних радова из гностике и методологије социологијине објављено је у току године и једно аналитично дело о читавом једном комплексу појава и питања при проучавању, спознавању социалног света. Психологистично ориједнтован шведски социални философ Штефен публиковио је књигу: Die Irrwege sozialer Erkenntnis. Jena, стр. 238. Штефен не проматра нити рашчлањује у овом делу (III свеска његове шведске Soziologi, Stockholm 1910, која се сада преводи и на немачки и излази у више свезака) могућност, услове и путеве спознања друштвено-културних појава и стања од стране социолога стручњака. То је он урадио већ у својим делима: Die Grundlagen der Soziologie (1912) и Der Weg zu sozialer Erkenntnis (1911). У овој студији открива нам он опсежну психолошку анализу, све оне путеве којим је ишло а иде и данас спознавање друштва код масе, код лајика, несоциолога, а којих се странпутица социолог мора чувати и пре свега бити свестан да оне постоје пошто их сасвим неће избећи, јер ни он не може из људске коже. Празноверица помрачује поглед за стварна стања у првом реду код примитивних људи али је има и у најцивилизованијих скупина, предрасуде су и у нашем савременом западно- и средње-европском друштву највеће препреке поклапању наших представа о друштву са стварности. Као што има разних празноверица (политичких и правних, економских, етичних и верских) такве су и предрасуде у главном: религиозне и етичне, социално-класне, политичко-правне и економске, социално-сексуалне, педагошке и националне. Како настају те предрасуде и у најмисленијим појединцима? „Најопштији је разлог тенденције социалних расуђивања ка погрешности веома јасан. Најобичнија и најважнија социална расуђивања састоје се у томе да у дневном животу, и то како у јавном тако и у приватном, убрајамо конкретне социалне појаве у класе и типове, који су већ унапред одређени, без обзира на то да ли те класе и типови одговарају само социалној области, или још опсежнијим областима стварности, т. ј. материјалној природи" (стр. 122). Огромном поделом рада сужен је видокруг појединца, мозак је у стању да оперише једино са пет-шест елемената који припадају специјалној функцији дотичног у друштву: „Међутим друштво се састоји од специалиста, који један другог погрешно оцењују, јер сматрају и себе и друге универзалистима; јер једна

специалност никада не може да разуме другу док би истинска универзалност извесно тачно појмила све специалности“ (стр. 124).

Из интереса самоодржања сваке групе и нагона, општељудског, да се своји интереси оправдају и као објективно узвишенији, моралнији, над интересима супротних група, поничу све групне предрасуде: религија једне против других, сталежа и класа, политичких струја, послодаваца и радника, разних националних скупина, мушких и женских, подмлатка и одраслих. Ове последње предрасуде, између подмлатка и „зрелих“ т. ј. т. зв. „педагошке предрасуде“ играју веома важну улогу у развоју модерне културе, јер су неизмерно штетне, уништавајући силне енергије будуће генерације, и успоравајући свако интензивно напредовање. Штефенове речи о тим предрасудама (стр. 183—190) спадају међу најбоље што је о томе речено. Оне бацају јасну светлост на питање о односу ђака и наставника, а нарочито на средњешколско питање данашњег времена.

Поред тих празноверица и предрасуда помућују слику о друштву „тајне“, прећутања, неоткривања самог себе, индивидуе и групе, пред посматрачем; и, на послетку, лажи. О „социалним тајнама“ in genere писао је сјајно Зимел у својој фрагментарној Социологији (стр. 337—402) и Штефен се у том одељку у главном ослања на Зимела, изречно и прећутно. Иначе је Штефенова књига врло леп и користан увод у социологију показујући све тешкоће за лајика у тачном појимању друштвене стварности и заузима достојно место поред Спенсеровог дела „Изучавања Социологије“, у колико је психолошки разређенија, и ако мање луцидно од овога. Заједно са поменутим делима: Grundlage der Soziologie и Der Weg zu sozialer Erkenntnis преставља она ново гностичко заснивање социологије на Бергзоновом интуивизму. Уверени смо да у својој претераности Штефенова интуистично-психологистичка социологија неће продрети, али може веома благотворно ублажити честа симплифицирања и „објективне школе“ Диркема и италианско-шпанских неопозитивиста.

Мирко М. Косић.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

КАКО СЕ МОЖЕ МУШКО ПРЕТВОРИТИ У ЖЕНСКО И ОБРАТНО

(Црта из Експерименталне Биологије)

Ово питање односи се на претварање односно на измену сексуалних особина код одраслијих створења. Штајнах (Steinach), физиолог у Прагу, решавао је то питање огледима на кичмењацима. Резултати његова испитивања су врло интересантни. У полним жљездама постоје два ткива, која луче сокове различне функције. Једна врста ткива има за задатак само стварање сексуалних елемената, јаја или семена, и то је права полна жлезда; а друга врста, такозвана пубертетна жлезда, утиче на стварање секундарних сексуалних особина.

Ове две врсте функција могу се помоћу пресађивања полних жлезда једна од друге одвојити. Ако се јајњаци пресаде у периоду младости, онда се у жлездама не развију семене ћелице, али веома обилно развију се међућелице, из којих се састоји унутрашња жлезда; тако постаје компактан орган из елемената, који имају за задатак само унутрашње лучење. Кад одрасту ове животиње с пресађеним јајњацима (тестикулима), оне, ма да у њима нема правих полних жлезда, ипак показују све типичне секундарне сексуалне особине, — тако: мушку, јаку грађу, јак костур, развијену главу, грубе мушке длаке, акцесорне полне жлезде, простата и нормални мушки полни орган. Али не појављују се само телесне особине мушкости, него и душевне и функционалне промене, којима се одликује прелаз од незрелих индивидуа к зрелим, наиме: храброст, темпераменат, нагон према женци, способност ерекције и спајања.

Овим огледима доказано је да развој телесног и душевног пубертета не стоји у вези с органима, који справљају семе, него

да су те особине одређене унутрашњим лучењима сполне жлезде, нарочитим хормонима.

Показало се шта више, да степен пубертета зависи од множине ове излучене супстанце. Ако је мало супстанце, то се појављује само непотпуна мушкост, а ако се веома много налази, тада постаје у неку руку претерана мушкост, која се исказује у нарочитој дивљини и у бесном нагону сексуалном. Ако се код оваквих животиња удали делимице жлезда, то опада мушкост и у спољашњем свом појаву као и у еротичној диспозицији.

Унутрашње излучени део полне жлезде делује, дакле, тиме, што изазива физиолошке механизме, који су потребни за стварање секундарних сексуалних особина и доводи до развоја пубертета, и даље тиме, што одржава све ове механизме у свом раду и тиме истраје мушкост и мушка снага за време сексуално способних година на приближно истој висини. Зато је Штајнах раздвојио овај унутрашњи лучећи део полне жлезде од праве полне жлезде и назвао је пубертетном жлездом.

У даљем току свога рада испитивао је Штајнах, да ли су пубертетне жлезде код мушких и женских индивидуа исте и дошао је до закључка да нису исте.

Ако се жлезде у младих женка пресаде у истодобне мужјаке, којима су јајњаци исечени, то јајњаци, оварији, од женке зарасту, даље расту и остану у мушком телу као трајни орган; у њима се ствара нарочито бујно интерстициално ћелично ткиво, дакле женска пубертетна жлезда.

Пубертетне жлезде делују сасвим специфично; оне могу само хомологне, истоимене сексуалне особине изазвати а не противне, хетерологне.

Пубертетне жлезде способне су, услед те своје специфичне делатности, да промене првобитни полни правац у индивидуама, у којима су пресађене. Ова промена и обртање мушкости у женскост, као и обратно, ствара се двама процесима, прво спречавањем растења противних (хетерологних) секундарних сексуалних карактера и претварањем индиферентног стања у истоимене (хомологне) секундарне особине.

Како се врши претварање мужјака у индивидуе са потпуно женским полним карактером и женском душом, или тако звано феминирање?

Ово је изведено на младим мишевима и пацовима. Код повећег броја окоћених индивидуа, које су одрасле под истим по-

годбама, узео је Штајнах јајњаке од женских и пресадио их у мушке, пошто су им тестикула извађена; и после посматрао нормалне мужјаке, нормалне женке, кастриране мужјаке и мужјаке с пресађеним (имплантованим) женским жлездама. Мерењем тежине и телесног обима и помоћу Рентгенових слика могао је Штајнах доказати, да пресађени (имплантовани) оварij спречава растење скелета и целога тела. Док је линија растења у кастрираног мужјака, готово истоветна с оном у нормалног мужјака, дотле растење мужјака са пресађеним женским жлездама заостаје далеко, и грађа и крој тела и поједини облици, као облик лубање, постају постепено женским. После свршеног растења ови мужјаци су чудновато слични с нормалном својом сестром, т. ј. женком. Длака у мужјака с пресађеним оваријама постаје мекана, глатка, потпуно женска, док је у правих мужјака груба и дужа.

Али ово претварање мужјака у индивидуе с женским особинама иде и даље; дојке и млечне жлезде постају сасвим као у одраслих, добро развијених женка. Али не само да се ове телесне особине мењају, него се мењају и душевне особине. Феминирани мужјаци постали су у душевном погледу потпуно женке. Ови мужјаци немају мушког нагона, мушку храброст, борбену нарав, они су постали кукавице, бојажљиви, показују женске реакције и, што највише упада у очи и што је најбољи доказ да је феминирање, т. ј. претварање мушкости у женскост извршено, ове животиње бивају од мужјака као женке страсно гоњене и оплођаване Дакле у рођеним мужјацима развио се женски пубертет.

Та промена показује се и у даљим појавима; ако је пресађена женска жлезда у мужјацима добро ухватила корена и одбранила се од растења околног ткива, тада феминирање иде тако далеко, да грађа и крој тела ових феминираних мужјака постају мањи него у нормалне женке, и дојке и млечне жлезде тако нарасту да могу дојити; и ако се младунчад ставе поред ових мужјака, они одмах у њима упознају женке и почну да их сисају, а животиње се не бране него примају младе, доје их и показују при дојењу стрпљивост, држање и пажљивост, као што се види и у нормалним женкама.

Као што се мужјаци могу претворити у индивидуе с женским сексуалним особинама, ако се младим животињама усаде женске полне жлезде, тако се исто могу и женке претворити у

животиње са мушким сексуалним особинама, ако се у њих, још док су младе, усаде мушке полне жлезде. При овом пресађивању, које је теже од првог, показују женке јачу грађу тела, снажнији крој главе, длаку грубу, дугу, све карактере, које мужјаци имају. Вагинални отвор нестаје делимице или потпуно код пацова. Ово маскулирање, претварање женке у мушко, показује се и у сексуалном нагону; маскулиране животиње одмах познају женке да ли су за спајање, гоне их скачу на њих, туку се са мужјацима, нападају и бране се храбро.

Као што се види из свега овог, сексуалне особине нису утврђене и у напред одређене. Сексуалне особине могу се променом пубертетне жлезде код још незрелих индивидуа потпуно променити.

Dr. Славко Шећеров.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Хрватска књижевност у 1913 години.

Док је Србија у јези крвавих догађаја 1913 заборавила била готово своју литературу, а песници песме и припозетке, прекогранични део нашег народа није се ни часом зауставио на свом путу у погледу културе. Осим редовитих издања „Матице Хрватске“ и „Друштва хрватских књижевника“ безброј књига и песама паде на хрватско, и онако слабо тржиште.

Осим изворних књига, појавише се и две библиотеке. Једна стране литературе — друга пробране хрватске. Прва је под управом Dr. Н. Андрића издала до сада неких десетак изабраних имена светске литературе различитих народа: Лоти: У харему; Достојевски: Кротко јање; Уајлд: Сабласт од Кантервила; Џон Лутер Лонг: Мадам Батерфлај; Крок: Индијска плесачица; Јенсен: Мадам Д' Ора.

У Хрваткој се чешће кушало издавати неку врсту такове библиотеке, али ниједна није до сада потпуно успела. Ова изгледа да корача стално. Буде ли само припазила, да све буде у одличном преводу, биће врло потребита, јер Хрватској треба мало више познавања страних литература.

„Друштво хрватских књижевника“ и ове године ступа на челу свих издања, окупивши најбоље снаге и најинтересантније ствари. Оно је издало: Галовић: Зачарано огледало; С. Туцић: Голгота; Б. Ливадић: Легенда о Амису и Амилу; Бенешић: Ана Креонтика; Зовка Кведер: Једанаест новела.

Матица Хрватска — је издала своје редовите књиге, међу којима се налазе песме словеначког песника Ашкерца, с предговором Dr. Бацале и књига новела Буде Будисављевића. Ашкерц је био један од старих песника словеначких, распоп, пун комбативности, али маленог песничког надахнућа — а велике продукције. Чудно је баш, да се Dr. Бацала подухва-

тио да напише предговор овом распопу — он уверени католик! Ашкерц је умро пре три године.

Буде Будисављевић је већ старији господин паметан и разговоран, па јер нема никога кому да прича о свом крају и свом човеку — он пише, дајући верну слику, али фотографску, онога што је видио и доживео. Књиге су његове занимљиве због чистоте народног израза.

Поједини писци штампаше око двадесетак књига — а највише песама. Ја ћу да споменем најглавније.

Божо Ловрић је штампао драму Дугови. Божо Ловрић има талента и то је показао још давно са својом успелом књигом: Хризантеме. Али човек мора бити подарен силним и необично великим талентом, да једну своју исповест; један свој индивидуални став према друштву и његовим законима подигне до те висине, да нас увери. Ништа није бедније до наивне исповести и наивног дизања против онога што други за свето држи. Па место да тај писац буде велик у своме гњеву против друштва, како је то био Бајрон, он постаје смешан и сићушан. Dr. А. Тресић-Павичић издао је књигу: „Ко не дође на бој на Косово“. Обична књига, писана под утиском великих и силних херојских подвига српске војске и великих победа код Куманова и Битоља! Испевана је у народном десетерцу, у строфама по четири стиха с римама, на староромантични начин романтичара à la Сундечић! Ни једног момента није нам песник могао показати у песмама величанствену слику ових епохалних догађаја ослобођења једног народа! Друг његов Иво Војновић, у четвртом певању своје „Мајке Југовића“ није ништа више успео од Тресића. Он је више пута управо прост и досадан. Срећа његовог „Лазаревог Васкрсења“ што га је београдско позориште давало, позната је, па и ако београдска критика и публика, не васпитана на Матерлинковом симболизму, није разумела симболизам те драме, ипак она „реалност пушкарања“ делује превише гротескно.

О књизи Владимира Назора проговорићу други пут опширно, стога, што је то једини хрватски песник, који може да заинтересује потпуно у колико гледе песничке идеје у толико и гледе обрадбе.

Испуштам сву ону чету слабих песника. Спомињем само Владимира Черину, који је издао студију о рано-преминулом несумњивом таленту: Јанку Полићу-Камову; и Франа Галовића, који је издао књигу песама: „Четири града“.

Д. Т.

Kepes Ernö, A magyar politika jövendö útjai. A diadalmos Balkán és a magyarság jövöje. (Путеви мађарске политике у будућности. Победоносни Балкан и будућност Мађарства). Budapest. 1913, стр. 26.

Значајан је изражај расположења мађарства у његовим мисленијим преставницима. Ова брошура је из пера једног млађег социолога из групе око Оскара Јасија. Година 1912/13 предочила је Мађарству могућност распада и тисућегодишње државе. Они то увиђају и боје се Кепеш иде чак тако далеко да узима за извесно коначно растварање аустријске половице Монархије у току идућих најдаље 80 година. Преостаје му да одговори на питање, шта ће бити са Угарском? И она ће се распасти т. ј. ограничити, смежурати на Велику Раван, колевку Мађарства, ако не буде Мађарска Нација умела искористити још по мало времена што преостаје до великог судара. Мађарска Нација мора асимиловати све остале народности. То је стара песма али је ново и посебно, Јасијевско, да асимилација може и мора бити на леп начин започета и спроведена. Мора се подстаћи љубав народности према Угарској, а та љубав развиће се када се сва пажња буде посветила задовољењу културно-политичких тежња и потреба свих народности. И Румуни и Срби и Хрвати већ су данас културнији у Угарској но у њиховим Пијемонтима, а и Русинима треба да постане боље но што је Украјинцима у Русији. На тој основи треба градити даље: треба индустријализирати народносне периферије. Грешка је, по Кепешу, досадање мађарске политике, што је усредсредила сву културну политику на подизању Пеште, а народносна питања решавала је жандармима. Пешта није у опасности него Ердељ и Јужна Угарска и русински и словачки крајеви. Њих треба дизати културно, треба јаз између културности угарских Румуна и оних из Румуније, Срба и Хрвата и оних из Србије учинити још већим, непребродимим. Тако ће се отклонити бујање сваког иредентизма у тих племена, њихова буржоазија, задовољна и високо културна, неће налазити никакве дражи у чежњи за балканском браћом, они ће бити верни синови Угарске. Али је све то за мирно доба лепо и довољно, у ратним сукобима буде се стари расни инстинкти, цео хисторизам старих идеја може да васкрсне и уништи плодове деценијског труда. Зато их треба неосетно и помађаривати. Треба секуларизацијом и парцелизовањем латифундија створити у срцу Мађарства, код Кечкемета, Бекеша, Ђенђеша, Веспрема земље за насељавање.

Под најповољнијим условима треба насељавати и расејавати народности као острва у мађарском мору. И они ће се помађарити као и они 40.000 Словака у Бекешкој Жупанији; тако се претапају Срби око Будима и Печуја, Столног Београда; претопили су се од Пожуна до Коморана.

Чињеница је да Мађарство силно надире у Новом Саду, Суботици, Сомбору, Темишвару, Бечкереку; у Бачкој уопште назадујемо. Добро се држи средишни Банат до Потисја (Кикинда, Врањево, Бечеј, Меленци па преко Перлеза до Опаве и Црепаје), али су све наше српске позиције бреширане. Зато је и разумљиво зашто се данас Тиса споразумева са Румунима, изгледа и са Словацима, васпоставља уставно стање у Хрватској али се не жури да задовољи и угарске Србе.

Кепеш очекује од мађарских странака да ће схватити ситуацију Мађарства и заједнички пренути на рад око спасења му. Буду ли за времена и с потребном интензивношћу али и љубављу за народности (?) почели радити, Мађарство ће кроз 20 до 25 година бројати 20 до 25 милиона и може мирне душе бити пријатељским суседом Румуније и Србије. Као pium desiderium овај је пројект врло карактеристичан по садање стање духова у Мађарском Народу, у својој, ма и непотпуној реализацији он би могао постати обртном тачком целе средњоевропске констелације.

Мирко М. Косић.

Јаша Томић, Сеоба у Србију и чија да буде земља у ослобођеним српским крајевима? (Београд 1914. Издање књижаре Геце Кона, стр. 65, 8⁰. Цена 1 дин).

И ако по опсегу не велика, ова књига додирује многе потребне ствари са тежњом, да расветли питање о сеоби у Србију и да укаже пут за најправилније решење аграрног питања.

Књига има два главна одељка. Први део расправља питање о сеоби српских породица, поглавито из оних крајева, који припадају Аустро-Угарској и у којима Срби живе. Још од пре четрдесет година почело је испрва у мањој мери, а доцније све јаче исељавање становника из сиромашнијих крајева Аустро-Угарске. Послс су се почели многи селити и из богатијих крајева, а селили су се најпре у Америку, а кад је и тамо тако рећи преплављено земљиште, селе се људи у Африку и Аустралију. И то се селе становници не само Срби, него и Мађари, Немци,

остали Словени и Румуни. Од како је скоро удвостручена Краљевина Србија, они елементи из Аустро-Угарске, који су намеравали да се иселе, без разлике вере и народности, почели су мислити на сеобу у Србију. Код Срба у Аустро-Угарској завладала је у том погледу, како писац вели, права исељеничка грозница. Писац расправља питање, да ли да се ти Срби селе у Србију и поглавито, да ли да одмах, без претходног доброг обавештења, продају своја имања, у нади да ће у Србији одмах моћи купити и добити земље. Он налази да не треба пренаглити и да треба сачекати док српска држава прво уреди све односе у новим крајевима и док се извиди: колико има плодне земље и чија је; шта је од те земље државна својина; хоће ли Србија задржати право првенства при куповању земље; како ће се решити аграрно питање; где ће се дозволити насељавање и под каквим условима, и т. д.

Па онда, питање је, како ће се вршити насељавање. Данас се колонисање врши полако, постепено, са добро смишљеним планом. Јер се ваљада неће српски свет кренути као за време Арсенија III Чарнојевића, или за време Арсенија IV Шакабенте, или кад се оно Срби за време аустријске царице Марије Терезије кренули за Русију. Колико је онда нашег света пропало, јер су исељеници лутали између Београда и Коморана, Јегре и Арада па до Јадранског мора, годинама становали по земуницама и свакојако се злопатили. Стога писац нарочито устаје против неких нових организатора и налази да треба сачекати време, и законе о насељавању и све друго што се претходно има урадити.

После чланка о узроцима колонисања, писац говори о садашњем начину колонисања. Данас се не селе хиљаде и стотине хиљада у гомили, него исељавање бива неопажено и полако. На тај начин иселило се на пр. од почетка XIX века па до сад око 35—40 милиона душа из Европе у Америку. Од како је Карађорђе ударио темељ данашњој Србији, почело је исељавање обратно; Срби се нису селили са Балкана у Аустро-Угарску, него из Аустро-Угарске у Србију. Писац држи да се за последњих сто година, када би се могао ухватити тачан рачун, одприлике онолико Срба из Аустро-Угарске доселило у Србију, колико је за време Арсенија III Чарнојевића прешло из Старе Србије у Аустро-Угарску.

У чланку: „Да ли да селимо?“ писац говори, да се данас селе само они, који су жилавији, одлучнији, који осећају снагу у себи, да уђу у најтежу борбу, само да створе лепшу будућност.

Ако би се из Аустро-Угарске иселили ти најснажнији и најсрчанији, осетно ће ослабити српски елеменат тамо, остаће они најслабији, који не осећају довољно снаге и живота, да се одупру утицају страног елемента. Утицај српски у оним крајевима ослабио би и то би могло да тако рећи умртви тамошње Српство. Па ипак нема те снаге, која би могла да спречи исељавање из оних крајева у новоослобођене српске крајеве.

Али не треба да се доселе у Србију ни бескућници, ни они који немају ни пребијене паре, ни лењи, ни рђави људи. Такви људи не требају Србији. За нове крајеве потребни су и имућнији и вредни и честити људи, људи који неће очекивати само бенефиција од државе, и који ће поштењем и вредноћом добро утицати на своје нове суседе. А код Срба у Аустро-Угарској има крајева по периферијама, где наш народ под данашњим тешким приликама једва може да остане Србин, а хоће да остане Србин. У тим је крајевима тежња за исељавањем јака. Па онда има тамо крајева и села, где има свугде уоколо великих комплекса спахиске, државне и црквене земље, а наши земљорадници немају ни четвртину земље, колико им је најпотребније за живот. Тамо је одиста народ гладан земље и мора да се сели. И онда се сели у бели свет, где изгуби и језик и карактер народни, а често тамо пропадне и изгуби му се траг. Такве људе нико не може задржати од сеобе, али и ту се мора пажљиво радити, јер се у великим масама и наједанпут не могу ти људи селити. А кад већ узмора доћи до сеобе, онда је, разуме се, боље да се ти људи селе у Србију.

Писац излаже, да не дели мишљење оних људи, који тврде, да је наш народ у Аустро-Угарској пропао и да треба да се спасава ма куда. По српским автономним-црквеним подацима Срби у карловачкој митрополији имају $2^1/_2$ милиона јутара земље у вредности 3 милијарде круна! И због тога и не треба цео народ српски из Аустро-Угарске да се расељава, а несумњиво је, да није далеко време, када ће тамошњи Срби, „на граници између истока и запада бити копча, која ће спојити заједничку судбину оних народа, који у будућности не треба да се крве, но живе у миру и савезу“.

У другом одељку своје књиге: „Чија да буде земља у ослобођеним српским крајевима?“ писац нарочито устаје у одбрану српског земљорадничког сталежа, а против евентуалне намере појединих спекуланата, који би хтели и ту да тргују. Када се

писац вратио са бојног поља, не само Срби, него поглавито многобројни Немци, Маџари и Словаци, преплавили су га питањем о „оној пустој, јевтиној, доброј земљи, што је сад ослобођена“. Сви су они „чули“ да се катастрално јутро добре земље може добити за неколико лира, а о том су писца распитивали, кад је био у Пешти, новинари, народни посланици, трговци, па чак и неки попови. Опште је мишљење било, „да неће бити уносније трговине, од трговине са оном напаћеном земљом, што је са онолико тешких жртава ослобођена“. Против тог спекулисања писац одлучно устаје, тражећи да се то спречи.

Писац је додирнуо и питање о грађењу кућа у новим крајевима, које би опет држава имала тако да подигне, да би те нове насеобине биле и требале да буду у свему узорне и управо школе за становнике новоослобођених крајева, У завршним чланцима говори писац о новом аграрном закону, који ће српском земљораднику осигурати опстанак нарочито тиме, што ће онемогућити капиталистима, да нарочито у прво време покупују грдне количине земље За мало година, када се у свему покаже напредак и када земља буде јаче насељена, цена ће земљи скочити нагло. Цена ће скочити, што ће држава дизати путове, железнице, створити ред, подизати школе и т. д., а за то не би имали никакве заслуге они шпекуланти, који би хтели да земљу узму у бесцење.

Писац држи, „да ће држава спречити стварање великих поседа, она ће свом силом настојати, да се створе мали, управо средњи поседи, онакви, на којима ће ратарске породице моћи да живе човечним животом, да напредују, па тим начином подижу и државу“.

Уопште, писац је прожет правим демократским начелима и жели, да се колонисање наших нових крајева изврши онако, како ће то бити корисно по наше националне интересе, корисно за земљораднички сталеж и српску државу.

Препоручујемо ову књигу свакоме, ко се интересује за питања оваке врсте.

М. Ј. Л.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

ПОКУШАЈ ПАКТА ИЗМЕЂУ МАЂАРА И РУМУНА.

Преговори угарског министра председника грофа Стевана Тисе са првацима угарских Румуна, који су се од десетину и више година овамо већ више пута ради измирења водили, и кад Тиса није био министром, у последње време доспели су у критичан стадијум али нису довели до правог резултата. Но гроф Тиса је изјавио да ће без обзира на то, што Румуни нису пристали на његове понуде, извршити све што је нудио, и да ће се преговори наставити. То значи да су се противници ипак нешто приближили једно другом. Можда ће гроф Тиса и нешто више дати него што је смео пред мађарском јавношћу признати, а Румуни опет да ће се, за време, са мање задовољити, него што морају из обзира према јавном мишљењу у народу, које не напушта тако лако државоправних тачака старих програма, искати. Будућност ће показати, шта је у ствари, али да ће доћи до потпуног и сталног измирења, у то сумњамо.

Преговори ти водили су се о решењу румунског питања у Угарској а никако не о решењу народносног питања, као што сасвим погрешно и српски политички листови у Угарској пишу. То се види не само из тога, што гроф Тиса већ од толико година само с Румунима преговара и само њима уступке обећава, него и из мотивације, и саме званичне мотивације, у којој се завијено казује, шта се хоће да постигне поравнањем. Целина румунског народа рекао је гроф Тиса у Сабору има исте интересе које и целина мађарског народа, и прети им једнима и другима иста опасност. Свако зна какве заједничке интересе и заједничке опасности има на уму угарски премијер, а органи мађарског јавног мишљења, и они, који близу стоје грофу Тиси,

јасно су нам то не једаред казали: заједничка опасност су Словени а заједнички интереси бранити се од те опасности.

После великих промена на Балкану и у међународном животу и у Двојној Монархији словенска опасност је по том мишљењу постала још већом, те зато треба Мађари и Румуни да се помире и заједничком снагом од ње да се бране. У ту сврху је потребан савез с Румунијом, а она се може задобити за Тројни Савез само тако, ако се прво задовоље Румуни у Монархији, а особито у Угарској. Помирење Мађара и Румуна захтева и унутрашња политика, јер се словенској већини у Монархији може одолевати само удруженом снагом Немаца, Мађара и Румуна.

Како је главни интерес, који се намерава постићи пактом са Румунима, интерес спољашње политике, то је већ по том смешно и говорити о том, да се ради о решењу народносног питања. Задовољити Румуне да се Румунија задобије за савез против Словена или Тројног Споразума, и због тога им испунити неке захтеве, то је далеко од решења народносног питања.

При добром решењу народносног питања морали би се узети у обзир оправдани захтеви свих народности. Њима би се морала признати сва права, која им као држављанима припадају зато, што они врше све дужности држављана, а не што су сународници народа у једној суседној држави, чији је савез потребан. А ако хоће да се задовоље само Румуни у сврхе спољашње политике, онда се то не може назвати решавањем народносног питања него решавањем румунског питања. Па, ако је унутрашњи савез Немаца, Мађара и Румуна наперен против истог противника у земљи, против којега би у међународном животу наперен имао бити савез с Румунијом, против Словена, онда се поравнање са Румунима тражи у сврху да се изигра право решење народносног питања. Да не би морали све задовољити, Мађари су вољни учинити неке уступке једнима. Како снага Немаца и Мађара није довољна да у шкрипцу држи Словене, то се за трећег у савезу хоће да узму Румуни.

Кад се стварао Дуализам, онда је довољна била снага Немаца и Мађара, да у покорности држе све остале народе у монархији, те су та два народа поделили међу собом власт уз уговор да један другог помажу да сваки своје „варваре“ у покорности одржи.

Од тог доба знатно су се изменили односи снага у Монархији као и у целој Европи у корист Словена, те је за два

владајућа народа настала потреба узети један трећи у друштво, да се бар они остали не морају задовољити. Да тај трећи у савезу буду Румуни, то је мисао, која је покренула преговоре о поравнању између Мађара и Румуна.

Како је та мисао и акција само једно средство спољашње политике, а спољашњој политици монархије не даје правац гроф Тиса нити Мађари уопће, то ће зачетак мисли ваљати потражити онде, одакле се правац даје спољашњој политици монархије. То није ни Беч, него Берлин.

Мисао о савезу Немаца, Мађара и Румуна заиста је постала у Германији. Сретамо се с њом у списима једног од знаменитих немачких философа новијега времена, Eduard von Hartmann-a. Она се налази у чланку Хартманову „О опадању Немства", који је штампан осамдесетих година у књизи Хартмановој под натписом Moderne Probleme. Како философи не крију толико својих побуда и смерова као државници и политичари, и како су с друге стране неке мисли из тог чланка Хартманова примљене у народносну политику Германије и одавна се примењују, неће бити без интереса у кратко изнети ток мисли којима је Хартман дошао до мисли о тројном савезу међу Немцима, Мађарима и Румунима.

Хартман констатује у свом чланку опадање Немства изван граница Царства, особито према југу и истоку. Баварско племе, које се у Аустрији населило по њему малаксава међу осталим што се уљуљкано у рахатно уживање политичке хегемоније разнежило и почело губити отпорну снагу. Узроци су опадања снажење националне свести суседних народа, тако оснажење чешког и пољачког племства духовно и економско, да су постали кадри такмичити се са немачким великим поседом; даље оснажење чешке и пољачке трговине којој иду на руку и Јевреји, који према политичком ветру опаклију окрећу; па непомирљива мржња на Немце Католичке Цркве, и, најпосле, апстрактни козмополитски идеализам Немаца. Устав у Аустрији био је за немачку хегемонију осуда на смрт (међутим је придошло и опће бирачко право). Аустриски Немци би по Хартману боље били учинили да су, не заносећи се либералним идеализмом, потпомагали царску власт да за једно две генерације не овлада у парламенту словенска већина. Због свега тога стало је Немство уступати пред Словенима, који исто тако у селима као и у варошима све већи мах отимају. Праг је добио словенски карактер у XIX. а Беч ће га

добити у XX. веку. Немство у Угарској не може се одупрети наглом помађаривању. Немци се боље држе само у Тиролу и горњој Чешкој, но и ако те земље по становништву више припадају Баварској него Аустрији, не треба Немачка да их заузима. Аустрија као дунавска држава не може бити без дунавских провинција а особито без Беча не би могла бити. Немачка пак без Чешке и Моравске не би могла, особито из стратегиских обзира, ни примити тих провинција, па, кад све њих ваља оставити Аустрији, онда јој треба оставити и Тирол и горњу Чешку, да не ослаби још више немачки утицај у Аустрији. Праведни захтеви аустриских Словена треба да се испуне, да се не шири међу њима Панславизам. Аустрија ако се успротиви том да постане савез држава западних Словена, нагониће их да се баце у крило Панславизма. Кад би се Аустрија претворила у федеративну државу словенских племена, ни Србија не би зазирала уз заштиту своје аутономије ступити у тај савез. Ако би и Румуни под каквим било државним видом приступили федерацији, били би они потпора Немцима против Словена. Немачко-мађарско-румунска мањина држала би равнотежу према чешко-пољско-српској већини не допуштајући јој да се одаје заблуди Панславизма. Немци у Царству немају кад да се брину да њихови сународници у Аустрији и Русији не пропадну. Губитке међутим ваља накнадити брзим германизовањем свега што није немачко у Германији, да Елсас и Лотарингија престану мислити на Француску а Шлезвиг на Данску. Особито се са германизацијом мора форсирати међу Пољацима и то експропријацијом пољачких поседа земаљских и колонизацијом. Ако се преображај у Аустрији пре сврши него у Немачкој што се германизују пољске провинције, ништа је не може спасти од тога да изгуби те провинције. То су, у кратко, мисли Хартманове о опадању Немства и о том, како се мора спасавати што се уопће може спасти.

Справедљивост Хартманова према Словенима у монархији само је привидна. Он констатује да је нужно претворити Аустрију у савез словенских држава, али свакојако не жели да се то догоди дотле, докле се не германизују пољачке провинције у Немачкој. А много му је и то што су аустријски Немци тако лако допустили да у парламенту бечком већину добију Словени. С друге стране стара се да Румунима оснажи немачко-мађарску мањину у Аустроугарској, да би била кадра одржавати равнотежу против појачане словенске већине. Да ли је у плану само одржавање

равнотеже или онако господовање над Словенима, какво досад врше Немци и Мађари сами, то нам Хартман не казује, али да он није био човек, који у политици бира средства, показује његов предлог да се пољачке провинције у Немачкој што пре експропријацијом и колонизацијом германизују. То јасно карактерише Хартмана, који не само да је био Немац него и немачки официр, који се због болести у нози морао одрећи официрске каријере и одао се философији.

Да се у Немачкој примењују политичке мисли Хартманове већ десетинама година, показује најбоље колонизациона и експропријациона политика у пољским провинцијама. Даље, немачке владе не предузимају никаквих корака против насилног помађаривања Немаца у Угарској, а, затим, не допуштају поправку стања Словена у суседству пре него што сврше посао са својим Пољацима. Слушали смо да су до скора (можда и до данас) Немци давали осетити и знати Русима, да ће васпостављање пољачког Устава у руском делу Пољске сматрати за casus belli, а јамачно је и претварање Аустрије у федерацију држава са задовољавањем аустријских Словена casus foederis, можда и што више. Биће баш да је Немачка главна сметња претварању Двојне Монархије у федерацију и тешко да не би она пре пристала и на деобу Аустрије него на претварање њено у федерацију слободних народа и то не само зато, што би оно омело германизацију немачких Пољака, него још више зато, што би имало за последицу још брже опадање Немства у Аустрији.

Најпосле примљен је у Немачкој и предлог Хартманов о удружењу Немаца, Мађара и Румуна против Словена. То показује — покушај грофа Тисе да склопи пакт са Румунима.

Како се није испунило очекивање Хартманово да ће се пријатељском политиком према Словенима Србија и Румунија привући да у ком било облику приступе „Источном Царству“, шта више како је и у Бечу и у Берлину после великих догађаја на Балкану Србија за увек изостављена из тог рачуна, у толико се већи труд стао улагати у то, да се Румунија задобије за Тројни Савез. Она је додуше узањ већ била, али у одсудном моменту велике балканске кризе не осврћући се на захтеве дотадашњих пријатеља она је потражила своје природно место међу балканским народима, који нису од ње јачи, да не би при подели плена остала празних шака. Румуни су, изгледа, за времена осетили, да је савез малих са великима обично societas leonina. Кога су Немци од Ту-

рака ослобађали, тај је допадао другог не лакшег ропства, и, на прилику Мађари пролили су доста крви, док се нису колко толко еманциповали од новога господства. Слабији савезници Немаца увек су употребљавани као „материја поравњања". Против Срба, вековних савезника у ратовима с Турцима рачунало се а и данас се рачуна на савез Турака и Арнаута. Но и Турци, које је von der Golz паша назвао резервним чланом Тројног Савеза, нису од њега дочекали оно, што би савезник с правом могао очекивати. И Румунија је исто тако прошла и ако је и сама била у неколико таки „резервни" савезник, што од прилике значи савезник који служи, али се њему не служи, који помаже али се њему не помаже. Историја балканских ратова 1912 и 1913 то је јасно показала. Румунија је из тога извела нужне конзеквенције.

Да се поправи, што је за балканских ратова покварено и да се Румунија задобије опет за Тројни Савез, покушано је помирење између Мађара и Румуна. Беч је инсистирао на остварењу немачког предлога о савезу три народа у монархији. То показује писање Reichspost-а и других бечких листова од времена, како су се започели преговори.

Угарски премијер нашао се у тешком положају. Држећи се традиција свога оца он је свагда вољан оставити Бечу и Берлину одрешене руке у спољашњој политици, да би њему остале одрешене руке у унутрашњој. У овом случају тражи од њега спољашња политика таке уступке у унутрашњој, које би ову последњу добрим делом из основа изменили и које су наслеђеној политичкој идеологији не само његове него и свих историских мађарских странака у Сабору толико противне. Но за љубав Бечу морао је гроф Тиса, ако ништа више, бар покушај учинити. Румуни, који такође рачунају на благовољење Беча, већ због тога нису могли одбити позив. Можда су уз то осећали потребу привременог примирја уз услове који се могу постићи.

До сталног мира решењем народносног питања није се дошло јер се није могло доћи. Противности су веће, него што су игда биле. Мађари и Румуни, пише Dr. Јулије Мању, једна од најбољих глава међу угарским Румунима, у Pester Loyd-у у чланку под натписом „Зашто није могло доћи до пакта међу Мађарима и Румунима", два су света. Румуни су стварањем Дуализма и укидањем автономије Ердеља дошли у највећу противност са целим политичким суставом и постали равнодушни према свем животу државном. „Ми смо се научили на живот без државе и њено деј-

ство само у теретима њеним осећамо". Тисине понуде по Мањ̆овову мишљењу ништа не мењају у досадашњем граваминалном положају. Тиса неће да ревидује Апоњијев школски закон, него изјављује, да стоји на становишту да сваки држављанин већ у основној школи мора научити мађарски језик, а тај је захтев немогућ и некултуран. Тиса, даље, неће да изврши народносни законски чланак (XLIV од 1868), него тврди да је застарео и делом измењен а делом ће се изменити. Најновијом поделом срезова спао је број срезова са румунском већином са 42 на 27[1]. Тиса неће да допусти да у местима са румунском већином Румуни буду чиновници. Тиса тражи да се Румуни ставе на становиште о јединственом и недељивом политичком мађарском народу, које се налази у народносном закону, а међутим отворено признаје, да не може извршити тај закон. Тиса не поправља ништа у старом стању, не даје ни за оно што нуди никаквих гаранција, а ипак од Румуна тражи да поравнање на основу таких уступака сматрају за стално и не развијају агитацију за проширење права. То би по Мању-у била капитулација Румуна на милост и немилост.

Заиста су све Тисине понуде мрвице, које нити одговарају оправданим захтевима Румуна нити услугама, које се од Румуна очекују. Хоће да се успостави нека врста тријализма, у ком ће Румуни (изгледа да су и они милији Тиси него евентуално Јужни Словени) бити трећи народ, а ставља се на њих захтев да сви морају научити мађарски. Што гроф Тиса ни за обећане мрвице није вољан дати законске гаранције, то је разумљиво. Кад се нешто мисли уступити само једној народности, онда се то не може учинити законом него у примени. Румуни због друкчије примене уживају већ и досад на основу истог законског чланка (IX од 1868) сасвим бољу народно-црквену автономију него Срби, и министар председник барон Банфи у своје време отворено је изјавио српским првацима, да није вољан дати Србима онакву автономију, какву имају Румуни. Ако Румуни, не обзирући се на Тисине смерове, озбиљно остану при тражењу законских гаранција за пакт, то значи да они траже решење целог народносног а не само румунског питања, што би било и према савезним народностима лојално и за саму румунску ствар од веће користи. Но ако би Румуни хтели да буду потпуно коректни према досадашњим сво-

[1] По броју душа имали би Румуни право да траже двапут и више од овог последњег броја.

јим савезницима, не би требало без њих ни у преговоре да се упуштају.

Између грофа Тисе и Румуна није дошло до склапања сталног мира. Ако су се ипак нешто приближили то је онда само примирје или боље рећи предизборни компромис, који онолико вреди и онолико је трајан, колико је вредно и трајан био пакт српско-хрватске коалиције са грофом Куеном-Томашићем. Кад је после избора у Угарској Томашић у име грофа Куена изјавио, да неће извршити неке тачке пакта, онда је на то приметила „Н. Сл. Преса“: „Разуме се, гроф Куен тера према српско-хрватској коалицији таку политику, какву му допушта велика победа при изборима у Угарској“. Ни Румуни неће дочекати никакве користи у случају велике победе Тисине при новим изборима. А шта би пак било, ако би замишљени савез три народа на бојном пољу победио оне, против којих би се имао створити?

Срби би могли Румунима приповедати како Беч награђује услуге малих савезника после победе заједничког непријатеља. Срби су стотинама година неизмерним жртвама помагали у борби против Турака, али зато кад је Србија после Пожаревачког Мира 1718 освојена од Турака, није постала српском државом. А пресељеници српски у Угарску тако су се осећали, да су имали намеру натраг се у Турску вратити, само им то вармеђе нису допустиле. Срби су помагали династији и против мађарских устаника, али после победе над Мађарима не само да нису ништа добијали него су им се војничке границе развојачиле и они су потчињени под вармеђе Мађара, против којих су пре тога вођени и командовани. Како би гроф Тиса разговарао са Румунима после већих или мањих успеха, кад им пре њих при преговорима о пакту каже, да морају научити сви мађарски и да се мора наставити унутрашња колонизација мађарска у румунским вармеђама јер је она „дефанзивна а не офанзивна, каква је немачка у пољским провинцијама Немачког Царства“? Румунија као резервни савезник једва да би била друго него служећи савезник а на крају крајева материја поравнања.

Но нама изгледа, да је све то и Румунима познато. И њима је јасно, да је пакт rebus sic stantibus немогућ. Мању каже: на крају крајева или ће се изменити државници (мађарски) или уређење државно, а Поп-Чичо у свом говору у Сабору нагласио је да Румуни сматрају као услов за добро решење народносног питања узакоњење опћег бирачког права. То је већ нешто друго.

Заиста, класни парламент за ту функцију није способан него само народни парламент кадар ће бити тај важни посао свршити. Немађарски народи ваља то сви добро да знају и из тога врло важне конзеквенције да извуку.

Против једностраног пактирања Румуна са Мађарима подигла се омладина три народа. Из Будимпеште јављају, да се поводом покушаја мађарско-румунског пакта српска, румунска и словачка универзитетска омладина састала да се саветује о оснивању народносног савеза. То је добра и у своје време опомена старијима, да се узму на ум. А и само време сасвим је неподесно за ситничарско ценкање, надмудривање и трикове. Оно тражи нешто сасвим друго. Оно категорички захтева, да се на земљишту од Карпата и чешких Крконоша до Саве и Дунава, на којем живе разни народи, који за читаву хиљаду година нису могли једно друго да прогутају, нађе modus vivendi за све њих, да се реши народносни проблем. То је једна велика историска мисија, која већ давно чека на извршиоца. Да тај неће бити гроф Тиса, то је јасно. Хоће ли Мађари уопће, показаће се, али и у то сумњамо. Само је несумњиво, да је време ту, да се она изврши. Ко је изврши назваће се великим у историји људског напретка и цивилизације.

М. Ј.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

СМРТ ИВАНА ГРОЗНОГ, трагедија у пет чинова, од Алексија Толстоја. Превод у стиховима од Р. Одавића.

Трагедија Смрт Ивана Грозног захваљује, нема сумње, свој постанак Шекспировом Ричарду III и, вероватно, Лују XI од Делавиња. Од Ричарда III Толстој је усвојио софистику крунисаног зликовца, од Делавиња принципе апсолутистичког владаоца који, уз пркос својој узурпацији, сугерише мишљење да седа не престо једино по милости божјој. Толстојев Иван, који није ни издалека тако грозан као Ричард и Луј, примио је своје лицемерство од ових својих литерарних предака. Само Делавињ иде ипак даље у подражавању Шекспиру: он позајмљује, готово. читаву сцену из Хенрика IV (Луј XI V 14). Иван је у своjем злочину бруталан, као Ричард. Он није дипломат зликовац, као Луј, ма да и Луј црпи своја дипломатска средства и своју владалачку аргументацију из Макијавелијева „Владаоца“.

Иван је прожет верским мистицизмом, као Луј. Ричард је, у основи, атеист. Иван и Луј побожни су људи и зато сва тројица живе у уверењу да су они божји заступници на земљи. Иван и Луј, у погледу религије, стоје на антропоморфном становишту: они Богу придају својства једног вишег човека, али ипак човека. Бог човек на небу има особина, као и Бог човек на земљи: он се свети и кажњава, он воли ласкања и молитве. Његови заступници на земљи, према томе, морају имати истих особина: они се свете и кажњавају, они воле ласкања и молбе. Страх од Бога, који се јавља у критичним моментима, није последица свести о греху. Она је само последица једне несвесне индивидуалне слабости: владалац није толико индивидуално јак да увек, у пуној мери, заступа Бога на земљи. Тиме се једино и објашњавају нагле

промене у психи тих и таквих владалаца по милости божјој. Јака индивидуалност, која своје порекло доводи од Бога, врши злочин. Слаба индивидуалност, која своје порекло доводи од човека, каје се за злочин. И Ричард, и Луј, и Иван немају увек робустну савест, нису увек плаве бестије, нису увек са оне стране добра и зла, нису увек надљуди. И једино у тој околности ваља тражити разлоге њиховој превртљивости. И једино у тој околности ваља тражити разлога и њиховом верском мистицизму у који они, обично после злочина, често падају. Њихова савест није сасвим окорела. Хришћанство је конзервирало добар део своје меке и ропске савести.

Техника Толстојеве трагедије боља је од оне у Ричарду III. и Лују XI. Радња, без Шекспирове запетости и без Шекспирове занимљивости, много је збијенија. Луј XI. је расплинут, незнатни догађаји морали су, по тадашњој литерарној моди, бити развучени да би попунили пет чинова. Ричард III., ма да носи све ознаке једног великог генија, почетнички је рад. Тај комад је писао глумац који је водио рачуна о улози једног доброг глумца. Отуда је Ричард изредна улога, а није изредан историјски портре. Комад кипти неприродностима и вратоломним обртима (Ричард проси Ану, чијег је мужа убио, у моменту када иде за ковчегом својег мужа), јер неприродност и вратоломни обрти пружају најбољу прилику за велике глумачке трансфигурације. Али, Толстојева трагедија нема ону неодољиву и убедљиву Шекспирову мотивацију и нема ону грандиозну гипкост Делавињијевих дијалога. Шекспирови дијалози су бујна матица, Делавињијеви дијалози су гипка конверзација отмених људи. Толстојеви дијалозм чине утисак дијалогизиране бајке коју, крај пећи, прича дадиља када се почне хватати мрак. У Толстоја нема поезије, нема ниједне једите поетске фигуре, нема ниједне једите идеје. Он, у једној згодној форми, износи крај живота једног великог тиранина који, по његову схватању, није био ни велики дух, ни велика душа, ни велика индивидуалност. Отуда његов Иван не личи на један горостасан грм. Он личи само на једну стабљику коју повија сваки поветарац. Он није импозантан зликовац, као Ричард, који врши злочин по извесном плану, врши, тобоже, из неодољивих државних и династичких разлога. Иван је нагонски човек: он врши злочин из нагона и напраситости. Он би био зликовац и да није владалац.

И ова представа, којом је режирао г. Андрејев, није била добра. Г. Андрејев је, као и у осталим представама, остао само декоратер и тапецирер. Он води рачуна само о спољашњој страни једнога комада. Само су два глумца, г. г. Гавриловић и Милутиновић, вероватно без икаква удела г. Андрејева, разумела своје карактере. И тако хаос није био само у маси, којој г. Андрејев на позорници не придаје никаква значаја. Готово ниједан карактер није имао рељефа Г. Андрејев је, као режисер, ипак највећи кубист и највећи футурист на нашој позорници. Наша позоришна уметност није још толико корумпирана да се одушевљавамо позајмљеним корупцијама из сликарства. Ми у овој нашој паланци још нисмо толики декаденти. као што је поворка књижевника и уметника у Тифлису.

П. С. Талетов.

БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ.

Српска Књижевна Задруга. — У XXII колу издања Српске Књижевне Задруге изишле су ове књиге: 1. „Васа Решпект“, од Јаше Игњатовића, у редакцији и с предговором д-ра Јована Скерлића; — 2. „Руђин“, роман од И. С. Тургењева, у преводу Зорке Велимировић; — 3. „Хајдук Станко“, роман од Јанка Веселиновића, у редакцији и с предговором Јеремије Живановића; — 4. „Лука Ларас“, новела од Д. Викеласа, у преводу, редакцији и с предговором д-ра Драгутина Анастасијевића; — 5. „Аталија“, трагедија у пет чинова, с француског превео Сима Пандуровић (с предговором Миодрага Ибровца); — 6. „Савремена Хрватска“, од Милана Марјановића; — 7. „Нова Србија“, од д-ра Јевте Дедијера.

„Чедомир Илић“. — Г. Милутин Ускоковић, писац „Дошљака“, публиковао је у издању г. Геце Кона свој други роман из београдског живота, који је прво објављен био у „Делу“ под називом „Хроми Идеали“. „Чедомир Илић“ је дело у коме су приповедачке способности г. Ускоковића, местимице, више но у првом његовом роману. Средина у којој се дешава догађај, свет који овај роман слика, у главном је исти. Способност за дескрипцију спољашњега света, пријатно развијање ситуација и кулантан стил главне су врлине г. Ускоковића. Оно што би се г. Ускоковићу, као романсијеру, унеколико могло замерити то је извесно одсуство уметничког циља у његовим делима, и доста овлашно испитивање психологије његових јунака. Међутим, с обзиром на слабо стање наше приповетке и нашег романа, „Чедомир Илић“ је очевидан и пријатан напредак.

Влад. Петковић-Dis: Ми чекамо цара. (Издање пишчево, цена 1 дин.). Велики догађаји из најновије прошлости покренули су духове широм целога Српства. Они су оживели изумрле наде, обновили су напуштене снове и у срца унели непоколебљиву веру у све лепшу будућност. То се огледа у свима правцима живота, али се најлепши одјеци налазе у речима песникâ, међу којима Dis заузима једно од видних места.

У празним данима пре рата, када је одлика наше средине била равнодушност према свему, Dis је ишао за својим животом, износио своја интимна осећања и давао сва она колебања интелектуалног човека, који тежи да се узвиси над животом своје околине. Не хотећи да се покорава прописима г. Скерлића, чија је највећа амбиција да „ствара“ песнике, он је, поред све вредности, оглашен за јеретика: његова је поезија била „очајна“, осећања му „банална и прозаична, а језик сиромашан и старински“. Па ипак, далеко од тога да иде туђим путем, он је остао доследан себи. Када су победоносне чете прешле границу, писац Нирване је заборавио своје личне болове и кренуо у нови живот, носећи собом велику љубав за читаво једно поколење. У његовој су души одјекнули сви покличи, кроз њега су прошли сви догађаји; он је на све око себе управљао свој узнемирени поглед, у коме се огледала неизмерна радост:

Кроз моју душу прошле су све трубе,
Добоши, песме и крваве сече,
Иљаду срца што гину и љубе,
Дан пун гробова као звездâ вече.
(Просто име)

Декадент и хипермодерниста! Његових шеснаест песама најбоље показују колико је илузорно „стварање“ песника,

колико је тешко ући у суштину песника и колико је неоправдано бити субјективан при оцењивању песничких дела.

Dis-ова је збирка изразита. Већина песама, међу којима се истичу „Прва песма среће“ и „Звона на јутрење“, остављају утисак чистих осећања. Оне су исказане јако и убедљиво, тако да ће их свако осетити. И ако су издате у тишини, оне ће бити пратилац свих оних који умеју да осећају и знају шта је добра поезија.

— mm —

Песме М. Бојића. — У укусном издању књижаре Св. Б. Цвијановића изишла је прва књига стихова г. Милутина Бојића. Млади писац „Краљеве Јесени“, која је имала успеха на београдској позорници прошле године, није непознат читалачкој публици наших књижевних листова. Са више разлога би се могло рећи да је тој публици г. Бојић и сувише познат. Као млад човек, излазећи из средње школе, он је, прво кроз „Дело“, па кроз „Нову Искру“, „Срп. Књижевни Гласник“, „Савременик“, „Звезду“ и још неке часописе, за кратко време публиковао велики број стихова, готово увек крепких, често врло звучних; али врло неједнаке вредности.

Ако би и била погрешка доносити одсечне судове о првим књигама врло младих писаца, „Песме“ г. Бојића заслужују и знатну пажњу и знатан број замерака књижевнога хроничара. То долази отуда што су ове песме, као што смо рекли, врло неједнаке вредности; а затим, што је у књизи г. Бојића невероватно више добрих стихова него добрих песама; тачније речено, што ту, и поред много беспрекорних стихова, нема ни једне беспрекорне песме.

Г. Бојић има импулса, али нема укуса; он има полета, али нема дисциплине; он воли јаке речи, али га оне заводе; он је песник, али није уметник. У књизи г. Бојића има одличних стихова:

„Страст је закликтала на лешини Вере“;
„Ми смо деца среће и живота зрела“;
„Заспала срећа тешко спава,
А над њом жуди јасмин снен“,

Или снажних строфа, које су у ствари продужени и израђени стих:

„О, како те ноћи, с пуно славе горде,
Трошио си живот у постељи смрти,
Док пред капијама урлале су хорде,
И рзали вранци и вриштали хрти!“

Г. Бојић воли патос, изразит и снажан стих, звучан слик. Али он пада врло често у празан вербализам, у несносну реторику, у неукусну или бесмислену фразу. Кад се каже:

„Љубави и Срећо к'о кобац вас кљујем!“

ту извесно нема много укуса. Написати:

„О, како јуре, стижу,
Стегове дижу,
Вију,
Рију,“ — то није ништа. А рећи:
„О, докле ће тако *иронија мозга*
Лутати и мрети попут снежна прама!“,
— то је просто којешта.

Али као што ове примедбе не могу бити дефинитиван суд о вредности ове књиге, тако „Песме“ г. Бојића нису дефинитивна мера његова талента.

Н.

Исидора Секулић - Стремницка: Писма из Норвешке (Издање С. Б. Цвијановића).

Госпођа Исидора Секулић, која се огледала својом збирком приповедака *Сапутници*, дала је под горњим насловом збирку занимљивих писама, који нису без добрих особина. Писана лепим књижевним стилом, та се писма одликују тачним опажањима и описима, те остављају доста утисака. Поред све намештености, у оскудици ваљаних путописа, књига Г-ђе Секулић може у образованијим круговима имати довољан број пажљивих читалаца.

— mm —

Из великих дана. — Историјски догађај 1912—1923 године дали су читаву једну литературу, стручну и уметничку. У Сарајеву, Остоја Босилић (псеудоним) публиковао је једну свеску својих утисака и опажања из тога времена, неколико успомена на пријатеље самога писца, од којих су неки остали у животу, а неки трагично свршили у првом или другом Балканском Рату. Све те ствари, више или мање, само се индиректно односе на Рат; иначе, то су врста интимних забележака и успомена, које су публиковане у фељтонима босанских и херцеговачких листова прошле године.

По своме врло искреном тону и књижевном стилу, ова се књига чита много пријатније од других које су писане са више претенсија и више података о времену на који се односе. То је добра књига која показује почетак једног при

поведачког талента и физиономију зрела и културна човека.

Из тих разлога, нека је књига Г. Боснића искрено препоручена пажњи и симпатији читалачке публике.

„Брегалница“. — Ратни дописник париског „Журнала“, г. Барби, после своје књиге „Срби под Једреном“ и „Српске победе“, дао нам је сада под насловом „Брегалница“ најзанимљивију и најпотпунију историју нашег рата са Бугарима. Једним јасним, допадљивим стилом, он је изложио историју рата и његове узроке, обухватајући догађаје од Лондонске Конференције, па до закључења Букурешког Мира на дан 10 августа у 10 часова пре подне.

У књизи од добрих тринаест штампаних табака, колико износи српско издање, у одличном преводу преливају се описи битака са осећањима и опажањима самога Барбија, који је често из самих ровова посматрао ток операција.

Колико се у овој књизи налази разноликост материјала и колико су разне епизоде рата повезане у једну целину, лако се може видети из самог прегледа садржаја. Ево тих занимљивих поглавља: Брегалница — Препад. — Како је организован напад? — Бугарски план. — Битка на Брегалници. — Борба на коти 550. — Рајчански Рид. — Заузеће Кочана. — Криволак. — Штип. — Побеђени из прошлог рата. — У путу за борбену линију. — Од Куманова до Градишта. — У штабу Престолонаследника Александра. — Од Градишта до Црног Врха. — На Црном Врху. — Од Црног Врха до Криве Паланке. — Са првом армијом. — Борбе око Криве Паланке. — Жедилово. — На коти 1031. — Битка на Говедарнику. — Скопље. — Последњи напор. — Повратак. — Непријатељства на старој српско-бугарској граници. — Пљачкање и крађа. — Бугарска свирепства. — Српска војска у Бугарској. — Опсада Видина. — Српски поступци. — Страх и глад у Софији. — Разговор са Српским Краљем. Артиљерија у другом балканском рату. — Утисци једног француског војног лекара. — Епилог.

Књига је изишла на српском у врло укусном издању књижаре Цвијановића. На корицама је лепо репродукована Мештровићева медаља, а на другим опет попрсје Обилића по слици Паје Јовановића. Цена је књизи 3·50 дин.

„Модерна библиотека“. — Г. С. Б. Цвијановић, који са пуно разумевања и укуса врши издавачки посао, дао је у својој „Модерној библиотеци“ неколико одличних примерака из стране литературе. Поред осталих издања, он је за врло кратко време издао „Пана“, од Кнута Хамсуна. Гончаровљев „Понор“, Тургењевљеве „Пролетње воде“, „Црвени крин“ од А. Франса, „Злочин и казну“ од Достојевског, „Одабране приповетке“ Антона Чехова и Ростановог „Сирана од Бержерака“, а сад је томе додао славни роман Алфонса Додеа „Сафо“ и „Викторију“ од Кнута Хамсуна. Сва та поменута дела заузимају видна места у светској књижевности, те су, према томе, од нарочите користи за нашу читалачку публику.

Последња издања, „Сафо“ и „Викторија“, имају пуно добрих особина.

„Сафо“ је париски роман, у коме се огледа живот целог француског народа. У томе лепом роману, више него ма у коме делу, Доде је успео да изнесе највише и највидније изразе свога великог талента.

„Викторија“ слика историју једне љубави, занимљиве и сентименталне, описане верно и са пуно топлине.

Кад се зна како су код нас издаване књиге до пре десетак година, онда рад г. Цвијановића заслужује најлепшу похвалу.

— шт —

ВЛАСНИК
АЦА М. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕДНИЦИ
Dr. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ и Dr. ЛАЗАР МАРКОВИЋ

Штампарија „Доситије Обрадовић“ Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)
(Кнегиње Љубице улица бр. 6)

78222